СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ
В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса

ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса

Монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Монографія

Київ
2024

УДК 323+316.45]:355.01(477)
С 89

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Протокол № 7 від 19 грудня 2024 року)

Рецензенти
Котигоренко В. О. – доктор політичних наук, професор
Неліпа Д. В. – доктор політичних наук, професор
Перегуда Є. В. – доктор політичних наук, професор

С 89 **Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни** : монографія / за ред. академіка НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.

ISBN 978-617-14-0361-1

Монографія містить аналіз стану єдності українського суспільства на основі концептуалізації феномену солідарності, у т. ч. у його суспільно-політичному прояві. Розглянуто значення суспільно-політичної солідарності для національної стійкості країни, оцінено її рівень в умовах національних випробувань, в т. ч. залежно від розвитку воєнної ситуації. Проаналізовано роль таких факторів солідаризації українців, як діяльність державно-політичних інститутів, національної еліти, організацій громадянського суспільства, народної самоорганізації. Розглянуто значення колективної історичної пам'яті для політичної консолідації українського населення.

Монографія підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи "Суспільно-політична солідарність українців в умовах війни" (державний реєстраційний номер: 0124U003403).

УДК 323+316.45]:355.01(477)

ISBN 978-617-14-0361-1
DOI: 10.53317/978-617-14-0361-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024
© Автори, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

SOCIO-POLITICAL SOLIDARITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

Monograph

Kyiv
2024

UDC 323+316.45]:355.01(477)
S 89

Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Minutes No. 7 of 19 December 2024)

Reviewers

Kotygorenko V. O. – Doctor of Political Sciences, Professor
Nelipa D. V. – Doctor of Political Sciences, Professor
Perehuda E. V. – Doctor of Political Sciences, Professor

S 89 **Socio-political solidarity in Ukraine in times of war** : monograph / edited by academician of the NAS of Ukraine O. O. Rafalsky & corresponding Member of the NAS of Ukraine O. M. Maiboroda. Kyiv : KIP&EtS of the NAS of Ukraine, 2024. 400 p.

ISBN 978-617-14-0367-3

The monograph contains an analysis of the state of unity of Ukrainian society based on the conceptualisation of the phenomenon of solidarity, including in its socio-political manifestation. The author considers the importance of socio-political solidarity for the national stability of the country, assesses its level in the context of national trials, including depending on the development of the military situation. The role of such factors of Ukrainian solidarity as the activities of state and political institutions, the national elite, civil society organisations, and people's self-organisation is analysed. The importance of collective historical memory for the political consolidation of the Ukrainian population is considered.

The monograph was prepared based on the results of the research work 'Socio-political solidarity of Ukrainians in the conditions of war' (state registration number: *0124U003403).*

UDC 323+316.45]:355.01(477)

ISBN 978-617-14-0367-3
DOI: 10.53317/978-617-14-0367-3

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024
© Authors, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП 7

Розділ 1. Солідарність: науково-практична концептуалізація феномену (Ю. Шайгородський) 9

Розділ 2. Суспільно-політична солідарність як основа національної стійкості в умовах війни (О. Майборода) 32

Розділ 3. Рівень суспільної солідарності в Україні: чинники впливу та динаміка змін (Т. Бевз) 63

Розділ 4. Випробування воєнного часу та ризики послаблення суспільної солідаризації (З. Самчук) 91

Розділ 5. Роль державно-політичних інститутів у формуванні, збереженні та посиленні солідарного суспільного потенціалу (Г. Зеленько) 127

Розділ 6. Держава та громадянське суспільство: потенціал спільнодії та небезпека загострення суперечностей (В. Яремчук) 156

Розділ 7. Суспільно-політична солідарність та відповідальність національних еліт (В. Перевезій) 186

Розділ 8. Вплив масмедіа на рівень суспільної солідарності в умовах війни (Ю. Ніколаєць) 221

Розділ 9. Самоорганізація та громадсько-політична участь як форми суспільної солідарності (М. Горбатюк) 259

Розділ 10. Консолідаційний потенціал колективної пам'яті (Ю. Шаповал) 294

ВИСНОВКИ 314

Бібліографічні посилання 317

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION **7**

C**hapter 1.** Solidarity: Scientific and Practical Conceptualisation of the Phenomenon (Yu. Shaihorodskyi)..... 9

Chapter 2. Socio-political solidarity as the basis of national resilience in wartime (O. Mayboroda)..... 32

Section 3. The level of social solidarity in Ukraine: factors of influence and dynamics of changes (T. Bevz) 63

Chapter 4. Wartime challenges and risks of weakening social solidarity (Z. Samchuk)..... 91

Chapter 5. The role of state and political institutions in the formation, preservation and strengthening of solidarity social potential (G. Zelenko)..... 127

Section 6. The state and civil society: the potential for cooperation and the danger of aggravation of contradictions (V. Yaremchuk) 156

Section 7. Socio-political solidarity and responsibility of national elites (V. Pereveziy) 186

Section 8. The influence of mass media on the level of social solidarity in times of war (Yu. Nikolayets)..... 221

Chapter 9. Self-organisation and socio-political participation as forms of social solidarity (M. Horbatiuk) 259

Chapter 10. Consolidation potential of collective memory (Yu. Shapoval) 294

CONCLUSIONS..... 314

References 317

ВСТУП

У житті будь-якої країни, держави та нації рано чи пізно обов'язково настає момент біфуркації, який привносить одночасно і загрози катастрофи, і перспективи успішного переходу на вищу сходинку свого розвитку. Успішне проходження точки біфуркації залежить від вдалого збігу ресурсного потенціалу, сприятливої внутрішньої і зовнішньої кон'юнктури, умілого політичного правління і державного управління, адекватного реальним можливостям плану подолання кризового стану та ін. У низці факторів загального національного успіху перебуває і солідарність населення країни як єдність прагнень і намірів, готовність до спільної дії з їх досягнення.

Солідарність як певний стан суспільної психології проявляється зазвичай у соціальних стосунках, у культурних або конфесійних уподобаннях, у сильній системі цінностей, у трудових або військових діях і т. д. У цьому зв'язку необхідно зважати на те, що спільні дії народу у подоланні кризового стану посилюються його політичною солідарністю, яка проявляється довірою до політичного керівництва, вірою у правильність політичної лінії держави, суспільно-політичного устрою, відмовою від політичного радикалізму, орієнтацією на громадські форми політичної участі і т. п.

Загалом тема національної єдності, одним із ознак якої є стан масової солідаризації, вже не раз розглядалася у вітчизняних суспільних науках. Достатньо назвати, зокрема, підготовлену секцією суспільних наук Національної академії наук України національну доповідь "Україна: шлях до консолідації суспільства" (2017) або аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України "Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення" (2012), "Національна єдність у конкурентному суспільстві" (2018). У цьому ряду монографія О. Рафальського "Консолідація українського суспільства" (2018) та колективна праця "Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства" (2020).

Варто згадати також про важливі у концептуальному і методологічному плані праці із загальної теорії солідаризму,

зокрема Е. Дюркгайма і праць з аналізом його теорії [Дюркгейм, 1991; Гаржуй, 2001; Скобельський, 2001; Крижанівська, 2004]. У підході до проблеми суспільної солідарності здебільшого увага приділяється насамперед солідарності стосовно відносин між різними соціальними стратами, тобто відносин щодо рівня добробуту різних соціальних груп, підтримки соціально знедолених і т. п. [наприклад, Урсуленко, 2006]. Серед праць, які торкалися питання про політичну солідарність, можна назвати роботи П. Гай-Нижника і А. Фінька [Гай-Нижник, 2011; Фінько, 2023].

У 2024 р. у НАН України було розпочато розрахований на два роки дослідницький проєкт "Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни і повоєнної відбудови". Результати першого етапу дослідження представлені у цій книзі. Для наукового колективу проєкту було важливим не лише проілюструвати високий рівень суспільно-політичної солідарності в Україні, а й вивчити соціальні і політико-ідеологічні мотиви такого високого рівня згуртованості народу, роль, яку відіграли у цьому інститути влади, державного управління, громадських організацій, засобів масової комунікації, виявити проблемні точки суспільної солідаризації.

Встановлення рівня суспільно-політичної солідарності в Україні, розуміння як позитивних, так і негативних для неї факторів повинно суттєво полегшити наукове передбачення щодо збереження досягнутого рівня і після війни, в мирних умовах, коли у суспільному житті знову заявлять про себе відмінні і часто протилежні соціальні, політичні, ідеологічні, економічні та інші інтереси, а до кола їх речників, крім представників традиційних соціальних і професійних груп, приєднаються, з одного боку, ветерани, які винесли на собі найтяжчий тягар війни, а з іншого боку, реемігранти, які набули досвіду перебування у соціально-комфортних суспільствах.

Суспільна солідарність ніколи не затримується на досягнутому рівні. Своїм дослідженням колектив проєкту намагався виявити шляхи, на яких зміни рівня суспільно-політичної солідарності, досягнутого у воєнний час, не приведуть до національної аномії у мирних умовах.

РОЗДІЛ 1

СОЛІДАРНІСТЬ: НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ

Поняття "солідарність" широко увійшло у слововжиток і належить до тих, які, на перший погляд, не потребують уточнення, розкриття чи наукового обґрунтування. Разом з тим, зауважимо, що і в науковому, й у масмедійному, і в повсякденному просторах це поняття розкривається здебільшого через синоніми: згуртованість, єдність, взаєморозуміння, співпереживання, консолідація, гармонія, консенсус, підтримка, одностайність, злагода тощо. Сутнісно, термінологічна практика акцентує тотожність усіх цих понять.

У суспільній свідомості поняття "солідарність" разом із синонімами, з якими воно ототожнюється, набуло виключно позитивних конотацій і використовується здебільшого для позначення такого ж характеру явищ – соціальних стосунків, побудованих на спільності поглядів, співдружності, згуртованості, єднанні, взаємозалежності, взаємодопомозі, підтримці тощо. Попри розмаїтість інтерпретацій та потрактування, термін "солідарність" набув статусу наукового, широко вживаного в соціальних та поведінкових науках, поняття.

Незважаючи на історичну тяглість, поширеність та повсюдну вживаність, усталеного підходу до визначення цього поняття поки що немає. Невизначеністю поняття зумовлюється й коригування уявлень про нього залежно від динаміки соціальних, суспільно-політичних, культурно-історичних процесів, змін, спричинених впливом нових явищ, подій, тенденцій. Попри все, "солідарність" залишається одним із ключових понять, яким описуються й пояснюються соціальні, суспільні й політичні процеси, формуються гіпотези, вибудовуються сценарії розвитку подій чи образи майбутнього. Крім того, поняття солідарності набуло певних рис універсальності, оскільки одночасно трактується (або – може трактуватися) як стан, як процес, як бажаний результат, як мета спільної діяльності тощо. Тож наявність широкого синонімічного кола та певна строкатість репрезентацій спонукає до уточнення змісту й

сутності поняття солідарності, явищ, станів та процесів, які ним описуються, механізмів їх становлення й розвитку.

Термін "солідарність" походить від багатозначного латинського *solidus* – твердий, міцний, цілий, щільний. Словник іншомовних слів розкриває поняття "солідарність" як "спільність інтересів, одностайність, єдність думок і дій, співчуття їм; спільна відповідальність" [Солідарність, 1974]. Академічний тлумачний словник української мови визначає "солідарність" як "активне співчуття яким-небудь діям, думкам; спільність поглядів, інтересів" [Солідарність, 1970–1980]. Інші словникові джерела також розкривають поняття солідарності через відтворення його первісної, закладеної в словотворення сутність – "твердий, цілий" (*solidus* – лат.) [Solidarity, 2014], "спільний, взаємозалежний" (*solidaire* – франц.) [Solidarity, 2023].

Сучасне академічне видання "Політичної енциклопедії" поняття "солідарність трактує як "почуття готовності й бажання до взаємної підтримки між людьми, об'єднаними на основі спільних інтересів, цінностей, етнічної, расової, релігійної, громадянської тощо приналежності; принцип ідеології та соціально-економічної політики". Автор цього визначення окреслює етапи становлення та розвитку поняття солідарності, його використання для пояснення та моделювання суспільних відносин в історичному контексті та домінантних наукових підходів. Справедливо наголошується на інтегрувальній функції ідеї солідарності, – соціокультурної єдності суспільства [Амельченко, 2012, с. 672–673].

Історія інтенсивного використання поняття солідарності сягає середини XIX століття й використовувалося передусім у нормативно-правовій сфері французької юриспруденції, яка, своєю чергою, пов'язувала це поняття з римським *in solidum* (як похідне від латинського *solidus*, що означає "від імені цілого"). Водночас певна довільність використання та нормативна невизначеність цього поняття призвели до його категоричного відокремлення від правових норм, а основні суперечності правотворчого використання лягли в основу концепції "неправової солідарності" французького філософа П. Леру [Griffiths, 1983; Schmid, 1997]. З того часу поняття солідарності здебільшого набуває поширення для означення явищ та процесів у політичній сфері (П. Леру [Bras-Chopard, 1986]),

взаємної залежності через спільність потреб та поділ праці (Л. Дюгі [Duguit, 1901]), системних явищ в економічній (Ш. Жид [Данилів, 2000, с. 92]), в моральній (Е. Дюркгайм [Durkheim, 1997]) та інших сферах життєдіяльності.

У соціальних науках поняття "солідарність" широко використовується для позначення передусім рівня та міцності соціальної взаємодії, групових зв'язків, стану й динаміки суспільно-політичних процесів, мети, засобів суспільного розвитку тощо. Здебільшого дослідники зосереджуються на аналізі тих чи інших характеристик та проявів феномену солідарності, залучають результати цього аналізу до обґрунтування науково-практичних розвідок. Як явище суспільного життя, як ідеологічний конструкт та модель співіснування, солідарність стала предметною основою низки соціологічних, політологічних та соціально-психологічних теорій.

Е. Дюркгайм, обґрунтовуючи власну теорію розвитку суспільства [Durkheim, 1997], поділяє соціальну солідарність на два види – "механічну" й "органічну". Запропонований і обґрунтований науковцем поділ акцентує на кардинальних відмінностях солідарних систем. В основі поділу – відсутність / наявність індивідуалізації, нехтування / врахування індивідуальності. "Механічна" солідарність, на думку науковця, властива архаїчним спільнотам, в яких індивідуальність "розчиняється" у колективному, не відокремлюється від нього. Солідарність такої спільноти забезпечується тотожністю членів групи. "Механічна" солідарність вибудовується на певних стереотипах колективної свідомості, на відчутті однорідності, зрештою – подібності способу життя та відсутності суттєвих розбіжностей у його оцінці. Така модель солідарності притаманна тоталітарним режимам та ідеологіям, релігійним, становим об'єднанням тощо. Основою ж "органічної" солідарності, на думку Е. Дюркгайма, є взаємозалежність, яка виникає попри наявність відмінностей у цінностях та інтересах, як процес і результат подолання суперечностей, відмінностей у ціннісних орієнтаціях та установках. Тобто, "органічна" модель солідарності виникає в процесі взаємозалежності й необхідності врахування індивідуальних особливостей через потребу розв'язання конкретних спільних

проблем. Іншими словами, "органічна" модель солідарності є пошуком рівноваги між частиною і цілим.

Щоправда, сучасні науковці звертають увагу на динамічний розвиток такого виду солідарності в нинішніх умовах, зокрема, під впливом процесів глобалізації. Наприклад, В. Соловйов зазначає, що "з точки зору економіки найбільш раціональною системою суспільних відносин є ринкова конкуренція. А з точки зору соціальної функції суспільства оптимальним явищем вважається солідарність" [Соловйов, 2016]. Почасти справедливе застереження українського науковця, на нашу думку, спростовується характером взаємодії, закладеним у саму модель "органічних" солідарних відносин, адже приватна ініціатива, як рушій конкурентності, є водночас основою самоорганізації та формою суспільного розвитку.

О. Контом солідарність трактувалася як альтруїзм і водночас як соціальна взаємозалежність між людьми. Науковець, наголошуючи на психологічній основі цього явища, акцентував, що солідарність потребує не лише збігу інтересів, а й домінування подібності почуттів [Конт, 2007]. Моральним імперативом, обов'язком громадян у взаємовідносинах визначав солідарність Л. Буржуа [Данилів, 2000]. Для К. Маркса солідарність була основою ідеології панівного класу й визнавалася ним лише як класове явище, яке ґрунтується на спільних економічних інтересах. М. Фуко та Ф. Евальд акцентували на соціально-економічному потенціалі солідарності як складника моделі суспільних взаємовідносин та основи суспільного ладу [Liukko, 2008]). Як позаінституційне явище, побудоване на співпраці, рівності й альтруїзмі, взаємовпливі та екзистенціальній єдності людей, як елемент своєрідного "ритуалу переходу" розкривається солідарність в дослідженні "Антропологія досвіду" [Turner & Bruner, 1986].

На дуальний характер солідарності вказує П. Бурдьє [Бурдьє, 2003]. Науковець зазначає, що, з одного боку, солідарність виникає у процесі реалізації свободи вибору, як основа повсякденних практик, з другого – як результат владного впливу – за ініціативи та під контролем влади, спрямованості на суспільну цілісність, консолідацію і, зрештою, на підтримку самої влади.

Наш сучасник П. Штомпка поклав солідарність в основу моделі суспільного розвитку, яким рухають не уряди й не влада, а прості люди [Sztompka, 2005]. Це, наголошує науковець, "така модель історії, якою рухає воля, мобілізація людей, які за певних історичних обставин долають перешкоди і бар'єри", а "основною передумовою модернізаційних процесів та змін у суспільстві, на думку соціолога, є моральний капітал, основні елементи якого: свобода, довіра, лояльність, взаємність, солідарність, повага, справедливість" [*Передумова модернізаційних процесів…,* 2016)].

Спрямованість сучасних досліджень пов'язана з проблемами потенціалу концепції солідарності в різних сферах життєдіяльності. Окреслюються нові підходи до розуміння солідарності з урахуванням сучасних практик соціальних відносин. Б. Прайнсак та А. Буйкс визначають солідарність як "спільні практики, що відображають колективне зобов'язання нести „витрати" (фінансові, соціальні, емоційні чи інші), щоб допомогти іншим […], з якими особа визнає однаковість або схожість принаймні в одному відповідному аспекті" [Prainsack & Buyx, 2011, p. 14]. Дослідниці наголошують на необхідності ідентифікувати солідарність передусім як практичну дію на міжособистісному, громадському та договірно-правовому рівнях [Prainsack & Buyx, 2012].

Низка досліджень, пов'язаних з проблемами солідарності, охоплюють питання охорони здоров'я, зокрема в умовах подолання пандемій [Dawson & Jennings, 2012; Takle, 2021; Puyol, 2022]. У центрі дослідницької уваги також – моральна проблематика, яку пов'язують з людським розвитком, забезпеченням його сталості та поступу. Солідарність розкривається з погляду її аксіологічної та пізнавальної значущості, ролі в суспільному розвиткові. Б. Дженнінгс і А. Доусон, не пропонуючи детальнішого визначення, вважають за краще трактувати солідарність "подібно до таких понять, як спільність і довіра, як такі, що обов'язково включають як нормативні, так і описові компоненти, і як основні вимоги для самої можливості прийняття етичних рішень" [Jennings & Dawson, 2015, p. 74].

На необхідності переходу з науково-теоретичної у практичну площину наголошують науковці, розглядаючи проблему солідарності

з людьми майбутнього. На відміну від мислення в межах взаємостосунків внутрішнього покоління (тобто у стосунках і зобов'язаннях поколінь, які живуть одночасно), наявною, на переконання дослідників, є проблема мотивації, солідаризації та відповідальності у ставленні до життя людей майбутнього – майбутніх поколінь [Gosseries & Meyer, 2009; Gómez-Franco, 2024].

Особливого виміру й значущості набуває солідарність у теоретичній та й у практичній площинах в умовах глобалізації – посилення міждержавної взаємозалежності – економічної, політичної, культурної інтеграції, уніфікації стандартів, норм та правил. Ці системні й об'єктивні процеси зумовлюються інформаційно-комунікативною, міграційною, фінансово-економічною всеосяжністю, сув'язністю розвитку транспортних, енергетичних, технологічних, торгівельних та послугових систем тощо. Очевидно, що процес глобалізації, з одного боку, розширює предметне поле для солідаризації (наприклад, економічної, політико-правової), з другого – позначається на її рівні – через наявні національні, історичні, культурні, ментальні, зрештою – структурно-ціннісні відмінності. Ці та інші аспекти сучасного етапу цивілізаційного розвитку мають враховуватися у визначенні характерних ознак "нової солідарності".

На важливості економічної соціалізації як одному з ключових ресурсів солідарного конструювання реальності та успішного розвитку у воєнно-повоєнний період наголошують українські економісти (В. Геєць та інші). Війна, продукуючи ресоціалізацію, підвищила мотивацію до спротиву агресії, посилила міжкласову солідарність, пом'якшила соціальну нерівність та посилила відчуття громадянського обов'язку та сформувала соцієтальну згуртованість українського суспільства навколо ідеї непорушності суверенітету та незалежності України [*Соціальний діалог…*, 2024].

Вітчизняні соціологи звертають увагу на результати постійних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, якими фіксуються тривожні ознаки суспільної десолідаризації (Є. Головаха). Детермінантами послаблення процесу консолідації, який був характерним для першого року великої війни, на думку науковця, виступають, з одного боку, поступове погіршення

суспільно-політичної ситуації, з другого – тенденція, на тлі необхідності розв'язання соціально-економічних проблем населення, до більшої зосередженості на особистісно-побутових інтересах. Так, у вересні 2024 року соціологи відзначили посилення конфліктності між представниками усіх соціальних груп. Наразі ці тенденції не є критичними для суспільної стабільності, але можуть бути тривожною ознакою розвитку суспільних настроїв. Тому їх ігнорування у процесі ухвалення державних рішень матиме вкрай негативні наслідки [*Соціальний діалог…*, 2024].

Разом з тим, сучасні соціальні та суспільно-політичні процеси корегують окремі, раніше усталені, уявлення про "параметри" солідарності. Наприклад, Т. Парсонс пов'язує солідарність не лише з цінностями та їх "генералізацією" [Parsons, 1971, p. 141], з ціннісними та моральними нормами (як реалізацією культурних цінностей), але й з соціальними ролями, належністю до певного колективу, а також до певної території, наголошуючи, що "дії завжди відбуваються у якомусь конкретному місці" [Parsons, 1971, p. 15]. Зазначаючи наявність певних "наднаціональних" соціальних систем [Parsons, 1971, p. 16], науковець усе-таки не враховував тенденції до глобалізації суспільних процесів та викликів.

На дослідження феномену солідарності й солідаризації спрямовані й наукові розвідки вітчизняних вчених. Аналізуються філософські [Триняк та Руденко, 2023], політичні [Майборода, 2013; Городецька, 2014], соціальні [Дейнеко, 2021], соціологічні та правові [Павлишин, 2016; Харитонов та Харитонова, 2021] аспекти проблеми солідарності й солідаризму, розкриваються їх безпекові та управлінські [Герасимчук, 2023; Черленяк та ін., 2024], гендерні [Ярошенко та Семигіна, 2019], демографічні [Афанасьєв та Сопко, 2018] та інші складові. Солідарність, як основу соціально-політичної концепції солідаризму, розкриває у своїй ґрунтовній науковій розвідці український науковець П. Гай-Нижник [2011].

Узагальнивши міждисциплінарні та психологічні підходи до трактування соціальної солідарності, її сутнісних та процесуальних характеристик, О. Палагнюк, наприклад, трактує солідарність як специфічну властивість суспільства, що виникає стихійно або керовано на основі інтеграції особистісних потенціалів

солідарності більшості його членів, завдяки чому відбувається конвергенція суспільних процесів (соціальних, політичних, психологічних, освітніх, інформаційних тощо) на спільній меті. Аналізуючи соціально-психологічні аспекти феномену солідарності, автор визначає його як "згуртованість суспільства або його окремих спільнот, що виступає інтегруючою властивістю та відповідає за спільне вирішення певного кола суспільних проблем і проявляється як узагальнення окремих складників (рівня підтримки і взаємодопомоги; рівня довіри; спільності цінностей; міри ідентифікації" [Палагнюк, 2022а].

Науково-практичним аспектам суспільної солідарності в Україні присвячено дослідницьку роботу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Майборода, 2012]. Результати наукового дослідження спрямовані на пошук шляхів розв'язання проблем, сув'язних із соціально-психологічною атмосферою у суспільстві на індивідуальному, груповому і регіональному рівнях, подолання суспільної аномії, зневіри у справедливість. Запропоновано заходи у напрямі зміцнення громадянської самоідентифікації, морально-ціннісних основ та зміцнення суспільної довіри як обов'язкової передумови творення солідарної нації, утвердження суспільної солідарності.

Фахівці Інституту соціології НАН України зосереджуються на комплексному дослідженні процесів інтеграції сучасного українського суспільства крізь призму факторів, які впливають на процеси соціального зближення й поляризації, наголошуючи на вагомості "соціальної солідарності" як визначального соціально-психологічного чинника цих процесів [Злобіна та ін., 2016].

І класичні, і сучасні наукові концепції трактують солідарність як цілісність і єдність, спільність ідей і почуттів, цінностей і моральних норм, які реалізуються через різні форми співпраці та взаємодопомоги, співчуття та взаєморозуміння тощо. Домінантним у соціальних науках став підхід до трактування солідарності як вияву соціального консенсусу, який досягається через спрямований на згоду діалог, базується на співпраці, взаємодопомозі як соціальних установках та є основою дії [Habermas, 2006].

Узагальнюючи "модельний" ряд солідаризму, А. Окара визначає такі його форми:

– загальногромадянська (модель, яка реалізується через національну ідентичність та культурні цінності);

– локальна (етнічна, мовна, расова; регіональна);

– громадська (модель солідаризації через узгодження приватних інтересів);

– професійна (реалізується шляхом створення профспілок, організацій, які можуть відстоювати й захищати професійні та трудові інтереси);

– класова (модель, яка реалізується через створення партій, рухів, об'єднання прихильників певної політичної програми);

– кастова, станова (модель ієрархічно вибудуваного суспільства, вироблення певних норм, які регулюють поведінку різних станів);

– історична (базується на пам'яті про спільне минуле);

– цивілізаційна (модель, яка передбачає об'єднання зусиль на міжнародній арені, створення союзів, надання міжнародної допомоги);

– екзистенціальна (модель, яка реалізується у духовних практиках і культурній сфері) [Окара, 2010, с. 33–34].

Сучасні дослідження соціальної солідарності зосереджуються на політико-правових, інституційних, культурно-історичних аспектах її формування та функціонування й передусім – на соціально-психологічних чинниках цього феномену, адже саме вони значною мірою визначають становлення, силу впливу, тривалість та результативність дії. Поняттям "солідарність", як і його синонімами, передусім описуються певні форми соціальних зв'язків, основою яких є психологічна єдність людей, а підґрунтям об'єднання – несуперечлива цілісність, яка ґрунтується на спільності інтересів, збігові цінностей, єдності цілей. Домінантною соціально-психологічною характеристикою феномену солідарності є групова згуртованість у досягненні мети та бачення шляхів її досягнення, зрештою – ціннісно-орієнтаційна єдність. Ця єдність постає основою солідарності – системи соціальних зв'язків, яка ґрунтується на ступені збігу оцінок, позицій і установок стосовно значущих для соціальної групи явищ, подій, ідей, моральних норм, домінантних

цінностей та цілей. Рівень групової солідарності (згуртованості), тривалість та ефективність взаємодії опосередковується її ціннісно-предметним змістом, визначенням засобів досягнення мети та часовою (короткостроковою або довгостроковою) перспективою.

Досліджуючи групову солідарність (малих груп, суспільства і людства загалом), сучасні зарубіжні та українські науковці розглядають феномен солідарності як одну з передумов соціальної стабільності, стійкості та соціального порядку. Основними дослідницькими напрямами є передусім соціальна взаємодія та чинники, які впливають на процеси солідаризації – соціальна ідентичність, міжгрупові стосунки, мотивація, довіра, ціннісна єдність, установки, емоції та почуття, поведінка, кооперація, згуртованість, усвідомлення спільної мети та спільної відповідальності, інші конструкти солідарності у їх поєднанні та взаємовпливу. Результати наукових розвідок переконливо свідчать, що детермінантами солідаризації виступає широке коло соціально-психологічних, економічних, суспільно-політичних та інших явищ, подій і процесів, а вияв солідарності та солідарних дій притаманний усім сферам життєдіяльності.

Разом з тим, варто наголосити, що солідарність, як прояв згуртованості та спрямованість на самозбереження, саморозвиток і досягнення значущих для групи цілей, є можливою ознакою будь-яких (за розмірами, соціальними, професійними, гендерними, етнонаціональними, релігійними тощо) груп. Сутність солідаризму є незмінною – інтеграція особистісних потенціалів, об'єднання та гуртування однодумців для максимального використання можливостей спільного впливу на розв'язання соціально, суспільно чи політично значущих проблем для індивідуального, групового чи спільного блага. Загалом солідарність розуміють як безконфліктну, гармонійну взаємодію між членами групи, взаємодію, яка уможливлює вільний вибір зі збереженням індивідуальних особливостей та розбіжностей, єдність через консенсус, за якої жоден зі складників не може претендувати на статус єдиного, першорядного або ж виняткового.

Ключовим механізмом солідаризації й принципом солідарної дії є колективна саморегуляція та саморозвиток шляхом

максимального використання індивідуальних можливостей членів спільноти через об'єднання ресурсів задля досягнення спільних цілей та формування спільної відповідальності за результат такого об'єднання. Мотиваційно-смисловою ж основою цього єднання є цінності та їх значущість для групи. При цьому важливою ознакою будь-яких груп є структурна та мотиваційна динамічність, спонукою – взаємодія, активність, рефлексія та ідентифікація (професійна, соціальна, національна, загальнонаціональна) через уподібнення себе з іншими, з групою на основі інтеріоризації цінностей, емоційного зв'язку, усвідомленого чи неусвідомленого ототожнення себе з іншими, засвоєння ролей та відтворення моделей поведінки.

Солідарність як особистісний та груповий ціннісно-смисловий феномен одночасно перебуває під впливом кількох дискурсів, які формують усвідомлення буття й уявлення про перспективи його розвитку. На особистісному рівні соціально-психологічним підґрунтям такого формування виступають: ідентичність, система установок, цінностей і орієнтацій, довіра та комунікація як психоемоційна основа, соціальна взаємодія та інформаційне поле формування оціночних суджень, мотивація солідарної поведінки, вибір та реалізація поведінкової моделі, спрямованої на досягнення певної цілі. Тож солідарність варто розглядати як динамічний процес і результат інтеграції особистісних потенціалів (як мотивованої спроможності вільної, активної та усвідомленої дії у межах ціннісно-смислової системи) шляхом конвергенції інтересів, визначення мети та згуртованості задля її досягнення.

Важливою складовою формування солідарності та умовою солідарної дії є довіра. Зумовлено це передусім ціннісною природою самого феномену довіри, її соціокультурною детермінацією. Унікальність феномену довіри полягає передусім у своєрідному поєднанні раціональних та позараціональних підстав оцінок і суджень. З одного боку, вона може бути результатом певного досвіду, ґрунтуватися на аналізі подій, явищ, процесів, оцінці поведінки тощо. З другого – базуватися на ірраціональних мотивах з опертям на інтуїцію, власні або ж стереотипні уявлення про належне, бажане, ґрунтуватися на передбаченні напрямів розвитку

подій, процесів, на вірогідності результатів тощо. Важливим, у контексті трактування феномену солідарності, є розуміння довіри як особливої форми поєднання емпатії (емоційної основи цього явища) з процесом ідентифікації (як основи раціональної інтерпретації, ототожнення, співвіднесення себе з певним зразком або моделлю). Результатом такого поєднання є утворення ідентичності як динамічної, рухливої, але відносно стійкої рівноваги ціннісних орієнтацій, соціальних ролей, зв'язків і взаємодій, установок і переваг. Саме ці складові, як результат особистісного розвитку, стають основою соціальної, політичної, культурної, етнічної, групової ідентичності й підґрунтям солідарних дій. Тобто, довіра є емоційною й водночас ціннісною основою солідарної взаємодії, регулює її та значною мірою визначає ефективність та результат.

Солідарність як соціокультурний феномен можна віднести до ментальних рис українства, домінантному й укоріненому способу мислення, сприйняття та тлумачення світу, принципів взаємовідносин та соціальної взаємодії. Як елемент національної ментальної моделі, солідарність глибоко вкорінена у свідомість українців, впливає не лише на формування поведінки та вибір шляхів розв'язання проблем, але й на інтуїтивні уявлення про належні дії та можливі їх наслідки. Людьми, які переживають власне буття й керуються передусім морально-ціннісним у собі, які здатні солідаризуватися з іншими, постають українці в національній філософії, духовній і культурній спадщині України (народні пісні, приказки й байки, твори П. Могили, Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Юркевича, М. Руденка, М. Поповича та ін.).

Розкриваючи сутність, характеристики та особливості функціонування солідарності, науковці наголошують передусім на тому, що солідарність як особливий стан і властивість соціуму ґрунтується та існує завдяки взаємодії людей – носіїв певних психічних процесів, станів та властивостей, культурно-історичних традицій, морально-етичних норм. Варто наголосити, що попри, здавалося б, усталеності явища, форми й засоби реалізації солідаризму є залежними від низки чинників: конкретної соціально-історичної ситуації, особливостей суспільно-політичних процесів, ціннісних трансформацій, особливостей способів інтерпретації

реальності та образів майбутнього, часопросторових змін дискурсів, що сформувалися в колективній чи індивідуальній свідомості. Цими та іншими чинниками зумовлюється динамічність феномену солідарності й пояснюється відсутність усталеного й універсального його визначення.

Звернімо увагу на ще одну соціально-психологічну особливість використання поняття солідарності у суспільно-політичній сфері. Йдеться про емоційний та смислотворчий потенціал цього феномену. У цьому сенсі, "солідарність" як гасло-заклик, як форма звернення, політична ідея, вимога, завдання тощо володіє потужним риторичним змістом. Паризькі комунари, наприклад, замінили революційне гасло "братерство" на "солідарність", польські робітники "солідарність" обрали назвою незалежної професійної спілки [1] й означили цією назвою політичний рух у своїй країні. Поняття "солідарність" широко використовується як елемент своєрідної символізації суспільно-політичного простору з метою переконання та емоційно-вольового впливу через формування довіри, яка базується на раціональних, а частіше – позараціональних засадах, через маніпуляцію свідомістю тощо. Смислотворчий та символічний потенціал поняття "солідарність" часто реалізується також через власні назви, наприклад, громадських та громадсько-політичних рухів [2], масмедіа [3], політичних партій [4] тощо.

---

[1] "Солідарність" ("Solidarność") – незалежна професійна спілка робітників, створена у вересні 1980 року в Польщі, що згодом переросла у широкий суспільно-політичний рух.

[2] Всеукраїнське жіноче об'єднання "Солідарність" – український рух за обстоювання інтересів та захист соціальних, економічних, спортивних та інших спільних інтересів жінок України, створений у 1995 році; Всеукраїнське об'єднання демократичних сил "Злагода" – громадська організація, створена у 1999 році.

[3] "Солідарність" ("Solidarność") – політичний та соціально-економічний тижневик Польщі, заснований у 1981 році; "Салідарнасць") – білоруська газета, недержавне видання, друкований орган незалежної профспілки, засноване у 1991 році.

[4] "Солідарність" ("Solidarity") – політична партія США, створена у 1986 році; "Солідарність жінок України" – українська політична партія, створена в грудні 1999 року; "Європейська солідарність" – політична партія, зареєстрована в травні 2000 року (до травня 2019 – "Блок Петра Порошенка „Солідарність""); "Солідарність" – українська політична партія, створена в лютому 2001 року; "Громадянська солідарність" – політична партія України, створена в березні 2005 року та ін.

Символічного значення набула "солідарність" і в "календарному" суспільно-політичному вимірі: Міжнародний день солідарності молоді (Міжнародний день солідарності молоді в боротьбі проти колоніалізму, за мирне існування) – відзначається щорічно 24 квітня; Міжнародний день солідарності трудящих – 1 травня; Міжнародний день солідарності журналістів – відзначається щороку 8 вересня; День солідарності та свободи – державне свято Польщі, відзначається щороку 31 серпня; Міжнародний день солідарності людей – відзначається щорічно 20 грудня; День солідарності азербайджанців усього світу – 31 грудня тощо.

Свідченням смислотворчого потенціалу та усезагальності сприйняття поняття "солідарності" є його широке використання в документах, ухвалених міжнародним співтовариством та спрямованих на нього. Зокрема, солідарність визначено одним із шести принципів Хартії основоположних прав Європейського Союзу [Хартія основних прав…, с. 299–301]. Її четвертий розділ ("Солідарність", статті 27–38) охоплює соціальні права та права працівників: право доступу до послуг працевлаштування та на справедливі умови праці, захист від необґрунтованого звільнення та доступ до медичної допомоги, право на колективні переговори та дії, у т. ч. використовувати право на страйк, право на соціальну допомогу, захист навколишнього середовища та прав споживачів тощо. Хартією закріплюються права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та інші соціальні права і гарантії. Крім того, передбачається заборона дитячої праці, право на справедливі та рівні умови праці. Декларацією тисячоліття ООН, затвердженою резолюцією Генеральної Асамблеї, солідарність визначено однією з фундаментальних цінностей людства в XXI столітті [United Nations, 2000]. Іншою резолюцією [United Nations, 2006] Генеральна Асамблея ООН ухвалила постанову про проголошення 20 грудня щорічного Міжнародного дня солідарності людей.

Поняття солідарності згадується і в Загальній декларації з біоетики та прав людини [UNESCO, 2005]. Визначаючи "орієнтири для рішень або практичних дій окремих осіб, груп, громад, державних та приватних установ і корпорацій" Декларація, серед основних принципів, визначає солідарність між людьми та

міжнародне співробітництво. Щоправда, наведені, як і решта міжнародних документів, позбавлені термінологічної прив'язки й не містять визначення поняття солідарності.

Своєрідним осердям солідарності та показником її рівня є ступінь збігу оцінок, установок і позицій стосовно суспільно значущих, на переконання групи, подій, ідей, нагальних завдань, тобто ціннісних пріоритетів як мотивів і смислів буття. Зрештою – ціннісних пріоритетів групи. Коли мовиться про ціннісні пріоритети, йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально зумовлені, мають характер потреб і спираються на оцінку процесів і явищ, на досвід та на уявлення про належне. Ця сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей, а на їх основі – вияву групової солідарності та спільної солідарної дії [Шайгородський, 2023а].

Очевидно, що ті чи інші форми солідарності актуалізуються в умовах загострення соціальних, суспільних, політичних криз, необхідності їх подолання чи розв'язання проблем, породжених ними. Наприклад, під час фінансово-економічних скрут домінантними й актуальними будуть вияви економічної солідарності, під час боротьби з епідеміями чи пандеміями – солідарність у подоланні хвороб, у галузі охорони здоров'я. Чималий досвід солідаризму мають представники екологічного, феміністського рухів тощо. Тож поняття солідарності, з одного боку, опосередковується соціальними та суспільно-політичними процесами, з другого – опосередковує їх, адже солідарність, як "відгук" на загрозу ціннісним пріоритетам, або ж прагнення посилити значущість цінностей значною мірою залежить від зовнішніх, стосовно вияву солідарності, чинників – подій, явищ, обставин.

В основі солідарності як специфічного стану цілісності – загальновизнаність цінностей, спільність цілей та консенсус щодо інструментів, шляхів і форм досягнення мети. Ця інструментальна складова визначає поведінкові моделі солідарної дії та її характер: протест, спротив, осуд, схвалення, підтримка, допомога тощо. Інструментальність спільнодії є надбанням практики, оцінки ефективності результатів, зміни обставин, які, своєю чергою, коригують поведінку та впливають на рівень згуртованості. У

практичному вимірі солідарність виявляється у здатності соціуму до самоорганізації та мобілізації. Саме тому солідаризаційні процеси активізуються в часи потрясінь, значущих суспільних подій, які генерують згуртованість і надовго залишаються в індивідуальній та колективній пам'яті.

Історія суспільного розвитку свідчить, що рівень солідаризації, національної єдності та згуртованості зростає в періоди екзистенційного вибору або ж криз суспільного розвитку, коли виникають реальні загрози ціннісним основам суспільства, процесам державотворення. Такими були й загальнонаціональний референдум 1 грудня 1991 року, коли громадяни України висловилися на підтримку її незалежності, й боротьба за право демократичного вибору під час Помаранчевої революції, й відстоювання цивілізаційного шляху розвитку під час Революції гідності, і збройне протистояння російській агресії в Криму та на Сході України.

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ в Україну у 2022 році стало екзистенційною загрозою для нашої країни та всього цивілізованого світу. Російська воєнна агресія кардинально вплинула на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності як системи базових, загальновизнаних цінностей людського буття [Шайгородський, 2023b]. Солідаризм як фундаментальний принцип співіснування та взаємодії виявився у здатності громадян до консолідації та суспільної мобілізації під час повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну. Рівень згуртованості суспільства, особливо на початковому етапі спротиву російській агресії, став показником солідарності українців, їх єдності, смислотворчою основою суспільної мобілізації, усвідомлення українством цінностей держави, її незалежності та територіальної цілісності, цінності свободи й готовності її захищати зі зброєю в руках. Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних сил України та батальйонів територіальної оборони, українці долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога. Досвід організації волонтерської діяльності, набутий передусім під час Революції гідності та протягом восьми років захисту країни від

російської агресії на Сході України, дозволив з перших днів великої війни організувати роботу волонтерів. Показником рівня солідарності українського суспільства є й те, що ця форма громадської активності реалізувалася й реалізується здебільшого шляхом самоорганізації, поза межами формальних інститутів, на мережевих принципах соціальної взаємодії. З перших днів великої війни громадяни України виявили свою згуртованість, здатність до самоорганізації та суспільної мобілізації. Нині ж суспільство проходить своєрідне тестування на громадянську солідарність, передусім на готовність жертвувати особистим заради спільного.

Отже, можна говорити про актуалізацію згуртованості / солідарності за певних обставин або про її латентність за відсутності дійсних або уявних спільних проблем. Очевидно, що солідарність, навіть перебуваючи у латентному стані, знаходиться у своєрідній "передготовності" до реалізації свого потенціалу, до його втілення у тих чи інших формах, оскільки психологічні складники цього процесу, які і є їх першоосновою, залишаються сенситивними – чутливими до подій, до психічних станів інших, їх прагнень, цінностей та цілей.

Особливої ваги набуває солідарність, вияв якої ґрунтується на беззаперечних, основних, невіддільних і природних цінностях і правах людини – праві на життя та праві на його захист. Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році солідаризувало з Україною громадян більшості демократичних країн. Свідченням цього стали багатотисячні мітинги солідарності з Україною, які пройшли в більшості країн світу, активність закордонних українців [Мазука, 2024]. У цьому контексті варто зазначити, що виявом солідаризму як дії є жертовність (у будь-якій формі – суспільно-політичної (конвенційної чи неконвенційної) участі, благодійності, волонтерства, участі в діяльності громадських об'єднань, зрештою – витрати власного часу).

Глобалізаційні, модернізаційні процеси призводять до кардинальних змін у світосприйнятті, трансформують групову й індивідуальну самореалізацію. За таких умов здійснюються спроби уточнення змісту поняття солідарності в індивідуалізованих та культурно різноманітних суспільствах з урахуванням сучасних

трансформаційних процесів [Søren, 2010]. Х. Буде зауважує, що попри існування соціальних систем, які врівноважують наявну розділеність на багатих і бідних, потрібне нове розуміння солідарності, вибудоване з урахуванням інтересів суб'єктів солідаризації [Bude, 2019].

В цьому контексті складно оминути увагою й альтернативний підхід, аргументований результатами дослідження К. Ларсена [Larsen, 2013]. Автор акцентує на крихкості соціальної згуртованості та тенденціях суттєвого зниження, зокрема у США та у Великобританії, довіри між людьми. Науковець спростовує результати досліджень, згідно з якими соціальна солідарність ґрунтується на спільних моральних нормах, справедливих інституціях, мережах, громадянській участі тощо та стверджує, що соціальна згуртованість є перш за все когнітивним явищем.

На тенденції суттєвих змін у сприйнятті й трактуванні солідарності вказує, зокрема, У. Бек [Beck, 2003], наголошуючи на тому, що нормативним рушійним принципом сучасних суспільств, на противагу ідеалу рівності, стає ідеал безпеки, коли мовиться не про те, щоб добитися чогось "доброго", а щоб уникнути "гіршого". Саме тому, на думку науковця, відбувається тотальна індивідуалізація, а в основі "нової" солідарності лежить страх.

Очевидно, варто визнати наявність означених У. Беком тенденцій зміни усталених уявлень про солідарність, характер та механізми її мотивації як рушійної сили та спонукання до дії. Чинниками таких трансформацій є вплив тих чи інших обставин, зміни внутрішньогрупових ціннісних пріоритетів та почуттів. Пріоритетність цінностей, у цьому випадку, зумовлюється нагальністю та характером потреб і спираються на досвід, реальні чи уявні процеси та домінантні емоції. Водночас страх як найсильніша, базова (за К. Ізардом) людська емоція (оскільки в його основі – інстинкт самозбереження), як внутрішній психічний стан або ж як домінантна групова емоція, є природною реакцією на небезпеку, на загрозу реального або передбачуваного лиха.

Страх мобілізує на захист або уникнення загрози. В контексті дослідження суспільної солідаризації саме рівнем реальності цієї загрози та можливістю / неможливістю її уникнення значною

мірою визначається домінантність цінностей та мотивація поведінки. За наявності небезпеки та прагнення її подолання страх стає елементом суспільної консолідації та мобілізації, гуртує й об'єднує людей, відповідним чином мотивує поведінку. Прикладом такої мобілізації й соціальної солідарності є, безперечно, реакція українського суспільства на повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну. Разом з тим, прагнення уникнення можливих або ж передбачуваних загроз також відповідним чином впливає на структуру ціннісних пріоритетів, вибір поведінкових моделей та зміну форм солідарності. Прикладами таких змін ціннісних пріоритетів можуть бути результати виборів у низці постраднянських держав (наприклад, Грузія, Молдова). Попри масову солідарність з Україною, яка потерпає від російської збройної агресії, значна частина виборців цих країн віддали свої голоси проросійським політичним силам як таким, які, на думку виборців, здатні убезпечити їх від воєнної агресії з боку РФ. Емоційна й раціональна складова цих змін полягає не у переусвідомленні спільних інтересів, а через уявлення про домінантність власних, передусім безпекових, потреб.

Після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну у 2022 році міжнародна солідарність з нашою країною була демонстрацією щирої підтримки та засудження російської агресії. Втім, ця солідарність зазнала випробування часом, позначилася на формах, змісті та обсягах підтримки. Солідарність передусім – психологічне явище і багато в чому будується на емоціях. Їх силою забезпечується сплеск, миттєвість реакції, які тимчасово "пригнічують" раціональність. Потім – у повсякденні – домінантною стає вона й під впливом зміни інформаційних парадигм, політичних, соціальних, побутових та інших умов, виявляється у зміні ціннісних пріоритетів. Актуалізація внутрішньополітичних проблем у низці солідарних з Україною країн, необхідність нарощування фінансово-економічних, безпекових та соціальних витрат на практичну реалізацію солідаристських прагнень позначилися на їх рівні. Наприкінці третього року великої війни солідарність з Україною, зокрема в країнах колишнього СРСР та "соціалістичного табору", зазнала й випробувань загрозами власній безпеці. Свідченням зазначених тенденцій

можуть бути, зокрема, зменшення розмірів фінансової підтримки біженців від війни в низці європейських країн, проблеми з перетином кордону українськими перевізниками, викликані акціями протесту польських фермерів, загострення окремих проблем освітнього, історичного характеру з Угорщиною, Польщею тощо. Ці та інші тенденції свідчать про те, що солідарність не завжди породжує відповідальність, хоча й передбачає її.

За сучасних умов солідарність часто набуває декларативних [5], демонстративних форм та виявляється здебільшого масовими акціями протесту чи підтримки. Водночас у демократичних країнах така форма солідарності є досить дієвою, оскільки такий рівень громадського активізму є свідченням актуальності проблеми, впливає на формування громадської думки та сприяє ухваленню відповідних урядових рішень. Наприклад, акції солідарності з Україною після повномасштабного російського воєнного вторгнення сприяли організації волонтерської допомоги біженцям від війни, посилили позиції урядів щодо підтримки нашої держави у протистоянні ворогові.

Водночас варто наголосити, що така форма солідарності є ефективною в демократичних країнах. Диктаторські чи автократичні режими мало залежать від громадської думки у власних країнах, тим паче – закордоння. Лише демократія чутлива до громадської думки та проявів громадянської активності й лише в умовах демократії можливе "розширення меж" солідарності та посилення солідарного впливу на ухвалення рішень, здійснення тих чи інших заходів.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, популярність, а через це – й впливовість соціальних інтернет-мереж призвели до появи нової, і з погляду впливу на формування громадської думки, – досить ефективної форми солідарності, яку умовно можна назвати "мережевою солідарністю". Завдяки використанню комунікативних сервісів, месенджерів та відеохостингів (Facebook, Instagram, Telegram, YouTube, TikTok тощо), по-перше, прискорюється процес передачі інформації (новинної, подієвої й здебільшого

[5] Декларований (від лат. *dēclārātio*) – вислів, оголошувати.

об'єктивної), по-друге – розширюється коло залучених до обговорення проблем та їх оцінки, по-третє – формуються солідарні спільноти. Часто саме завдяки соціальним мережам та оціночним судженням їх користувачів відбуваються мітинги, які переростають у багатолюдні акції протесту, акції підтримки чи інші форми громадської активності, а одностайність в оцінці тих чи інших подій інтернет-спільнотою стають впливовим фактором формування громадської думки, відтак – ухвалення відповідних державних та управлінських рішень.

Звернімо увагу на ще одну особливість феномену солідарності – на його прогностичний потенціал, який, з одного боку, базується на оцінці ситуації, події чи явища, відповідних реакцій на них, з другого – на припущеннях, здогадках, домислах, розчаруваннях, стереотипах, міфах, образах бажаного й майбутнього. Об'єктивна оцінка рівня суспільної згуртованості дозволяє прогнозувати спрямованість розвитку та можливі його траєкторії, передбачати та запобігати ймовірним викликам.

Узагальнюючи результати наукових розвідок, теоретичного осмислення та трактування сутнісних характеристик феномену солідарності як цілісного соціально-психологічного явища, варто виокремити чинники впливу на його формування. Серед них, щонайменше:

– цінності як значуще для людини чи суспільства матеріальне або ідеальне явище, яке, як правило, має імперативний характер, переживається як беззастережна вимога і супроводжується відчуттям обов'язку, безумовної потреби;

– ціннісні орієнтації, як сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, складна інтеграція потреб, мотивів, смислів, настановлень, інтеріоризованих моральних норм, спонука та регулятор поведінки;

– ціннісні пріоритети як домінантні цінності, перевага одних цінностей над іншими в структурі ціннісних орієнтацій;

– мотиви як внутрішня чи зовнішня спонука (під впливом потреб, цілей, цінностей) до певної дії або певного типу поведінки;

– соціальні потреби як необхідність соціального єднання з групою і належності до неї, соціальних контактів та взаємодії, як збудник активності в досягненні ідеального образу;

– соціальні уявлення як поєднання досвіду, образів та знань про явища й процеси соціального життя, як інструмент його конструювання;

– соціальні настановлення як усвідомлювана чи неусвідомлювана психологічна готовність до певної групової поведінки щодо соціальних цінностей, мотиваційний базис соціальної дії, регулятор соціальної поведінки;

– групова ідентичність як елемент самооцінки, установка на належність до статусно-позитивної групи, ототожнення себе з нею;

– підтверджувальне упередження як прагнення пошуку й інтерпретації тієї інформації, яка узгоджується з певними поглядами або переконаннями;

– стереотипи як усталені мисленнєві шаблони;

– громадська думка як домінантна сукупність оціночних суджень та ставлення до подій або явищ громадського життя;

– довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії, як наслідок переважно емоційного аналізу подій, явищ, процесів, своєрідне поєднання раціональних та позараціональних підстав оцінок, суджень, поведінки, результат апостеріорного пізнання та уявлень про належне, бажане, вірогідне;

– колективні емоції як миттєві й мінливі, короткочасні, але сильні реакції на ситуацію в цілому, без чітко вираженої об'єктивної прив'язки до події чи явища, але викликані ними;

– колективні почуття як усвідомлювані, предметні, порівняно стійкі емоційні стани, які формують специфічну почуттєву атмосферу сув'язності з певними соціальними подіями або явищами, створюють емоційний клімат, посилюють групову й колективну ідентичність, впливають на характер поведінки;

– історична та колективна пам'ять як елемент самоідентифікації, сукупність знань чи уявлень про спільне історичне минуле, його повторне відтворення через символізацію, образи, уявлення, успадкування;

– традиції та звичаї як елементи культурно-історичного розвитку, міжпоколінного транслювання етнокультурної спадщини, беззаперечні моральні норми та регулятори суспільних відносин;

– соціальні та політичні міфи як цілісне, спрощене, переважно ірраціональне віддзеркалення в індивідуальній і масовій свідомості соціальної та політичної реальності, основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя.

Солідарність як соціальний феномен, як теоретичний конструкт і практика взаємодії людей, як процес і результат цієї взаємодії та регулятор поведінки є цілісним явищем, формою людської та суспільної життєдіяльності. У ній, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є такі події, явища й процеси, які пізнаються, оцінюються й реалізуються раціонально, є й такі, які освоюються інтуїтивно, а підставою їх оцінок та вибору певної моделі реалізації стають переважно позараціональні складові. В солідарності, завдяки узгодженості ціннісних пріоритетів, відбувається поєднання цих елементів, нівелюється хаотичність, вибудовується несуперечлива й цілісна модель відносин. Як і більшість інших універсальних понять (довіра, справедливість, свобода тощо), солідарність є засадничим принципом і базовою характеристикою соціального життя, пізнання і духовно-практичного освоєння світу, гармонійного й стабільного розвитку.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Узагальнене розуміння суспільної солідарності як комунітарної єдності інтересів, цілей, готовності до спільної дії з їх досягнення, з одного боку, нібито важко узгоджується з можливістю її досягнення як політичної єдності населення, тобто єдності у тій сфері, яка за своєю природою заохочує конкуренцію інтересів і цілей. З іншого боку, вже енциклопедичним став той погляд, що, як психологічний феномен, солідарність сполучена з певним моральним станом соціуму, і тут хоча вона розходиться з політикою за сутністю свого існування, але і має спільну точку з нею у мотиваційній основі: мораль закликає людей єднатися у обмеженні свого егоїзму, та й політика, зі свого боку, закликає їх шукати компромісної формули спільних інтересів: "Мораль звеличує благодійність. Політика підкреслює *необхідність* солідарності і служить її виправданням" [*Солідарність, б.д.*].

З одного боку, політика є полем зіткнення відмінних і протилежних групових інтересів. З іншого боку, звертається увага на те, що оскільки важко уявити повне ототожнення кожним членом суспільства своїх потреб і намірів з національним інтересом, то останньому притаманний найвищий ступінь відповідності всезагальним вимогам, що надає йому статусу консолідуючої основи суспільства і держави. Далі, оскільки саме держава як найважливіший інститут суспільства повинна виражати, втілювати й захищати інтереси громадян, має йтися не про "національні", а про "національно-державні" або просто "державні" інтереси, тобто про інтереси, серед іншого, політичні. Крім того, уособлення у національному інтересі інтересу панівної політичної еліти не суперечить тому, щоб він був визнаним більшістю членів суспільства в статусі спільного, загальноприйнятного. Будь-який інтерес стає національним, коли щодо нього є солідарна згода

більшості членів суспільства [Самчук, 2018, с. 9–11]. Крім того, політика є специфічним координатором відносин між носіями групових та особистих інтересів, інструментом запобігання суспільним і політичним загрозам, що робить її полем не тільки боротьби, а й солідаризації [Шульженко, 2007, с. 299–300].

Потреба у солідаризації у політичному полі, як зазначає Г. Зеленько, кратно зростає у часи, коли суспільство має продемонструвати стійкість заради свого національно-державного самозбереження, здатність "координувати свої адаптивні зусилля і зусилля керівництва політичних організацій з метою адекватно реагувати на зміни і виклики… переживати труднощі з найменшими втратами і порушеннями системності та балансів". У випадку ж України першочерговою умовою національної стійкості є "створення системи формальних політичних інститутів, які б забезпечували динамічну стабільність – з одного боку, були б стабільними, з іншого – забезпечували не просто політичні зміни, а політичний розвиток" [Зеленько, 2022, с. 78, 79].

Ідентичність і політична солідарність. Першим етапом солідаризації громадян держави є досягнення ними "механічної" солідарності, без утворення якої проблематичним є утворення і солідарності "органічної". "Механічна солідарність виникає зі спільної самоідентифікації громадян, із усвідомлення ними своєї належності до певної культурної та/або суспільно-політичної системи. При цьому соціум може мати механічну солідарність, одночасно і етно-мовно-культурну, і соціо-політичну (громадянську). Друга з них проявляється політичною та управлінською системами, представленими їхніми інститутами.

Питання взаємного зв'язку між ідентичністю, політичними інститутами і національною єдністю були предметом постійної уваги українських дослідників. У нульові роки XXI століття лейтмотивом публікацій на цю тему був концепт так званої "ідентифікаційної кризи", спричиненої невдачами державної політики. Виразником кризи вважалася відсутність в українського соціуму об’єднуючих стимулів – ідеології, спільних цінностей, артикульованих державних інтересів. Зверталася увага і на нерозвиненість такого важливого фактору солідаризації українського населення,

як громадянське суспільство. Дефіцит громадянської ідентичності надто слабо компенсувався локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні, мовні ідентичності доволі часто виступали у ролі чинників, що розхитують її фундамент. Складне переплетення усіх цих криз визначалося як "криза інтеграції". Політична наука у той період орієнтувала правлячі кола до таких ідентифікаційних практик, які б забезпечували бодай мінімальний рівень лояльності громадян до владних структур і усіх політичних акторів, а також на створення консолідаційних механізмів шляхом формування політичної нації громадян та їх політичної ідентичності, базованої на колективному "ми" [Шаповал та ін., 2009, с. 161–162].

Наукові висновки щодо політичних причин ідентифікаційної кризи кінця XX – початку XXI століття можуть вважатися рекомендаціями для нинішньої влади щодо уникнення дій, шкідливих для солідаризації українського суспільства. Насамперед, це індиферентне ставлення до розривів у соціальній взаємодії, до ослаблення механізмів співпраці, до поглиблення біполярності соціуму, що потягнуло за собою зменшення потенціалу соціальної участі, недооцінка механізмів зворотного зв'язку між верхами і низами, відсутність суспільного контролю, чим було порушено базовий принцип взаємодії інститутів і позаінституційного середовища. Вважалося, що сподівання на солідаризуючу здатність громадянського суспільства були надмірними, а творення його структур тоді не забезпечило консолідаційного ефекту, навпаки, вело до посилення групової автономії.

Названі вади політики центральної влади вели до розбалансування "політики ідентичності", що виявилося під час президентських виборів 2004 року, коли далися взнаки прояви регіоналізму, який почав активно використовуватися окремими політичними силами у боротьбі за владу. Тодішні акції протесту були інструментом солідаризації більшості громадян проти чинної влади, інструментом її морально-політичної делегітимізації, але не соціальної інтеграції, залишаючись полем для політичних "розборок", популістських і маніпулятивних стратегій. Найнебезпечнішим для солідаризації українців стала конфліктність на регіональному ґрунті,

яка перешкоджала солідарному формуванню національної перспективи [Нагорна, 2008, с. 297, с. 298, с. 300].

На початку другого десятиліття XXI ст. цілком правомірною була загальна оцінка політичної ідентичності українців у дихотомічному форматі – з одного боку, перебувала спільнота громадян, які відстоюють свої права, з протилежного боку – спільнота підданих, які задовольняються середньовічними патрон-клієнтськими відносинами з владою [Рябчук, 2011, с. 229–230], тобто спільнота, не здатна на соціальну, політичну і національну стійкість. Повний незбіг інтересів цих двох спільнот розвіював надії на утворення критичної більшості громадян, об'єднаних органічною солідарністю у політичних питаннях. Разом з тим, надію на утворення принаймні механічної солідарності давав невпинний процес зміцнення національної ідентичності, яка вже на середину першого десятиліття XXI ст. характеризувалася такими показниками, як вищий за середній рівень почуття гордості за своє громадянство (2,71 за чотирибальною шкалою при середньому рівні 2,5), інтенсивність мислення про себе саме як громадянина України (3,78 за п'ятибальною шкалою), збільшення до 45% пріоритетності національної самоідентифікації, порівняно з регіональною та місцевою [Рябчук, 2019, с. 74].

У середині другого десятиліття ситуацію кардинально змінила історична випадковість (вона ж "непізнана закономірність") – необхідність національного самовизначення з питання європейської інтеграції у зв'язку з демонстративним нехтуванням колишнім президентом В. Януковичем тієї частини соціуму, яка вимагала європейського курсу України, а після нього з питання реагування на агресію сусідньої Російської Федерації, вчинену з наміром повернути Україну до євразійського простору. Протести проти дій В. Януковича і готовність протистояти російській агресії, відстояти національну незалежність стали виявом кардинальних змін у змісті української національної ідентичності. За соціологічними даними другої половини другого десятиліття, 63% респондентів заявляли, що пишаються своїм українським громадянством, 59% опитаних означали себе передусім як громадян України. З одного боку, відбулося зміцнення української національної ідентичності, а з іншого боку, у дослідженнях зберігалися уявлення про її

"нечіткість", "розмитість" та, особливо, "розщепленість" і "поділеність" [Рябчук, 2019, с. 76].

І до війни, за час від останнього перепису населення України 1991 р. частка тих, хто називав себе "українець", неухильно зростала від близько 70% до майже 94% у 2021 р., а хто "росіянин" – з-понад 24,4 до 4%. Аналогічні зміни відбувалися і у політичній самоідентифікації – частка тих, хто вважав себе насамперед громадянином України, збільшилася від 45,6 до 62,6%. Агресія Росії проти України ще більше зміцнила загальнонаціональну самоідентифікацію українців, відправила на маргінес її регіональні і місцеві варіанти, посилила їхнє відчуття солідарної здатності протистояти загарбникам, готовності до самопожертви. Частка тих, хто самоідентифікувався як українець, уже у перший рік війни зросла до 95%, а як росіянин – впала до 3%. До 80% зросла частка тих, хто вважав себе насамперед громадянином України [Резнік, 2023, с. 70, 81]. Відзначена зміна чисельних пропорцій у самоідентифікації населення, викликана війною, рефлектувала і змінами у поглядах на зміст української національної ідентичності. За соціологічними даними Центру Разумкова, частка тих, хто вважав її спільнотою усіх громадян, зменшилася від 51% у 2021 р. до 46% у червні 2024 р., відповідно, з 24,5% до 28% зросла частка тих, хто вважає українську національну ідентичність етнічною [*Ідентичність громадян України…*, 2024].

Реакцією на російське вторгнення стало чіткіше українське культурне маркування і зростання ментальної, культурної близькості Сходу і Півдня із західними регіонами країни, зниження рівня компліментарності до жителів Російської Федерації за шкалою від 0 до 10 балів з 6,8 у 2006 р. до 1,4 у 2023 р., у т. ч. серед українських росіян, відповідно, з 8,6 до 3,1 [Поліщук, 2023, с. 21–22].

Чи є такий зсув в етнічній і громадянській самоідентифікації свідченням етнічної гомогенізації населення, чи є війна тільки поштовхом до формування української нації громадян, чи така нація вже склалася? Відповідь на ці питання має бути і відповіддю на завершеність "механічної" солідаризації українців у вигляді національної єдності чи тільки про її початок. Матеріали проведеного в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса аналізу національних і громадянських процесів в Україні за період незалежності дав дослідницькому колективу підстави для висновку, що українська нація вже існує, хоча і зберігається актуальність питання системності пріоритетів і законодавчого та інституціонального забезпечення державної політики з її консолідації й розвитку [Котигоренко, 2023, с. 635].

"Механічна солідарність" як вияв національної самоідентифікації більшості громадян України безумовно створює основу для так званого "патріотичного консенсусу" з питання спільного вияву стійкості перед лицем історичного випробування. Втім, варто не нехтувати зауваженням, що "сьогоднішній патріотичний консенсус, спричинений, з одного боку, Майданом, а з другого – російською агресією, може виявитися так само тимчасовим явищем, суто ситуаційним замиренням перед обличчям спільного ворога, але може й стати початком ґрунтовнішої суспільної консолідації – залежно від відповідальності політиків, професійності урядовців та активності громадянського суспільства" [Рябчук, 2019, с. 226].

Політико-ідеологічна солідарність у політично плюралістичному суспільстві. Сила і тривалість національної стійкості визначаються насамперед тими факторами, які мають тривалу присутність у суспільному житті і міцно укорінені в ньому. Серед цих факторів – система національних цінностей. Саме поняття національної стійкості пропонується трактувати як "здатність соціальної системи будувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах, здатність суспільства протистояти викликам і кризам у різних сферах суспільного життя шляхом внесення змін і адаптації без шкоди для основних цінностей суспільства й інститутів" [Белинская та Корольчук, 2018, с. 12]. У координатах такого підходу національна стійкість розглядається і як індикатор здатності суспільства протистояти викликам зі своїми неушкодженими цінностями, і як прогрес, рух уперед через подолання кризових явищ до нового етапу розвитку суспільства на основі поведінкової адаптації [Пирожков та Хамітов, 2022, с. 22].

Серед базових політичних цінностей – уявлення населення про найкращу для нього форму правління. В цілому можна сказати, що ідея демократичного правління завойовувала в Україні за

роки незалежності дедалі більше прихильників: частка тих, хто вважав демократію найбільш бажаним типом устрою від 2004 р. (року Помаранчевої революції) до передвоєнного 2021 р. зросла від 41% до 54%, а на другий рік війни досягла 73%. Навпаки, частка тих, хто вважає, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим за демократичний, у 2004–2021 рр. зменшився від 23,2% до 19,6%, і, що особливо вражає, за два перші роки війни, яка заохочує жорстку централізацію правління, впала до 9,5% [Резнік О. та Козловський, 2023. с. 105]. Але, з іншого боку, згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного влітку 2024 р. Центром Разумкова, віддають перевагу свободі перед матеріальним достатком лише 53% тих, хто ототожнює себе з Україною, 41% – зі своєю місцевістю і 41% – з регіоном [*Ідентичність громадян України*…, 2024].

Питання про роль політичних цінностей суспільства, у свою чергу, невід'ємне від питання про політико-ідеологічні уподобання у суспільстві: політичні ідеології зазвичай і вбирають у себе наявні суспільні цінності, і закликають до переходу до нової ціннісної системи. Посилаючись на публікації, у яких ця тема вже висвітлена, можна в рамках цієї роботи окреслити у загальному вигляді традиційні уявлення про зв'язок солідаризму з політичними цінностями. Варто згадати, що у політичній філософії солідаризм розуміється не тільки як певний стан суспільної єдності, а й як окрема політична ідеологія. У цій якості він на різних етапах різними політичними мислителями розумівся і як ідеологія консервативної революції, і як реформістська доктрина державного регулювання суспільного життя, і як міжкласова солідарність трудівників у революційній соціальній боротьбі проти панування капіталу (інтернаціональна солідарність), і як ідеологія "третього шляху" між марксизмом і лібералізмом. "Третій шлях" найбільшою мірою передбачає опертя на такі суспільно-політичні цінності, як свобода, демократія, справедливість [Гай-Нижник, 2011, с. 5–24; Фінько, 2023, с. 96–112], тобто на цінності, якими формується органічна солідарність людей, об'єднаних спільною метою.

Українській пострадянській ситуації притаманна, за висновком аналітиків, приблизна релевантність пропорцій впливу

ліберального та консервативного концептів на сучасне українське політичне життя показникам початку XX ст.: невисокий відсоток електоральної підтримки українцями ліберальних політичних сил і паралельне, внаслідок загострення соціального протистояння, зростання електорату правих радикалів, які декларують свою здатність захистити країну та національного виробника [Кононенко, 2017, с. 10].

Якщо в ситуації зовнішньої агресії суспільство погоджується з претензіями праворадикальних сил на роль цементуючої субстанції національної стійкості, то, відповідно, органічна солідарність має спиратися більшою мірою на консерватизм, ніж на лібералізм з його гаслами свободи, демократії і справедливості. З іншого боку, за результатами аналізів, проведених перед російським вторгненням, еволюція ідейних засад та політичних практик обох ключових секторів "активістського" середовища України – правонаціоналістичного та ліберально-патріотичного – полягала у їх певній конвергенції, зокрема, у формуванні єдиного державницько-патріотичного дискурсу як основи взаємного порозуміння [Кияниця, 2020, с. 179].

Певна конвергенція ліво-ліберальної і право-радикальної ідеологій в Україні не може вважатися набуттям суспільством політико-ідеологічної єдності. З другого боку, сила суспільної стійкості у протистоянні агресору залежить від його солідаризації стосовно політичних цінностей. Самі політичні цінності є варіативним відображенням загальних національних цінностей. Доводиться визнати, що весь час від здобуття незалежності до початку російської агресії загальна ціннісна система українського населення відзначалася дуальністю, що проявлялося і дуальністю політичних цінностей. Основними симптомами дуальності називалися: перебування цінностей демократії, свободи, гідності у зоні впливу традиційних "цінностей виживання", що проявлялося пріоритетністю концепту добробуту над концептом демократії; високий рівень патернальності за невисокої поваги до демократичних практик та політичної культури; низький рівень взаємної довіри, який проявляється і низьким рівнем довіри до політичних інституцій [Кононенко, 2019, с. 23–25; Кононенко, 2018, с. 372], а

якщо продовжити – до правлячого класу в цілому, тобто до влади, політичних партій і рухів, до великого бізнесу, який взяв у свої руки виробничі і фінансові ресурси країни, до підлеглих йому засобів масової інформації і навіть до громадських організацій. Унаслідок цього не вщухала динаміка чинників, що перешкоджали солідаризації суспільства у політичному контексті, таких як зростання популярності або умовно консервативних, або умовно соціал-демократичних політичних проєктів, блокування популяризації ліберальних політичних практик, вибіркова боротьба з інститутами громадянського суспільства [Кононенко, 2018, с. 372–373].

Роль демократії як фактору суспільно-політичної солідаризації суспільства визначається її конкретним національним змістом: щоб бути привабливою для населення країни, вона має відповідати ціннісним орієнтаціям її населення. В цьому сенсі готовність народу до захисту "своєї" демократії не обов'язково має визначатися рівнем її відповідності традиційним стандартам. Приміром, на Заході, на що на початку століття звернув увагу О. Фісун, третя хвиля демократизації відбувалася після будівництва національних держав, а у більшості пострадянських держав демократизація передувала процесам державної модернізації і національної консолідації, що спричинило виникнення там гібридних квазідемократичних режимів із зовні демократичними атрибутами і неопатримоніальними правилами гри [Фісун, 2006, с. 60, 61].

Важливість захисту демократії зумовлена тим, що вона попри усі свої недоліки містить у собі ресурс національного самовдосконалення, відкриваючи можливості для поширення гуманістичних культурних норм і цінностей, принципів демократичної рівності, формування довіри до політичних інститутів і міжособистісної довіри, до укладання елітами своєрідного пакту, заснованого на беззастережному дотриманні демократичних процедур [Лясота, 2006, с. 67–68, 70]. З іншого боку, варто дослухатися до застереження про небезпеку ілюзії самодостатності демократії, коли вона тлумачиться лише як конституційно закріплений набір традиційних демократичних положень, у той час як "повноцінна демократія – це завжди результат, наслідок тривалої демократизації як своєрідного селекціонування й культивування демократичних

цінностей, принципів, норм і суспільно-політичних практик. Держава повинна адекватно оцінювати той чи інший стан речей або наслідки прийнятих рішень, інакше ставиться під сумнів кваліфікаційна відповідність її керівної ланки, дієздатність обраних ідейних пріоритетів і вміння ними ефективно користуватися [Самчук, 2022, с. 420]. Інше цілком слушне застереження, що не існує жодного обов'язкового еволюційного шляху від авторитаризму до ліберальної демократії, і встановлення ліберальної демократії у тій чи іншій політичній спільноті нерідко виявляється пробним і потенційно оборотним [Хелд и др., 2004, с. 54]. Обидва застереження націлюють владу і на всебічну підтримку демократії, і на заохочення демократичних новацій, і на утвердження у народній масі віри у безальтернативність демократії як основи національного добробуту і прогресу. Відданість демократичній ідеї має бути найважливішим компонентом "органічної солідарності" у країні, яка стала на шлях демократичного транзиту.

Одним з необхідних для зміцнення демократії кроків має бути утвердження і зміцнення національної ідентичності населення країни. У зарубіжній політології, як відзначає М. Рябчук, існує обширна література, яка показує амбівалентний зв'язок між національною ідентичністю та демократичною консолідацією в різних країнах. З одного боку, ідентифікаційні відмінності в разі протистояння між собою ускладнюють, а то й унеможливлюють процес демократизації і, взагалі, будь-якого реформування. Але, з іншого боку, ідентичнісний поділ так само істотно ускладнює монополізацію політичної влади однією групою. Аналогічним чином і в Україні він зараз перешкоджає чинній владі вибудувати широку авторитарну коаліцію із наявних еліт, мобілізувати маси на основі спільної для всіх ідентичності та легітимізувати своє авторитарне правління більш-менш прийнятними для всіх націоналістичними гаслами. Понад те, виразна перевага альтернативної ідентичності у певних регіонах "ослаблює контроль центру над ними й ускладнює виборчі маніпуляції чи застосування сили у цих частинах країни. Крім того, виразна наявність такої ідентичності ускладнює спроби автократів скористатися зовнішньою підтримкою – якщо така підтримка сприймається як загроза національній культурі та/або

способові життя" [Рябчук, 2019, с. 221–222]. Національна ідентичність, таким чином, своєю зовнішньою стороною є основою "механічної солідарності", а внутрішнім демократичним наповненням – "солідарності органічної".

Ідентичнісний поділ проявляється не тільки культурними, мовними або релігійними ознаками, а й політичними та ідеологічними уподобаннями. У цьому відношенні протягом перших тридцяти років незалежності України "органічна солідарність" у політичній іпостасі мало проникала у суспільне середовище. У другій половина другого десятиліття XXI ст. майже 85% українців практично не переймалися детермінацією власних політичних поглядів: вони не знали, чим відрізняються ліві політичні партії від правих, консерватори від лібералів, 71% не мали власних політичних поглядів і над їх формуванням не працювали не тільки численні знедолені прошарки, а й 66% забезпечених українців. Навіть Революція гідності", хоча вона і викликала зростання ідеологічної складової в діяльності політичних партій і активізацію громадянського суспільства, не змінила характер українського суспільства, не зменшила його патримоніальність [Кононенко, 2017, с. 16, 23]. Рівень політико-ідеологічної індиферентності українців дещо зменшила війна: у 2023 р. частка тих, хто не розумівся на політичних ідеологіях досить добре, впала, однак тільки до 41,6% [Головаха та Макеєв, 2023, с. 326].

Безумовно, основою суспільно-політичної солідарності українців може бути ідея створення соціальної держави, яка була б втіленням цінностей, які поділяються усіма громадянами, незалежно від їхніх політико-ідеологічних уподобань, – рівності і рівноправності людей, розвитку усіх форм власності, працевлаштування, доступності основних соціальних послуг і т. д., і для захисту якої варто було б виявляти колективну стійкість. Автори другої доповіді "Межі зростання", яка побачила світ на початку XXI ст., окреслили оптимальну форму суспільного ладу, який вони назвали сталим, і яка перегукується з формулою соціальної держави, – достатність і солідарність, справедливий розподіл роботи, заохочення відпочинку і економічного результату, підтримка непрацездатних, задоволення нематеріальних потреб людини у

самоствердженні, таких як суспільне визнання, самооцінка, самореалізація, любов й радість, щоб не збуджувати задоволення таких потреб за допомогою матеріальних речей, оскільки цим можуть викликатися невгамовний апетит у втіленні палких бажань, які ніколи не будуть задоволені повністю. Політичні ж структури сталого суспільства мають забезпечувати баланс між короткостроковими та довгостроковими цілями і чинити політичний тиск, спрямований на захист інтересів майбутніх поколінь [Медоуз та ін., 2018, с. 397, 414].

Довіра і лояльність до влади. Не зайве нагадати, що у своїх сподіваннях на кращий суспільно-політичний лад населення будь-якої країни розраховує насамперед на владу. Навіть там, де домінує психологія інтернальності (а Україна поки що не входить до цього простору), однаково відповідальність за створення відповідних умов для повної самореалізації самодостатніх індивідів покладається насамперед на владу. У ставленні до влади виявляється загальна властивість довіри як психологічного феномену – її свобода від раціонального обґрунтування й аргументації [Шайгородський, 2020, с. 9]. Мабуть, буде правильним вважати, що така свобода властива і солідарній довірі до влади.

Політична довіра є варіантом загальної "суспільної довіри", у якій прийнято виокремлювати довіру активну і пасивну. Активна довіра виникає із соціальної взаємодії, з кооперації людей заради досягнення спільної мети, із їхньої взаємодії. Пасивна, навпаки, полягає у розрахунках на іншого. Відповідно, населення у своєму ставленні до влади може солідаризуватися як у довірі до неї (позитивна солідаризація), так і у недовірі (негативна солідаризація). Домінування того чи іншого виду суспільної довіри / недовіри визначає динаміку розвитку соціуму, впливає на характер політичного режиму тощо. Пасивна довіра формується у процесі первинної соціалізації, спрямована на конкретну особу, а отже, є частиною персоніфікованих (особистих) соціальних стосунків, її домінування зумовлене насамперед соціальною структурою і укладом життя суспільства. Соціологи вважають, що тривале домінування пасивної довіри конвертується у патерналістські установки, які сприяють підтриманню патріархальної соціальної організації.

Стійкість суспільної системи перебуває у прямій залежності від інституціональної довіри, у параметрах політики – довіри до органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, до інструментів демократії, довіра до яких означає готовність громадян користуватися цими інструментами і відстоювати право на користування ними [Зеленько, 2018, с. 38–39].

З одного боку, низька інституціональна довіра парадоксальним чином заохочує громадян до більш активної політичної та громадської участі, до посилення самоорганізації громадян, знижує рівень патерналізму [Зеленько, 2018, с. 64]. Але при цьому не варто забувати, що політична довіра, у т. ч. інституціональна, як форма загальної суспільної довіри, є потужним чинником і регулятором суспільно-політичних процесів, фактором зміцнення суспільної взаємодії [Шайгородський, 2020, с. 7].

Практично весь період української незалежності позначений суцільною недовірою населення до влади. Вже у нульові роки XXI ст. політологи вважали, що в основі цієї недовіри був виведений американським соціологом А. Етціоні феномен "неможливості автентичної участі", тобто такого стану депривації, коли індивід перестає сприймати дії владних структур як раціональні і реагує або абсентеїзмом, або протестом. Як наслідок, український соціум на довгий час опинився у стані "ретритизму", коли влада нездатна дохідливо пояснити соціуму свої наміри й стратегічні цілі, а суспільство відповідає їй нездатністю до самоорганізації і до мобілізації у формуванні солідарного способу дій [Нагорна, 2008, с. 299–300].

Початок повномасштабної війни РФ проти України консолідував українців навколо теми справедливої перемоги (в розумінні українців – це поновлення кордонів станом на січень 2014 р., покарання агресора, успішна європейська та євроатлантична інтеграція). Релевантні очікуванням українського суспільства дії влади (організація мобілізації в середині країни та активна участь у формуванні міжнародної коаліції на підтримку України) зумовили феноменальні, як для української масової політичної свідомості, показники довіри до представників влади та державних інституцій, залучених у формування та імплементацію політик, спрямованих

на наближення перемоги України. Щонайменше, це поклало початок руйнуванню стійких, але хибних політологічних міфів: про те, що Україна – це failed state, а українці – це нація, яка за своєю суттю відзначена недовірою та відстороненістю від власного уряду [Кононенко, 2023, с. 304].

Утім, уже восени 2022 р. незавершеність українських реформ, що тривали з 2014 до 2021 рр., передусім реформи державного управління та судової системи, сурогатним продуктом яких стали "нові" інституції, не підкріплені новим законодавством, захищеним бюджетом, новими практиками та новими людьми, відгукнулася поверненням у публічне життя країни явища корупції. Як наслідок, українці залишалися свідками невідповідності рівня врядування більшості державних інституцій запиту суспільства на справедливість та ефективне управління. Розрив між, з одного боку, прагненням суспільства, підживлюваним публічною риторикою влади щодо визнання важливості справедливості, з іншого боку – реальним життям, сповненим фактами непокараної корупції від час війни, інституційної неспроможності та браком політичної волі вищого керівництва держави щодо суттєвого обмеження корупції, знову спричинили інфляцію довіри українців до держави. Недовіра, як пишуть американські науковці Г. Поп-Елечес та Дж. Такер у роботі "Тінь комунізму", породжена невідповідністю між, з одного боку, прагненнями та цінностями суспільства і дискурсом, що формує влада, та, з іншого боку, інституціями в державі, стає серйозною перешкодою для впровадження реформ та модернізації країни в мирний час. Під час війни дефіцит легітимації влади може коштувати втрати держави [Кононенко, 2023, с. 305].

У демократіях "криза легітимності" є складним викликом і "лікується" певним набором інструментів та стратегій, спрямованих на відновлення довіри суспільства та зміцнення демократичного врядування. Серед них: вибори, оновлення політичного класу, тимчасове зростання довіри та відкриття чергових "вікон можливостей" для реформ; яскрава популістська риторика, швидке ухвалення вибіркових несистемних рішень, що лягають у контекст, наприклад, боротьби із корупцією [Кононенко, 2023, с. 306].

В Україні перспективи зростання ефективності таких інструментів збільшує стійкість у війні і відносно успішне протистояння ворожій армії, чим, мабуть, і можна пояснити збільшення у 2023 р., порівняно з 2021 р., довіри до президента (від 36,2% до 79,9%), уряду (21,5% і 39,1%), Верховної Ради (18,7% і 36,2%). Збільшилася за цей час упевненість у присутності в Україні лідерів, здатних ефективно управляти країною – від 25,6% до 45,4% позитивних відповідей щодо наявності політичних партій і рухів, яким можна довірити владу – від 23,9% до 27,1% [Резнік та Козловський, 2023, с. 99–101]. Утім, треба мати на увазі, що під час війни природно маятник народної довіри хитається насамперед у бік силових структур, які перебувають на передньому краї захисту країни, – до Збройних сил України (їм довіряють 90% опитаних), добровольчих батальйонів (80%), Державної служби з надзвичайних ситуацій (79%), Національної гвардії України (75%), Державної прикордонної служби (71%), Міністерства оборони України (61%), Служби безпеки України (61%) і до тих, хто їм допомагає, – до волонтерських організацій (81%), громадських організацій (56,5%), до Церкви (63%), до місцевих керівників (51%) [*Оцінка ситуації в країні…*, 2024]. Треба зважати на те, що під час війни солідаризація у довірі / недовірі до влади може бути усього лише виявом емоцій, які самі собою дуже мінливі залежно від розвитку подій на фронті, які для більшості людей є ціною, якою оплачуються їхні соціальні втрати. Симптомом присутності такої емоційної нестабільності в Україні можна вважати той факт, що вже помічено, щоправда на короткому часовому відрізку, зменшення частки тих, хто вважає напрям справ у країні правильним, і, навпаки, збільшення частки з протилежним сприйняттям дійсності – від грудня 2023 р. до лютого 2024 р. вони змінилися, відповідно, з 54% до 44%. і з 32% до 46% [*Напрямок справ у країні*…, 2024)].

Політичний аспект міжпоколінної солідарності. Стійкість суспільства неможлива без солідарності усіх його поколінь, і у політичних питаннях зокрема. Нині складною світовою проблемою стає зближення життєвих позицій і принципів між поколіннями, яких відділяють одне від одного радикальні зміни у способі життя, насамперед поворот людства до інформаційних

технологій, до захисту навколишнього середовища, до боротьби з пандеміями і небезпечними хворобами, до утвердження прав людини і толерантності по відношенню до будь-якої "інакшості" і т. п. В Україні становлення його наймолодших поколінь збіглося також із радикальним політичним поворотом стосовно форми національного буття і характеру майнових стосунків.

Наймолодші покоління у світі отримали назви "міленіалів" (або покоління Y), чиє народження відносять до періоду 1986–1997 років, і "зумерів" (або покоління Z), народжене у 1997–2012 роках. Існують й інші часові рамки, але вони не суттєво різняться між собою і не спростовують спостережень за принциповою відмінністю поколінь Y і Z від їхніх попередників – бебібумерів (1946–1964 рр.) і покоління X (1965–1985 рр.). Міленіали складаються із людей, які у різний спосіб реалізувалися у житті, набули сталих поглядів і мають власну життєву і політичну позицію, а зумери – це ті, хто або перебуває на початку своєї соціальної самореалізації, або тільки починає замислюватися над своєю життєвою перспективою. Тому, на перший погляд, на більшу увагу мають заслуговувати перші, хоча б через їхній електоральний і дієвий ресурс. Але старші із зумерів мають у недалекому часі більші перспективи безпосередньої участі у доленосних для країни подіях – у війні та повоєнній відбудові. Відповідно, суспільна вага, а за нею і політичний вплив цього покоління має зростати. Але суттєво зростає і самооцінка міленіалів як покоління часів воєнних випробувань. Взаєморозуміння і солідарність цих поколінь надто важливі для гуртування суспільства і зміцнення його стійкості.

З одного боку, уявлення про українські покоління Y і Z не можуть не враховувати обставин війни. З іншого боку, процес становлення міленіалів і старших зумерів відбувався у довоєнний час, а порівняно нетривалий час війни навряд чи радикально вплинув на їхні базові життєві пріоритети, тим більше, що їх формування відбувається в атмосфері глобальної комунікації і взаємного обміну інформацією між ровесниками з різних країн. Природно, що соціологічні опитування у середовищі обох поколінь у різних частинах світу виявили між ними як подібності, так і

відмінності. Найбільш відомі опитування останніх років були проведені міжнародною консалтинговою компанією "Делойт" у понад сорока країнах світу. У 2021 і 2022 рр. воно охоплювало також і Україну[1] [*A call for accountability and action,* 2021]. Якщо це обстеження доповнити даними з публікацій, які передували йому або аналізували його результати [Я-покоління, 2018; Миронова, 2020; Гринько та Пашковський, 2020; *Зумери та міленіали у глобальному дослідженні Deloitte…*, 2022; Абдуллаєва, 2023; *Поколение Y. Поколение Z., Покоління Z,*], то можна уявити приблизний (звісно, більшою мірою умовний, сукупний портрет обох поколінь). Вдивляючись у цей портрет, треба мати на увазі, що обстеження більшою частиною стосуються періоду до початку російської агресії, у роки війни Україна випала з його об'єктного поля, а наведені дані стосуються передусім соціальних питань. Тим не менше вони дають певну поживу для припущень щодо політичних настанов серед українських міленіалів і зумерів.

Загалом, аналізуючи покоління, варто не забувати застереження відомої дослідницької компанії "Pew Research Center": категорії поколінь науково не визначені, оцінки поколінь можуть бути спрощеними, у аналізах відмінності можуть переважати подібності, самі оцінки можуть бути упередженими, вони можуть не враховувати зміни, що відбувають з людьми протягом їхнього життя. З іншого боку, такий скепсис має на меті закликати до обережності, але він не спрямований на те, щоб заперечити можливості міжпоколінного аналізу для розуміння суспільних змін [Димок, 2023].

Найпростіші портрети міленіалів і зумерів зазвичай змальовуються п'ятьма словами – "технічно підкований", "матеріалістичний", "егоїстичний", "ледачий" і "зарозумілий". Згідно з даними Делойт", у 2022 р. основними проблемами для українських Y-Z поколінь були вартість життя – 32%, політична нестабільність – 28%, безробіття – 26%, охорона здоров'я – 24%, корупція в бізнесі та політиці – 24%. Скрутна ситуація у цих сферах, з одного боку, викликає негативне ставлення до влади, а з другого боку, об'єднує невдоволених у такому становищі, тобто формує негативну

[1] У наступних дослідженнях 2023 і 2024 року дані щодо України відсутні.

солідаризацію. Соціальне становище міленіалів і зумерів у 2022 р. було таким, що майже половина з них жила від зарплати до зарплати і не могла покривати всі свої щоденні витрати, не відчували фінансової впевненості у перспективі. В Україні ситуація була ще напруженішою – кожен 8 із 10 міленіалів та 9 із 10 зумерів були стурбовані своїм фінансовим становищем. Утім, 56% перших та 44% других сподівалися на покращення особистого фінансового становища до наступного року.

Такий стан людей заохочує формування серед них негативних політичних настанов, у т. ч. невдоволення не просто конкретною владою, а існуючим політичним ладом взагалі. У 2021 р. стурбованість української молоді корупцією у бізнесі і політиці була більшою, ніж стурбованість політичною нестабільністю та воєнними конфліктами в державі, хоча попереднього року було навпаки. 60% представників покоління Z у світі й 48% в Україні, а також 56% міленіалів у світі й 41% в Україні вказували на значне поширення у суспільстві системного расизму і дискримінації. Кожен четвертий респондент у світі та п’ятий в Україні вважає, що зазнав дискримінації з боку уряду, і приблизно стільки ж вважають, що ставали мішенями дискримінаційних проявів у соціальних мережах. 34% міленіалів і 38% зумерів у світі вважають, що расизм на робочому місці є системним. В Україні цей показник дещо нижчий – 17% та 29%, відповідно. Хоча представники цих поколінь протидіють таким явищам, але покладають великі надії на урядові заходи.

Природу своїх особистих фінансових проблем дві третини опитаних міленіалів (69%) та зумерів (66%) у світі виводили із нерівномірного розподілу у суспільстві доходів, причому на фінансову нерівність вказував значно більший відсоток українців – 88% міленіалів та 84% зумерів. Почало поширюватися негативне ставлення до такого невід'ємного елементу суспільно-політичного ладу, як ринок і приватна власність, уособленого приватним бізнесом. Менше половини міленіалів (47% у світі й 44% в Україні) і зумерів (48% у світі й 41% в Україні) вважали у 2021 р., що бізнес позитивно впливає на суспільство. Причому порівняно з 2017 роком цей показник упав майже на 30 пунктів. Відповідно, знизилася

лояльність до роботодавців, чим підривалася суспільна солідарність. Збільшилася кількість міленіалів і зумерів, готових залишили своїх роботодавців за сприятливої нагоди.

Негативну солідаризацію стосовно до суспільно-політичного ладу посилює невдоволення молодших поколінь рівнем суспільної відповідальності влади і бізнесу. Згідно з опитуванням, міленіали та зумери у всьому світі, з одного боку, покладають відпові-дальність за найгостріші проблеми суспільства на самих себе. Вони закликають до соціальних змін, до створення рівних можливостей для кожного, для чого виявляють політичну активність, намагаються узгоджувати свої дії зі своїми цінностями, а також сприяють змінам у суспільних питаннях, які вважають найважливішими. Але з, іншого боку, очікують більш рішучих дій від бізнесу та уряду, що можна розцінити і як більшу вимогливість до влади, і як рудимент екстернальності. Близько 30% респондентів у світі та 40% в Україні проголосували б або іншим чином підтримали б політиків, які хочуть зменшити нерівність доходів. Приблизно 60% респондентів у світі та понад 60% в Україні вважають, що розв'язанню цієї проблеми могло би суттєво допомогти законодавство, яке б обмежувало розрив між рівнем винагороди керівників та середнім розміром винагороди працівників, а також законодавство, яке зобов’язує бізнес виплачувати працівникам принаймні мінімальну суму, необхідну для життя (в Україні цей показник дещо нижчий – 48% міленіалів та 58% зумерів).

Молоді покоління виявляють стурбованість станом довкілля, прагнуть зберегти його чистішим для наступних поколінь, намагаються обмежити використання пластику, хутра та споживання м’яса. При цьому зростає їхня вимогливість до бізнесу аж до готовності залишити тих роботодавців, чия позиція щодо збереження довкілля і кліматичних умов викликає незадоволення.

Ставлення міленіалів і зумерів до суспільно-політичного оточення значною мірою відбиває психологічні особливості, поширені у їхньому середовищі. Орієнтація на здорове довкілля поєднується у більшості міленіалів і зумерів з орієнтацією на здоровий спосіб життя, на уникнення нездорових звичок[2], на пріоритет

[2] Зважаючи на розповсюдження наркоманії як світової проблеми, цю характеристику варто сприймати із застереженням.

спілкування у вузькому колі над гучними зустрічами. Їм не притаманне фінансове і матеріальне накопичення, альтернативою якому для них є подорожі, відкриття нового, оренда житла, замість його придбання і т. п.

Занепокоєння фінансовою безпекою заохочує їх до зміни роботи і трудової міграції, але при цьому до пошуку балансу між вигодою і психологічним комфортом. Покоління Y і Z – це покоління цифрових комунікацій, діджиталізовані покоління, які і вільно володіють сучасними гаджетами, і залежні від них. Помічено прагнення їхніх представників до самовираження і самоствердження в інтернет-мережі. Вважається, що міленіалам і зумерам притаманна працелюбність, але при цьому і прагнення до більшої свободи дій, упередженість до ієрархічних структур і бюрократичних процедур.

Загальний портрет поколінь Y і Z буде неповним без оцінки їх потенціалу політичної солідаризації, тим більше, що ці покоління мають висувати кандидатів до політичної еліти і формувати політичні цінності для наступного покоління "альфа". Міленіали вважаються поколінням людей, які насамперед прагнуть стабільності і впевненості, які їм дає конформізм і пристосування. Тим не менше, в Україні ними засвоєні цінності свободи і демократії, що зробило їх рушіями Помаранчевої революції. Втім, у світі це покоління загалом має репутацію "покоління Пітера Пена", тобто людей, які уникають дорослішання, у т. ч. політичного. Внаслідок цього українським міленіалам притаманна політична роздвоєність – активність під час протестів і наступна пасивність, громадянське самоусвідомлення і дистанціювання від політичних партій і політиків, вимогливість до влади і недовіра до політичних інститутів.

Зумери вважаються ще більш діджиталізованим поколінням. Однак залежність від гаджетів, більша схильність до усамітнення, уникнення великих груп людей, масових заходів робить їх більш атомізованими і менш солідаризованими, носіями психології, піддатливої до риторики авторитарного популізму. З іншого боку, вони вважаються більш активними, порівняно з попереднім поколінням, і більш критичними щодо нього, схильними до публічного

обговорення суспільних проблем, відданими ідеям незалежності, свободи, демократії, звиклими до волонтерської роботи, що може вважатися їхнім щепленням проти авторитаризму і дає надію на їх солідаризацію під національними і демократичним прапором. Наймолодші покоління суспільства зазвичай відзначаються більшою соціальною романтикою, схильністю до проявів емпатії, альтруїзму, і у цій якості їхня солідарність між собою і з іншими поколіннями може помітно посилювати загальну суспільну солідарності, у т. ч. у її політичному аспекті, зміцнюючи національну стійкість.

Такий психологічний стан "поколінь майбутнього" може стати результатом цілеспрямованих зусиль у річищі загальної державної молодіжної політики. Формування відповідних моральних якостей у молоді є політикою багатоаспектною, спрямованою на збагачення молоді знаннями, етичними і естетичними уявленнями, гуманістичними принципами і т. д. Якщо ж казати про молодіжну політику у формальному інституційному сенсі, то в Україні вона доручена Міністерству молоді та спорту. Водночас на міністерство покладено координацію державної політики з формування і зміцнення української національної ідентичності. Звісно, процес утвердження в особі національної ідентичності починається з її дитячого віку, і якщо виходити з формального визначення об'єкта відповідної політики, міністерству за його назвою належить її координація.

Традиційно цей орган виконавчої влади орієнтувався на фізичне гартування дітей, підлітків і юнацтва, яке поєднувалося з вихованням таких морально-вольових якостей, як стійкість, наполегливість, колективізм, які мають допомагати у доланні фізичних і життєвих труднощів і перешкод. З іншого боку, національна ідентичність є багатоаспектним явищем, ключовими елементами якої культурна, мовна, мнемоісторична єдність поліетнічного і поліконфесійного населення країни. Предмет цієї політики виходить далеко за межі фізичного гартування, охоплюючи, згідно з відповідним законом [Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022], сфери політико-правового зв’язку особи з Україною, українським народом та громадянським суспільством, її стійке усвідомлення

своєї належності до української нації, її самоназви, символів, її географічного простору, історичної долі, її духовно-культурних цінностей. В урядовій стратегії з реалізації закону [Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2023] тільки четвертим пріоритетним напрямом передбачено створення та розвиток національно-патріотичних, військово-патріотичних осередків виховання дітей та молоді у закладах сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності у тісній співпраці з інститутами громадянського суспільства, що можна вважати певною політичною соціалізацією молодого покоління. Та й у самому законі увага таким аспектам національної ідентичності, як спільні політичні принципи, цінності і норми загальної і етнічної політичної культури обмежені переліком таких основних суспільно-державних (національних) цінностей України, як соборність (у сенсі територіальної, державної і духовної єдності), самобутність (історична і культурна неповторність), воля (здатність досягти мети), гідність (відстоювання своїх позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві).

Через інерцію своїх пріоритетних функцій міністерство змушене у здійсненні молодіжної політики (крім опікуванням сферами фізкультури і спорту) основну увагу зосереджувати на таких напрямах, як працевлаштування молоді, її волонтерська діяльність, громадянська освіта, заохочення до здорового способу життя, молодіжна політика на місцевому і регіональному рівні. По суті, йдеться про патерналістський підхід до молоді, який мало сприяє її політичній соціалізації і не заохочує її політичну солідаризацію. Можна сказати, що напрям утвердження національної ідентичності мало політизований, а напрям молодіжної політики далекий від утвердження національної ідентичності. Робота у сфері національної ідентичності, як це випливає із сайту міністерства, зосереджена на національно-патріотичному вихованні – напрямі важливому, але не ключовому. Не можна не визнати намірів міністерства з належного виконання покладеної на нього координаційної функції: зокрема, було проведено аудит української національної та громадянської ідентичності, 18 липня 2024 року

відбулося перше засідання Секторальної робочої групи з питань координації міжнародної технічної допомоги у сфері її утвердження. Все ж таки питання оптимізації інституціонального забезпечення політики утвердження національної ідентичності поки що рано знімати з порядку денного.

Механізми політичної солідаризації населення країни. Успішне долання труднощів воєнного і повоєнного періодів досяжне за умови позитивної політичної солідаризації критичної більшості суспільства. Солідарність як певний психологічний стан населення, як його спільний настрій визначається сукупністю чинників матеріального і духовного порядку. Не випадково вивчення політики констатує нездатність суто раціональних пояснень політичної поведінки людей, дедалі більшого значення набуває розкриття неінституційних чинників політичного життя. Цей фактор посилює потребу залучення різноманітних аксіологічних підходів [Самчук, 2018, с. 16]. Загалом, визначаючи чинники солідаризації населення, уповні правомірно послатися на чинники і напрями суспільної консолідації, яка являє собою зворотний бік солідарності і стійкості народу. У сукупному вигляді політологічна думка включає до них підпорядкування системи влади національним інтересам, зближення державної політики з глибинними настроями суспільства та його нагальними потребами, взаємодію влади і громадянського суспільства, налагодження дієвої комунікації між владою і громадянами, реальне забезпечення народовладдя і масової політичної участі населення, підвищення добробуту основної маси населення, формування відповідного соціального середовища, посилення соціальної спрямованості реформ, боротьбу з бідністю, соціальною несправедливістю, сприяння становленню середнього класу, забезпечення суспільно корисної ролі заможних прошарків, утвердження принципу людиноцентризму, належне забезпечення прав людини і громадянина, демократичну правосвідомість і правову культура громадян, утвердження у повсякденному житті суспільства справедливості та правопорядку [Паламарчук та Швед, 2003, с. 85; Пирожков та ін., 2017, с. 170, 186].

Для успішної політичної консолідації суспільства необхідна його "органічна солідарність", основою якої є "механічна солідарність"

стосовно спільної національної самоідентифікації. Якщо ж ставитися до завдання з утвердження національної і громадянської ідентичності як до загальнонаціональної і міжвідомчої, то функцію координації політики з утвердження національної ідентичності найбільш органічно могла би виконувати установа, яка відповідає в Україні за здійснення державної політики в етнополітичній, культурній чи мовній сферах (як варіант – спеціальний урядовий комітет). Міністерство у справах молоді могло б використати вивільнений ресурс для активізації діяльності з тих напрямів молодіжної політики, які стосуються активізації політичної і громадської участі молоді у нинішній історичний момент – в обороні країни, у фізичному і морально-психологічному гартуванні молоді, у розв'язанні тих її проблем, які були виявлені згадуваним міжнародними і вітчизняними соціологічними обстеженнями, і т. п.

Ефективність механізмів політичної солідаризації буде залежати від успіхів влади у проходженні точок ризику у здійсненні публічної політики, до яких експерти відносять неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; кризу системи охорони здоров'я і соціального захисту населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками незаможних прошарків суспільства; симптоми моральної та духовної деградації суспільства [Кочубей, 2017, с. 190].

Створення потрібних для солідаризації умов і успішне проходження кризових точок повинно досягатися зусиллями як державних інституцій, так і самих громадян. З боку держави, може бути застосований механізм, що його Річард Талер називає "ліберальним патерналізмом" – застосування не позбавленого певної маніпулятивності методу "підштовхування" суспільної свідомості до прийняття найбільш оптимальних рішень [Кононенко, 2019а, с. 320]. З іншого боку, у суспільстві повинні заохочуватися "політичний активізм" і "політична участь". Політичний активізм, подібно до участі у виборчому процесі, має на меті артикуляцію та реалізацію інтересів соціальних груп, з якими себе ідентифікують

його учасники, він має сильний потенціал неформальної мережевості, яка дозволяє залучати до діяльності відповідних рухів велику кількість учасників, виконувати функцію ресурсної та ідеологічної мобілізації, об'єднувати активістів у організоване ядро, притягувати донорський ресурс, створювати дискусійне поле для конвергенції різних політико-ідеологічних позицій і формування єдиного державницько-патріотичного дискурсу [Кияниця, 2020, с. 179].

Важливим є заохочення до політичного активізму середнього класу, який, за спостереженнями дослідників цієї соціальної групи, набуває принципово нових рис: вихід із тіньового бізнесу, відмова від обслуговування олігархату. Хоча йому притаманна певна амбівалентність (з одного боку, усвідомлення себе "національною буржуазією", класом підприємців, службовців та публічних інтелектуалів, що сповідують демократичні цінності, а з іншого – пасивність стосовно панування олігархії), він, тим не менше, має потенціал, щоб стати впливовою політичною силою, що підтверджується його участю у війні волонтерами, добровольцями і бійцями. Тому нова суспільна угода, якщо її метою є демократія, неможлива без середнього класу, саме зважаючи на це, він потребує парламентського представництва [Яковлев, 2023, с. 51–52].

Національна стійкість може бути суттєво посилена використанням ресурсів волонтерського руху, насамперед вчасними і адекватними відповідями на потреби тих, хто взяв на себе функцію добровільного помічника держави. Пропозиції актуальних для волонтерів потреб були викладені Українським незалежним центром політичних досліджень стосовно юридичної легалізації індивідуальних волонтерів, кращої інформованості населення про волонтерську діяльність, доступу волонтерів у зону бойових дій, агрегування на одному державному порталі потенційно необхідних для здійснення волонтерської діяльності чинних нормативно-правових актів та роз’яснень до них, включення у навчальні курси для волонтерів таких тем, як фінансова і правова грамотність, використання курсів для обміну досвідом між діючими і потенційними волонтерами [*Виклики та потреби волонтерського сектору…*, 2023, с. 22–23].

Як інструмент політичної солідаризації суспільства може бути продуктивно застосований соціальний діалог. Закон про нього було ухвалено в Україні у 2010 р. [Про соціальний діалог в Україні, 2010]. Однак практика його реалізації відразу почала супроводжуватися взаємною компліментарністю влади та бізнесу, пасивністю офіційних і слабкістю незалежних профспілок. Від початку практики соціального діалогу зберігається актуальність тих питань, які заявили про себе у перший рік його функціонування – розвиток його правової бази, зменшення у ньому впливу політичних і державних органів, забезпечення громадського контролю, рівноправність учасників діалогу, його кадрове і ресурсне забезпечення [Горєлов та ін., 2011, с. 105–106]. Щоб соціальний діалог став рушієм політичної солідаризації суспільства, потрібні як згода правлячого класу – держави і бізнесу – на рівноправний формат його ведення, так і активність зацікавлених у такому форматі політичних і громадських акторів, чого поки що не спостерігається. Ілюстрацією цьому є відсутність на сайтах і Федерації профспілок України, і Конфедерації роботодавців України нового тексту Генеральної угоди про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні, яка мала б замінити попередню угоду, укладену ще у 2019 р. і строк дії якої закінчився у 2021 р. [Генеральна угода…,2019], про що, до честі Федерації роботодавців України (ФРУ), наголошується на її сайті [*Ми завжди відкриті…* б. д.[3]]. Укладання нової угоди після її завершення має бути неодмінним принципом в організації суспільного життя незалежно від внутрішніх і зовнішніх політичних обставин.

Дослідження, які дозволяють сформувати умовний портрет українських міленіалів і зумерів, припали на передвоєнні роки. Безумовно, війна вплинула на морально-психологічний стан молоді і стала своєрідним тестом на її солідарність з усім суспільством у досягненні воєнно-політичних цілей. З огляду на це варто звернутися до даних соціологічної групи "Рейтинг" щодо розбіжності

[3] З посиланням на сайт "Об'єднання організацій роботодавців України" від 6 червня 2023 р. (https://ooru.org.ua/social-dialogue/heneralna-uhoda) можна вважати, що заклик було виголошено саме у ті дні.

між старшими та молодшими поколіннями українців у оцінках перебігу війни та політичних уподобаннях. Старші українці віком 60+ відрізняються своїм оптимізмом щодо війни, більш упевнені у поступовій перемозі України, найбільше підтримують боротьбу до звільнення усіх територій, більшість їх не підтримує перемовини з Росією. Натомість молоді українці, особливо молодші за 35 років, переважно песимістично оцінювали можливості України здобути перемогу та відносно частіше готові погодитися на обмежені результати війни. Порівняно з 60% українців віком 60+, лише 40% молоді віком 18–35 років вважають, що Україна повинна воювати до звільнення всіх своїх територій у межах, визначених станом на 1991 рік [*Очікування суспільства щодо завершення війни*, 2024].

Ті заходи, що проводяться державою, зокрема профільним міністерством, з піднесення серед молоді патріотичного духу, безумовно дають позитивний ефект. З іншого боку, пам'ятаючи про зв'язок між ідентичністю і солідарністю, необхідно постійно вести пропагандистську лінію, що у доленосний час уникнення громадянином солідарних із суспільством дій рівнозначне відмові від національної ідентичності ("хто не з нами – той проти нас"), що не може не відбиватися на його політико-правовому статусі. Засоби морального впливу мають бути доповнені правовими засобами з примусу молодих людей, як і всіх осіб чоловічої статі призовного віку, до виконання своїх обов'язків як громадян держави. Було б доцільно спеціальним законом довічно позбавити усіх чоловіків призовного віку, які під час війни залишили країну і не повернулися для виконання конституційного обв'язку, виявивши тим самим байдужість до долі Української держави, права на отримання будь-яких державних пільг (навчання бюджетним коштом у вишах, в аспірантурі і докторантурі, пенсійних пільг, державних дотацій і т. п.), як і можливості працювати в органах державної влади і управління. Те саме має стосуватися і злісних "ухилянтів" у самій Україні.

Громадянську і політичну активність міленіалів і зумерів можна посилити перспективою реальної гарантованої участі молоді у політичній діяльності, яка є одним з механізмів формування органічної солідарності. Зокрема, можна скористатися досвідом

деяких країн із гарантування гендерної політичної участі – реєстрації на виборах тільки тих партій, які мають у своїх списках кількість жінок не менше встановленої процентної квоти. Аналогічну квоту щодо молоді можна законодавчо встановити і в Україні. Оскільки така квота, найвірогідніше, буде заповнюватися громадськими активістами, тим самим буде надано додатковий імпульс розвитку громадянського суспільства.

Наявний досвід суспільної і професійної соціалізації поколінь Y і Z засвідчує їхню більшу готовність до активної діяльності, коли перед ними є чітко окреслена мета і конкретно поставлені завдання. У національному масштабі такою метою має бути національна ідея: у короткостроковій перспективі – набуття статусу переможців у війні, у середньостроковій – можливість участі в оновленні суспільства, у довгостроковій – у геополітичному утвердженні України. Дискусії щодо національної ідеї в України з початком війни замовкли. Доцільно відновити їх заради молоді, для якої така участь стане платформою для переосмислення свого ставлення до суспільства і до його завдань. Як варіант – започаткувати електронну скриньку для молодіжних пропозицій з оновлення України, з розвитку демократії, гармонізації політичних і соціальних відносин, усіх сфер суспільно-політичного життя. Створення у ній тематичного рубрикатора дало б можливість більш точно побачити так званий "молодіжний зріз" національного ідеалу.

Молодші із міленіалів є підлітками. Старші із зумерів наближаються до підліткового віку. Більшість людей такого віку скептично налаштовані до авторитету батьків, у своїй соціалізації більше орієнтуються на позицію тих, кого вважають "своїми" авторитетами. Зазвичай це ті, хто трохи старший за них за віком, уже має певний досвід дорослого життя і ділиться ним, широко застосовуючи соціальні мережі. У ситуації війни вкрай важливо, щоб це був насамперед досвід молодих воїнів, а не "ухилянтів", які весь час поруч і наочно, і в соціальних мережах, і хизуються своєю вправністю в ігноруванні конституції і законів воєнного часу. Було б добре організувати телемости між молодими бійцями, зокрема зі старших за віком зумерів, і підлітками, чий допризовний вік може

скоро закінчитися. Спілкування між ними може справити ефект психологічної профілактики для тих, хто не відчуває у собі достатньої впевненості і твердості для участі у боях, утворити між ними атмосферу солідарності, яка стане частиною солідарності загальнонаціональної. Аналогічні телемости варто встановити між старшими і молодшими міленіалами, також старшими зумерами для подолання міжпоколінної недовіри: з боку молодих до тих, хто має відповідати за стан суспільства, а з боку старших – до тих, чиї життєві настанови викликають у них сумніви.

Більшість міленіалів і зумерів прагнуть самоутвердження і визнання свого суспільного внеску і готові заради цієї мети докладати належних зусиль. Значні можливості для цього відкриваються у сфері бізнесу. Загалом, уже існують механізми заохочення поколінь Y і Z до трудової активності – включення їх у командні важливі проєкти, відкриття перед ними перспектив кар'єрного зростання, геополітичної мобільності, дистанційного виконання своїх функцій, забезпечення прозорості політики винагороди [Корнієнко, 2019].

Зрозуміло, що застосування таких механізмів у сфері приватного бізнесу є компетенцією роботодавців і пряме директивне патерналістське втручання держави у їх відносини з молодими не дасть очікуваного результату. Більший ефект може дати державна політика заохочення самого бізнесу до створення для молоді умов щодо більшої участі у діяльності бізнес-структур – утворення рад молодих працівників, введення молоді до складу виробничих рад, організація молодіжних конкурсів перспективних проєктів тощо. Бізнес-керівники, чиї зусилля будуть визнані найбільш результативними, могли б розраховувати на кращі державні замовлення.

Висновки

За час незалежності солідарна стійкість українців проявлялася здебільшого як реакція на зовнішню загрозу з боку Росії – і під час конфлікту навколо острова Тузла у 2003 р., коли Кремль провів "розвідку боєм" на предмет здатності українців поступитися своєю територією, і під час Помаранчевої революції та Революції гідності, якими було відвернуто загрозу російського політичного

домінування, і під час спочатку обмеженої, а потім повномасштабної російської агресії. Зараз 44% українців вважають, що в українському суспільстві присутня єдність (хоча з них тільки 10% вважають, що єдність є повною, а решта 34% схиляються до думки, що "скоріше" присутня). Утричі менше респондентів (15%) вважають, що зараз в Україні варто говорити про роз'єднаність**.** Разом з тим третина українців (36%) вважає, що в суспільстві зараз рівною мірою є елементи єдності та роз'єднаності. Елементи роз'єднаності найчастіше пояснювалися наявністю у суспільстві випадків корупції (16% – "дуже багато людей наживаються на цій війні"), мовним питанням (14% – "дискримінація людей, які розмовляють російською мовою", "повинна бути лагідна українізація"), браком компетентності у владі (13% – "несвоєчасне ухвалення необхідних законів"), несправедливістю (11% – "не всі регіони відчувають загрозу війни", "немає взаєморозуміння між тими, хто на фронті і хто у тилу"), наявністю колаборантів та тих, хто чекає на Росію (9% – "є проросійські люди, які вважають, що з Росією буде краще", багато "ждунів", особливо серед старшого покоління) [*Сприйняття українцями рівня єдності суспільства…*, 2024].

Наведені дані дають підстави припустити, що зовнішня загроза стимулює стійкість, яка спирається і на "механічну", і на "органічну солідарність". Для зміцнення стійкості як солідарного усвідомлення громадянами своїх органічних національних інтересів потрібне досягнення такої якості суспільно-політичного ладу, яка запевнила б населення у необхідності його захисту незалежно від ступеня загрози і у перспективі його покращення за стандартами демократичного світу. Тобто, йдеться про солідарну стійкість у захисті і зміцненні демократії в Україні. Зараз більшість українців (57%) вважають, що Україна скоріше або повністю є демократичною (з них 34% вважають її майже або повністю, а 23% скоріше демократичною). Натомість лише 14% вважають, що Україна є скоріше або цілковито диктаторською. Утім, ще є 27% респондентів, які вважають, що Україна водночас рівною мірою диктаторською і демократичною країною [*Наскільки українці вважають Україну демократичною країною…*, 2024]. Під час війни мало реально збільшити впевненість у демократичності

політичного устрою і політичного режиму у країні повним дотриманням усіх демократичних процедур, таких я вільні вибори або повна децентралізація і т. п. У час соціальних випробувань, які випадають на долю населення, демократичність системи може підтверджуватися повсякденним дотриманням базових суспільних цінностей, на які спирається його стійкість, – справедливості у розподілі суспільного продукту, у мобілізаційних заходах, у соціальних пільгах для захисників вітчизни і в соціальних обмеженнях для "ухилянтів", у створенні перспектив для молоді і соціальному догляді за старими людьми та покаліченими ветеранами і т. д. Вирішення цих завдань може бути забезпечене зусиллями не тільки, а часом і не стільки держави, як різних громадських організацій і волонтерського корпусу, бізнесу, української церкви. Згуртованістю цих ключових суспільних акторів може бути досягнуто такого рівня політичної солідаризації суспільства, коли його перспектива визначатиметься не тільки вузьким владним колом, а загальним національним консенсусом.

РОЗДІЛ 3

РІВЕНЬ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ ТА ДИНАМІКА ЗМІН

Серед сучасних наукових концептуалізацій феномену солідарності привертає увагу запропонована Саллі Дж. Шольц таксономія, в якій у середині цього феномену виділяються солідарності соціальна, громадянська та політична. Соціальна солідарність ґрунтується на ознаках, притаманних усім членам соціуму, таких як спільна ідентичність, свідомість, історична пам'ять тощо. Ці спільні характеристики створюють соціальні зв'язки між солідарними членами, а також позитивні колективні моральні зобов'язання [Scholz, 2008]. Громадянська солідарність загалом стосується відносин між державою та її громадянами. Як і суспільна солідарність, вона передбачає відповідні моральні зобов'язання: через своє громадянство громадяни несуть колективну відповідальність за захист своїх співгромадян від політичних або соціальних загроз, які мають нейтралізуватися уповноваженими державними структурами, наприклад, інститутами перерозподілу суспільного продукту [Scholz, 2008]. Політична солідарність являє собою спільний виклик несправедливості, гнобленню, тиранії чи соціальній вразливості, що передбачає її принципову опозиційність, спільну відданість справі соціальної справедливості, позитивні колективні моральні зобов'язання. Моральні зобов'язання, пов'язані з політичною солідарністю, разом із початковим зобов'язанням, яке їх встановлює, є джерелом соціальної єдності. Таким чином, політична солідарність змінює порядок між соціальними зв'язками та моральними зобов'язаннями, виявленими в громадянській та соціальній солідарності: у політичній солідарності моральні зобов'язання передують соціальним зв'язкам [Scholz, 2008].

Андреа Санджованні у праці "Солідарність у соціальній та політичній філософії" стверджував, що солідарність завжди має бути спрямована на подолання біди, але біда не обов'язково має бути політичною [Sangiovanni, 2023]. Заслуговує на увагу й його

нова монографія "Солідарність: природа, підстави, цінність", в якій стверджується, що солідарність – це не просто нечітка заміна почуття єдності, а характерна соціальна практика для тривожного віку [Sangiovanni, 2024]. Канадські дослідники Кателін Хелен Сіменс Нойфельд, Кетрін Беата Старжик, Даніель Гоше концептуалізували політичну солідарність як конструкцію, що складається з трьох чинників – союзу з іншою групою меншини; зв'язку з їхньою справою та зобов'язання працювати з ними для досягнення соціальних змін – які можуть виникати всередині соціальних груп і між ними. Проблемам суспільної солідарності присвячено також низку праць, виданих в Україні [Бевз, 2024; Кочан, 2013; Майборода, 2012; Палагнюк, 2022b; Палагнюк, 2022c; Bevz & Vasylevska, 2024 та інші].

Відповідно до цілей цього дослідження аналіз суспільної солідарності в Україні зосереджується на таких питаннях, як солідарність як чинник публічного управління; рівень солідарності як один із ключових чинників національної стійкості; етика солідарності; спільна мета та ставлення до ворога; патріотизм та національна ідентичність; лідерство та єдність влади; грома-дянська участь; міжнародна підтримка, а також частково на чинниках, які можуть послаблювати солідарність: економічні труднощі; інформаційна війна та дезінформація; внутрішні політичні конфлікти; соціальна нерівність; військові поразки та втрати; різні інтереси та погляди.

Насамперед зазначимо, що функціонально солідарність сприяє стійкості суспільства, а тому суспільство саме зацікавлене у зміцненні своєї солідарності. Політична солідарність відіграє ключову функціональну роль у стійкості державного устрою в умовах війни, вона також необхідна для стабільного функціонування політичних інституцій. Відповідно, в рамках цього дослідження солідарність розглядається у парадигмі функціоналізму з акцентом на виконання нею ключової функції гуртування суспільства.

Перш ніж говорити про солідарність в умовах війни, варто згадати стан суспільної солідарності в Україні до повномасштабного російського вторгнення. У липні 2021 р. видання "Український тиждень" поставило відомим українським політикам,

військовим, ветеранам, науковцям, митцям, художникам та громадським діячам три питання: "1. Чи солідарне, на вашу думку, українське суспільство? 2. Чому навіть в умовах війни солідарність невисока й чимало громадян залишається „поза політикою", а насправді поза війною? 3. За яких умов, на вашу думку, українське суспільство стане солідарнішим?" [*Разом нас багато…*, 2021]. Серед отриманих відповідей найбільш знаковими були такі: "суспільство солідарне здебільшого ситуативно… Тому високий рівень солідарності можна помітити як виклик на певні події. Початок війни солідаризував Україну… на десять із десяти"; "якби було серйозніше відчуття присутності війни, ми, мабуть, мали б вищий рівень солідарності, але й вищий рівень тривожності"; "ми знову станемо солідарними, коли зросте рівень загрози для нашого суспільства. Якщо ще раз опинимося перед небезпекою втратити державу, то різко консолідуємося"; "на жаль, максимальна солідаризація можлива за умов повномасштабної війни" [*Разом нас багато…*, 2021]. Тобто, виклик, загроза, війна визначалися як чинники солідарності. Міркування липня 2021 року надзвичайно актуальні для сьогодення, оскільки: "у критичні моменти суспільство є доволі солідарним"; а також "спад активності на фронті, поява корупційних та просто скандалів довкола армії – все це призводить до зменшення видимих ознак солідарності" [*Разом нас багато…*, 2021].

Зростання чи спадання рівня солідарності суспільства значною мірою залежить від публічного управління. Публічне управління в умовах війни виявляється особливо важливим та складним завданням. Війна створила низку специфічних викликів для публічного управління, включаючи екстрену потребу в прийнятті швидких та ефективних рішень, координації дій різних владних структур та громадських організацій, гарантування безпеки та гуманітарної допомоги населенню та збереження нормального функціонування політичної, соціально-економічної, культурної та інформаційної систем. Солідарність також може посилювати владні заходи, зокрема військові дії або введення обмежень, якщо громадяни відчувають, що це необхідно для захисту та безпеки країни.

У військових умовах солідарність має важливий вплив на сприйняття громадянами влади та на прийняття владою рішень. У цьому контексті виділимо кілька аспектів: 1) зміцнення довіри до влади; 2) підвищення легітимності інститутів; 3) забезпечення спільної відповідальності влади і суспільства; 4) підтримка владних заходів [Бевз, 2024]. Розглянемо кожен з аспектів.

Солідарність може сприяти зміцненню довіри до влади, якщо громадяни відчувають, що їхні інтереси та безпека враховуються у владних рішеннях. Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у серпні 2022 року оприлюднив результати соціологічного дослідження "Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги". Порівняно з результатами, отриманими фондом у серпні 2021 року, серед українців зріс баланс довіри до всіх державних органів та соціальних інститутів, які були включені в опитування. Однак, за даними вже грудня 2023 року, зросла критика органів влади. Зокрема, частка тих, хто довіряв Верховній Раді України, знизилася з 35% до 15%, а частка тих, хто не довіряли – зросла з 34% до 61%. Довіра Уряду знизилася з 52% до 26%, недовіра – зросла з 19% до 44% [Динаміка довіри…, 2023]. Загалом, простежується зниження довіри до інститутів центральної влади в Україні, а також тенденція формування образу місцевої влади як недостатньо відповідальної в умовах повномасштабної війни. Січневі 2024 року соціологічні дослідження Центру Разумкова[1] підтвердили ці тенденції. Зокрема, більшість респондентів висловили недовіру державному апарату (чиновникам) (не довіряють 75%), політичним партіям (72%), Верховній Раді України (70%), судам (судовій системі загалом) (68%), Уряду

[1]*Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії). Опитано 2000 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.*

України (64%), Прокуратурі (60%), комерційним банкам (53%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (52%), Національному агентству з питань запобігання корупції (51%), Національному антикорупційному бюро України (51%) [*Оцінка громадянами ситуації…*, 2024]. Найчастіше громадяни вказують на погіршення ситуації (порівняно з початком 2023 р.) у таких сферах: рівень цін і тарифів (на погіршення ситуації вказали 86%), економічне становище країни (68%), рівень стабільності (64,5%), упевненість громадян у завтрашньому дні (63,5%), рівень добробуту їхньої родини (58%), ставлення громадян до влади (53%) [Оцінка громадянами ситуації…, 2024]. 61% опитаних вказують на погіршення ситуації в країні в цілому. Цьогорічні червневі опитування Інституту соціології НАН України засвідчили, що 32,9% опитаних вважають, що центральні органи влади не справляються зі своїми обов'язками, 42,8% – справляються лише частково, а тих, хто вважає, що держава справляється зі своїми обов'язками, лише 7% [*Погляди українців на державу…*, 2024]. Динаміка змін фіксує негативні тенденції у довірі до інститутів центральної влади. Довіра до місцевих органів самоврядування у жовтні 2023 р. залишилася практично на тому самому рівні, як і в травні 2022 р., 50% довіряли владі на місцях, а 46% – не довіряли [*Оцінка громадянами ситуації…*, 2024].

Соціологічні дослідження і надалі фіксують стирання відмінностей між регіонами та між людьми. Це дуже важливо для збереження солідарності. Незважаючи на війну, українці не припиняють підтримувати демократичні процеси та інститути. Це видно в готовності захищати права, свободи та незалежність своєї країни. Війна зміцнила віру в демократію як основу національної ідентичності. В умовах війни взаємодія між владою та громадянами набула важливого значення. По-перше, солідарність між громадянами та урядом сприяє зміцненню довіри, що є критично важливим в умовах війни. Високий рівень кооперації сприяє більш ефективному виконанню заходів безпеки та відновленню економіки; по-друге, солідарність допомагає зберегти соціальну стабільність, зменшуючи напруженість та сприяючи взаєморозумінню між різними групами населення; знижує ризик внутрішніх

конфліктів та сприяє єдності; по-третє, завдяки солідарності ресурси, як матеріальні, так і людські, використовуються більш ефективно та раціонально. Солідарність включає волонтерські рухи, благодійні організації та громадські ініціативи. Політичні лідери та державні інститути постійно взаємодіють з волонтерами, активістами та простими громадянами, що допомагає швидко реагувати на виклики війни та підтримувати функціонування держави. Модель управління в Україні під час війни отримує позитивні оцінки як усередині країни, так і за кордоном. Професор, політолог, член опікунської ради Благодійного фонду Kharkiv Karazin University Foundation Джессіка Пізано зазначала, що "модель лідерства Зеленського заохочувала українське суспільство до самомобілізації заради спільних цілей, зумовлюючи кожного „виконувати свою частину зі свого місця", як він вважає за потрібне для досягнення перемоги" [Pisano, 2022]. Сильне і мотивуюче керівництво сприяє мобілізації всіх верств населення та підсилює їхню готовність до боротьби.

Якщо влада демонструє відкритість, взаємодію з громадою та врахування інтересів усього суспільства у процесі прийняття рішень, це може збільшити її легітимність. У цьому контексті доцільно торкнутися питання виборів, яке мало досить широкий розголос у суспільстві, парламенті, а також різні інсинуації щодо цього питання. Принцип інституційної безперервності влади міститься у положеннях Конституції України, зокрема, щодо питань повноважень Верховної Ради України та повноважень Президента України, також питання безперервності влади стосується й інших органів державної влади, зокрема, органів судочинства. Влада України залишається легітимною для всіх міжнародних партнерів. Відтермінування парламентських, президентських чи місцевих виборів на час правового режиму воєнного стану є законним, демократичним і легітимним.

Солідарність сприяє формуванню відчуття спільної відповідальності за ситуацію в країні, узгодженому прийняттю рішень та їх реалізації. Український уряд взяв на себе більше відповідальності за захист своїх громадян із початком повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. Багато недержавних організацій

(далі – НУО) працюють над підтримкою регіональних та місцевих ініціатив. Серед досягнень були ініціативи щодо інтеграції ветеранів, міжнародної підтримки європейської інтеграції, збору коштів для відновлення України, співпраці з місцевими та регіональними громадами та планування відновлення.

Однак останнім часом спостерігається низка деструктивних чинників, які впливають на солідаризацію українського суспільства: 1) корупція в органах публічної влади, яка знижує довіру до влади та підриває суспільну єдність; 2) бюрократія та нездатність уряду оперативно розв'язувати проблеми, які викликають розчарування серед громадян; 3) централізація прийняття рішень без урахування місцевих потреб та ініціатив викликає незадоволення та зниження солідарності на місцевому рівні; 4) незаконні затримання, насильство або інші зловживання з боку силових структур можуть призвести до втрати підтримки серед населення. Варто зазначити, що серед десяти країн-претендентів на вступ до Європейського Союзу за переважною більшістю субіндексів індикатора "Worldwide Governance Indicators 2022" (показники якості державного управління) Україна отримала найгірші позиції [*Communication from the commission…*, 2023].

Підтримка влади громадянами в умовах війни сприяє зміцненню її легітимності та ефективності в управлінні країною: 1) гарантування безпеки; 2) інформаційна підтримка (влада повинна пояснювати громадянам поточну ситуацію, причини воєнного конфлікту, стратегії та заходи, яких вона вживає для захисту країни. Чим більш прозорою буде комунікація влади, тим більше підтримки вона отримає від населення); 3) матеріальна допомога та соціальна підтримка; 4) політична відкритість та участь громадян у політичних процесах; 5) підтримка військових зусиль. Виконання цих завдань сприятиме солідаризації суспільства.

Підсумовуючи, зазначимо, що війна створила серйозні виклики для суспільства та владних структур, і саме солідарність повинна стати важливим чинником для подолання кризи. Солідарність і публічне управління взаємопов’язані, оскільки ефективне управління може сприяти створенню умов для розвитку солідарності в суспільстві, а солідарність може стати основою для

формулювання та реалізації ефективної політики та програм уряду. Узгоджене та ефективне публічне управління в умовах війни відіграє критичну роль у мінімізації людських втрат, гарантуванні безпеки та захисту прав громадян, а також у відновленні стабільності та розвитку після закінчення війни.

Упродовж війни кожен її рік мав та має свою специфіку у сенсі солідарності. Так, перший рік війни (2022) відзначився спалахом солідарності, який проявлявся: 1) масовою мобілізацією суспільства; 2) вибухом волонтерства; 3) патріотизмом; 4) активною підтримкою з-за кордону. Другий рік війни (2023), який можна охарактеризувати як "систематизація та стійкість", включав: 1) перехід до системної допомоги; 2) відновлення економіки та підтримка бізнесом; 3) зростання витривалості та довгострокової підтримки. Третій рік війни (2024) характеризували тривала стійкість і адаптація або витривалість і психологічна підтримка, що проявлялося: 1) фокусом на психологічну стійкість; 2) збереженням високого рівня солідарності; 3) регіональними та місцевими ініціативами; 4) втомою і пошуком нових ресурсів.

Після повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 року українське суспільство одразу ж об’єдналося навколо захисту своєї країни і суспільна солідарність досягла свого піку. Відбулася стрімка мобілізація громадян – мільйони людей долучилися до армії, волонтерських ініціатив, гуманітарної допомоги. Перший рік був відзначений величезною хвилею ентузіазму, готовності діяти швидко й ефективно. Люди з усіх куточків країни та за кордоном об’єдналися навколо допомоги армії, переселенцям та постраждалим. Це був період потужного підйому волонтерського руху, масових зборів коштів та високого рівня співпраці між громадянами та владою. Суспільна єдність ґрунтувалася на національній гордості та бажанні відстояти незалежність. Цей період ознаменувався безпрецедентною готовністю людей жертвувати своїми ресурсами та часом заради спільної мети – перемоги.

Піднесення рівня солідарності ілюструється масштабами волонтерського руху. Мільйони громадян з різних регіонів об’єднали свої зусилля, щоб допомогти військовим, переселенцям, постраждалим від війни та підтримати функціонування об'єктів

критичної інфраструктури. Спільне почуття загрози зміцнило солідарність, громадяни усвідомили, що лише через співпрацю і взаємопідтримку можна досягти перемоги. Опитування U-Report (червень 2022 року) спільно з Українською волонтерською службою "Волонтерство під час війни" показало, що волонтерить кожен третій українець (37,1% з-понад 5 тис. опитаних, з них 53,6%, почавши з першого дня війни, більшість з опитаних залучені до допомоги країні – 62,9%) [*Волонтерство під час війни…*, 2022]. Результати дослідження "Стійкість волонтерів", проведеного Українською волонтерською службою (УВС) та U-Report на початку грудня 2023 р. за участю 4621 молодої людини показали, що74% українців долучалися до волонтерства після початку війни, з них 36% респондентів вказали, що долучалися декілька разів до волонтерської діяльності, 26% робили це на постійній основі, 12% волонтерили, але одноразово, а 27% не були задіяні в такій діяльності [*74% українців долучались…*, 2023]. Люди масово допомагали армії, переселенцям, постраждалим від війни. Це була фаза екстреної солідарності, коли українці діяли швидко, організовуючи підтримку як на національному рівні, так і в місцевих громадах. Волонтери активно постачали військовим усе – від їжі до дронів і бронежилетів. Це демонструє рівень залученості громадян до загальнонаціональної боротьби і є показником того, як суспільство згуртувалося для захисту країни. Регулярно організовувалися масштабні збори коштів для підтримки армії, зокрема на дрони, автомобілі, зброю та медичне обладнання. Наприклад, популярними стали ініціативи таких організацій, як Фонд "Повернись живим" чи "UNITED24", які змогли зібрати мільйони гривень для потреб армії. Серед топволонтерів та фондів, які зібрали найбільше коштів у перший рік війни, варто назвати: Фонд "Повернись живим" (5 мільярдів гривень і ще понад $29 млн у криптовалюті), Благодійний фонд Сергія Притули (593 211 ₴), Фонд "Razom for Ukraine" (64 млн доларів США), Ігор Лаченков (30 млн гривень); Благодійна платформа UNITED24 (203 млн доларів США), Благодійний фонд "Київська школа економіки" (KSE Foundation) (30492461 доларів США), Nova Ukraine (15 млн доларів США); Фонд "КОЛО" (140 транспортних засобів для ЗСУ та територіальних оборони), "Армія SOS United Help Ukraine" (24 млн доларів США) [Мележик, 2022]. Ці фонди закуповують військову техніку,

засоби зв'язку, тепловізори, медичне обладнання та інші необхідні речі для фронту. Варто зазначити, що на перших етапах активніше збирали на базові речі для армії, такі як бронежилети і каски. Пізніше фокус змістився на складнішу військову техніку (дрони, системи зв'язку) та гуманітарну допомогу для цивільних. Локальні волонтерські ініціативи та індивідуальні збори виникли по всій країні. Люди збирають кошти на гуманітарну допомогу, забезпечення внутрішньо переміщених осіб, ремонт зруйнованих будинків та інші потреби. Соціальні мережі (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok) і краудфандингові платформи (Patreon, GoFundMe, Monobank) стали основними інструментами збору коштів та координації зусиль. Відомі волонтери, журналісти та блогери активно використовують свої платформи для підтримки зборів. Волонтери часто запускають флешмоби на кшталт збору коштів через виклики чи акції, що також допомагає залучати нових донорів. Зазначимо, що збір коштів фондами та волонтерами за майже три роки війни в Україні став одним із найважливіших елементів підтримки армії, внутрішньо переміщених осіб і постраждалих від війни.

Суспільна солідарність виразно проявилася ставленням до внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Люди у західних і центральних регіонах України масово відкривали свої домівки для тих, хто втратив житло через бойові дії, створювали безкоштовні гуманітарні центри та організовували їм допомогу. Як свідчать результати загальнонаціонального опитування "День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни"[2], проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені

[2] Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській та Херсонській областях – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії). *Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Водночас, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.*

Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 8 по 15 серпня 2024 р., абсолютна більшість українців (71%) з початку повномасштабного російського вторгнення долучалася до волонтерської допомоги армії, тимчасово переміщеним особам або людям, які постраждали від війни [*День Незалежності України…*, 2024]. Так, 34% допомагали фінансово, 15% – надавали посильну фізичну допомогу і ще 22% допомагали і фізично, і грошима. Примітно, що частка тих, хто допомагав грошима, приблизно однакова серед людей різного віку (34–35%). Водночас 17% людей не допомагали і не планують цього робити. Зауважимо також, що основними перешкодами до волонтерства є брак розуміння, як саме та де можна долучитися до змістовної діяльності; емоційне виснаження та неготовність стикатися з переживаннями людей; прагнення до швидких результатів, яких волонтерство не завжди може запропонувати [*74% українців долучались…*, 2023].

Українці активно підтримують один одного на емоційному і психологічному рівні. В умовах постійного стресу через воєнні дії створено багато ініціатив, які надають безкоштовну психологічну допомогу, підтримку для військових і цивільних, що постраждали від війни. Війна об'єднала людей не лише спільною боротьбою, а й співчуттям до тих, хто постраждав від окупації, бомбардувань і бойових дій. Це проявляється в численних гуманітарних акціях і зборах допомоги для найбільш уразливих груп населення. Бізнеси, громадські організації та окремі громадяни активно беруть участь у фінансуванні різних ініціатив для підтримки армії та допомоги цивільним. Це демонструє високий рівень самоорганізації та відповідальності громадян за долю своєї країни.

Є підстави твердити, що війна сприяла розвитку потужного громадянського суспільства, де волонтерські та благодійні організації відіграють ключову роль у підтримці армії та мирного населення. Українське суспільство продемонструвало здатність вистояти перед жахливими випробуваннями, що виражається в готовності відновлювати країну та протистояти агресору.

На особливу увагу заслуговує діяльність української діаспори, яка відіграє важливу роль у міжнародній підтримці України, організовуючи гуманітарну допомогу, лобіюючи інтереси України

в урядах інших країн, збираючи кошти для підтримки армії та внутрішньо переміщених осіб, що демонструє глобальну солідарність українців. Українці за кордоном активно ведуть інформаційну кампанію для боротьби з російською пропагандою, розповідаючи правду про війну на міжнародній арені, що також є проявом солідарності з українським народом.

Укладачі Індексу демократії в своєму звіті зазначили: "Незважаючи на загальний спад, в Україні у 2022 році також було багато позитивних зрушень, адже війна породила сенс національності та національної солідарності" [*Боротьба України за…*, 2023]. На кону незалежність України і демократія: Україна заслуговує на підтримку і солідарність світових демократій у її боротьбі проти російської агресії [*Росія на шляху до диктатури…*, 2023].

Найбільш тісно із громадянською солідарністю пов'язана стійкість суспільства під час війна. Адже цей тип солідарності об'єднує людей незалежно від їхніх соціальних або політичних уподобань, фокусуючи їх на спільних інтересах і цінностях, зокрема захисті своєї країни, спільнот і громадянських прав. Під час війни громадяни об'єдналися навколо таких цінностей, як незалежність, свобода, безпека та соціальна справедливість. Це дозволило мобілізувати усе суспільства для реалізації спільної мети – забезпечення стійкості країни перед зовнішніми загрозами. Громадянська солідарність проявилася в об'єднанні українців для підтримки армії, допомоги внутрішньо переміщеним особам, волонтерській діяльності та відновленні зруйнованих об'єктів. Національна ідентичність України та солідарність, тобто єдність та взаємопідтримка в суспільстві, стали ключовим джерелом суспільної стійкості. Зазначимо, що стійкість суспільства (його здатність долати труднощі і виходити з кризових ситуацій) значною мірою є результатом високого рівня солідарності. Війна стерла багато історичних поділів між різними регіонами України. Жителі Заходу, Сходу, Півночі та Півдня України діють як єдиний народ, об'єднаний спільною метою – захистом держави від зовнішньої агресії. Це сприяло формуванню нової, більш міцної національної ідентичності, що базується на спільній боротьбі за свободу та незалежність. Можемо констатувати, що війна значно прискорила

процеси національного самоусвідомлення. Багато українців, які раніше не усвідомлювали себе як частину окремої нації, тепер активно ототожнюють себе з українською культурою, мовою і традиціями. Це особливо помітно серед молоді та мешканців східних і південних регіонів, де вплив російської культури був тривалим. Незалежно від політичних поглядів чи мовних відмінностей, українці об'єдналися у протистоянні російській агресії.

Упродовж трьох років війни рівень солідарності в Україні зазнав суттєвих змін, але він залишається одним із ключових чинників національної стійкості. Екзистенційна загроза об'єднала громадян різних етнічних, мовних та регіональних груп, зміцнюючи відчуття громадянської належності. Усупереч очікуванням, Україна продемонструвала виняткову стійкість: громадяни, сили оборони, уряд та мешканці окупованих територій згуртувалися в опорі проти вторгнення ворога. Ця стійкість базується на глибоко укоріненому національному самосприйнятті, де належність до Батьківщини переважає над етнічними чи мовними відмінностями. Мова, історія та культура є центральними маркерами цієї ідентичності, а стійкість українського народу під час війни з РФ надихає весь світ. Українці продовжують доводити, що вони є стресостійкою нацією.

Варто згадати, що тема стійкості зафіксована в низці офіційних міжнародних та державних документів. На саміті НАТО в липні 2016 р. був прийнятий рамковий підхід щодо стійкості, розроблений як відповідь на низку безпекових викликів, включаючи анексію Криму Росією, нестабільність на Близькому Сході та Північній Африці і зростання кіберзагроз. Поняття "стійкість" було зафіксоване і у низці законодавчих документів України, зокрема, у "Стратегії національної безпеки України" (2020), Указі Президента України "Про запровадження національної системи стійкості" (2021). У Стратегії стійкість визначена як здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України…, 2020]. Концепцію запровадження національної системи стійкості України ухвалено

рішенням РНБО 20 серпня 2021 р. та введено в дію Указом Президента України №479 від 27 вересня 2021 р. Документ визначив мету, основні принципи, напрями, механізми, модальності та елементи національної системи стійкості. Згідно із Концепцією, стійкість визначається як здатність держави та суспільства вчасно виявляти загрози і вразливості, оцінювати ризики для національної безпеки, швидко і ефективно реагувати, повністю відновлюватися після загроз, у тому числі гібридних, надзвичайних ситуацій та криз будь-якого характеру [Концепція забезпечення національної системи стійкості, 2021].

Однак розуміння "стійкості", зафіксоване у названих документах, стосувалася мирного часу. В умовах війни значення "стійкості" набуло нових сенсів. У Законі України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" (2023) зазначено, що "громадянська стійкість – здатність особи виявляти свою національну та громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів" [Про основні засади державної політики, 2023]. Досвід, який отримала Україна щодо стійкості в умовах повномасштабної війни, має бути зафіксований у стратегічних державних актах. У листопаді 2023 р. Кабінет Міністрів України затвердив План заходів із реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 р., який сформовано з урахуванням результатів оцінювання системи стійкості України в умовах війни та наданих рекомендацій з усунення виявлених міжсекторальних вразливостей [Про затвердження плану заходів…, 2023].

Важливість стійкості як основи функціонування держави в умовах постійних криз і катастроф є незаперечною. Україна, набувши першого досвіду у цьому напрямі, повинна перетворити стійкість на державну стратегію, подібно до Ізраїлю. В Ізраїлі дійшли висновку, що для зміцнення стійкості її необхідно постійно вимірювати. Цікаво, що основним індикатором національної стійкості – того, скільки ще ізраїльтяни можуть витримати – стала відвідуваність кінотеатрів. Індикаторами національної стійкості в Україні можуть бути соціальна згуртованість та громадська

активність; економічна стійкість; психологічна та моральна стійкість; гуманітарна стійкість; інформаційна безпека та медіа; інфраструктурна стійкість.

В умовах повномасштабної війни стійкість українців виявляється у 1) спільній меті – українська перемога і закінчення війни; 2) вірі у перемогу, понад те, вектор налаштованості на перемогу незмінний; 3) системі цінностей, яка спрямована на виживання, а не на руйнування (81% українців зазначили, що найбільша цінність для них – життя, 79% – гідність); 4) потужній мережі підтримки у спільноті; 5) довірі до влади; 6) повазі до своєї культури та культури інших; 7) у вмінні впоратися з життєвими викликами (в умовах війни українці навчаються, шукають нові шляхи підтримки власного бізнесу, будують плани); 8) у все більшому вживанні української мови як символу опору; 9) в орієнтації на демократію та свободу.

Порівнюючи результати досліджень рівня стійкості та згуртованості українців за 2023 рік "Формула стійкості України: основні складові під час війни та у постворенний період" і за 2024 рік "Рівень стійкості та згуртованості українців", варто зазначити, що серед пріоритетів українців – це прагнення миру (56%) [*Зберігати стійкість українцям…*, 2024]. Інші показники змінилися. Якщо влітку 2023 року у рейтингу того, чого найбільше не вистачає нашим співгромадянам, другою була стабільність (44%) [*Зберігати стійкість українцям…*, 2024], то у 2024 році вона стала лише п'ятою за значущістю (26%). Можливо, це свідчить про те, що люди певною мірою адаптувалися до життя в умовах війни. У травні 2024 року друге місце серед пріоритетів і потреб посів запит на справедливість (40%) [*Зберігати стійкість українцям…*, 2024]. Третім за важливістю був запит на посилення єдності (31%), який актуалізував питання про сенси та цінності, які можуть об'єднати – що саме і як комунікувати в публічному просторі. Адже бекґраунд для згуртованості є і залишається доволі міцним [*Зберігати стійкість українцям…*, 2024]. Найбільша зміна – у 2024 р.: віру в державу як джерело стійкості назвали 12% опитаних, а в 2023 р. – 23% [*Зберігати стійкість українцям…*, 2024]. І це, на нашу думку, досить непростий показник, який може

справляти вплив на падіння рівня солідарності та стійкості українського суспільства.

За результатами різноманітних соціологічних досліджень, проведених в умовах війни, визначався рівень стійкості та згуртованості громадян України. Основні ознаки, які фіксували результати досліджень: 1) важливою ознакою стійкості суспільства під час війни є дієвий патріотизм – проактивна громадянська позиція; 2) стійкість суспільства безпосередньо пов'язана з його резистентністю, неготовністю йти на поступки агресору навіть в обмін на мир; 3) стійкість суспільства також залежить від його психологічного стану, зокрема від почуттів, пов'язаних зі своєю країною; 4) стійкість суспільства залежить від його єдності, яка виявляється у почутті соціальної близькості його громадян, зокрема й до представників інших регіонів країни; 5) стійкість суспільства виявляється у ставленні громадян до символічних цінностей, пов'язаних з її державністю, громадянством та культурними традиціями; 6) одним з визначальних критеріїв стійкості суспільства є ставлення громадян до майбутнього; 7) показником стійкості суспільства, пов'язаним з оцінками майбутнього, є бажання переважної більшості громадян будувати це майбутнє у своїй країні [*Рівень стійкості та згуртованості громадян України…*, 2023].

Результати соціологічних досліджень двох з половиною років війни демонструють зменшення рівня стійкості суспільства. На запитання, "Що допомагає зберігати стійкість?", у травні 2024 р. відповіді розподілилися таким чином: віра в ЗСУ – 63%, сім'я, родичі, близькі – 49%, щоденна праця – 27%, релігія / віра в Бога – 21%, участь у волонтерстві, зборі коштів – 18%, віра у державу – 12% [*Настрої під час війни…*, 2024]. На думку співзасновника Національної платформи стійкості та згуртованості Володимира Лупація, "розрив у підтримці ЗСУ і вірою в державу є проблемою. Ключовий ризик – це недооцінка як у державі, так і в суспільстві значення стійкості й соціальної згуртованості для виживання у війні на витривалість"[*Настрої під час війни…*, 2024]. Понад те, він наголошував, що "ми просто недооцінюємо загрозу, яка стосується фундаменту тилу та стійкості у цій війні. Цей індекс стійкості повинен бути серед показників оцінки ефективності

діяльності державних інституцій. Ці дані слід включити в систему ухвалення рішень" [*Настрої під час війни…*, 2024].

Загалом в умовах повномасштабної війни українське суспільство демонструє надзвичайну стійкість, єдність та солідарність. Незалежно від регіону, мови чи політичних уподобань, українці згуртувалися навколо ідеї захисту своєї держави та її суверенітету. Це сприяє зміцненню національної ідентичності, стійкості та консолідації суспільства.

Динаміка змін стійкості українського суспільства в умовах війни показує, що виклики, які ставить перед собою конфлікт, сприяють не лише зростанню внутрішньої солідарності, стійкості та ідентичності, але й розвитку нових форм соціальної організації та економічного відновлення. Важливою перспективою є продовження реформ та підтримка громадянського суспільства для забезпечення стійкості та миру в майбутньому.

Аналізуючи рівень змін суспільної солідарності, доречним буде торкнутися питання згуртованості як загальної єдності суспільства, армії або груп людей, її ефективності та гармонії у досягненні спільних цілей, насамперед, досягненні перемоги. Зазначимо, що соціальна згуртованість означає якість відносин між окремими особами та групами у суспільстві (горизонтальний аспект), а також між людьми та інституціями, які їх обслуговують (вертикальний аспект) [*Індекс соціальної згуртованості та примирення…*, 2023], а для вимірювання соціальної згуртованості використовують Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE) – аналітичний інструмент, який забезпечує потужну доказову базу для розробки політик і програм, які зміцнюють національну єдність, соціальну згуртованість і стійкість, а також для відстеження прогресу в їхньому впровадженні.

Так, Індекс соціальної згуртованості та стійкості (RESCORE)[3] за 2023 р. фокусується на стійкості, відновленні та відбудові в

[3] Фахівці Центру сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) з березня до червня 2023 року за участі понад 5900 респондентів у всій Україні (за винятком тимчасово окупованих територій) провели дослідження Індексу соціальної згуртованості та стійкості в Україні.

Україні. За результатами аналізу індексу RESCORE [4] 2023 р., порівняно з індексом SCORE 2021 р., посилилися такі індикатори соціальної згуртованості: зросли показники "відчуття, що українська влада піклується" (+2,0)1 і "підзвітність органів влади" (+1,4) (обидва показують вертикальний вимір соціальної згуртованості), а також сильніше "відчуття належності до своєї країни" (+1,1) і "відчуття громадянського обов'язку" (+1,2) [*Соціальна згуртованість в Україні…*, 2024]. Незважаючи на зафіксоване зростання, варто зазначити, що значення показників "відчуття, що українська влада піклується" і "підзвітність органів влади" у 2023 р. були найнижчими серед дев'яти показників, що є складовими метаконцепції соціальної згуртованості. Водночас, значення показників "відчуття належності до своєї країни", "плюралістичної української ідентичності", "відсутності відчуття соціальної загрози" і "відчуття громадянського обов'язку" були найвищими. Це може означати, що зміцнення соціальної єдності, яке ці індикатори вимірюють, не обмежується короткостроковим впливом війни на підтримку влади. Таке миттєве зростання підтримки влади у часи війни називають ефектом "гуртування навколо прапора". Зміцнення "відчуття громадянського обов'язку" та "відчуття належності до своєї країни" (порівняно з показниками 2021 р.) може означати тривалу трансформацію процесів націє- та державотворення, особливо враховуючи їх утримання на високому рівні навесні 2023 р., порівняно зі значеннями восени 2022 р., відповідно до результатів аналізу іншого індексу, пов'язаного зі SCORE [*Соціальна згуртованість в Україні…*, 2024].

Відносини між громадянами та державою або вертикальна згуртованість, суттєво зміцнилися у 2023 р. порівняно з 2021 р. Водночас, значення показника "відчуття, що українська влада піклується" влітку 2023 р. зменшилося порівняно з осінню 2022 р. (хоч і залишилося вищим, ніж до повномасштабного російського

[4] У рамках аналізу RESCORE соціальні явища вимірюються за шкалою від 0 до 10, де 0 означає, що явище взагалі не спостерігається в досліджуваному індивідуальному, місцевому або суспільному контексті, а 10 – що воно спостерігається чітко й повсюдно.

вторгнення). Це підкреслює важливість зміцнення вертикальної згуртованості, особливо враховуючи відносну стабільність інших аспектів соціальної згуртованості під час російського повномасштабного вторгнення, таких як: "відчуття громадянського обов'язку", "соціальної толерантності", "відчуття належності до своєї країни", "співпраці в громаді" та "плюралістичної української ідентичності". Зміни у вертикальній згуртованості корелюють із захищеністю та безпекою респондентів (особиста безпека), а також ефективністю врядування, зокрема у таких сферах: надання державних послуг, забезпечення підзвітності влади, протидія корупції [*Соціальна згуртованість в Україні…*, 2024].

Таблиця 3.1.

Деякі елементи соціальної згуртованості: 2022 рік порівняно з 2023 роком, SHARP

Показник	2022 (осінь)	2023 (весна)	Різниця
Відчуття, що українська влада піклується	5,8	4,5	-1,3
Відчуття громадянського обов'язку	7,6	7,3	-0,3
Відчуття належності до своєї країни	9,5	9,3	-0,2
Плюралістична українська ідентичність	8,2	8,2	0,0
Співпраця в громаді	5,5	5,6	0,1
Соціальна толерантність	6,9	7,2	0,3

Джерело: Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними індексів RESCORE 2023 та SCORE 2021. Частина 1. (2024). https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-tendentsiyi-za-danymy-indeksiv-rescore-2023-ta-score-2021-chastyna-i

Незважаючи на те, що міцність і сприйняття горизонтальних відносин залишаються здебільшого стабільними, експерти відзначають деякі нюанси. Так, показники "плюралістичної української ідентичності" (7,3 у 2023 р.) і "відсутності відчуття соціальної загрози" (7,2) зазнали мінімальних змін порівняно з 2021 р. і залишаються високими. Проте, говорячи про "соціальну толерантність", 51% респондентів висловили небажання бачити

представників ЛГБТКІ+ спільноти у своїй громаді, а 70% висловили аналогічне ставлення до наркозалежних [*Соціальна згуртованість в Україні…*, 2024].

Результати дослідження також засвідчили, що місцевим інституціям довіряють більше, ніж центральним (за винятком президента). Довіра респондентів/-ок до Збройних сил України є надзвичайно високою – 95%; рівень корупції в Україні залишається досить високим, існує запит на більш ефективне правосуддя та справедливість; факт проживання в окупації не становить найбільшу перепону для міжгрупової гармонії після звільнення. Натомість респонденти не сприймають проросійські настрої та колабораціонізм; українська ідентичність загалом є інклюзивною [*Рішення для перемоги…*, 2023].

Питання соціальної згуртованості було не лише у фокусі досліджень Індексу соціальної згуртованості та примирення, а й у низці соціологічних інституцій. Так, у серпні 2024 р. результати загальнонаціонального опитування[5], проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 8 до 15 серпня 2024 р., виявили, що переважна більшість українців (69%) переконані, що за час повномасштабної війни суспільство стало більш згуртованим, натомість 24% вважають, що цього не відбулося [*День Незалежності України…*, 2024]. Тих, хто не бачить більшої згуртованості після повномасштабного вторгнення, найбільше на Півдні (32%), Сході (29%), Заході (26%), а найменше в Центрі (18%) [*День Незалежності України…*, 2024]. Абсолютна більшість респондентів хоче будувати своє майбутнє життя в Україні (86%), причому

[5] Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській та Херсонській областях – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії). *Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.*

основна частка серед них демонструє однозначну налаштованість залишатися в Україні (59%) [*День Незалежності України…*, 2024]. Загалом можна стверджувати, що рівень соціальної згуртованості в Україні значно зріс, і ця згуртованість є однією з основних сил, які допомагають країні вистояти.

Чинником, що зміцнює солідарність, є спільна мета та спільний ворог. Усвідомлення загрози з боку зовнішнього ворога та необхідність захисту своєї країни об'єднують людей навколо спільної мети. За результатами соціологічного дослідження[6], що проводилося Фондом "Демократичні ініціативи" і Центром Разумкова з 5 до 12 серпня 2022 р., на шостому місяці повномасштабної війни віра в перемогу була тим, що об'єднувало українське суспільство. Так вважали 72,5% опитаних [*День Незалежності України…*, 2022]. Ще 48% згадували віру у краще майбутнє, а 36% – патріотичні почуття [*День Незалежності України…*, 2022]. У грудні 2023 р. за результатами дослідження Фонду "Демократичні ініціативи" віра в перемогу об'єднувала абсолютну більшість українців (88%), з них 63% однозначно вірили в перемогу [*Підсумки 2023 року…,* 2023]. Станом на початок лютого 2024 р. 89% вірили в перемогу [*Оцінка громадянами ситуації…*, 2024], а в червні 2024 р. – 80% [*Оцінка ситуації в країні…*, 2024]. Таким чином, віра в перемогу як спільна мета є потужним чинником, що сприяє солідаризації суспільства, об'єднуючи людей навколо спільних цінностей і дій, надаючи їм відчуття єдності та сили. Спільні зусилля та цінності, а також розуміння того, що перемога

[6] *Опитування методом face-to-face проводилося у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській областях – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії). Опитування проводилося у 112 населених пунктах (57 міських та 55 сільських) за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами).*

можлива лише через єдність, створюють глибоке почуття солідарності, що є ключем до стійкості та здатності протистояти труднощам.

В умовах війни українське суспільство постало перед низкою складних проблем, серед яких і етичні, з якими воно або зовсім не стикалося, або якщо і стикалося, то не такою мірою як раніше. Йдеться про гідне ставлення до ветеранів; інклюзивну стратегію держави; чутливе ставлення до людей з інвалідністю; військова етика; екологічні катастрофи, спричинені воєнними діями; проблеми історичної пам'яті, біженців, життя в окупації, моральних вимірів колаборанства [Vasylevska & Bevz, 2024].

Як демократична країни, що ґрунтується на цінностях прав людини, Україна прямує до створення умов для забезпечення однакового доступу до основних прав і свобод для всіх осіб. Окрема увага приділяється особам з інвалідністю. У країні наразі налічується понад три мільйони таких людей, причому 300 тис. з них з'явилися за перші два роки повномасштабної війни [Кабінет Міністрів України…, 2024]. Під час підсумкового засідання Ради безбар'єрності у грудні 2023 р. перша леді України Олена Зеленська, зазначила, що саме українські військові активізували обговорення цієї проблеми. Під час засідання також наголошувалося на зусиллях України у реалізації проєктів забезпечення доступності для українців. В умовах війни реалізовано низку проєктів та програм. Зокрема, Міністерство економіки України запровадило програму компенсацій для роботодавців, які адаптують робоче середовище для фахівців з інвалідністю, а Міністерство відновлення України розробляє державні будівельні норми з урахуванням вимог доступності для інвалідів. Міністерство цифрової трансформації України впроваджує нові стандарти цифрових комунікацій державних органів для розширення інклюзивних цифрових можливостей для людей з інвалідністю та залучення кожного до державотворчого процесу, тоді як Міністерство соціальної політики України вдосконалює систему соціальних послуг для осіб з інвалідністю [*Війна та інклюзивність…*, 2023]. Зазначимо, що це лише інституційні зміни, але також існують різноманітні покращення в соціальних, освітніх та громадських

сферах. На сьогодні ми спостерігаємо позитивну динаміку, яка відображається у відкритому обговоренні теми та відсутності її ігнорування в українському суспільному дискурсі. Безбар'єрність стає не лише формальною, а й реальною.

За результатами "Національного соціологічного дослідження про сприйняття людей з інвалідністю в Україні", яке провела Соціологічна група "Рейтинг" у рамках проєкту "Центр експертизи у сфері прав людей з інвалідністю" на замовлення Громадської спілки "Всеукраїнське об'єднання організацій в інтересах осіб з інвалідністю „Ліга сильних"", дві третини опитаних вважають, що українське суспільство позитивно сприймає військових, які мають інвалідність [*Як насправді українське суспільство…*, 2023]. До цивільних з інвалідністю – швидше нейтральне ставлення. Варто зазначити, що самі респонденти з інвалідністю переважними почуттями, які відчувають до них люди, називають жалість. Цю ж емоцію стосовно людей з інвалідністю відчуває 71% опитаних [*Як насправді українське суспільство…*, 2023]. Натомість під час зустрічі з військовими з інвалідністю головною емоцією опитаних є "вдячність", а вже потім "співчуття". З іншого боку, українське суспільство ще не напрацювало досвіду взаємодії з людьми з інвалідністю. Про це свідчить і нерозуміння опитаними слова "інклюзивність" – його використовують аж ніяк не як назву для спільного життя звичайних людей і людей з інвалідністю в суспільстві, а тільки застосовують до навчання дітей в інклюзивних класах [*Як насправді українське суспільство…*, 2023]. Хоча 90% згодні з тим, що люди з інвалідністю можуть вести активне життя, як і люди без інвалідності, схоже, що відповіді давалися з урахуванням соціальної бажаності, намаганням представити себе з найкращого боку [*Як насправді українське суспільство…*, 2023]. З одного боку, опитані декларують високий ступінь схвалення соціальної інтеграції людей з інвалідністю та особистого комфорту у комунікації із ними, але водночас показник соціальної стигматизації говорить про інше.

Неодноразово наголошувалося на важливості і крихкості ментального здоров'я. Понад те, збереження ментального здоров'я належить до топової п'ятірки викликів сьогодення. В Україні

створена Всеукраїнська програма ментального здоров'я "Ти як?". Ініціатор програми Олена Зеленська зазначала: "На тлі щоденних тривожних новин, ракетних атак, людського горя й біди питати в себе "Ти як?" наче не на часі. Але насправді психологічний добробут та розуміння того, що відбувається в нашому внутрішньому світі, на часі як ніколи" [*Комунікаційна кампанія "Ти як?"*, 2023].

Частиною Всеукраїнської програми ментального здоров'я стало створення у межах відповідної державної програми, яка затверджена Кабінетом Міністрів України, центрів життєстійкості – безбар'єрні простори для мешканців. Ключовими критеріями до облаштування центрів життєстійкості є такі: безперешкодний доступ до простору (ліфт, або пандус); комунікація та інформування у різних форматах, доступних кожній людині (шрифт Брайля, кольорова навігація, вивіски та екрани з доступним шрифтом); наявність різних функціональних зон (для індивідуальних та групових занять, зона очікування, дитяча кімната, душова кімната), адаптація приміщень під маломобільні групи населення (ширина дверей, коридори, санвузол); додаткові рішення (освітлення, рухомі меблі, звукоізоляція тощо) [Міністерство соціальної політики, 2024].

Якщо станом на травень 2024 р. діяли 66 центри життєстійкості у 22 областях України, то станом на вересень 2024 р. – 179 центрів [Кабінет Міністрів України, 2024]. Центри життєстійкості – це простори, які мають бути максимально доступними та безбар'єрними, адже вони призначені для широкого кола аудиторії і надання послуг людям з різними потребами. Це те, до чого ми прагнемо – забезпечити універсальність просторів, бо між людиною і послугою не повинно бути високих порогів. Часто безбар'єрність – це різниця між ізоляцією вдома та повноцінним життям у суспільстві. Кожен у громаді повинен мати доступ до всіх тих благ, які створює країна для своїх громадян [Міністерство соціальної політики, 2024]. Міністерство соціальної політики України розробило "Путівник зі створення безбар'єрного простору центрів життєстійкості" та "Довідник безбар'єрності". Створення спеціалізованих центрів допомоги, організація заходів для підвищення обізнаності громадськості, та надання можливостей для

самореалізації ветеранів, можуть позитивно впливати на динаміку суспільної солідарності. Ветерани та особи з інвалідністю, які отримали її через війну, не лише бойові воїни, захисники, але й гідні і поважні члени суспільства. Вони заслуговують на повагу, розуміння та належне становище у громадському житті.

Загалом динаміка суспільної солідарності в Україні упродовж трьох років війни демонструє кілька важливих тенденцій, що свідчать про її постійну еволюцію. Солідарність українського суспільства, яке зіткнулося з агресією Росії, зміцніла та набрала нових форм, адаптуючись до тривалих викликів війни.

Після повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. українське суспільство одразу ж об'єдналося навколо захисту своєї країни. Відбулася стрімка мобілізація громадян – мільйони людей долучилися до армії, волонтерських ініціатив, гуманітарної допомоги. Перший рік був відзначений величезною хвилею ентузіазму, готовності діяти швидко й ефективно.

Упродовж майже трьох років війни суспільна солідарність в Україні пройшла через кілька важливих етапів: від екстреної мобілізації у перший рік, до систематизації та довгострокової підтримки у другий рік і до глибшого фокусу на психологічну стійкість і витривалість у третій рік. Незважаючи на втому від тривалої боротьби, рівень солідарності залишається високим, а українці не припиняють знаходити нові способи підтримувати свою армію, одне одного та свою країну. Рівень суспільної солідарності в Україні під час війни став одним із ключових чинників виживання та стійкості українського народу. Війна з Росією об'єднала українців, спричинивши хвилю єдності, взаємодопомоги та самопожертви. Рівень суспільної солідарності в Україні під час війни досяг безпрецедентного рівня. Вона стала основою національної єдності, допомагаючи українцям виживати та протистояти агресору. Солідарність виявляється на всіх рівнях – від волонтерської діяльності до взаємної підтримки на місцях, що сприяє формуванню сильнішої ідентичності українського народу. Цей високий рівень єдності є важливим елементом стійкості України та дає надію на перемогу.

Війна об'єднала українців перед загрозою зовнішнього ворога, сприяючи виникненню нових форм соціальної згуртованості, що базується на спільних цінностях та цілях. Такі цінності, як незалежність, свобода і демократія, стали центральними в суспільній свідомості. Відбулася активізації громадянської активності та формування потужного волонтерського руху. Люди добровільно приєднувалися до допомоги військовим, надання медичної допомоги, збору коштів та матеріальних ресурсів. Цей рух став важливим стимулом для зміцнення соціальної солідарності та внутрішньої стійкості. Попри втрати та важкі умови, психологічна стійкість суспільства зросла. Люди стають все більше адаптованими до нових реалій, що, в свою чергу, формує сильнішу колективну стійкість.

Війна принесла значні економічні та соціальні виклики, такі як зростання безробіття, зміна умов життя та економічна нестабільність. Однак суспільство змогло виявити ресурсну комулятивність та адаптивність у розв'язанні цих проблем, що сприяло зміцненню стійкості. Перспективи післявоєнної відбудови включають можливість створення нової соціально-економічної моделі, що спиратиметься на інновації, технології та розвиток людського капіталу. Важливу роль відіграватиме діаспора, яка може забезпечити приток інвестицій та нових ідей.

Війна вплинула на психологічний стан суспільства, змінюючи підходи до життєвих цінностей та пріоритетів. Спільна віра в перемогу створює відчуття загальної відповідальності за майбутнє країни. Люди, незалежно від обставин, їхніх особистих політичних переконань чи соціального статусу, відчувають, що вони працюють на досягнення однієї великої мети – перемоги над ворогом. Це дає змогу відсунути на другий план будь-які внутрішні конфлікти чи суперечності заради більшого блага. Віра в перемогу допомагає людям залишатися стійкими та не здаватися навіть у найскладніші моменти. Вона слугує джерелом енергії та надії, що дозволяє витримати тиск війни чи інші кризові ситуації. Відчуття того, що перемога можлива, підвищує моральний дух і готовність до боротьби. Під час обстрілів чи тимчасових окупацій українці зберігають оптимізм і впевненість у тому, що ситуація зміниться

на їхню користь. Це дозволяє суспільству продовжувати опір і підтримувати одне одного.

Важливим аспектом зміцнення стійкості є проведення інституціональних реформ, спрямованих на покращення ефективності та прозорості державного управління. Це є необхідною умовою для забезпечення політичної стабільності та впевненості у майбутньому. Європейський вектор розвитку залишається основним напрямом реформ, що збільшує шанси на успішну інтеграцію в європейське співтовариство.

Рекомендації

Для збереження солідарності як чинника зростання ефективності публічного управління в умовах війни необхідно:

1. Залучати суспільство до прийняття рішень через механізми громадських обговорень, публічних консультацій, форумів та онлайн-платформ.

2. Запровадити ефективні комунікаційні стратегії, щоб інформувати населення про заходи, що вживаються владою.

3. Підтримувати відкритий діалог між публічною владою та громадянами, забезпечуючи прозорість і підзвітність дій влади.

4. Організовувати освітні програми та тренінги для підвищення обізнаності громадян щодо важливості солідарності.

5. Навчати державних службовців методам ефективної взаємодії з громадськістю в умовах криз.

6. Підтримувати та розвивати волонтерські організації, які відіграють ключову роль у забезпеченні населення та військових необхідними ресурсами.

7. Забезпечити спеціальну підтримку для вразливих груп населення, таких як внутрішньо переміщені особи, інваліди, ветерани та сім'ї військових.

8. Розробити соціальні програми, які допоможуть цим групам інтегруватися у суспільство та брати участь у громадському житті.

9. Забезпечити регулярне і прозоре інформування громадян про ситуацію на фронті, внутрішньополітичні рішення та гуманітарну ситуацію.

10. Активно співпрацювати з міжнародними організаціями та партнерами для обміну досвідом та отримання підтримки у розв'язанні актуальних проблем.

Солідарність є фундаментальним елементом успішного публічного управління, особливо в умовах війни. Запровадження вищезазначених рекомендацій сприятиме зміцненню єдності суспільства та підвищенню ефективності управлінських дій.

Волонтерство – ключовий елемент солідарності в Україні. Важливо підтримувати волонтерів через спрощення бюрократичних процедур, податкові пільги та інші механізми. Влада повинна активно взаємодіяти з волонтерськими та громадськими організаціями, забезпечуючи їм необхідні ресурси та підтримку. Це посилить соціальну згуртованість і сприятиме стійкості суспільства.

Ворог активно використовує фейки для підриву єдності. Влада повинна мати ефективні механізми боротьби з ворожою пропагандою, зокрема шляхом співпраці з медіа та громадськими організаціями. Потрібно забезпечити відкриту комунікацію з населенням про стан справ на фронті, економічні виклики та державну політику. Люди більше довіряють владі, якщо отримують своєчасну та правдиву інформацію.

Треба підтримувати національну ідентичність через освіту, культуру, історичну пам’ять та мову. Виховання молодого покоління на основі ідей єдності, солідарності та любові до своєї країни допоможе зміцнити суспільну згуртованість.

Для збереження та зміцнення суспільної солідарності в Україні органам влади необхідно продовжувати роботу на кількох фронтах: підтримка волонтерства, боротьба з дезінформацією, розвиток соціальної та економічної підтримки, а також формування довіри через прозоре управління.

РОЗДІЛ 4

ВИПРОБУВАННЯ ВОЄННОГО ЧАСУ ТА РИЗИКИ ПОСЛАБЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРИЗАЦІЇ

У середовищі науковців і політичних аналітиків різні аспекти солідаризації і мобілізації почали прискорено дебатуватися пів століття тому, коли в США виникли відчутні труднощі з комплектацією збройних сил під час війни у В'єтнамі. Оскільки з комплектуванням збройних сил на підставі обов'язкового призову до армії виникали значні труднощі, а якість прискореної військової підготовки новобранців викликала чимало нарікань, то Сполученими Штатами було прийнято рішення скасувати обов'язковий призов до армії, а натомість активно розвивати контрактний тип комплектування усіх силових компонентів держави.

Після падіння Берлінського муру й розширення блоку НАТО чимало членів цього альянсу відмовилися або призупинили проходження військової служби за призовом на користь добровільної військової служби – тобто комплектування збройних сил на добровільних засадах. У багатьох дослідженнях навіть простежуються концептуальні аналогії проходження військової служби за призовом і загалом мобілізаційних зусиль із квазіфеодальною військово-кейнсіанською моделлю (системою) функціонування суспільства, якій парадигмально протистоїть модель (система) інноваційна, атрибутивною ознакою якої є контрактний тип комплектування збройних сил або принаймні принцип добровільної військової служби.

Здебільшого зазначається, що інноваційна модель постає відображенням нового економічного укладу – економіки інноваційного типу, а її основними перевагами в сфері комплектування збройних сил є висока мотивованість особового складу, належний якісний рівень зброї і оснащення, який дозволяє мінімізувати контактний тип ведення бойових дій і виконувати абсолютну більшість бойових завдань дистанційно, внаслідок чого втрати

особового складу істотно зменшуються, а натомість можливості ведення тривалих бойових дій зростають.

Тим не менше, дозволити собі розкіш контрактного типу комплектування збройних сил може собі навіть не кожна економіка інноваційного типу – наприклад, Ізраїль, чий рівень ВВП на душу населення і заробітні плати є сумірними з показниками Італії та Франції, не припиняє практикувати обов'язковий призов до армії. Тут уся річ у чисельності особового складу, необхідного для виконання бойових завдань: Ізраїль навіть попри істотну технологічну перевагу перед своїми ворогами не може бути впевнений в успіху, якщо обмежиться відносно невеликою чисельністю своїх контрактників.

Діаметрально протилежна ситуація в багатьох європейських членів НАТО: оскільки до початку війни Росії проти України загроза агресії проти них оцінювалася як малоймовірна, то чимало країн перейшли або до повністю контрактного методу комплектування армії, або віддавали перевагу формуванню збройних сил на добровільних засадах.

Що стосується України, то вона опинилася мимовільним заручником бездумного копіювання європейських тенденцій: збройні сили і озброєння зазнали безпрецедентного скорочення, а кількість країн, у яких до України існували різноманітні територіальні та історичні претензії з року в рік зростала, внаслідок чого треба бути готовим захищати практично весь периметр державного кордону. А оскільки досягнення такої мети засобом виключно контрактної армії практично неможливе, то закономірно актуалізується необхідність мобілізаційної складової комплектування збройних сил.

Станом на кінець 2024 року ключовим проблемним аспектом залишається відсутність якщо не консенсусної, то хоча б конвенційно погодженої на рівні масової свідомості України мобілізаційної стратегії. Якщо окреслену проблему й надалі ігнорувати або намагатися розрубувати цей гордіїв вузол у волюнтаристський, популістський і демагогічний спосіб, то ситуація латентно сповзатиме у те фатальне піке, яке Джордж Орвелл в антиутопії "Колгосп тварин" позначив іронічною формулою: "Усі тварини рівні, однак деякі тварини рівніші за інших" [Орвелл, 2015].

Ідеться про аспект стратегічної важливості, який потребує пріоритетної уваги суспільства загалом і політико-управлінської вертикалі зокрема й насамперед, бо, як влучно зауважив у "Мистецтві війни" Сунь Цзи, якщо стратегія без тактики є найповільнішим способом досягнення перемоги, то тактика без стратегії – це не більше, ніж прикра суєтність перед поразкою.

Не викликає сумніву, що "ефект солідаризму істотно посилює мобілізаційний потенціал суспільства, солідаризація українського населення постає високо дієвим чинником у процесах, що визначають, *по-перше*, резильєнтність України у воєнний час; *по-друге*, її реконструктивне соціально-економічне відновлення у період після завершення війни; *по-третє*, у подальшій перспективі – повноцінну інтеграцію України до ЄС" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 2].

Ризики на адресу солідаризації, зумовлені випробуваннями воєнного часу, пов'язані насамперед із об'єктивним послабленням соціальної взаємодії внаслідок порушення усталених соціальних зв'язків, демографічних реалій та структурних дисбалансів. Можна погодитися з концептуальним засновком, відповідно до якого "суспільна солідаризація як процес збалансування інтересів різних суспільних груп досягається під впливом різноспрямованих векторів вертикальної і горизонтальної взаємодії. Слабкість зв'язків за будь-яким із векторів взаємодії формує так звані „лінії розломів" суспільної згуртованості" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 3].

Важливість і навіть визначальність цього фактору детермінована тим, що de facto соціальна взаємодія відображає status quo, який у геополітиці та у військових доктринах позначається терміном "*центр сили"*. Висловлюючись фігурально, центри сили – це своєрідні стовпи, на яких тримається споруда суспільства, його життєдіяльнісних алгоритмів. Відповідно, якщо стовпи піддаються руйнуванню, то це створює об'єктивні загрози для споруди суспільства: вона може втратити функціональний баланс і зазнати руйнувань чи навіть краху.

Позаяк "на існуючих протиріччях, що досі зберігаються у просторах взаємодії національно-громадянського та етнічного в українському соціумі й можуть відігравати десоціалізуючу роль,

загострюють увагу науковці-політологи" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 2], то цілком закономірно, що одним із ключових аспектів надійності та ефективності соціальної взаємодії є *фактор самоідентифікації* (передовсім соціокультурної, цивілізаційної та етнонаціональної), а також формування повноцінного дискусійного середовища (і не лише у фаховому середовищі) щодо різнотлумачень і проблемних аспектів самоідентифікаційних практик [Лісовий, 2001; Нагорна, 2011; Boichenko, et al., 2018].

Різнотлумачення і проблемні аспекти пов'язані здебільшого з релятивістським ігноруванням чи епістемологічною неспроможністю змістовно й критеріально розмежувати ідентичність та ідентифікацію (чи пак – самоідентифікацію). Якщо ***ідентичність*** є певним конкретно-історичним status quo об'єкта (явища, процесу тощо), то *ідентифікація* віддзеркалює наміри, прагнення, вподобання і т. п. суб'єкта. То в чому, власне, полягає проблема, що лежить у її основі? Річ у тім, що, в принципі, можна ідентифікувати себе з ким завгодно, але фактично не відповідати змістовній критеріальності жодного з об'єктів, з яким відбувається ідентифікація, самоототожнення.

Більше того, (само)ідентифікація може бути настільки фантасмагоричною та сюрреалістичною, що вона апріорі не має жодних шансів на втілення у сфері практичної дійсності. Принагідно зазначимо, що в психіатрії це надзвичайно поширене явище має назву дисоціативних розладів особистості. Єдина відмінність полягає в тому, що психіатрія оперує індивідуальним (особистісним) рівнем, а соціальна сфера – рівнем наднидивідуальним (груповим, корпоративним, етнічним, національним тощо). Втім, сама сутність вади (чи пак – збочення) є однаковою, тотожною.

Це означає, що з ідентифікацією треба бути дуже обережним і якомога частіше вдаватися до послуг того, що в теорії психоаналізу має назву "*інстанції дзеркала"* – тобто якомога частіше намагатися розгледіти себе в уявному дзеркалі, роль якого виконують змістовні ознаки об'єкта ідентифікації на предмет відповідності суб'єкта ідентифікації вимогам оригіналу.

Дещо простішою є ситуація самоідентифікації з такими буттєвими опціями, як особистісні екзистенціали та суспільно-

політичні тренди: тут ситуація не потребує глибинної змістовної тотожності, а обмежується рівнем оціночних суджень, на які кожен має право і які здебільшого навіть не потребують аргументації на користь саме такої, а не іншої позиції. Зокрема, як зазначає Олег Калакура, "соціологічні опитування останніх років засвідчували зростання україноцентричних настроїв у суспільній свідомості жителів України: 95% респондентів підтверджують українське громадянство, 92% визнають своє українське етнічне походження, 85% вважають себе патріотами своєї країни, 70% громадян відносять себе до української культурної традиції. Водночас під впливом російської пропаганди та підривної діяльності проросійських сил (…) ситуація в деяких областях України залишалася напруженою, загострився суспільний дискурс щодо ключових цивілізаційних, світоглядних цінностей: зовнішньополітичного вектора розвитку, забезпечення прав людини, у т. ч. корінних народів та національних меншин, змісту державної політики національної єдності" [Калакура, 2023, с. 308].

Разом із тим варто застерегти від надання соціологічним опитуванням надмірного критеріального значення: це не інструмент факт-чекінгу і не суспільний діагноз, а лише симптом – один із багатьох інших симптомів, сукупність яких генерує більш-менш об’єктивне й коректне уявлення про дійсність у сфері світоглядної визначеності суспільної свідомості. Переоцінювати регламентуючу й спонукальну значущість соціологічних опитувань не слід, позаяк вони окреслюють лише конкретно-історичний статус-кво в сфері позиціонування (самоідентифікації) з тим чи іншим суспільно-політичним явищем, тенденцією чи перспективою. Цей статус-кво може зазнати докорінних змін майже раптово внаслідок інформаційного пресингу. Чому це можливо? Тому, що масова свідомість перебуває в істотній світоглядній, аксіологічній і психосоматичній залежності від маніпулятивних технологій, когнітивних спотворень і різноманітних різновидів карго-культів. Саме з цієї причини, як іронізував Джордж Карлін, поки ви систематизуєте дані соціологічних досліджень, соціальна реальність глузує з вас у той спосіб, що вона вже зовсім інша.

На думку Олега Калакури, "чільне місце посідають питання дотримання прав громадян в освітній та культурній сферах життєдіяльності суспільства, утвердження громадянської ідентичності, „зшивання" соціокультурної єдності українців на засадах спільних цінностей: громадянства, поваги до державних символів, української мови, історії та культури" [Калакура, 2023, с. 308]. Зауважимо, що потреба утвердження громадянської ідентичності та „зшивання" соціокультурної єдності українців на засадах спільних цінностей у цілому не викликає ні сумнівів, ні заперечень, а от із приводу діапазону таких цінностей і особливо їхньої ієрархії у фаховому середовищі усе ще зберігаються різнотлумачення. Це не стільки недолік, скільки перевага цієї ситуації, оскільки повноцінній дискурс стає на заваді визначенню контрпродуктивних пріоритетів і прийняттю волюнтаристських рішень, які ведуть у нікуди, дискредитуючи в очах громадськості аспект соціокультурної єдності як ключову умову протистояння України загрозам і небезпекам.

З погляду перспектив солідаризації українського суспільства загалом і враховуючи фактор випробувань воєнного часу зокрема, таке "зшивання" соціокультурної єдності українців має відбуватися на основі "інтегративної моделі української етнонаціональної політики, яка повинна зберегти самобутність усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії в руслі тісної співпраці титульної нації, корінних народів і національних меншин заради збереження незалежності та цілісності держави, неподільності її території" [Калакура, 2023, с. 311].

Утім, ключова інтрига пов'язана не із самим "зшиванням" соціокультурної єдності українців, потреба якого не є аксіоматичною хіба що для репрезентантів конкуруючих з українськими національних інтересів, соціокультурних основ і цивілізаційних матриць. Основні труднощі пов'язані з визначенням умов, принципів і засобів досягнення в цілому консенсусної мети "зшивання" соціокультурної єдності українців.

Олег Калакура також доволі аргументовано наполягає, що "інтегративна модель етнонаціональної політики в сфері культури й освіти спроможна сприяти збереженню самобутності усіх

компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії. За цією моделлю культурне розмаїття постає не чинником розколу, а джерелом збагачення духовності українського суспільства, можливістю для громадян України, які належать до національних меншин, мати однакові з етнічними українцями умови для самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Саме „м'який", неконфронтаційний характер міжрегіональних відмінностей робить Україну відносно стабільною й відкриває добрі можливості для національної інтеграції на основі спільної громадянської ідентичності" [Калакура, 2023, с. 342].

Інша річ, на периферії уваги вже традиційно опиняється низка істотних "але", По-перше, "м'який", неконфронтаційний характер міжрегіональних відмінностей – це не константа і не трансчасовий інваріант: він може зазнавати (і зазнає!) істотних змін у відповідь на зміну соціально-політичної динаміки й підвищення градусу соціально-політичної напруги. І якщо держава в особі конкретних персон політико-управлінської вертикалі не готова своєчасно і в належному обсязі реагувати на негативні тенденції, зміни й загрози, то матимемо саме те, що отримали в 2014 році на Півдні та Сході України.

По-друге, варто враховувати, що в різних соціокультурних і ціннісних системах координат толерантність і доброзичливість сприймаються по-різному: якщо в одній цивілізаційній парадигмі вони позиціонуються чеснотами найвищого ґатунку, то в інших витлумачуються як вияв слабкості й неспроможності відстояти свої національні інтереси, життєдіяльнісні принципи й потреби повноцінної політичної суб'єктності.

Такий, за термінологією Томаса Бергера та Пітера Лукмана, "*конфлікт інтерпретацій"* часто недооцінюється, внаслідок чого спочатку академічна й політико-управлінська вертикаль, а згодом і все суспільство опиняються заручниками фатальних непорозумінь, які є наслідком некоректних екстраполяцій на зовнішній світ (на репрезентантів інших соціокультурних і цивілізаційних підходів до сприйняття дійсності) власних уявлень про ієрархію значущості тих чи інших цінностей і засобів досягнення мети.

За таких обставин пріоритетного значення набуває фактор міжкультурної і транскультурної компетентності. Звичайно, пересічний індивід з багатьох причин не може бути носієм високого кваліфікаційного рівня в цій сфері, однак доводиться констатувати кричущу невідповідність цьому кваліфікаційному рівню навіть в академічному середовищі, у сфері профільної спеціалізованої свідомості.

Також треба мати на увазі, що, "спроможність сприяти збереженню самобутності всіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії" не є гарантією збереження такої самобутності. Це, з одного боку, а з іншого боку, як доводить емпіричний досвід багатьох країн світу, збереження самобутності всіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії часто створює нездоланні труднощі на шляху праксеологічної імплементації інтегративної моделі. Ніхто (принаймні в публічному просторі) не заперечує проти торжества принципу "і/і" (тобто щоб відбулося і "зшивання" соціокультурної єдності під егідою інтегративної моделі, і водночас збереглася самобутність усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії), однак на рівні життєдіяльнісних практик багатьох навіть цілком демократичних країн світу часто доводиться мати справу з превалюванням принципу "або/або" – себто або "зшивання" соціокультурної єдності під егідою інтегративної моделі, або збереження самобутності всіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії.

На думку західних аналітиків, це відбувається з багатьох причин, однак у цьому разі має значення не стільки аналіз етиології цих причин, скільки об'єктивність і невипадковість такого результуючого ефекту, який має слугувати підказкою мислячому прошарку України щодо недоречності побудови ефективного суспільства на принципах будинку з піску ілюзій: безперечно, такі будинки вигідні для рекламних селфі, однак вони виявляються абсолютно непридатними для проживання в них. Власне, саме з цієї причини часто вживаний у вітчизняному академічному просторі понятійний конструкт "інтегративний мультикультуралізм" на Заході багатьма дослідниками вважається оксюмороном, оскільки дві складові цього словосполучення перебувають у

єдності здебільшого формальній, ілюзійній, конфронтаційній і неприродній з погляду превалюючих реалій суспільно-політичної практики. Зрозуміло, позиція західних аналітиків не є істиною в останній інстанції, а вітчизняні аналітики мають право на власну систему аргументаційних координат, однак досвідні дані країн Заходу хоча б із причин їхньої об'ємності й повчальності заслуговують щонайменше на увагу.

Не викликає заперечень твердження, відповідно до якого "культура, на жаль, і надалі залишається мало не на останньому місці уваги із залишковим фінансуванням з боку центральних і місцевих органів влади" [Калакура, 2023, с. 319]. Кожен відповідальний дослідник може підписатися під цією сентенцією навіть не чорнилами, а власною кров'ю – тим більше, що йдеться, можливо, про основний фактор, який лежить в основі перспектив солідаризації українського суспільства. Однак Ґеорг Гегель не випадково стверджував: усе, що дійсне, те розумне, а все, що розумне, те дійсне. Екстраполюючи цей вислів на сьогочасні українські реалії, маємо визнати, що для маргінального статусу культури є чимало підстав, а світоглядна недолугість і недалекоглядність представників центральних і місцевих органів влади, які вважають за потрібне фінансувати культуру за залишковим принципом – лише одна з багатьох вагомих причин.

Статусні колізії культури в Україні не є чимось екстраординарним: чимало країн в процесі своєї історичної еволюції мали справу з подібними тенденціями і різнотлумаченнями. Це означає, що Україні зовсім не обов'язково повторювати чужі помилки: з них можна зробити належні висновки без болісних експериментів над собою – тим більше, що наслідки таких експериментів із високою вірогідністю відомі наперед. Історії відомі чимало прикладів, коли від послуг культури тривалий час відмовлялися навіть тоді, коли вона могла б бути ефективним засобом досягнення тієї чи іншої суспільно-політичної мети. Так працює, висловлюючись сучасним терміном, механізм токсичного ефекту, який є наслідком того, що попередньо на наративах культури тривалий час паразитували ті, хто ні до культури, ні до захисту національних інтересів не мали жодного стосунку.

Наведені проблемні колізії додатково актуалізують потребу увиразнення концептуалістики солідаризації крізь призму когерентності мети та засобів її досягнення. Іншими словами, що сприяє солідаризації, а що стоїть на заваді, постає непереборною перешкодою на шляху до гармонійного об'єднання зусиль українського суспільства в напрямі розв'язання проблем і формулювання переконливих відповідей на виклики, загрози й небезпеки. Не зайве у цьому зв'язку запитати – чи означає мета солідаризації принципову можливість її досягнення за будь-яку ціну, чи все-таки ціна має значення і саме вона слугує критеріальним орієнтиром та функціональним регулятивом? Фактор ціни в цьому разі варто позиціонувати розлого: це не лише форми політичного правління і притаманні їм методи й стилі досягнення (забезпечення) мети – це також методологічний інструментарій і, скажімо так, засоби світоглядної, критеріальної та аксіологічної оптики, які пропонуються на виконання ролі ефективного інструментарію. Але чи кожен із запропонованих засобів досягнення мети солідаризації є ефективним інструментом і чи не варто подбати про адекватність, когерентність, валідність засобів меті?

Відповідь украй важлива в контексті потреб життєво важливої солідаризації українського суспільства в контексті тих ризиків, які об'єктивно й закономірно виникли внаслідок численних випробувань воєнного часу. Саме послідовне слідування у фарватері імперативної вимоги щодо виразної когерентності засобів (методів, інструментів тощо) меті солідарної України дає змогу якщо не сформулювати переконливу відповідь, то принаймні окреслити діапазон можливих відповідей на таке екзистенційне для сучасного українського суспільства запитання: що дає підстави стверджувати, що інструментарій певної аксіологічної ієрархії є адекватним інструментом оперування тим критичним станом соціальної дійсності сучасної України, який навіть партнерами й симпатиками нашої країни ототожнюється як симбіоз стагнації, відчаю і агонії?

У пошуках відповіді не можна обійтися без розуміння двох важливих істин: по-перше, не існує засобів-панацей, які володіють універсальною, інваріантною ефективністю в досягненні мети;

по-друге, кожен конкретний випадок (історичний кейс) потребує симетрично конкретного підходу до визначення ефективності того чи іншого засобу. Принагідно зазначимо, що окреслена закономірність цілком і повністю поширюється на випадок ризиків для солідаризації України, зумовлених випробуваннями воєнного часу. Тут немає чудодійних суспільно-політичних ліків на всі випадки життя, а натомість існує розлогий діапазон можливостей, кожну з яких потрібно верифікувати на предмет ефективності з урахуванням якомога більшої кількості значущих контекстів та тенденцій.

Треба також мати на увазі, що хоча гносеологічні передумови є вкрай важливими, а в багатьох випадках навіть визначальними для коректного оперування суспільно-політичними реаліями, проте вони не гарантують функціонування суспільства на принципах ефективності вже хоча б із тієї причини, що йдеться лише про одну з багатьох передумов, окрім якої існують також методологічні, епістемологічні (споріднені, однак не тотожні гносеологічним), а також аксіологічні, організаційно-управлінські та інші передумови, які можуть стати на заваді функціонуванню суспільства на принципах ефективності. Тим не менше, рефлексія як світоглядно-гносеологічна передумова посідає ключову, визначальну позицію з-поміж решти передумов, оскільки за відсутності цієї передумови функціонування суспільства на принципах ефективності виявляється неможливим у принципі, апріорі; натомість труднощі на рівні інших передумов мають апостеріорні негативні наслідки, які можуть бути компенсовані перевагами (гіпертрофією) інших передумов.

Рефлексія з нагоди знакових подій, явищ і процесів історії є важливою гносеологічною передумовою побудови ефективного суспільства. Звідси буквально півкроку до правдоподібного припущення, що історична пам’ять (зрештою, як і її травми) є одним із ключових факторів солідаризації. І знову-таки Україна не є винятком із цього загального правила. Цей аспект виразно окреслила Лариса Нагорна у ґрунтовному монографічному дослідженні "Історична пам’ять : теорії, дискурси, рефлексії" [Нагорна, 2012]. Концептуальні наголоси Юрія Ніколайця також

аргументаційно переконливі та змістовно вичерпні: "Колективна історична пам'ять живить національну свідомість шляхом розвитку почуття солідарності і впливає на формування державної політики, відіграючи надзвичайно важливу роль у націєтворенні завдяки здатності впливати на соціалізацію індивіда. Матриця історичної пам'яті є важливим засобом впливу на соціалізацію індивіда, а історична пам'ять особи постає наслідком цілеспрямованої історичної політики, метою якої є формування громадянської ідентичності" [Ніколаєць, 2023с, с. 384].

У резонансній книзі "Мнемонічна солідарність: глобальні інтервенції" директор Інституту критичних глобальних досліджень Університету Соган (Сеул, Корея) Цзе-Хюн Лім професорка німецьких історичних досліджень Університету Ліверпуля (Великобританія) Єва Розенґафт здійснили аналітичний екскурс в еволюціонування історичної пам'яті [Lim & Rosenhaft, 2021]. На думку авторів, глобальна концептуалізація історичної пам'яті була започаткована на початку 1990-х, а екзистенційним поштовхом для неї слугували тектонічні світопорядкові зрушення, пов'язані із символічним падінням Берлінського муру і фактичним розпадом Варшавського пакту та СРСР. Тоді спогади про травматичні події в різних частинах світу (на кшталт пам'яті про Голокост) інтенсивно обговорювалися, дискутувалися, примирялися й конфліктували в глобальному масштабі. Концептуалізація історичної пам'яті у форматі своєрідної "претензії на минуле" спочатку мала виразний *детериторіальний* наголос – формування глобальної пам'яті; згодом вона переглянула пріоритети на користь *ретериторіальності* – тобто запропонувала свої інструментальні опції національним проєктам.

Утім, це відкрило своєрідний ящик Пандори, створивши значні проблемні виклики на адресу не лише теорії, а й практики: справді, як досягти того спільного знаменника спогадів про історичні несправедливості, який слугував би основою для глобальної солідарності та неконфронтаційного співіснування різних національних солідарностей, якщо національні солідарності, утворені на основі конкретного, прикладного етнонаціонального тлумачення історичної пам'яті та її ключових точок біфуркації, в

багатьох ключових аспектах є концептуальними антиподами й антагоністами?

Тут відчутно актуалізується *фактор державної (національної) суб'єктності*. Особливої гостроти цей аспект набуває для держав молодих і об'єктивно залежних від перспектив входження в різні міжнародні організації і коаліції. Попри вже третину століття державного існування Україна сучасного зразка все ще залишається істотно залежною від зовнішніх регламентацій країною. Тому для неї фундаментального екзистенційного значення набуває дилема, яка, послуговуючись термінологією теорії ігор, має таку сутність: грати за власними чи написаними для неї нотами, а якщо все-таки написаними, то ким і з якою метою, задля забезпечення чиїх особистих, корпоративних і національних інтересів?

Річ у тім, що коли країна не володіє певним minimum minimorum суб'єктності, то її спроби закласти надійні підвалини будівлі національної (суспільної) солідарності є не більш, ніж комічними і гротескними: такому недоречному перфоменсу будь-коли може бути покладено край спущеним ззовні вже звичним для нашого часу протоколом дій чи методичкою, в якій, як у цитатнику Мао Цзедуна, в лаконічній і максимально спрощеній формі роз'яснено не лише всі можливості та обмеження, а й навіть дату завершення національної державності, оскільки вона нібито виявилася failed state – тобто "політтехнологічним проєктом, що не виправдав покладених на нього очікувань".

На жаль, проблеми сьогочасної України цим не вичерпуються, оскільки досягти мети minimum minimorum державної суб'єктності без засобів солідаризації також малоймовірно. Як наслідок – доводиться констатувати своєрідне зачароване коло: за відсутності minimum minimorum державної суб'єктності практично неможливий належний рівень солідарності суспільства, а за відсутності високого рівня солідарності перспективи фактичної державної суверенізації є не більше, ніж химерними.

Мимоволі напрошується запитання, невже мав рацію той антигерой Івана Франка, який зі співчуттям і щирою доброзичливістю ще понад сотню років тому радив: не тратьте, куме, сили:

спускайтеся на дно; невже все, що відбулося з Україною після цієї "мудрої" поради, було марним і недоречним? Невже заколоті багнетами юні захисники Крут, жертви Голодоморів, випалені й вирізані "зони суцільного бандерівського руху", в'язні ГУЛАГів та інші трагічні сторінки української історії – це безглуздий і безвідповідальний історичний експеримент, який приречений на фіаско?

Якщо країна не спроможна розривати зачаровані кола, в яких її час від часу випробовує Її Величність Історія, то вона справді приречена на фіаско і забуття. А якщо країна виказує щонайменше морально-вольову готовність розривати зачаровані кола випробувань, то вона може звернутися за порадою до історичних аналогій і отримати чимало слушних порад та концептуальних підказок. Перша й основна підказка буде пов'язана з усвідомленням безальтернативної значущості й, скажімо так, екзистенційної цінності значення по-справжньому суверенної державності. Чому? Тому, що таке усвідомленням насправді функціонує за двоєдиним принципом – воно не лише прокладає шлях державному суверенітету, а й водночас солідаризує суспільство, перетворює його на той моноліт, спроможний досягти як належного рівня державного суверенітету, так і абсолютної більшості інших цільових пріоритетів.

Отже, якщо Україну в цілому влаштовує такий рамковий проєкт розривання зачарованого кола, то треба переходити до наступної фази суверенізаційного дорослішання, а саме: врешті-решт навчитися тактовно, але виразно й рішуче вимовляти "НІ" – особливо, коли йдеться про життєво важливі аспекти, про, так би мовити, питання життя чи смерті, бо померти за чужі національні (індивідуальні, корпоративні тощо) інтереси – справа хоч і благородна, проте за рівнем благородства вона все-таки поступається пріоритету національних інтересів України.

Утім, треба розуміти, що для виразного й рішучого вимовляння "НІ" суб'єктивних передумов у формі патріотизму, відваги й непоступливості недостатньо – потрібні також об'єктивні можливості у вигляді господарсько-економічного, військово-технічного та іншого суверенітету. В цьому разі не йдеться про автаркію – в сучасному взаємозалежному світі це неможливо в принципі, а ті

окремі випадки автаркій є не більше, ніж ідеологічними та пропагандивними кліше, оскільки кожна з таких країн виконує проксі функції в інтересах певних країн і з цього має чималий зиск. Цільовим орієнтиром України мають бути не ілюзійні чи антиутопічні автаркії, а країни з максимально розвиненим і секторально збалансованим внутрішнім ринком, який мінімізує залежність за будь-яким критичним функціональним параметром.

За станом на сьогодні навіть у нібито маргінальній Африці третина країн спромоглася досягти вищого, ніж в Україні, рівня соціально-економічних стандартів і якості життя. Симптоматично, що це відбулося не з причин чемного слідування в ар'єргарді рекомендацій МВФ та інших "цінних порад" ззовні. Замість того, щоб "жити чужим розумом", ці країни реалістично оцінили свій потенціал у різних сферах життєдіяльності й доклали необхідних зусиль для його реалізації на практиці. Між іншим, їм не довелося вдаватися до послуг трудових подвигів, стаханівських рухів і навіть п'ятирічок за три роки: вони просто послідовно й методично впродовж 15–20 років утілювали в життя визначені пріоритети й сьогодні можуть слугувати взірцем для України в багатьох чутливих для пересічного українця аспектах – починаючи з показників ВВП на душу населення й закінчуючи рівнем незалежності бюджету від зовнішніх запозичень, якістю інфраструктури і медичного забезпечення. Дякуючи Господу, ці країни знаходяться в Африці, а не в іншій галактиці, тому до їхнього повчального досвіду можна долучитися без витрати надмірних зусиль.

У цьому контексті виникає ще два дражливі запитання: чи спроможне суспільство казати "НІ" тоді, коли воно недостатньо солідаризоване, і як казати "НІ" тим зовнішнім чинникам, які хоч і з власних егоїстичних міркувань, однак усе-таки дають можливість тобі виживати? Спільною відповіддю на обидва запитання може слугувати приклад Сінгапуру – мікроскопічної за мірками України держави Південно-Східної Азії, яка, окрім морської берегової лінії з Малакською протокою, не володіла ніякими природними ресурсами, а на додаток ще й мала довкола себе

імпульсивних сусідів. І от за настільки несприятливих умов і обставин Сінгапур перетворився на країну з одним із найвищих рівнів життя в світі. Її президент Лі Куан Ю в своїх численних інтерв'ю й мемуарах пояснює цю дивовижну трансформацію так: ніхто – включно з найбільш щирими й доброзичливими партнерами Сінгапуру – навіть приблизно не пропонували моделі розвитку, які за своїм результуючим ефектом сумірні з теперішніми результатами.

Чому не пропонували? Ні, не тому, що вони не хотіли добра для Сінгапуру, й не тому, що мали на меті убезпечити себе від появи в майбутньому сильного конкурента, адже ефективні політичні й соціально-економічні режими завжди сприймають конкуренцію не стільки як загрозу, скільки як можливість для продуктивного співробітництва. Сутність проблеми полягала в іншому: репрезентанти зовнішніх порад, рекомендацій і пропозицій на адресу Сінгапуру не вірили ні в його потенціал, ні в реалістичність утілення цього потенціалу на практиці на настільки безпрецедентному рівні. Чи не єдиний вихід із цієї ситуації полягає в тому, щоб запропонувати інвесторам (фінансовим, технологічним, військовим тощо) пілотний проєкт "оптимізованої і адаптованої до місцевих можливостей версії їхньої допомоги". Цей проєкт повинен містити дві обов'язкові складові: по-перше, рівень прибутків інвестицій не нижчий, ніж це передбачено початковою інвестиційною пропозицією; по-друге, гарантію врахування національних інтересів країни-інвестора (у випадку, якщо йдеться не про суто фінансове, а про комплексне й масштабне інвестування). Оскільки пілотний проєкт є незначною за обсягом інвестицією, то його задовольнили, а коли інвестори отримали обіцяний прибуток, то рівень їхніх інвестицій зріс на декілька порядків. На наступному етапі Сінгапур домігся зниження показників інвестиційних прибутків (з огляду на істотне зниження рівня інвестиційних ризиків), а ще згодом узагалі відмовився від зовнішніх інвестицій, а натомість почав сам шукати сфери зовнішніх інвестувань.

Цінність цієї історії безпрецедентного успіху Сінгапуру пов'язана з її *концептуальним і методичним автоматизмом дії*, а

саме: кожен покроковий етап такого успіху віддзеркалює універсальні закономірності й автоматизми прийняття рішень тими, від кого залежить вибір на користь інвестування – у разі гарантування певних параметрів інвестиційної привабливості ваше бажання зберегти максимум національного суверенітету й чемне "НІ" початковим інвестиційним пропозиціям ззовні не є нездоланною перешкодою на шляху до отримання інвестиції, оскільки всі ваші можливі "НІ" й увесь обсяг вашого національного суверенітету має для інвесторів другорядне значення, порівняно з фактором норми інвестиційних прибутків і захисту своїх національних інтересів.

Консенсусні для фахового середовища методики обчислення мінімально достатніх параметрів суверенітету для будь-якої сфери суспільної життєдіяльності вже кілька десятиліть перебувають у вільному доступі, тому за потреби з ними може ознайомитися кожен бажаючий. Так само кожен бажаючий може взяти ці методики як взірець і орієнтир для потреб практичного втілення – були б бажання, хист і непохитна послідовність у досягненні мети.

Повертаючись до фактору поліаспектності передумов, які визначають перспективи функціонуванню суспільства на принципах ефективності загалом і солідаризації зокрема, варто звернути увагу на книгу "Чи має значення мораль?", в якій Джозеф Наймолодший аналізує роль етичних аргументів у зовнішній політиці США і оцінює здійснювану різними президентами США зовнішню політику за трьома етичними вимірами: мети, використаних засобів та наслідків (не)прийнятих рішень [Nye, 2020]. Автор оцінює лідерські якості політичної еліти, детально з'ясовуючи, які наміри національних лідерів і чому спрацювали, а які зазнали невдачі. Він аргументовано доводить, що, попри риторичні спростування, кожен президент насправді не був повністю обмежений у своїй діяльності жорсткими обставинами і володів доволі широким діапазоном вибору. Насамкінець, Джозеф Най-молодший окреслює важливі політичні наслідки етики бездіяльності – на кшталт такої, як готовність Трумена прийняти патову ситуацію в Кореї, замість того, щоб застосовувати ядерну зброю. Автор переконливо доводить, що ефективне й кваліфіковане правління президента

передбачає врахування як політичного контексту, так і ресурсів, необхідних і достатніх для досягнення мети.

Дослідження Джозефа Ная-молодшого концептуально перегукується з книгою Стівена Кові "Насамперед", в якій автор наполягав на потребі класифікації завдань за критеріями терміновості й важливості, бо лише це дозволить зосередитися на тому, що насправді потрібно зробити за час, який завжди є обмеженим [Covey, 1996]. Автор переконливо доводить, що компас важливіший за годинник: те, куди ви прямуєте, має більше значення, ніж швидкість вашого руху.

Доводиться констатувати, що практично від початків державного унезалежнення Україна функціонувала за суїцидальною моделлю, відповідно до якої паразитувати на Україні, визискувати її і заганяти в боргову прірву мають *ексклюзивне право* лише окремі представники влади та наближені до них (афільовані з ними) групи впливу, а от віддавати борги, накопичені "обраними", і вмирати за Україну під час війни – це *ексклюзивний обов'язок* українського народу в цілому, точніше, тієї його частини, яка непричетна до паразитування, мільярдних крадіжок і визискувань.

Такий алгоритм функціонування України є фатальним для національного солідаризму: він прирікає країну на дезінтеграцію, відчуження і протистояння різних суспільних кластерів, наслідком чого може бути лише фіаско проєкту під умовною назвою "Україна". Якщо окреслений алгоритм функціонування України не зазнає докорінних змін на принципах катарсису, відповідальності й жертовності репрезентантів політико-управлінської вертикалі, то втілення на практиці похмурих пророцтв перетворюється лише на справу часу – тобто це не "якщо", а "коли".

Поза будь-яким сумнівом, Україна володіє безпрецедентним запасом міцності – ресурсним, громадянським і ентузіастичним. Абсолютна більшість країн, опинившись на місці України, вже давно припинили б своє існування. Однак навіть феноменальна живучість і стресостійкість України, її патріотично й громадянськи центрованого народу все-таки має свої межі, тому, замість того, щоб і надалі покладатися виключно на цей фактор, варто почати добудовувати українську солідарність за іншими "точками

приросту" – зокрема й насамперед за критерієм *відповідності репрезентантів політико-управлінської вертикалі канонам належного*.

Автори науково-аналітичної записки "Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації та оновлення суспільного договору в Україні" в цілому переконливо зазначають, що "в умовах триваючої третій рік поспіль повномасштабної війни українське суспільство довело свою значну резильєнтність (стійкість за форс-мажорних обставин) до зовнішніх викликів, а також високий ступінь адаптивності, ініціативності та соцієтальної згуртованості навколо ідеї непорушності суверенної та незалежної Української держави. Досягненню цього сприяв значний сплеск суспільної солідаризації – громадської єдності та згуртування у спротиві воєнному вторгненню РФ, що стало ознакою остаточного становлення українського громадянського суспільства перед лицем безпрецедентної воєнної загрози" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 2]. Однак треба мати на увазі, що *війна – це завжди випробування на міцність усього і вся, починаючи від особистісного стрижня людей і закінчуючи надійністю військової техніки і озброєнь*. Планку категоризму можна підняти ще вище: *війна – це момент істини для всього і вся, лакмус відповідності маніфестованих статусів, тактико-технічних характеристик і кваліфікаційних рівнів фактичним буттєвим реаліям*.

Найбільший викривальницький потенціал війни пов’язаний із виведенням на чисту воду політиків і управлінців, їхньої кваліфікаційної невідповідності, зловживання популізмом, демагогією, інфантильністю та ілюзіями. Для репрезентантів політико-управлінської вертикалі такого штибу війна перетворюється на жорсткий, але справедливий вирок, який не підлягає оскарженню. Втім, цей аспект містить істотну небезпеку: усвідомлюючи свою історичну приреченість, ті політики, недієздатність яких викрила війна, часто починають вдаватися до екстраординарних засобів, аби, скажімо так, оскаржити вирок Історії.

Проблема полягає в тому, що така екстраординарність здебільшого не має нічого спільного з ефективністю суспільного функціонування загалом і воєнною ефективністю зокрема. Чому не

має? Тому, що вона стосується забезпечення інтересів особистих, приватних, корпоративних, партійних, кланових тощо, а не національних інтересів. Звичайно, політики – не самогубці: навіть попри примітивний ментальний формат і критично низький рівень IQ ніхто з них не виказує готовності визнати такі причинно-наслідкові зв'язки; навпаки, вони будуть усіляко доводити, що їхні особисті, приватні, корпоративні, партійні й кланові інтереси – це і є еталон, змістовна квінтесенція національних інтересів, а той, хто не готовий перетворити своє життя на альтруїстичну толоку чи навіть без зайвих слів покласти своє життя на вівтар потреб забезпечення таких інтересів, той автоматично перетворюється якщо не на "зрадника національних інтересів", то, щонайменше, на "соціопатичного егоїста".

Доводиться констатувати, що практика привласнення за безцінь (а фактично розкрадання) активів України відбувалася під егідою різних наративів, зокрема, європейського вибору, української цивілізаційної першості або "геть від задрипанки Москви". Це не означає, що останнє гасло є хибним і недоречним – ні, звичайно ж, воно має сенс і неабияке значення. Питання лише в тім, хто і з якою метою це гасло збирається використовувати, бо гасло само себе реалізувати не в змозі: воно є класичним *інструментом* і *об'єктом*, а використовують його суспільно-політичні ***суб'єкти***, які мають певний кваліфікаційний рівень, наміри, політичну волю, яким притаманна принциповість чи безпринципність і які, ясна річ, наділені відповідними владно-управлінськими повноваженнями. Ідеї і гасла, звичайно ж, не варто недооцінювати, однак і переоцінювати їх також не слід, бо за відсутності належної суб'єктної наполегливості вони приречені на результуючий ефект пустоцвіту. Саме з такими повчальними уроками історії нам часто-густо доводиться мати справу в Україні.

Цю істотну специфіку і цей значущий контекст треба враховувати завжди, а прецінь тоді, коли, висловлюючись алегорично, на плечі тиснуть погони академічного реноме. На жаль, в умовах воєнного цейтноту колеги зі сфери спеціалізованої свідомості інколи вдаються до сентенцій, які ризикують не пройти верифікацію не лише глибокоешелонованою аргументованістю, а й

тривіальним здоровим глуздом. Бо як інакше відрекомендувати аналітичну діагностику, відповідно до якої, "на переконання багатьох експертів, в період воєнного стану солідаризація українців виявляється у їхній готовності як захищати країну (воюючи чи допомагаючи захисникам і їхнім родинам), так і терпіти зниження життєвого рівня та утримуватися від критики державної економічної та соціальної політики" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 3]. Терпіти, зціпивши зуби, зниження життєвого рівня можна й треба тоді, коли воно є наслідком непередбачуваних обставин на кшталт стихійного лиха, але, як влучно зауважив Нікколо Макіавеллі, *якщо для політика війна є непередбачуваною обставиною на кшталт стихійного лиха, то до його кваліфікаційного рівня і відповідності зайнятій посаді виникають численні запитання*. Іншими словами, народ навіть безвідносно до рівня соціальної солідарності терпітиме зниження життєвого рівня, бо з міркувань здорового глузду (common sense) ця ситуація безальтернативна; точніше висловлюючись, у принципі альтернатива існує, але вона вочевидь згубна й навіть фатальна, оскільки соціальний бунт не призведе до підвищення життєвого рівня, а натомість перетворить Україну на легку здобич для агресора.

Народ України за рівнем природного розуму і громадянської відповідальності перебуває на декілька щаблів вище формальної політичної еліти – причому, політичної еліти в широкому сенсі: і як фактичних сьогочасних можновладців, і як контреліти (тобто тих політиків та їхньої свити, які раніше, перебуваючи при владі, спромоглися лише на зниження рівня конкурентоспроможності України, а тепер з інфантильним виразом обличчя намагаються справити враження, немов вони ніколи не були елементом ланцюга згубної суспільно-політичної практики, котра призвела до тієї фактичної неготовності дати відсіч агресору, яку ось уже понад два з половиною роки доводиться гіперкомпенсувати тисячами й десятками тисяч геройських жертв найкращих синів і дочок України).

Пов’язувати солідаризацію українців із намірами "утримуватися від критики державної економічної та соціальної політики"

означає безнадійно розминутися з логікою причинно-наслідкових зв'язків: *по-перше*, аргументована критика потрібна скрізь і завжди; це неодмінна умова кожного ефективного суспільного ладу, який претендує на демократичний тип правління (даруйте, що доводиться нагадувати прописні істини політичної науки, в яких посвячують першокурсників ВНЗ); *по-друге*, якщо ліки аргументованої критики відсутні, то хвороба некомпетентності, дилетантства й безвідповідальності влади переходить у хронічну фазу, загрожуючи функціональним колапсом усьому суспільству; *по-третє*, якщо засобом навіювальних маніпуляцій і НЛП-технологій суспільну свідомість усе-таки переконати в тому, що ідентифікаційною ознакою солідаризації є "утримання від критики державної економічної та соціальної політики", то цим буде зроблена жахлива ведмежа послуга – з часом суспільство збагне, що є ошуканим.

Показовим продовженням цього тематичного спрямування може слугувати така сентенція: "За нинішніх умов важливим напрямом суспільної консолідації та формування громадської думки є реалізація заходів, спрямованих на підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів. Задля посилення консолідації суспільства та його мобілізаційного потенціалу вкрай важливою є інтенсифікація зусиль, спрямованих на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й тим інститутам, які забезпечують її інформаційну політику. Варто переглянути форми та методи роботи, політику інформаційних (передусім – телевізійних) каналів" [Шайгородський, 2023с, с. 61]. Альтернативою такій позиції може бути "наше діло і є словом" – у тому сенсі, що слова в принципі не мають жодного значення за умов, якщо мають місце промовисті справи, переконлива діяльність і безкорисливе служіння народу, який делегував представникам влади право і обов'язок здійснювати владні повноваження для забезпечення інтересів і потреб народу. Чому не мають жодного значення? Тому, що слова за таких умов і обставин вочевидь зайві, позаяк весь обсяг "агітаційних функцій" бездоганно виконує діло – тобто *практичні справи, реальні зусилля, скеровані на забезпечення життєдіяльності суспільства на*

принципах ефективності, справедливості та взаємодопомоги. Таким є найкоротший шлях до солідаризму автентичного, а не симульованого, імітаційного й театралізованого.

Одна з пролегомен політичної науки пов'язана з тим, що, на відміну від східних деспотій, авторитарних і тоталітарних режимів, демократичний тип правління не потребує захисту від критики. Річ у тім, що сама критика є цивілізаційним феноменом, епістемологічно-гносеологічним фактором і механізмом оптимізації суспільно-політичних реалій: якщо вона аргументована, то в умовах навіть гібридної демократії (не кажучи вже про повноцінну) вона наділена виразними ознаками ефективного засобу вдосконалення влади; якщо ж критика неаргументована (упереджена, тенденційна тощо), то для політико-управлінської вертикалі ситуація ще простіша: за допомогою простих логічних силогізмів і фактологічних причинно-наслідкових зв'язків риторично увиразнюється очевидний для такої ситуації status quo функціональної переконливості та конкретно-історичної безальтернативності влади, внаслідок чого чинний персональний склад і модель влади продовжує правління.

У демократичному суспільстві підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів відбувається внаслідок активування опції виборів – за принципом: якщо вас не влаштовує рівень політичної довіри, то ініціюйте процедуру виборів, за результатами активної участі в яких ви приведете до влади тих, хто відповідатиме вимогам вищого рівня суспільної довіри. Саме опція виборів є основним і визначальним засобом досягнення мети ефективного суспільно-політичного ліфтингу. Не коментуватиму відтермінування виборів в Україні аргументом воєнного стану – він не надто переконливий, контроверсійний і амбівалентний. Чого варті лишень спорадичні згадки в ЗМІ щодо конфлікту інтересів у питанні завершення війни – іншими словами, якщо вибори неможливі до завершення війни, то в тих, хто перебуває при владі, виникає закономірна зацікавленість і спокуса відтермінувати завершення війни якомога далі. Чи збігається така поведінкова стратегема з національними інтересами України і настроями в

суспільстві – питання риторичне, бо для неупереджених аналітиків відповідь очевидна.

Тепер від аргументу національних інтересів України перейдемо до усталеного на рівні західних демократій сприйняття інституту виборів як фундаментального критеріального маркера демократії: показово, що під час громадянської війни у США, де шальки терезів інколи трималися буквально на волосині, не були скасовані чи відтерміновані жодні вибори; навпаки – народ вважав, що процедура виборів – це чудова нагода покращити якісний рівень влади, її відповідність критеріям кваліфікованості, відповідальності та громадянської жертовності. Не дивуйтесь, ви все правильно зрозуміли: йдеться про вимогу жертовності, відповідальності та кваліфікованості влади – тобто тих, кому делеговано право і обов'язок здійснювати владні повноваження.

У межах політичної культури Заходу така ієрархія смислів і значень є очевидною і безальтернативною, а будь-які спроби її перегляду (навіть якщо ініціатором такого перегляду є Україна як жертва повномасштабної агресії Росії) автоматично призводять до сенатських слухань, відтермінування попередньо узгодженої допомоги чи до її демонстративної мінімізації (так би мовити, з виховною метою). Кожен акт фінансової, гуманітарної і військової допомоги США в аргументаційній преамбулі обов'язково містить згадку про демократію як основний мотив надання допомоги. Політичний режим і спосіб політичного правління може не повністю відповідати американським канонам демократії, але якщо має місце показове нехтування такими канонами, то на своєчасну і в необхідних обсягах допомогу розраховувати не варто. Якщо Україні не подобається такий причинно-наслідковий зв'язок, то не проблема – завжди можна переорієнтуватися на інших партнерів чи, скажімо так, на функціональний режим самообслуговування. Але одну істину треба пам'ятати завжди: хто платить, той і замовляє музику.

Сьогодення України має справу з багатьма засобами досягнення мети солідаризації як необхідної відповіді на виклики воєнного часу. Одним із основних засобів, який із різних причин регулярно опиняється на периферії аналітичної уваги, є якісний

формат влади, політико-управлінської вертикалі. Цей аспект важливий із багатьох причин: якщо, наприклад, у країні відсутній повноцінний суспільно-політичний ліфтинг або його результати є виразно антимеритократичними, то, висловлюючись метафорично, Моцарти будуть приречені працювати вуличними музикантами, а бездарні, некомпетентні та безвідповідальні Сальєрі займатимуться дискредитацією країни і марнуванням її потенціалу з найбільш амбітних сценічних майданчиків.

Крім того, **антимеритократичний тренд є істотним дискредитуючим фактором справедливості – точніше, найбільш консенсусних уявлень про справедливість, окреслених формулою краще – кращим. Чому це важливо? Насамперед із причин деморалізації, а саме: зникає мотивація бути кращим, унаслідок чого загальний якісний рівень суспільства, його ментальної і кваліфікаційної капіталізації неухильно знижується, а з ним симетрично знижується і рівень конкурентоспроможності цього суспільства серед інших суспільств**.

Ще одним негативним наслідком суспільно-політичного ліфтингу, здійснюваного на антимеритократичних принципах, є не просто ризик, а об'єктивна загроза солідаризації, адже якщо кращі знаходяться не на верхівці, а на периферії суспільно-політичної піраміди, то виникає подвійна проблема: *по-перше*, кращі підсвідомо саботують будь-які інтегративні ініціативи як такі, що сприяють утвердженню ієрархічно несправедливого status quo, а без кращих якість соціальної солідаризації є не більш ніж посередньою; *по-друге*, навіть якщо кращі виявлятимуть ентузіастичне бажання взяти дієву участь у процесах солідаризації, їхні зусилля все одно матимуть низький коефіцієнт корисної дії з огляду на їхній периферійний і маргінальний суспільний статус.

Таким чином, **превалювання антимеритократичного тренду в суспільно-політичному рекрутингу апріорі істотно знижує потенціал солідаризації, виконуючи функції деструктивного елементу механізму солідаризації**. Ці "пастки" антимеритократичного тренду сучасності виразно висвітлили Майкл Янг у книзі "Піднесення меритократії", Джеймс Блудворт в аналітичній

розвідці "Міф про меритократію" та Пітер Мандлер у ґрунтовному дослідженні "Криза меритократії: перехід Великобританії до масової освіти після Другої світової війни" [Bloodworth, 2016; Mandler, 2020; Young, 1994].

Фатальна вада антимеритократичної моделі пов'язана з тим, що вона функціонує на самовідтворювальних принципах, механізмах і алгоритмах: у такій системі суспільно-політичних координат повноцінних особистостей уникають із двох причин: *по-перше,* вони є наочним докором сумління, який руйнує звичну зону комфорту тих, хто не є особистістю або не бажає нести тягар особистості; *по-друге,* на тлі особистостей формальна еліта (зокрема й насамперед в особі істеблішменту) має вочевидь сирітський, нереспектабельний і відверто програшний вигляд. Із цих причин особистостей усіляко уникають і витісняють на маргінес. Які наслідки це має для якісного рівня суспільства, очевидно, пояснювати не варто.

Чи не найбільш істотний проблемний підтекст антимеритократії пов'язаний із її глибокою вкоріненістю у функціональний геном демократії: зокрема, один із найбільш фрустраційних випадків в історії демократії стосується ганебного факту вигнання демократичним полісом видатного інтелектуала й ерудита Гердомора на тій підставі, що той "надто вирізнявся з-поміж загальної маси громадян полісу, чим мимоволі ображав їх і вселяв у них невпевненість". Таке делікатне пояснення неделікатного рішення слугує взірцем неперевершеного самовикриття не лише антимеритократичних реалій, а й демократії, яка звикла виголошувати свої "істини в останній інстанції", відштовхуючись від максимальної соціальної ефективності та солідаризаційної єдності. Можливо, формальні ознаки солідаризаційної єдності в таких випадках справді наявні, однак у змістовному і якісному сенсі вони є мізерними, оскільки доводиться мати справу з єдністю посередніх особистісних потенціалів, які апріорі неспроможні привести до значного приросту капіталізації в будь-якій сфері суспільної життєдіяльності. Тому про соціальну ефективність у таких випадках годі й говорити.

Історична аналогія з Гердомором "є чи не найбільш прикрою, оскільки вона запрограмовує функціонування суспільства на антимеритократичних принципах, відсепаровуючи кращих на соціально-управлінське узбіччя. Якщо в часи Геракліта кращих часто позбавляли громадянства й виселяти (висловлюючись сучасним терміном, депортовували) за межі полісу, то нині від таких "виховних" практик відмовилися, проте кращі часто так само опиняються поза принципом дії і механізмами суспільно-політичного ліфтингу, а це означає, що управлінська вертикаль формується за рахунок кого завгодно, але не кращих. За такої ситуації доречно сформулювати риторичне запитання: чи володітиме високим рівнем ефективності управління, здійснюване некращими, пересічними й посередніми? І чи можна в такому разі вважати перспективною демократичну форму правління, якщо під її егідою можливе лише неефективне (недостатньо, не повною мірою, не в усіх сферах життєдіяльності) управління?" [Спірідонов, 2023, с. 46]. Запитання вочевидь слушне і відповідь на нього не належить до переліку простих. Не виключено, що будь-яка відповідь на це запитання ризикує опинитися в номінації неприйнятного, контроверсійного чи амбівалентного.

На жаль, антимеритократичний треш не вичерпав себе на рівні суспільних практик демократичних полісів античної Греції: антимеритократична інерція повною мірою притаманна і нашій сучасності. Її об'єктивним і закономірним наслідком є інтелектуальна примітивізація управлінських рішень (politics), помножена на волюнтаризм, який "для годиться" прикривається експертними рекомендаціями, але хто ті "експерти", яким є їхній кваліфікаційний рівень, а головне, чим вони відповідають за втілення на практиці своїх повноважень, – незрозуміло нікому, а насамперед тим, хто їх уповноважував на такі "труди праведні".

З огляду на окреслені реалії **Україні варто насамперед подбати про забезпечення повноцінного суспільно-політичного ліфтингу на прозорих і публічних принципах конкурентності. Лише за таких умов можна розраховувати на справжню, автентичну солідарність, на втілення фундаментального**

принципу справедливості *краще – кращим*, і на підставі утвердження цього принципу – на досягнення максимальної легітимності влади та її підтримки з боку суспільства як важливої передумови динамічного поступу в усіх сферах життєдіяльності.

Гіпотетично можлива, а концептуально й праксеологічно прийнятна ситуація, за якої результати політичного управління є близькими до ідеалу, а інформаційний (ідейний, наративний і навіть пропагандивний) супровід у режимі "підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів" має місце: це саме той випадок, на який поширюються повноваження народної мудрості, окреслені формулою *маслом кашу не зіпсуєш*. Інша річ – уже згаданий вище фактор деталей, які в таких випадках спроможні коректно розставити крапки над "І". Йдеться про те, що невмілий, некваліфікований, тенденційний інформаційний супровід суспільно-політичних реалій задля забезпечення тефлонового ефекту для одних політичних сил і автоматично (бо в абсолютній більшості випадків це відбувається саме автоматично) зниження рівня політичної конкурентоспроможності інших політичних сил призводить до курйозних і гротескних результатів, які де-факто виявляються діаметрально протилежними бажаним і очікуваним.

Цілком закономірно, що в інформаційну епоху інформаційна картина світу перетворюється на важливий засіб фокусування суспільної уваги. Проблемний виклик полягає в тому, що в кожному конкретному випадку фокусування відбувається не рівномірно по всьому спектру інформаційних приводів, а на окремих аспектах, явищах і тенденціях [Арквілли та Ротфельд, 2005; Ansell, 2000; Beidernikl, 2004; Kenis & Schneider, 1997]. За великим рахунком, навіть якби існувало щире бажання підійти до висвітлення суспільно-політичних реалій за принципом, закріпленим у російській традиції як "всем сёстрам по сергам", то на практиці така мета виявляється практично недосяжною щонайменше з двох причин: *по-перше*, обмеженості часових ресурсів; *по-друге*, відсутності консенсусу навіть у фаховому середовищі щодо пропорцій значущості тієї чи іншої висвітлюваної події.

Крім того, ієрархія значущості явищ, подій і тенденцій, які є предметом медійного висвітлення, також не є усталеним інваріантом: залежно від соціокультурних, політичних, аксіологічних та інших уподобань публіки ця ієрархія може набувати не лише різних, а й несумісних форматів. На цьому тлі "волюнтаризм" редакційної політики в підходах до формування "порядків денних" набуває не лише цілком закономірних, а й навіть безальтернативних ознак.

Така логіка причино-наслідкових зв'язків пояснює, чому відбувається інформаційне "підсвічування" лише окремих аспектів, акцентування уваги на певних ризиках і альтернативах, а натомість інші фактори й загрози опиняються на периферії медійної уваги або й узагалі поза інформаційним полем. Такому стану речей притаманна істотна проблемна навантаженість. Справа навіть не в тім, що тенденційний (суб'єктивістський, волюнтаристський тощо) контроль контенту та нав'язувана суспільству демаркація його значущості ставить під сумнів свободу слова як фундаментальний імператив демократії – справа в іншому: попри стереотипізовані уявлення такий підхід є достеменно контрпродуктивним, а його згубність виразно простежується на рівні наслідків: мегатренд, пов'язаний із *тенденційністю й спотвореннями на рівні інформаційного супроводу* явищ і процесів суспільно-політичної дійсності, який часто приховують за евфемізмом "*нормативне кодування світосприйняття*", призводить до ентропії інформації і є причиною багатьох згубних для суспільного буття процесів.

Не підлягає сумніву, що "Україні вкрай необхідно забезпечити ефективну протидію РФ у інформаційній війні. Тим більше, що останнім часом популярності набувають мережі, які використовують контент із програмним алгоритмом визначення вподобань кожного споживача. Таким способом здійснюється моніторинг настроїв громадян та нав'язування їм певних ціннісних орієнтацій. У такій ситуації споживачі контенту нерідко оцінюють події та факти під впливом ворожої пропаганди, що вимагає відповідних скоординованих зусиль з боку українських владних структур та громадянського суспільства" [Ніколаєць, 2023b, с. 548]. Однак і

тут важко уникнути чергового предметного запитання: якими в ідейному, інформаційному та комунікативному сенсі мають бути засоби досягнення мети солідарного суспільства – брехня чи правда заради порятунку? За відсутності аргументованої відповіді на це запитання ми й надалі матимемо справу з паліативними вимогами в стилі боротьби за все хороше і, звичайно ж, проти всього поганого, а також зі збиванням суспільства з пантелику, тобто, послуговуючись жаргонізмом теорії і практики комунікативного обміну, із тим "забиванням радару", за багатослів'ям якого, як влучно висловився Сергій Строганов, приховується страх і сором епохи, а також бажання цей страх і сором приховати, "заговорити" його.

У принципі можна погодитися з тезою, що "недовіра до ЗМІ зумовлена найчастіше уявленнями громадян про залежність медіа від олігархів та надзвичайно великою кількістю негативної інформації, яка транслюється. Он-лайн висвітлення успішних бойових дій ЗСУ, роботи рятувальників, працівників правоохоронних органів засобами масової інформації позитивно впливає не лише на їх власний імідж, а й на ставлення громадян до держави в цілому" [Ніколаєць, 2023b, с. 549]. Утім, мають право на існування й інші версії та гіпотези недовіри до ЗМІ й навіть ідіосинкразії до цього ледь не основного інструменту впливу на суспільну свідомість. Приміром, чи не переоцінюємо ми значення для пересічного індивіда залежності медіа від олігархів і чи не є спробою уникнути "надзвичайно великої кількості негативної інформації" ті маніпулятивні "кімнати відлуння", які, будучи різновидом групової терапії і, покладаючись на плацебо-ефект постправди, формують класичні зразки ілюзійної свідомості, її, так би мовити, дистильовані версії? А тепер ключове запитання: чи пішли б ви у розвідку з носієм ілюзійної свідомості й наскільки надійним опертям національного солідаризму України є носії ілюзійної свідомості?

У резонансній книзі "Сутінки демократії: спокуслива принада авторитаризму" Ен Еплбаум переконливо проаналізувала, чому політичні системи, що паразитують на примітивних переконаннях і створеннях "зон психологічного комфорту", є надзвичайно привабливими [Applebaum, 2020]. Ця ж авторка аргументовано

проілюструвала безпрецедентну нежиттєздатність цих соціумів: навіть авторитарні, тоталітарні та деспотичні форми правління володіють вищим індексом життєздатності, ніж гібридні демократії, які намагаються паразитувати на нібито перевагах ілюзійної свідомості.

Наслідком тривалого й цілеспрямованого культивування ілюзій є те, що Роберт Конквест позначав термінологічним маркером "жнива розпачу", а закономірним наслідком інформаційної тенденційності та дисбалансів у формі замовчування одних аспектів і надання гіпертрофованого значення іншим є фактичний біполярний розлад суспільної свідомості. В чому згубність "біполярки"? В тому, що summa summatorum її плюсів та мінусів дає нуль. Тобто йдеться про класичний ентропійний ефект, зведення до нуля як самих носіїв "біполярки", так і всього, до чого вони мають стосунок (на жаль, національний солідаризм України не є винятком із цього загального правила). Латентний деструктивізм і загальносуспільну згубність таких явищ і тенденцій переконливо проілюстрував провідний експерт у галузі культів Рік Алан Росс у книзі "Культи навиворіт" [Ross, 2014].

Метою перемикання уваги на псевдопроблеми чи надання гіпертрофованого значення проблемам неістотним є відволікання уваги від проблем реальних і по-справжньому значущих для ефективного функціонування суспільства в цілому. Втім, ця мета є проміжною, а остаточний цільовий орієнтир пов'язаний з уникненням відповідальності за бездіяльність у сфері розв'язання проблем реальних (за принципом: нема проблеми – нема відповідальності за неспроможність, небажання, невміння її розв'язати).

Також треба враховувати, що кожен засіб впливу на свідомість (постправда, популізм, демагогія тощо) функціонує в певному діапазоні інструментальної ефективності. Він може бути переконливим, досконалим, бездоганним, вишуканим і філігранним, уподібнюючись мистецтву, а може бути не більше ніж ремеслом, функціонуючи в невибагливих, примітивних, солдафонських, печерних формах і стилістичних засобах.

Таку шкалу інструментальної ефективності можна відрекомендувати вертикальною: вона стосується лише одного (саме такого, а не іншого) засобу впливу на свідомість. Утім, існує також

горизонтальна шкала інструментальної ефективності, яка ієрархізує всі засоби впливу на свідомість за критерієм змістовно-інструментальної ефективності. В її межах засіб А або повністю відрізняється від засобу Б за апріорними змістовно-інструментальними можливостями впливу на свідомість, або, щонайменше, відрізняється в основному, проте водночас містить незначний сегмент "нічийної землі", в межах якого принципово можливе застосування кількох різних засобів.

Останнім часом часто доводиться мати справу із сентенціями, мовляв, будучи згубною в стратегічному сенсі, постправда та її застосування інколи виправдане з тактичних міркувань. Насправді ж застосування інструментарію постправди можна з певними застереженнями виправдати лише в контексті спілкування країни із зовнішнім світом, а **в спілкуванні зі своїми громадянами інститут держави, політико-управлінська еліта та ЗМІ мають бути максимально правдивими, бо тільки так можна досягти солідарних зусиль на подолання проблем і викликів, які стоять перед країною і суспільством**.

Фактор масифікації як ключовий інструмент тектонічних суспільно-політичних перетворень набув виразних ознак ще на зламі XIX – XX століть (специфіку цього феномену виразно змалювали Ґюстав Лебон, Ґабріель Тард та Серж Московічі). Цілком природно, що епоха масового суспільства та безроздільного панування в інформаційній сфері засобів масової інформації не лише не знизили рівень значущості масифікації, а й істотно підвищили його. Тому зовсім не випадково, що сучасна масова культура постає ключовим засобом, за допомогою якого досягається мета формування уявлень про будь-що істотне, резонансне і котроверсійне на рівні масової свідомості. Ресурси інформаційного суспільства створюють сприятливі можливості для досягнення такої мети надійно, ефективно і в стислі терміни.

Сукупність зазначених ознак і особливостей масифікації і масової культури спонукає до їх використання як інструментів і засобів досягнення мети солідаризації України як однієї з ключових відповідей на виклики воєнного часу. Однак не варто випускати з поля зору істотну проблему, пов’язану з амбівалентністю

можливостей масової культури, засобом якої можна маніпулювати споживачами інформації, конструювати в свідомості реципієнтів знакову та символічну "реальність", далеку від онтологічно дійсної, інкорпорувати в індивідуальну й суспільну свідомість стереотипи, пріоритети й преференції, що канонізують певний образ світу і забезпечують відповідні індивідуальні, корпоративні та будь-які інші партикулярні інтереси.

Підступні функціональні особливості масової культури виразно сформулював у книзі "Система об'єктів" чи не найбільший авторитет у сфері концептуалізації специфіки постмодерну Жан Бодріяр, зазначивши, що "масова культура дозволяє індивіду почуватися обізнаним і "сучасним". За рахунок систематичного підживлення цієї ілюзії відбувається самоствердження суб'єкта пізнання, набуття ним почуття власної значущості, частково компенсуються збитки, спричинені комплексом неповноцінності як результату того, що на підсвідомому рівні індивід підозрює про невисокий рівень своєї освіченості й компетентності. Маскультом пропонується "свобода вибору" власного світогляду й "широкі можливості реалізації своєї неповторної індивідуальності". Втім, попри уявну розлогість можливостей самореалізації, індивідам у процесі пізнання нав'язується "*глибинна одноманітність*" *маси*, за якою закріплена лише одна легітимна функція – споживча. Обіцяна маскультом свобода у формуванні власного світогляду ілюзорна. "*Світогляд мас уніфікований*" [Baudrillard, 1978, с. 232]. Чому? Та тому, що "хоча кожен вважає себе оригінальним, однак насправді всі схожі один на одного" [Baudrillard, 1978, с. 233].

Негативні наслідки такого фактичного стану речей Жан Бодріяр дослідив у наступній за черговістю своїй книзі "В тіні мовчазної більшості", в якій влучно зауважив, що генетично притаманна масам байдужість і суспільно-політичний опортунізм передрікає крах будь-якої влади і будь-якого суспільства [Baudrillard, 1982]. Тому ні владі, ні суспільству не варто покладати надмірні сподівання на продуктивну експлуатацію фактору мас, масової свідомості, масифікації суспільно-політичних рішень і процесів.

Ця пересторога дуже слушна в контексті гіпертрофованих сподівань на "бездоганну ефективність принципів дії масової

культури і масової інформації", які раптово нівелюються превалюванням на рівні масової свідомості критеріальної невизначеності й смислового релятивізму. Виникає запитання: чи варто покладати значні солідаризаційні (зрештою, не лише солідаризаційні, а й будь-які) сподівання на носіїв критеріальної невизначеності й смислового релятивізму? На жаль, легкість, як очевидна перевага відповіді на це запитання, гіперкомпенсується фрустраційним ефектом – тобто тим, що контекст і наслідки цієї відповіді нам не дуже сподобаються.

Сакральні тексти, міфи, саги й народні перекази багатьох культур і народів світу дивовижним чином концептуально поєднуються внаслідок використання спільного образу – "*будинку, збудованому на піску"*. Цю будівлю в усіх випадках спіткала однакова доля: попри те, що споруда, позбавлена надійного фундаменту, справляла враження величної і непохитної, вона не змогла встояти навіть перед першими ознаками природних стихій на кшталт рвучкого вітру і безперестанного дощу впродовж кількох діб – "і пішов дощ, і розлилися ріки, і подули вітри, і налягли вони на дім, збудований на піску, і впав він, і було падіння його великим" (Матф. 7:24-27).

Безперечно, релігійні, міфологічні та подібні ним тексти не можуть бути фактографічним орієнтиром і фактологічним авторитетом для категорії наукових знань, але це не означає, що такі тексти не мають жодного значення для науки: наука не лише може, а й зобов'язана використовувати влучні аналогії, які хоч і не стосуються певної буттєвої конкретики, але натомість володіють безпрецедентною загальнометодологічною перевагою – вони дозволяють перекидати місток евристичних асоціацій на найрізноманітніші сфери, явища і процеси. *Образ будинку на піску* є саме такою плідною асоціацією, яка символізує **згубні наслідки використання хибних засобів досягнення мети: якщо для досягнення мети використано некогерентні, неадекватні чи некоректні засоби, то мета буквально приречена на те, щоб так і залишитися недосяжною**.

Екстраполюючи причинно-наслідковий зв'язок цієї закономірності на предметний кейс консолідації солідаризаційних зусиль

України у відповідь на жорсткі випробування воєнного часу, можна дійти висновку про доцільність приділення першочергової уваги не стільки розлогості діапазону пропозицій, скільки обґрунтуванню дієвості конкретних пропозицій, кожна з яких має в своєму розпорядженні певний "коридор ефективності", в межах якого її коефіцієнт корисної дії є високим чи принаймні прийнятним, а поза межами цього "коридору" ефективність критично знижується, а інколи й переходить у свою змістовно-функціональну протилежність – в ефективність зі знаком мінус.

У контексті консолідації солідаризаційних зусиль України у відповідь на жорсткі випробування воєнного часу пріоритетного значення набуває *аспект когерентності мети засобам*: так само, як у медицині, тут недостатньо щирого бажання допомогти – необхідно, щоб допомога була адекватною і своєчасною. І так само, як у медицині, тут має значення ***принцип не нашкодь***.

Як цього досягти? Насамперед за рахунок змістовної і концептуальної реновації інституту соціального діалогу, який з різних причин в Україні зазнав істотних деформацій. Методологічно і аргументаційно модернізований інститут соціального діалогу спроможний слугувати надійним експериментальним майданчиком і консенсусним підґрунтям формування стратегічних векторів політики України – зокрема, в контексті суспільної солідаризації та демократизації. Цілком доречним у цьому контексті є пропозиційний акцент авторів науково-аналітичної записки "Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації та оновлення суспільного договору в Україні": "Одним із найважливіших і найбільш дієвих інструментів зміцнення суспільної солідарності та повоєнного оновлення суспільного договору в Україні постає національний соціальний діалог як інституційна система соціального партнерства" [*Науково-аналітична…*, 2024, с. 2].

Соціальний діалог на принципах деліберативної демократії, інформаційної прозорості, об'єктивності й збалансованості спроможний здійснити не лише запитану нашим сьогоденням реновацію демократії, а й слугувати невичерпним джерелом переконливих відповідей на виклики сучасності та забезпечити *взаємопотенціюючий ефект демократії та солідарності*. Між іншим, цей аспект виразно висвітлив у книзі "Солідарність у конфлікті:

демократична теорія" доцент кафедри філософії Хартфордського університету Рошель Дюфорд [DuFord, 2022]. Застерігаючи від двох крайнощів – надмірної ідеалізованості та гіпертрофованої зосередженості на забезпеченні стабільності, автор аргументовано доводить спроможність концепції солідарності формувати надійне підґрунтя демократичної культури і структурувати всю сферу соціальності на принципах ефективного функціонування.

РОЗДІЛ 5

РОЛЬ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У ФОРМУВАННІ, ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОСИЛЕННІ СОЛІДАРНОГО СУСПІЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Солідарність як соціальне явище відіграє ключову роль у стабільності та згуртованості суспільства. Вона є основою, на якій будуються соціальні зв'язки, сприяючи взаєморозумінню та співпраці між різними групами населення. Юрген Габермас підкреслював важливість комунікативної дії як механізму, який забезпечує солідарність через публічний діалог та спільне ухвалення рішень і складається з набору маркерів, які, взаємодіючи між собою, створюють основу для соціальної єдності та співпраці в суспільстві [Габермас, 2011, с. 11–23]. Тобто немає якогось одного універсального рішення, до якого могла б вдатися влада і тим самим забезпечити високий рівень консолідації і суспільної солідарності. Радше – це сума різнопланових політик, які здатні посилювати мобілізаційний потенціал через посилення довіри, правопорядок, почуття справедливості. Зауважу, що своєю бездіяльністю, неадекватною реакцією на суспільні очікування влада так само може послаблювати суспільну солідарність, натомість втручанням у нетрадиційні для неї сфери – як-от громадянське суспільство, навпаки, створювати розбрат. Однак і в першому, і в другому випадку державна політика зумовлена об'єктивно існуючим станом суспільства, цінностями і настроями, які в Україні істотно змінилися за час великої війни.

Роль солідарності у суспільстві. В українському контексті питання солідарності стало особливо важливим після Революції гідності та початку російської агресії (2014 р.). Українські вчені сходяться на думці, що українське суспільство виявило високий рівень солідарності під час кризи – від подій періоду Революції гідності і до повномасштабного російського вторгнення [Golovakha, 2017; Дембіцький, 2023; Резнік, В., 2022; Резнік, О. та Козловський, 2023; Палагнюк, 2021; Кононенко, 2023; Майборода,

2023; Злобіна, 2024; Балабан та ін., 2022]. Для перших років повномасштабної війни характерний сплеск єднання громадян України – своєрідне "гуртування навколо прапора" проти загрози, яку являє собою збройна агресія Росії [Рябчук, 2023, с. 161]. Однак високий рівень консолідації почав послаблюватися, в той час як для України вкрай важливо зберігати високий рівень згуртованості з огляду на нав'язану їй "війну на виснаження". Тому наразі важливо зрозуміти, які інструменти держава може задіяти задля посилення чи бодай підтримки на належному рівні солідаристського потенціалу суспільства.

При цьому слід усвідомлювати, що у будь-якому суспільстві є об'єктивні обставини, які не дають можливості досягти максимального рівня солідарності. Йдеться передусім про соціальне розшарування через диференціацію у доходах і протиставлення суспільства і влади. Зокрема, в Україні протягом десятиліть яскраво вираженими були політичне відчуження і висока аномія; конфлікти ідентичностей, коли фактично половина країни дивилася на Захід, а половина на Схід, половина розмовляла українською мовою, а інша – російською; різний рівень сприйняття корупції і (не)готовності жити за правилами і т. п. Усе це перешкоджало формуванню суспільної солідарності.

У соціальній солідарності вчені розрізняють *стихійну складову і керовану*, що виникає на основі інтеграції особистісних потенціалів солідарності більшості його членів. Завдяки цьому відбувається конвергенція суспільних процесів навколо спільної мети та формується згуртованість на рівні великих груп. *Солідарність великих соціальних груп – украй складне явище, яке досягається за рахунок дії певних механізмів, зокрема переживання співпричетності, полілогу спільнот, висхідної і низхідної ініціатив та динамічного балансу процесів конкурування і кооперування спільнот* [Палагнюк, 2021, с. 83–84]. Виміряти її вкрай складно, немає якогось єдиного показника, який би був еталоном суспільної солідарності. Так само і лінії соціально-політичних розмежувань є як універсальними, так і такими, що притаманні конкретному суспільству і мають історичну зумовленість. Це не можна не враховувати, аналізуючи дії політико-владних інститутів, спрямовані на підтримку суспільної солідарності.

Цей розділ зосереджений на аналізі таких питань: 1) як змінилася самоідентифікація громадян під впливом російської збройної агресії відповідно до основних ліній соціально-політичних розмежувань, які лежали в основі конфліктів ідентичностей в Україні; 2) як громадяни оцінюють якість державних політик і якою є динаміка довіри до органів державної влади загалом; 3) які теми зараз здатні роз'єднувати українське суспільство; 4) наскільки ефективною є роль держави в усуненні або розмиванні ліній соціально-політичних розмежувань і тим самим у підтримці солідарного суспільного потенціалу.

При цьому слід враховувати, що впливати на суспільний солідарний потенціал влада може як діями, так і бездіяльністю, тобто неадекватною реакцією на суспільні очікування. В Україні ми є свідками і одного, й іншого. Але *перш ніж дати відповідь на питання, де солідарний потенціал знижується об'єктивно, а де – внаслідок дій чи бездіяльності держави, важливо зрозуміти, які теми, що роз'єднували українців, навпаки, стали об'єднуючими*. Адже важливим фактором суспільної солідаризації *є* ***спільність ідентичностей,*** яка може як посилювати свій факторний вплив на солідарність суспільства, так і послаблювати. Понад те, коли регіональні, етнічні й релігійні ідентичності, лояльності та солідарності виявляються більш значущими, пріоритетними та легітимними, ніж громадянська загальнонаціональна або соцієтальна ідентичність, лояльність і солідарність, суспільство соціально поляризується, фрагментується та розмежовується. Пов'язані з цим основні інтегративні напруження (*strains*) стають екзистенційним викликом сучасним полікультурним суспільствам. За подібною логікою відбувається російсько-українська війна.

В Україні найгостріші лінії соціально-політичних розмежувань стосувалися: 1) самоідентифікації за локальною або громадянсько-політичною належністю; 2) мовного питання – якою чи якими мають бути державні мови – лише українською чи українською і російською; 3) зовнішньополітичних орієнтацій – Україна має бути частиною трансатлантичної спільноти чи євразійської; 4) ставлення до церкви. У цьому порядку проаналізуємо, як змінилися конфлікти ідентичності під впливом російської агресії.

Самоідентифікація українців

Громадянсько-політична ідентичність **–** надважлива характеристика суспільства, яка лежить в основі громадянської поведінки. Громадяни України протягом десятиліть ідентифікували себе насамперед за регіональною ознакою – "я донецький" або "я львів'янин" ("одесит", "киянин"). Це створювало передумови для регіонального протиставлення і вилилося навіть у такий доволі звульгаризований феномен, як формування "двох Україн" [Рябчук, 2003], через що за допомого політичних технологій вдалося протягом десятиліть, по суті, інспірувати сепаратизм на Донбасі і меншою мірою у південних і східних регіонах України. Детально процеси інспірування сепаратизму проаналізовано у дисертаційному дослідженні П. Лисянським [2024].

Проте під впливом російської агресії, самоідентифікація українців почала швидко змінюватися. По суті, війна, яка розпочалася у 2014 р., стала основним каталізатором цих процесів. У 2024 р. істотно зросла частка респондентів, які насамперед ототожнюють себе з Україною (з 31% у 2006 р. до 53% нині). З 44% у 2006 р. до 28% зменшилася частка тих, хто найбільше пов'язаний зі своїм містом чи селом, хоча статистично значуще не змінилася частка тих, хто ідентифікує себе з регіоном (відповідно, 15% і 13%) [*Ідентичність..,* 2024]. Тобто, якщо у 2006 р. серед українців переважала локальна ідентичність, то зараз – загальнонаціональна. Показово й те, що зараз аж 95% опитаних вважають себе етнічними українцями, лише 2% – етнічними росіянами, 2% віднесли себе до інших етносів, 1,5% не визначилися зі своєю етнічною належністю. Тобто ці показники етнічного складу населення істотно відрізняються від перепису населення 2001 року, за яким у країні нараховувалося близько 17% росіян [*Всеукраїнський перепис...,* 2001]. Навіть враховуючи, що велика частка етнічних росіян лишилася на окупованих територіях і не брала участі у соціологічних опитуваннях, нинішня цифра вагома, вона є свідченням того, що навіть громадяни України, які представляють етнічні меншини, вважають себе українцями, що є їхнім усвідомленим вибором. Уже напередодні широкомасштабного російського вторгнення громадянська ідентичність суттєво випереджала інші

альтернативи. Так, найближчий "переслідувач" (місцева ідентичність) поступався громадянській ідентичності утричі. За висновком українського дослідника В. Котигоренка, до якого він дійшов ще у 2021 р., для етнічних українців, принаймні для їх переважної більшості, їхнє українське етнічне та національно-громадянське самоусвідомлення збігаються; громадянська (національно-громадянська) самоідентифікація стала пріоритетною щодо самоідентифікації етнічної також для більшості жителів країни, які не є етнічними українцями. На його думку, "для сучасної української нації об'єднувальними стали цінності українського громадянства, національно-громадянської (національної) гордості, патріотизму і державної незалежності країни" [Котигоренко, 2021]. Велика війна цю тенденцію закріпила і у 2022 р. громадянська ідентичність стала абсолютно домінуючою, досягши, за інтерпретацією С. Дембіцького, свого рівноважного максимуму [Дембіцький, 2023, с. 33].

Важливим маркером національної ідентичності є **ставлення до громадянства.** Відповідаючи на запитання *"Наскільки Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України?"*, у червні 2024 р. 91% респондентів відповіли, що "дуже пишаються" або "скоріше пишаються". У 2015 р. таких було 68%, у 2010 р. – 62%, у 2000 р. – 62%. Причому це відчуття однаково високе в усіх регіонах України (від 83 до 95%). Ці показники значно перевищують ті, що були до початку повномасштабної російської агресії [*Ідентичність...,* 2024].

Стосовно українців, то великою проблемою майже усі роки незалежності були регіональні відмінності між ними. Насамперед вони проявлялися "ідеологічною стигматизацією" жителів західних областей України, що спостерігалася не лише в СРСР, але під впливом сформованих в СРСР стереотипів ще тривалий час і в Україні після здобуття нею незалежності. Це, зокрема, проявлялося формуванням негативного образу жителів Західної України як "бандерівців", "буржуазних націоналістів" та спонуканням до соціального дистанціювання від них жителів інших регіонів України. Причому ця тема була настільки чутливою, що для деяких політичних сил ставала основою, на якій вони будували

свої виборчі кампанії. Варто згадати, наприклад, поділ України на "три сорти" політтехнологами В. Януковича на президентських виборах 2004 р.

Крім спільності ідентичностей, украй важливе значення для підтримки суспільної солідарності в країні має скорочення соціальної дистанції між жителями різних регіонів України, що засвідчили дані соціологічних досліджень 2024 року. На питання, *до якої культурної традиції вони себе відносять*, у червні 2024 р. 76% респондентів відповіли, що до української. Частка таких, порівняно з 2006 р., зросла на 20%. Істотно знизилися частки тих, хто відносить себе до російської (з 11% до 0,5%) та радянської (з 16% до 4%) культурних традицій. Показово, що зростання кількості тих, хто відносить себе до української культурної традиції, відбулося у всіх регіонах, але найбільшою мірою у Південному і Східному. Зростання віднесення себе до української культурної традиції відбулося, за висновком авторів дослідження, за рахунок російськомовного населення (тих, хто вдома переважно говорить російською мовою) – з 29% до 43%. Серед російськомовних респондентів знизилося віднесення себе до російської культурної традиції (з 26% до 5%) [*Ідентичність...,* 2024]. *Як бачимо з наведених даних, і регіональні відмінності в Україні істотно нівелювалися, вони стали більш однорідними за своєю етнічною і соціально-політичною орієнтацією.*

Така громадянська однорідність істотно полегшує реалізацію політик, спрямованих на консолідацію суспільства, без якої неможливо вистояти у війні. Адже ототожнення себе не з країною в цілому, а з конкретним регіоном робить громадян, по суті, байдужими до долі країни.

Мовне питання тривалий час було предметом внутрішніх розколів і конфліктів, навколо яких вибудовували свої виборчі кампанії політичні сили. Основне протистояння було між прихильниками української мови, як єдиної державної, і прихильниками української і російської, як двох державних мов. Таке протистояння було зумовлене наявністю великої кількості громадян України, які рідною вважали російську мову. Саме ця тема була предметом гострого протистояння під час усіх виборчих циклів і

яскравим маркером самоідентифікації політичних сил. Тому стан ідентифікації за мовною ознакою є важливою передумовою підтримки суспільної солідарності.

Дані соціологічних досліджень демонструють докорінну зміну мовної ситуації за роки незалежності. Українську мову рідною у 2024 р. назвали 78% опитаних, тоді як у 2006 р. – 52%. Частка тих, хто назвав рідною російську мову, наразі становить 6%, а у 2006 р. таких було 31%. Розмовляють вдома лише або переважно українською 70,5% опитаних. У 2006 р. таких було 46%. Розмовляють вдома лише або переважно російською 11% опитаних, у 2006 р. – 38%. 75,5% респондентів, відповідаючи на запитання, якою мовою більш престижно розмовляти серед їх друзів і колег на роботі чи навчанні, назвали українську мову, 6% – російську, 16% відповіли – "байдуже якою". У 2015 р. ці показники становили відповідно 43%, 21,5% і 29% [*Ідентичність...,* 2024].

Згідно з іншим опитуванням, проведеним КМІС, ставлення до статусу російської мови після російського вторгнення зазнало значних змін. У всіх регіонах різко зросла частка тих, хто вважає, що російську мову взагалі не варто вивчати в школах (у 2019 р. таких було лише 8%, у 2023 р. – уже 52%). Також з 1990-х рр. КМІС цікавився, яким має бути статус російської мови в Україні. Для кожного року дані охоплювали всю територію, за винятком Криму і ОРДЛО, які на той момент не контролювала Україна. Це почасти може впливати на динаміку (тому що у 2015 і 2023 рр. непідконтрольні території були тими, де і до цього було більше тих, хто хотів надання російській мові офіційного статусу). Таким чином, на 2024 р. в Україні є лише 10% тих, хто хотів би бачити російську мову або офіційною у своїй області, або взагалі другою державною. Натомість 81% або бажають її усунення з офіційного спілкування на всій території, або проти її використання у своєму регіоні [*Динаміка ставлення...,* 2024].

Прикметною є зміна парадигми сприйняття української мови у віковому розрізі. Ще на початку 2000-х рр. (і пізніше) українська мова у багатьох асоціювалася як мова старших людей і людей із сільської місцевості (мова "бабусь і дідусів"). Зараз же найбільше

наполягають на єдиному державному і офіційному статусі української мови наймолодші українці [*Динаміка ставлення..,* 2024]. Тобто мовне питання і конфлікти навколо мовного питання істотно знівельовані війною.

Зовнішньополітичні ідентифікації громадян України лежали в основі чи не найбільш гострого суспільно-політичного розколу в Україні в усі роки незалежності. Адже це вкрай багатошарове поняття, в основі якого і уявлення про сусідні країни, і ностальгія за минулим, і бачення майбутнього. За роки великомасштабної війни уявлення українців про країни-сусідів істотно змінилося. Якщо у 76,5% українців ЄС асоціюється більшою мірою з прогресом і розвитком, то Росія у 78%, навпаки, асоціюється з відсталістю і регресом. І лише у 4% громадян РФ асоціюється з прогресом і розвитком [*Ідентичність..,* 2024]. Якщо ще сім років тому, у 2017 р., відповідаючи на питання: *"Яка модель суспільного розвитку здається Вам більш привабливою?",* 58% українців казали, що "європейська модель", а 4% – що "російська", то, за даними 2024 р., вважають європейську модель більш привабливою 64% опитаних, а російську лише 0,7% [*Динаміка ставлення..,* 2024]. Показово й те, що помітні зміни відбулися у Східному та Південному регіонах. Дослідження Центру Разумкова фіксує, що у 2017 р. 52% жителів Сходу вважали, що "українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами". У 2024 р. цю точку зору тут поділяють лише 7%. У Південному регіоні частка тих, хто так вважає, зменшилася з 45% до 7% [*Ідентичність...,* 2024]. Тобто це є свідченням ще й стирання регіональних відмінностей у зовнішньополітичних орієнтаціях.

Для України одним із факторів розколів було й уявлення про зовнішньополітичні орієнтації – ставлення до інтеграції України до ЄС та НАТО чи до ЄврАзЕС. Нині 90% респондентів заявляють про бажання, щоб Україна стала членом ЄС, і 84% – НАТО [*As Cost of War..,* 2024].

Ставлення до створення єдиної Православної церкви – це також один з важливих соціально-політичних поділів, який лежить в основі конфлікту ідентичностей. За даними Центру Разумкова,

порівняно із липнем 2022 р. релігійна самоідентифікація жителів України майже не змінилася – 70% жителів вважають себе православними. Серед них 56% зараховують себе до Православної церкви України, що становить 81% серед усіх православних мешканців України. Ще 7% зараховують себе до Православної церкви "без конкретизації" і 6% до Української православної церкви Московського патріархату. Далі йдуть атеїсти (12%) та ті, хто зараховує себе до УКГЦ (7%). Більшість українців – 61% підтримують існування лише однієї Православної церкви. Не підтримують – 16%, а для ще 20% це питання є байдужим [*Релігійна самоідентифікація...,* 2024]. Тобто фактично з-поміж усіх віруючих, а це 70% мешканців України, лише 6% відносять себе до Української православної церкви Московського патріархату. Така частка не становить критичної маси, здатної спричинити серйозний суспільний розкол чи істотно вплинути на політику держави у церковному питанні. Цей висновок підтверджує той факт, що коли у вересні 2024 р. Верховна Рада ухвалила Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій", який дозволяє забороняти діяльність організацій, пов'язаних з Росією, 80% українців підтримали схвалення цього Закону. Не підтримують – 16%, а ще 4% не визначилися зі своєю думкою [*Релігійна самоідентифікація...,* 2024].

Таким чином, ще одна з гострих потенційних ліній розмежувань між парафіянами Православної Церкви України і Української православної церкви Московського патріархату нівельована. Це не означає, що спроб політизувати це питання не буде, адже соціальна база для таких розмежувань усе ще лишилася, однак вона не становить критичної маси людей, здатних істотно дестабілізувати ситуацію.

Ставлення до того, яким має бути політичний режим в Україні, також є важливим фактором підтримання національної єдності. Як показали соціологічні дослідження, в основі української національної ідентичності – демократичні цінності – 61% громадян вважає, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. 50,5% погодилися із судженням,

що "народовладдя для нашої країни важливіше за суворий порядок в країні", тоді як лише 21% – що "суворий порядок важливіший за народовладдя". 47%, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% – матеріальному достатку). Отже, дослідження засвідчило, що підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж у 2021 р., тобто до початку повномасштабної війни [*Ідентичність...,* 2024]. Ще один важливий погляд подальшого розвитку країни висновок, якого дійшли О. Резнік та О. Козловський, що під впливом повномасштабної війни у 2022 р. відбулося безпрецедентне зростання до максимального показника у сприйнятті політичних свобод – три чверті громадян погоджувалися із наявністю цієї можливості. За результатами опитування 2023 р., ця частка дещо зменшилася, однак навіть така кількість (близько двох третин) населення свідчить *про суттєву політичну єдність, навіть попри обмеження інформаційної політики під час війни* [Резнік та Козловський, 2023, с. 102–103].

Широкомасштабне вторгнення, за висновком С. Дембіцького, (знову посилання до тривіальної думки, яку вже обґрунтовано вище у цьому ж тексті) фактично завершило утвердження громадянської ідентичності як домінуючої. Проте вчений вважає, що за цим коротким етапом перших років війни в Україні вже настав етап національно-громадянської фрагментації, який характеризується загостренням соціально-політичних розломів, які завжди існували в незалежній Україні – мовного, політичного, релігійного [Дембіцький, 2023, с. 33]. На мій погляд, *тут радше слід вести мову про наявність передумов для цих розломів, однак про їх розвиток поки що складно вести мову, оскільки політичний процес на паузі, а настрої не конвертуються у підтримку тих чи тих політичних сил.* Однак їх перспектива залежить від того, наскільки політизованими будуть ці проблеми і наскільки ефективною буде політика держави, партій і громадянського суспільства, спрямована на їх нівелювання.

Що роз'єднує українське суспільство? Вище було проілюстровано, як війна істотною мірою стерла найглибші лінії суспільно-політичних розколів. Однак війна породила і нові. Для

того, щоб проаналізувати, які дії має здійснити влада, і щодо яких проблем приготуватися задля підтримки суспільної солідарності, слід зрозуміти, як саме суспільство оцінює рівень консолідованості в країні. Таке дослідження у травні 2024 р. провів КМІС (рис. 5.1) [*Сприйняття українцями...*, 2024].

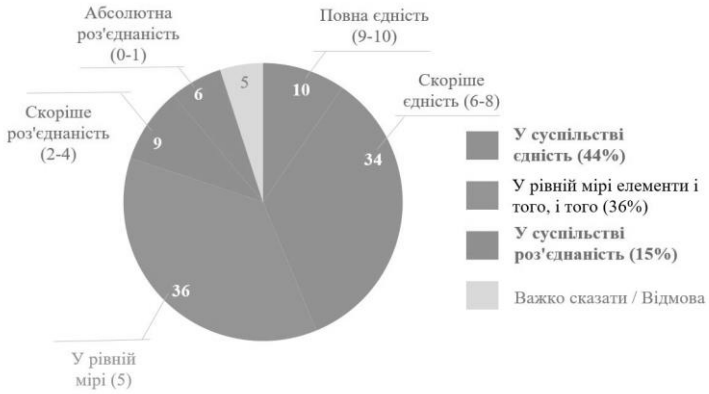

Шкала від 0 до 10, де 0 – панує абсолютна роз'єднаність, 5 – однаковою мірою є елементи єдності та роз'єднаності, а 10 – панує повна єдність

Рис. 5.1. **Як би Ви оцінили рівень єдності українського суспільства?**

Як бачимо з рис. 5.1, загалом 44% українців вважають, що в українському суспільстві зараз є єдність. Утричі менше респондентів (15%) вважають, що зараз в Україні варто говорити про роз'єднаність. Разом з цим третина українців (36%) вважають, що в суспільстві зараз "однаковою мірою є елементи єдності та роз'єднаності". Розвиваючи тему, КМІС попросив назвати найбільш хвилюючі теми.

Як видно з табл. 5.1, найбільш хвилюючими темами для суспільства є випадки корупції (16%), мовне питання (14%), брак компетентності у влади, недовіра до дій влади й офіційної інформації від влади (13%), несправедливість, різні відчуття людьми війни (11%), брак взаєморозуміння та взаємодопомоги, або "кожен сам за себе" (9%), наявність колаборантів та тих, хто

чекає на Росію (9%) [*Сприйняття українцями..,* 2024]. По суті, ці відповіді креслять лінії майбутніх соціально-політичних розмежувань, на нівелювання яких має спрямовувати зусилля влада. Крім того, такий зміст відповідей свідчить, що суспільство вже адаптувалося до життя в умовах війни, війна для більшості населення "капсулювалася". Тому для верифікації цих даних звернімося також до результатів експертного опитування, яке провів Національний інститут стратегічних досліджень навесні 2024 р. [*Аналіз основних тенденцій….,* 2024]. В основу анкети покладено перелік внутрішньополітичних загроз, які сформулювали експерти НІСД за методом Delphi [Okoli & Pawlowski, 2004]. На підставі отриманих відповідей найбільші загрози за рівнем дестабілізаційного потенціалу такі (рис. 5.2).

Таблиця 5.1.

"А через що саме Ви бачите певну роз'єднаність в українському суспільстві?", %

Корупція	16
Мовне питання	14
Брак компетентності у владі, недовіра до дій влади та офіційної інформації	13
Несправедливість у тому, як відчувають війну (зокрема в регіональному вимірі)	11
Брак взаєморозуміння та взаємодопомоги: «кожен сам за себе»	9
Наявність колаборантів та тих, хто чекає на росію	9
Різні погляди у людей, немає консенсусу чи згоди з різних питань (без конкретизації)	7
Соціальна нерівність, несправедливість, наявність багатих і бідних	6
Різні політичні погляди (зокрема, різне ставлення до влади)	5
Вплив російської пропаганди, ІПСО, діяльність російських агентів	5
Недостатня свідомість серед населення, байдужість чи нерозуміння масштабу подій	5
Різні погляди на війну (зокрема, різне ставлення до можливих компромісів)	5

Відкрите запитання, топ відповіді, % серед тих, хто оцінив рівень єдності на 0-8 і зміг відповісти на запитання.

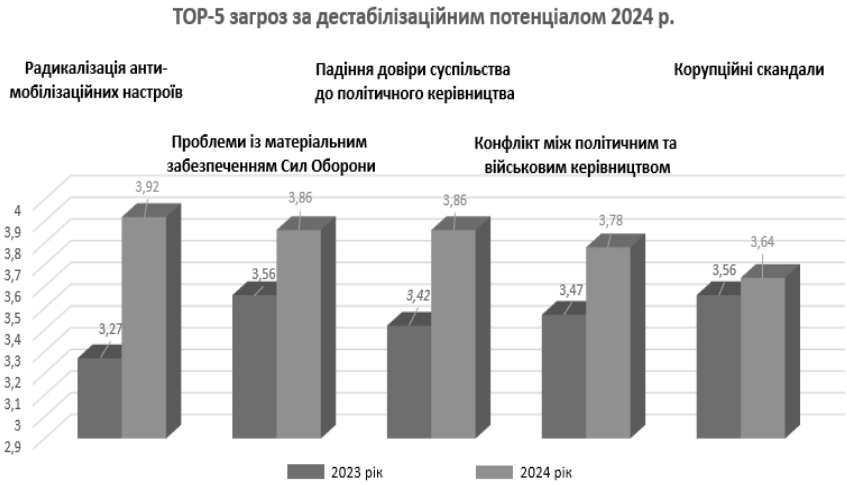

Рис. 5.3. **Найбільші внутрішньополітичні загрози**

Як видно з діаграми, загальна тенденція до підвищення ризиків у сфері внутрішньої політики посилилася. Найбільше зросли індекси дестабілізаційного потенціалу загроз, пов'язаних з діяльністю влади і/або комунікацією влади та суспільства, влади і громадськості, влади і бізнесу. Також спостерігається тенденція до зниження рівня вертикальної інтеграції українського суспільства. Водночас рівень горизонтальної згуртованості так само стабільний, а ризики горизонтальних конфліктів знижуються. Іншими словами, українці і надалі зберігають єдність у своєму ставленні до необхідності вести війну з Росією, у необхідності вистояти. Однак у своїх стосунках з владою такої єдності, яка спостерігалася у перші 1,5–2 роки від повномасштабного російського вторгнення, вже немає. А явна відсутність масових протестів, на думку фахівців НІСД, пояснюється лише особливостями функціонування політичної системи під час воєнного стану, зокрема, обмеженнями у сфері публічної політики, вільних зібрань, медіа, соціальних мереж, свободи пересувань тощо. Традиційний для олігархічної республіки 2000–2010 рр. механізм узгодження інтересів через публічну політику, олігархічні медіа, вибори, публічні акції афілійованих активістів поставлений на паузу в умовах обмежень воєнного стану. Динаміка загроз зображена на рис. 5.3.

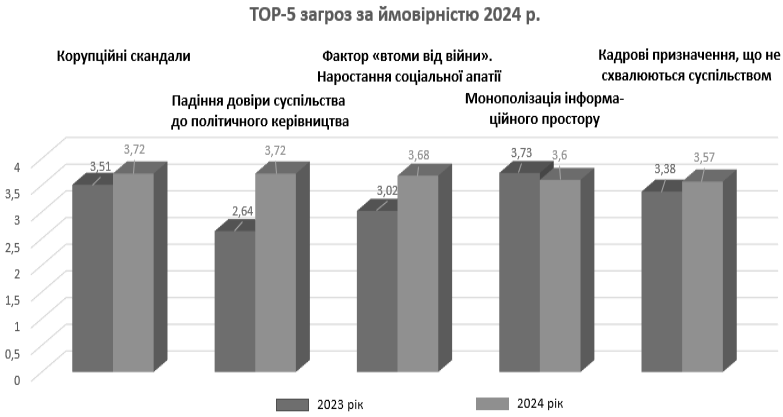

***Рис. 5.4.* Які загрози найбільш небезпечні?**

Як видно з діаграми, думки експертів і суспільства щодо внутрішніх загроз практично однакові. І тут слід погодитися з висновками фахівців НІСД, що відсутність токсичної поляризації зараз не означає зникнення передумов для такої поляризації і розв'язання проблем, навколо яких вони формувалися. Навпаки, необхідність мобілізації суспільства задля ведення війни, втома іншої частини суспільства, відсутність офіційного політичного процесу роблять ці конфлікти латентними. Навпаки, в умовах відсутності політичного процесу, монополізації інформаційного ринку, усунення або обмеження місцевих рад від ухвалення рішень на користь місцевих військових адміністрацій створює абсолютно інше політичне середовище, де формуються нові політичні практики, які після відміни правового режиму воєнного стану стануть новою, часом небажаною, реальністю у вигляді нових груп впливу, груп вето, протестних груп тощо.

Не меншу небезпеку від розломів, які виникли внаслідок широкомасштабної війни, ***міграційну та мобілізаційну***, констатують і фахівці Інституту соціології НАН України [Дембіцький, 2023]. Зауважимо, що все це відбувається на тлі зниження кількості громадян, готових терпіти війну стільки, скільки буде потрібно. Згідно з результатами опитувань КМІС, від початку

російського вторгнення до лютого 2024 р. ситуація практично не змінювалася: стабільно близько 71–73% відповідали, що вони готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно (і ще 2–3% говорили про 1 рік). У цей же період про більш короткий власний запас міцності (декілька місяців–пів року) говорили 18–21%. Між лютим і жовтнем 2024 р. КМІС уперше зафіксував зниження частки тих, хто готовий терпіти стільки, скільки буде потрібно – зараз це 63%. Разом з цим з 3 до 6% стало більше тих, хто говорить про 1 рік, тобто разом про відносно довгий період говорять 69% українців [*Сприйняття...*, 2024].

Коментуючи результати цього дослідження, виконавчий директор КМІС А. Грушецький констатує, що *все більш гострою є вимога справедливого розподілу тягаря воєнного часу між громадянами*. Крім цього, перегляд причин роз'єднаності, які наводять громадяни, створює стійке враження, що багато з них об'єднує гостра реакція на "несправедливість" (яка може проявлятися по-різному і в різних сферах). У найближчий період особлива увага має приділятися саме відчуттю справедливості серед українських громадян [Грушецький, 2024]. Також аналіз соціальних наративів, проведений соціологом О. Злобіною, показав, що потужний тренд на єднання не є суцільним. На тлі згуртованості поглиблюються і протистояння. У наративах фіксуються ціннісні розколи [2024, с. 5–24]. Вчена виділяє вже наявні розколи щодо мовних практик (якою мовою кому зручніше розмовляти), історичні наративи (толерантне ставлення до російської культури), суперечності між біженцями і тими, хто переживає війну в Україні. Проте, як зауважує О. Злобіна, "у сформованому війною спільному національно-громадянському "ми" залишаються джерела протистоянь, і поки що не ясно, наскільки потужна сила єднання в протидії наявним розколам", констатує [Злобіна, 2024, с. 22–23].

З усіх наведених досліджень очевидне наростання соціальної напруги, і політико-владні органи вже зараз мають моніторити ситуацію і не допустити переростання соціальної напруги у соціально-політичні розколи, токсичну поляризацію тощо. Проте їх ефективність у цьому процесі зумовлена їх легітимністю. Після

повномасштабного російського вторгнення, констатує соціолог В. Резнік, зафіксовано найбільше зниження рівня аномійної деморалізованості за весь час спостережень. Тобто є підстава стверджувати, що на тлі великої екзистенційної загрози національній державності та соцієтальній спільноті України суттєво зріс рівень легітимності її суспільного ладу для українських громадян. І йдеться про громадян з усіх регіонів України. Тобто легітимність її суспільного ладу майже однаковою мірою підвищилася для мешканців усіх регіонів [Резнік В., 2022. с. 61].

Однак легітимність – поняття мінливе, оскільки поряд з законністю обумовлене рівнем суспільної довіри. Тобто в основі державної політики, яка б об'єднувала громадян, є їх ставлення до характеру режиму, з яким уособлюється влада, і довіра до власне органів державної влади і конкретних політиків, які уособлюють державну політику. Тому далі логічно проаналізувати динаміку довіри до органів державної влади в Україні в останні роки.

Довіра до органів державної влади – обов'язкова умова для підтримання солідарного потенціалу суспільства. Коли вона є – люди "об'єднуються навколо прапора" і починають діяти, їх енергія акумулюється і знаходить вихід у творенні чогось нового [Fukuyama, 1995, с. 3–11]. Суспільство солідаризується завдяки довірі. Важливо, щоб міжособистісна довіра конвертувалася в інституційну, зокрема й до органів державної влади. При цьому Україна є країною з традиційно низькою інституційною довірою – однією з найнижчих у Європі [*Eurobarometer…*, 2024].

Тому в контексті цього дослідження цікава насамперед динаміка довіри суспільства до органів влади з поправкою на те, що вона традиційно є невисокою (див. таб. 5.2).

Як бачимо з таблиці, серед лідерів довіри – Збройні сили України, Президент України і голови громад. Натомість щодо решти органів державної влади, то настрої за останній рік істотно змінилися – вони фактично відкотилися на довоєнний рівень. Показово, що знизилися також і показники довіри до місцевих органів влади, що можна пояснити відстороненням цих інституцій від ухвалення великої кількості рішень після запровадження правового режиму воєнного стану. Зниження довіри до органів

державної влади означає послаблення їх легітимності, що ускладнює реалізацію державних політик. Тому для підтримання достатньої легітимності важливо на достатньому рівні підтримувати саме довіру, оскільки у законності діючої влади сумнівів немає.

Таблиця 5.2.

Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?

	Липень–серпень 2021 р.				**Червень 2024 р.**				**Вересень 2024 р.**			
	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	*баланс довіри-недовіри****	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	*баланс довіри-недовіри****	не довіряють*	довіряють**	важко відповісти	*баланс довіри-недовіри****
Збройні сили України	24,8	68,3	6,7	*43,5*	7,7	90,0	2,1	*82,3*	5,9	91,5	2,6	*85,6*
Президент України	57,6	36,2	6,2	*-21,4*	42,7	49,6	7,7	*6,9*	44,5	48,5	7,1	*4,0*
Голова вашого міста / селища / села	33,6	57,1	9,3	*23,5*	43	50,6	6,4	*7,6*	44,7	47,4	7,9	*2,7*
Місцева рада вашого міста/ селища/ села	37,8	51,4	10,7	*13,6*	45,6	44,8	9,6	*-0,8*	45,9	44,6	9,4	*-1,3*
Уряд України	72	21,5	6,6	*-50,5*	72,8	21,6	5,6	*-51,2*	72,5	20,5	7,1	*-52,0*
Суди (судова система в цілому)	74,2	15,5	10,4	*-58,7*	73,4	17,1	9,5	*-56,3*	70,2	16,4	13,5	*-53,8*

Продовження таблиці 5.2.

Верховна Рада України	75,1	18,7	6,1	*-56,4*	76,2	19,3	4,5	*-56,9*	78,5	16,0	5,6	*-62,5*
Державний апарат (чиновники)	75,7	14,9	9,4	*-60,8*	78,5	15,7	5,8	*-62,8*	77,4	14,2	8,3	*-63,2*

** сума відповідей "зовсім не довіряю" та "скоріше не довіряю";*

*** сума відповідей "повністю довіряю" та "скоріше довіряю";*

**** різниця між часткою тих, хто довіряє і тих, хто не довіряє;*

Джерело: *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу*. (2024, Червень 25). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r

Натомість зниження довіри означає, що в Україні розпочалися своєрідний "відкат" в оцінках ролі держави та зниження рівня суспільної мобілізації. Зауважимо, що це цілком закономірний процес, адже у мобілізованому стані суспільство довго існувати не може, і зазначене вище свідчить про повернення суспільства до свого природного стану – до традиційно високого рівня недовіри до органів влади. Однак цей закономірний процес в умовах війни може створювати певні ризики і загрози як для політичної стабільності всередині країни, так і для інституційної спроможності держави. Адже зниження рівня довіри до органів державної влади зазвичай обертається **саботажем** державних рішень. *У нинішній ситуації – ухилянням від мобілізації, намаганням утекти за кордон, небажанням платити податки або, інакше кажучи, невиконанням того, що в конституції називається "громадянські обов'язки".*

Що може зробити влада задля посилення суспільного солідаристського потенціалу суспільства? Вичерпний перелік

механізмів, орієнтованих на нейтралізацію політичної радикалізації в принципі (безвідносно українського кейсу), до яких може вдатися держава, наводить Н. Кононенко [Кононенко, 2023, с. 301–302]. Їх десятки і багато з них непосильні для держави. Тому тут важливо виходити з найгостріших проблем країни, які випливають які з суспільних запитів, так і з висновків експертів. Зосереджуся саме на суспільно-політичних проблемах, не беручи до уваги соціально-економічні, які так само ускладнюють суспільну єдність. Однак вони, як не дивно, не є у числі найгостріших, як засвідчують дослідження.

Також, пропонуючи варіанти рішень, важливо одразу ж застерегти, що лише держава і виключно держава (!) створює інституційні рамки задля узгодження інтересів суспільних груп, тому тут важливо утримуватися від надмірного втручання і перебирання на себе функцій щодо узгодження інтересів у інших інституцій, замість створення правових рамок.

Важливе значення для підтримки солідарного потенціалу суспільства має характер конфліктів, які притаманні тій чи іншій країні. Тому тут було використано класифікацію політичних конфліктів Самюела Ґантінґтона, який у праці "Зіткнення цивілізацій" (1996) розробив цю класифікацію, щоб пояснити різні типи конфліктів у суспільстві і, відповідно, їх глибину і складність для врегулювання. У цій класифікації **конфлікти ідентичностей** пов'язані з етнічними, релігійними, культурними та національними особливостями, які визначають належність людини до певної соціальної групи; к**онфлікти цінностей** виникають через розбіжності у світоглядних переконаннях, моральних установках та основоположних цінностях; к**онфлікти інтересів** стосуються економічних, політичних або інших матеріальних вигод і ресурсів, що є об'єктом суперечок між різними групами. На думку С. Гантінгтона, найскладнішими для врегулювання є конфлікти ідентичностей, оскільки вони ґрунтуються на етнічних, релігійних, культурних або національних відмінностях, які формуються історично і є важливими для самоідентифікації груп. Ці елементи важко змінити або адаптувати, оскільки вони відображають основоположні аспекти самосприйняття та світогляду. Коли конфлікти ідентичностей

охоплюють великі групи з різними світоглядними орієнтирами, виникає динаміка "свій-чужий", яка може швидко загостритися. Такий тип конфліктів завжди є системним і поширюється на різні сфери суспільного життя [Гантінгтон, 2006, с. 342–243].

В Україні конфлікти ідентичностей були домінуючими – навколо них вибудовували свої виборчі стратегії політичні сили, ці теми, а не теми ідеологій чи економічного розвитку домінували у медійному просторі. Тому зміни суспільно-політичних настроїв щодо громадянства, зовнішньополітичних орієнтацій, мови, релігії, які відбулися внаслідок російської військової агресії, свідчать, що ці конфлікти ідентичностей в Україні нівельовано, а конфліктність (наявна і потенційна) здебільшого перейшла у площину конфліктів цінностей. Іншими словами, на відміну від етапу політичної поляризації, що базувалася передусім на геополітичному розломі (він наразі нівельований), проблеми національно-громадянської фрагментації не загрожують українській державності [Дембіцький, 2023, с. 36–37].

З погляду їх складності, у політичній науці вважається, що вони легше піддаються врегулюванню, хоча є не менш руйнівними і загрозливими. Теми, які зараз викликають найбільшу стурбованість у суспільстві, і є, по суті, подразниками для суспільства (корупція, конфлікти навколо вживання мови, низька довіра до органів влади, проблема колабораціонізму, справедливість у розподілі тягаря війни тощо).

О. Майборода виділяє інші проблеми, навколо яких відбуватиметься протистояння. Серед них проблема закінчення війни (її тривалості та "формули завершення"); проблема майбутніх українсько-російських відносин; проблема використання "старих" (олігархічних) політичних практик; політичний лад у державі; економічні проблеми; соціальний популізм та ін. [Майборода, 2023].

Наразі глибина цих проблем обумовлена тривалістю війни. Проте як би і чим війна не закінчилася, навколо цих проблем будуватимуться інформаційно-психологічні спецоперації ворога; вони будуть "темами" для опонентів чинної влади. Саме від їх змісту слід відштовхуватися, послаблюючи їх негативний вплив і тим самим посилюючи солідарний потенціал суспільства. Проте для підтримання належного солідаристського потенціалу важлива,

окрім довіри, ще й власне конфігурація органів влади. А вона під впливом війни і завдань, які необхідно вирішувати, стала доволі спрощеною або, як охарактеризував її президент В. Зеленський, "країною 5–6 менеджерів". Нині, за оцінками соціологів, сформувалося гомогенне дискурсивне поле, переважно успішний лідерський вимір, що виявляється у персонально високій довірі до президента В. Зеленського, на тлі недостатньо успішної інституціоналізації політичної системи країни. Загалом така картина не є оптимальним варіантом для демократичного вектора розвитку країни [Дембіцький, 2023, с. 33].

Погоджуючись і розвиваючи цю думку, можна констатувати, що проблеми неефективної інституціоналізації політичної системи і дефіциту інституціоналізації влади не є породженням чинної влади, а результатом украй суперечливого процесу інституціоналізації демократії. Проте наразі проблема ускладнюється війною, з одного боку, й інституційними змінами у владі, які зумовлені дією правового режиму воєнного стану, з іншого боку. Відбувся перерозподіл повноважень від місцевих рад до воєнних адміністрацій. Наслідком стало зниження довіри до місцевих представницьких органів влади. Чи не вперше зафіксовано від'ємний баланс довіри й недовіри до місцевих рад. Така спрощена система влади не сприяє узгодженню інтересів і підтриманню належного солідаристського потенціалу суспільства.

Іншою проблемою, яка не сприяє підтриманню солідаристського потенціалу у суспільстві, є ***зростання запиту на популізм***. За висновками О. Резніка і О. Козловського, у 2023 р. індекс популістських орієнтацій дорівнював 3,47 за 5-бальною шкалою, що є доволі високим показником [Резнік та Козловський, 2023, с. 114–115]. Високий рівень підтримки українцями популістських ідей навіть за надзвичайних умов таїть у собі ризики в післявоєнному відновленні конкурентного політичного життя, коли вже чинний політичний істеблішмент вважатиметься "традиційним" і "корумпованим". Проте, що важливо, попри існування підвищеного рівня підтримки популізму в суспільстві, його зумовленість не відтворюється регіональними чи етномовними розмежуваннями. Тобто, феномен популізму як потенційна проблема

для демократизації суспільства не буде підсилюватися соціальними розколами такого ґатунку [Резнік та Козловський, 2023, с. 116]. Нагадаю, що такі розмежування лежать в основі конфліктів ідентичностей, (між іншим, вони належать до ціннісних конфліктів), які найскладніше врегулювати. Тому спрямування популістських надій у сподівання соціально-економічного характеру – це цілком типова світова тенденція.

Наступною перешкодою до підтримання належного солідаристського потенціалу є ***послаблення легітимності в частині довіри до органів державної влади*** (динаміка довіри була проаналізована вище). Чим слабші державні інституції, тим швидше відбувається втрата ними якостей аґентів соціальних змін [Резнік, 2022, с. 75]. У нашій ситуації – вести довготривалу війну. Тому основні зусилля влади мають бути спрямовані на послаблення тих проблем, які найбільше хвилюють суспільство. В умовах війни електоральна легітимація влади неможлива і непотрібна. Як засвідчують дані соціологічних досліджень, більше 70% громадян проти проведення виборів під час війни. Однак такі настрої не конвертуються у довіру до влади. Натомість питання легітимації влади як умова підтримання солідаристського потенціалу суспільства є дуже гострою. Тому в умовах війни владі лишається лише шляхом задіяння неелекторальних інструментів підтримувати власну легітимність, яка б дозволила вистояти у цій війні.

Неелекторальні інструменти легітимації влади. З цього питання в ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України було проведене спеціальне дослідження [Зеленько та ін., 2024]. В ньому для визначення найбільш ефективних інструментів легітимації влади було виокремлено чинники, які належать до компетенції органів державної влади, і запропоновано експертам визначити їх вплив у розрізі кластерів "сильний–слабкий" та "сильний–досить сильний". В опитуванні взяла участь 261 особа, що є дуже великою вибіркою для такого дослідницького жанру. Чинники, які вони оцінювали, – здатність гарантувати безпеку; підзвітність; справедливі політики та практики; взаємодія з громадянами щодо формування політик; довіра громадян; стабільність і прогнозованість; прозорість; локалізована корупція; ефективність (дії в межах Конституції і законодавства вміщені на рис. 5.4.

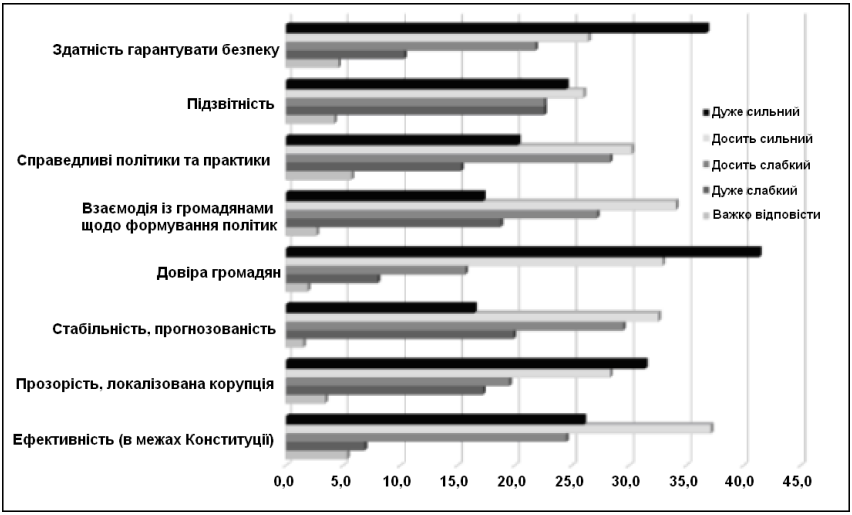

Рис. 5.4. **Вплив окремих чинників на формування загальної легітимності інститутів публічної влади в умовах воєнного стану, %**

На основі отриманих відповідей та за результатами аналізу соціологічних даних можна констатувати, що з-поміж неелекторальних інструментів легітимації влади найбільш ефективними можуть бути аж ніяк не ті, до яких вдається влада і які є "самолегітимацією", – монополізація інформаційного простору, концентрація влади і кадрових рішень. Навпаки, надважливою умовою легітимного сучасного владного інституту в Україні є довіра до нього громадян, здатність інституту гарантувати безпеку та реальна ефективність, забезпечувана в межах Конституції. Щодо президента, то особливо важливими інструментами легітимації цього інституту під час воєнного стану є розроблення політики національної безпеки, ведення зовнішньополітичної діяльності та гарантування дотримання Конституції. Для парламенту максимально важливими є: чітке і прозоре дотримання ним законотворчих процедур, формування уряду та здійснення парламентського контролю за його діяльністю, а також демонстрація депутатської доброчесності. Для легітимації уряду найбільш дієвими інструментами є довіра до

нього міжнародних партнерів, зрозуміла публічна комунікація та реалізація відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою. Для легітимації органів місцевого самоврядування, на думку експертів, дуже важливими чинниками є справедливе використання місцевих бюджетів, комунікація з територіальними громадами та ефективне розв'язання місцевих проблем. Таким чином, для підтримання належного рівня легітимності владі, по суті, нічого надзвичайного вигадувати не потрібно. Наявне законодавство дає достатній набір інструментів демократичної легітимації влади під час війни. Навпаки, під час війни ці інструменти дають можливість мобілізовувати парламентарів опозиційних фракцій, територіальні громади, організації громадянського суспільства, бізнес, а не виключати їх з процесів, як це поки що має місце. Достатньо лише максимально діяти у правовому полі, виконуючи передбачені законодавством функції.

Великою перешкодою для підтримки належного солідаристського потенціалу у суспільстві є ***корупція.*** Причому за значимістю громадяни її поставили на перше місце (див. рис. 5.2). Але, що цікаво, міжнародні індекси фіксують зниження рівня корупції в Україні. 36 балів зі 100 можливих отримала Україна в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index) за 2023 р., і тепер посідає 104-те місце поміж 180 країн, тоді як у 2021 р. посідала 122-ге місце (чим менше число, тим кращий показник) [*Індекс сприйняття корупції…,* 2024]. Проте воно мало позначається на суспільних настроях. Це означає, що зменшення корупції є недостатнім, що влада неефективно комунікує із суспільством на цю тему. Тобто суспільство бачить серію затримань на величезних хабарях посадовців ледь не усіх державних інституцій, однак не дуже обізнане, чим закінчуються ці затримання. Суспільство не розуміє результатів діяльності антикорупційних органів, інших органів правопорядку. Належна комунікативна політика була б частковим послабленням проблеми. Загалом проблема розв'язується через зміну правил, які створюють передумови для корупції. В цьому сенсі в країні ухвалено антикорупційну стратегію, яку слід інтенсивніше виконувати. Також важливо переглянути доцільність утворення військових державних

адміністрацій у містах, де немає явних загроз бойових дій. Адже тінізація процесів ухвалення рішень – це основна причина корупції.

Наступною перешкодою до підтримки солідаристського потенціалу у суспільстві є ***мовне питання***. Хоча в Україні ситуація навколо мови істотно змінилася, ця проблема лишається досить гострою. Причому українців турбує не так питання, якою мовою розмовляти (це підтверджено соцопитуваннями), скільки непримиримe ставлення частини україномовних до російськомовних, агресивна реакція на вимоги дотримання закону тощо. Швидке розв'язування цієї проблеми неможливе, адже мова – це складний нейробіологічний процес і "перейти на українську" – це не завжди означає просто зайняти політичну позицію, як більшість вважає. Тут важливо, щоб процес українізації відбувався виключно в рамках закону, де чітко визначено публічну і приватну сфери. Відповідно, вкрай важливо громадянам пояснити не стільки важливість мови, скільки важливість дотримання закону. Отже, й усі санкції мають накладатися не за те, що людина розмовляє не тією мовою, а за те, що вона порушує закон. Узагалі влада часто нехтує таким найдієвішим механізмом досягнення мети, як діяти виключно у правовому полі. Ніщо так не дисциплінує людину, як штрафи, покарання в межах закону. Часом достатньо домогтися виконання законів – і багато проблем відпадають самі собою.

Проблема колаборантів в Україні – вкрай гостра проблема. Адже тут складно розмежувати політичні погляди громадянина, на які він має право, і відверту підтримку ворога. З погляду розв'язання проблеми, то в Україні влітку 2024 р. ухвалено закони про колабораціонізм, виконання яких здатне послабити гостроту цього питання, оскільки законом чітко відокремлено поняття "власне колабораціонізм" від політичної діяльності, поглядів і переконань.

Інша проблема, яка хвилює громадян, а саме – розбіжності у політичних поглядах, насправді є радше плюсом, ніж мінусом. Політичний плюралізм є ознакою здорового суспільства і не може нести явної загрози суспільній солідарності. Тут важливо, щоб зберігалися спільні цінності. А вони якраз є спільними і виконують

консолідуючу функцію. Проблеми соціальної нерівності, несправедливості – це вічні суспільні проблеми, яких розв'язати неможливо. Однак держава здатна задіяти опосередковані методи їх послаблення у вигляді створення умов для ведення бізнесу, і тим самим робочих місць, адресної соціальної допомоги, у випадку України – розв'язання проблем людей з інвалідністю, які через війну набудуть масовості; надання пільг дітям-сиротам і т. д.

З-поміж окреслених проблем, які ускладнюють підтримання солідарності у суспільстві, дедалі більшої гостроти набуває ***проблема справедливого розподілу навантаження війни і ставлення до мобілізації.*** Ця проблема стосується насамперед мобілізованих. На відміну від намірів перед війною, коли близько 22% дорослого населення готові були приєднатися до збройних формувань, у липні 2023 р. лише близько 5% зголошувалися на такий крок. Частка тих, хто дотримується пасивної позиції, яка визначається насамперед намаганням вижити, навіть дещо зросла – з 17,5% до майже 23% [Резнік, 2022, с. 73]. Добровольців явно недостатньо для ведення тривалої війни. Це означає, що слід вдаватися до примусової мобілізації великої кількості людей. А це створюватиме велику соціальну напругу. Адже до числа цих людей можна віднести й їхні сім'ї, які так само зацікавлені питаннями справедливого розподілу тягаря війни.

Крім того, значна кількість чоловіків призовного віку нелегально виїхала за кордон, частина переховується всередині країни; навколо цієї теми виникла велика кількість корупційних схем; родини людей, які виїхали, є потенційними противниками чинної влади, оскільки вона проводить мобілізацію. Тому відновлення справедливості у цьому питання – це як викриття схем і покарання винних, так і запобігання таким злочинам; це обмеження в громадянських правах людей, які ухиляються від виконання своїх громадянських обов'язків через ускладнення надання послуг; це інвентаризація людей з інвалідністю й іншими способами уникнення мобілізації. Власне, тут так само йдеться про виконання процедур, передбачених законами про правовий режим воєнного стану, мобілізаційний, про колабораціонізм тощо. Головне, що такі дії мають бути чітко роз'яснені. Щоправда, слід

розуміти й те, що з розв'язанням цієї проблеми влада істотно запізнилася, тому її негативний вплив можна лише послабити.

Ще однією перешкодою у підтримці солідарності у суспільстві є ***зростання рівня аномійної деморалізованості суспільства*** [Резнік, В., 2022. с. 65]. За Дюркгеймом, аномія – це стан цілковитої протилежності соціального порядку в суспільстві або суспільного ладу – "стан суспільного безладу" [Дюркгейм, 2006, с. 309]. Аномія трактована, власне, як "відсутність норм" у суспільстві: "Ніхто вже не може сказати, що є можливим, а що ні, що є законним, а що незаконним, які устремління й вимоги можуть вважатися правомірними, а які переходять усякі межі. Отже, виходить, що немає речей, на які не можна б було посягати", – інтерпретує суть цього механізму В. Резнік. Цей стан вважається наслідком послаблення або унеможливлення соціальної регуляції в суспільстві, коли воно зазнає стрімких соціальних змін і перетворень унаслідок технологічних проривів, економічних піднесень і спадів, природних, політичних та воєнних катаклізмів [Резнік, 2022, с. 61]. Для країни, яка веде війну на виснаження, це вкрай негативна тенденція, адже вона спричиняє соціальну пасивність і намагання сховатися від проблем. Зрештою, саме суспільна аномія не дозволяла українцям ані створювати партії, ані громадські організації, внаслідок чого виникала ситуація, коли нібито без явних конфліктів, але суспільство програвало більш сильним акторам політичного процесу – державі, фінансово-промисловим групам тощо. Вкрай важливо, щоб зараз такою групою не став путінський режим.

Висновки. Рівень достатнього солідарного потенціалу зумовлений станом суспільства (ідентичності, цінності, суспільно-політичні орієнтації тощо), діями влади, глибиною проблем, які стоять перед країною. В Україні найважливішим фактором, який істотно полегшує підтримання солідарного потенціалу суспільства, є той факт, що війна фактично нівелювала конфлікти ідентичностей, які за своєю глибиною найскладніші і тому найважче піддаються врегулюванню. Агресія змусила громадян визначитися, на якому вони боці, у якій країні вони мешкають і що вони готові зробити як

громадяни. Спад гостроти конфліктів ідентичності, який стався в Україні внаслідок російської військової агресії, свідчить про їх трансформацію у менш загрозливі. Це не означає, що такі конфлікти менш виразні, однак, з погляду способів врегулювання, вони простіші. Іншими словами, домовитися, яким буде податок – 18 чи 20% – легше, ніж до якої цивілізації тягнутися – євразійської чи євроатлантичної.

Існує суспільний консенсус стосовно розвитку українського суспільства в напрямі зміцнення єдності нації, об'єднаної спільними громадянськими цінностями, політичними та правовими інституціями, базовими культурними уявленнями і традиціями [*Аналіз основних...,* 2024]. *З іншого боку,* ***дані соціологічних опитувань засвідчують появу тенденції до зниження солідаристського потенціалу.*** Причина цього пояснюється, по перше, об'єктивною неможливістю для суспільства довго жити у стані високого емоційного піднесення; по-друге, крахом високих очікувань і сподівань, пов'язаних зі швидкою перемогою, контрнаступом, швидким розпадом РФ; по-третє, є наслідком неефективних дій влади, які зумовлені неефективною комунікативною політикою, неадекватною реакцією на суспільні запити, неможливістю забезпечити справедливість у питаннях мобілізації, дотримання законності тощо; по-четверте, у концентрації влади інститутом президентства, що хоча і є об'єктивною необхідністю, але викликає багато запитань щодо свавілля.

Наразі в Україні фіксуємо своєрідний "відкат" у звичний довоєнний стан і зниження рівня суспільної мобілізації. Цей цілком закономірний процес в умовах війни може створювати певні ризики і загрози як для політичної стабільності всередині країни, так і для підтримання належної суспільної солідарності. Зниження рівня довіри до органів державної влади зазвичай обертається саботажем виконання державних рішень. У нинішній ситуації повномасштабної війни це виявляється насамперед в ухилянні від мобілізації, намаганні втекти за кордон, небажанні платити податки або, інакше кажучи, у невиконанні того, що в Конституції називається "громадянські обов'язки".

Розв'язання проблеми підтримання солідаристського потенціалу суспільства лежить у площині послаблення соціальної

напруги через задоволення суспільного запиту на справедливість, зниження корупції, посилення легітимності влади через повернення у правове поле. Проте базовою стратегією у посиленні солідаристського потенціалу українців має бути стратегія кооптації як процесу включення нових членів або представників до певної групи, організації чи еліти, щоб зменшити опозицію або забезпечити стабільність. Кооптація допомагає легітимізувати владу, залучаючи потенційно незадоволених осіб або групи на свій бік. Адже кооптація (інкорпорація, інтеграція, інклюзивність) широких суспільних прошарків і тим самим дисперсія влади – це ще й дисперсія відповідальності, адже без відчуття кожним громадянином особистої відповідальності за перебіг подій війну складно виграти.

РОЗДІЛ 6

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОТЕНЦІАЛ СПІЛЬНОДІЇ ТА НЕБЕЗПЕКА ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Організації громадянського суспільства, особливо у другому десятилітті XXI ст., перетворилися на потужних партнерів держави, доповнюючи і компенсуючи функції її структур у правозахисній, інформаційно-просвітницькій, культурній сферах, проведенні аналізу реалізації державної політики, антикорупційній діяльності, соціальній підтримці громадян, захисту довкілля тощо. Були вироблені та опробовані інструменти впливу ІГС на державну політику, механізми взаємодії з органами державної влади – громадські консультативно-дорадчі ради, публічні консультації та круглі столи, громадські слухання, громадські експертизи, колективні звернення до органів державної влади. Спільнодія ж з громадськістю стала звичною практикою і для владних структур під час ухвалення рішень на вищому та місцевому рівнях, у процесі законотворчості, що забезпечувалося посиленням інформаційно-роз'яснювального супроводу державної політики, звітністю органів державної влади.

У велику війну громадянське суспільство України увійшло з усім багажем здобутків і проблем, накопичених у попередній час. Аналіз становлення та розвитку громадянського суспільства Україні вказував, що цьому багатогранному явищу людського буття була притаманна певна амбівалентність. Тобто поєднання можливостей на потужний протест і одночасно слабких організаційних структур, помітного розриву між демонстрацією, спроможністю до мобілізації, реалізацією певних кампаній, але неможливістю здійснення постійного впливу на процес прийняття політичних рішень, для підтримки політичної, економічної та культурної трансформації України [Worschech, 2017]. Останнє підтверджувалося політичними кризами, коли громадські інститути, як підкреслював В. Горбулін, заявляли про себе як зрілі

суспільні сили, здатні до солідарних дій і мобілізації, як такі, що могли бути більш потужними, ніж владні [*Горбулін…,* 2024].

У 2014 р. громадянське суспільство відреагувало на розв'язану РФ війну хвилею патріотизму, продемонструвало безпрецедентний вияв самоорганізації заради захисту державної незалежності України, проявило себе потужним фактором у зупиненні російської експансії. Значна частина організацій громадянського суспільства (ОГС), серед них волонтерські, благодійні, релігійні організації, радикально переорієнтували свою діяльність на вирішення найгостріших потреб учасників бойових дій АТО / ООС, ветеранів, мирного населення, яке постраждало від російської агресії, тощо. Починаючи з 2020 р. громадянське суспільство зробило помітний внесок у профілактику та подолання наслідків пандемії COVID-19

Напередодні великої війни (станом на 01.01.2022 р.) серед понад 200 тис. неурядових організацій України найбільшу групу становили організації громадянського суспільства (ОГС) – 96,5 тис. (зростання порівняно з 2013 р. на 25%). Враховуючи суспільний запит, особливих темпів розвитку набули благодійні організації (БО) – 20,5 тис. (зростання за відповідний період на 38%) [*Кількість зареєстрованих…, 2022*]. Темпи кількісного зростання ОГС, особливо сектору благодійництва, були вражаючими. Так, згідно з рейтингом Word Giving Index Україна у світовому рейтингу благодійності у 2010 р. посідала 150-те місце. Натомість після Революції гідності, початку війни завдяки розгортанню мережі благодійницьких та волонтерських організацій Україна піднялася у світовому рейтингу у 2018 р. на 81-шу позицію [*Карта правових реформ...,* 2020]. У 2022 р. (на основі даних попереднього року) Україна вперше увійшла за показником благодійності до Топ-10 країн світу, ставши лідером серед країн Європи (75% громадян надавали допомогу незнайомим людям, 47% жертвували гроші на благодійність, 24% брали безпосередню участь у волонтерських чи благодійних організаціях) [*Charities Aid Foundation...,* 2022].

Однак масштаби індивідуальної участі українці у роботі ОГС залишалися невисокими. Наприкінці другого десятиріччя XXI ст. у

країні залученими до різноманітних громадських об'єднань було менше 15% громадян [Зайченко, 2018]. За даними ж Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, про свою залученість до активної громадської діяльності могли заявити ще менше – близько 7% громадян. Тобто, кількість громадських активістів істотно не зросла, але значно зросла, зважаючи на попит суспільства і держави, інтенсивність їхньої роботи. Були виявлені і причини цього – пасивність і байдужість населення, відсутність інтересу, корупція в органах влади, недостатній зв'язок ОГС із суспільством [*Громадянська пасивність...*, 2018].

Значна частина ГО мала фіктивний характер (за висновком експертів, у 2019 р. серед благодійних організацій країни результативно діяло не більше 10% [*Громадянське суспільство України в умовах війни...,* 2023]), існуючи "на папері" або нагадуючи філії політичних партій, фінансово-промислових груп. Незважаючи на значне піднесення після 2014 р. волонтерського руху, його учасники не завжди прагнули формалізувати свою діяльність. Були проблеми і в галузі прозорості фінансування ГО, їхньої надмірної залежності від донорів [*Індекс сталості..,* 2021]. Практика взаємодії влади та ІГС, навіть після Революції гідності, свідчила про прагнення влади нерідко використовувати останні задля "прикрашення демократичного фасаду", легітимації власних рішень. З боку політичної еліти країни, у багатьох випадках ставлення до громадської активності залишалося спрощеним, що не сприяло осучасненню механізмів процесу суспільної співпраці [Шайгородський, 2022, с. 306–312]. Набула поширення практика заснування ОГС державними службовцями, політико-економічними групами для реалізації корупційних схем або створення монополії в окремих сферах діяльності.

Українські ОГС довели недалекоглядність державного зверхнього ставлення до них своєю участю в обороні країни, перебравши на себе низку державних функцій. Завдяки їм відбувалося додаткове надходження до ЗСУ необхідного високотехнологічного військового обладнання та техніки (тепловізорів, приладів нічного бачення, безпілотників, планшетів з балістичними калькуляторами, автомобільної техніки тощо), засобів індивідуального захисту,

створення програм та підготовчих курсів з підготовки військових спеціалістів, психологічної допомоги бійцям, реабілітації ветеранів. ОГС у багатьох випадках, обходячи бюрократичні бар'єри і офіційні військові структури, виходили безпосередньо на військові частини. Часто-густо закупівля необхідного обладнання за кордоном і доставка його до України відбувалася у "сірій зоні" законності" (коли виникали проблеми з перевезенням допомоги через кордон або з її оподаткуванням).

Ситуація вимагала відповідного реагування держави, зокрема і заходами з гармонізації відносин з ОГС [Заремба, 2017]. Актуальність останнього була викликана і тим, що тривалий період "безкоштовного аутсорсингу" ОГС у військовій та гуманітарній сфері [Worschech, 2017], накопичення "втоми від війни", "вигорання" громадських активістів на тлі економічної нестабільності та невдоволення темпами реформ, популізму політиків вело до наростання в суспільстві розчарування, апатії, політичного відчуження [*Соціальні мережі…,* 2018].

Повною мірою зазначені тенденції підтверджували і соціологічні дослідження. Зокрема, проведені Соціологічною групою "Рейтинг" муніципальні опитування показували, що починаючи з 2014 р. ОГС стали користуватися найвищою довірою суспільства (на рівні підтримки діяльності Сил оборони, Церкви). Наприклад, у 2021 р. діяльність волонтерів схвалювали (цілком схвалювали / швидше схвалювали) від 66% (м. Дніпро) до 81% (м. Івано-Франківськ) громадян [*Сьоме всеукраїнське муніципальне...,* 2021].

Загалом, упродовж другого десятиліття XXI ст. громадянське суспільство на практиці довело свою здатність бути безпосередньо причетним до політичних процесів. Ініціативи, що виходили з його середовища, сприяли демократичній консолідації, налагодженню ефективної раціональної спільнодії суспільства і влади [Яблонський та ін., 2019]. Відбулися і якісні зміни у функціонуванні громадянського суспільства з погляду інтенсифікації соціального діалогу, зміни ролі самих громадських об’єднань. І хоча об'єктом їх інтересів залишалися окремі соціальні групи, діяльність неурядових організацій із захисту цих інтересів і цінностей перестали

мати локальний характер, набуваючи загально-суспільного значення, сприяючи позитивним змінам у різних сферах життя – захисту прав і свобод людини і громадянина, національної безпеки і оборони, охорони здоров'я, освіти, регіонального розвитку, захисту навколишнього середовища тощо [Пирожков та ін., 2017].

Поряд з тим, зростання ролі ОГС як дієвого суб'єкта суспільно-політичних відносин, необхідність залучення їхнього потенціалу до проведення широкомасштабних реформ, прискорення кроків України на шляху євроінтеграції вимагало втілення якісно нового рівня партнерських взаємин по лінії держава – суспільство, що активізувало подальші пошуки ефективної державної політики у напрямі створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства. Зважаючи на те, що основою розвинутого громадянського суспільства визначається "демократія і водночас чітка законодавчо-правова база, яка регламентує права та обов'язки громадян" [Власюк, 2016], це передбачало залучення широкого комплексу заходів, спрямованих на осучаснення основних механізмів та принципів його взаємодії з державою. В умовах трансформаційних процесів, загрози російської інвазії на порядок денний суспільно-політичного життя України висувалося питання узгодженого розвитку держави і громадянського суспільства, які мали унеможливити "сповзання" демократії, а разом з нею і правової держави, до "деспотії більшості", забезпечити участь усіх громадян у діяльності ОГС [Пирожков та ін., 2017].

У цьому напрямі упродовж попереднього десятиліття в руслі розвитку і підтримки громадянського суспільства, посилення інституційної спроможності його організацій в Україні було ухвалено близько 60 державних нормативних актів [Шайгородський, 2022, с. 302]. Однак, як виявилося, цього, зважаючи на потреби модернізації країни, осучаснення інституту народовладдя, вдосконалення інституту прав і свобод людини і громадянина, реформування органів державної влади і місцевого самоврядування, а заразом, зміцнення безпеки і обороноздатності держави, було недостатньо.

На згадані проблеми була сфокусована увага низки провідних ОГС – (Ініціативного центру сприяння активності та розвитку

громадянського почину "Єднання", Центру демократії та верховенства права /ЦЕДЕМ/, Українського незалежного центру політичних досліджень /УНЦПД/ та ін.), які представили влітку 2020 р. аналітичний комплексний документ – "Карта правових реформ для громадянського суспільства в Україні" [*Карта правових реформ...,* 2020]. В документі (до його розробки було залучено понад 150 громадських та благодійних організацій, 250 експертів) були розглянуті і систематизовані наявні проблеми громадянського суспільства, визначені найбільш ефективні заходи для їх розв'язання в площині адміністративно-правових відносин, що мало сприяти подальшому розвитку громадянського суспільства, посиленню його участі в процесі демократичної трансформації України на період 2021–2025 рр.

Загалом було визначено 91 проблему (серед них – нерозвинутість процедур залучення громадян до ухвалення рішень на рівні місцевого самоврядування, недостатнє залучення ОГС до надання соціальних послуг, відсутність державної цільової програми сприяння розвитку волонтерського руху, податковий тиск на благодійну та волонтерську діяльність, низький рівень залучення міжнародних волонтерів до роботи з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування та ін.), запропоновано 307 сценаріїв їхнього вирішення. Успішне втілення цих накреслень передбачало як об'єднання зусиль ОГС й органів влади у законодавчому процесі, так і врахування спільних напрацювань під час формування осучасненої стратегії держави щодо громадянського суспільства, робота над якою перебувала на завершальному етапі.

Поява наприкінці 2021 р. "Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки" [Про Національну стратегію сприяння, 2021], затвердженої указом президента, стало знаковою подією у сфері взаємин громадянського суспільства і держави. До підготовки та реалізації цієї стратегії (на етапах планування, реалізації, моніторингу виконання планів, оприлюднення результатів), окрім органів державної влади, наукових центрів НАН України та МОН України, міжнародних партнерів, були широко залучені провідні громадські

аналітичні центри (УНЦПД, ЦЕДЕМ, ІСАР "Єднання", Міжнародний фонд "Відродження", Центр політико-правових реформ, Центр протидії корупції та ін.). Згідно з указом президента вже на початку 2022 р. (переважно до вибуху широкомасштабної російсько-української війни) обласними державними адміністраціями (включаючи обласні військово-цивільні адміністрації у Донецькій та Луганській областях, Київську міську раду) були розроблені / оновлені детальні регіональні програми щодо сприяння розвитку громадянського суспільства [*Регіональні цільові програми...,* 2022].

Серед найбільш актуальних завдань для вирішення були такі: створення сприятливих умов для подальшого розвитку в регіонах громадської ініціативи та самоорганізації, налагодження партнерської взаємодії між громадянами, ОГС та місцевими органами влади, забезпечення участі громадян у прийнятті та реалізації владних рішень, створення умов для фінансової підтримки ОГС місцевими органами влади, сприяння участі ОГС у наданні суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довкілля, громадського порядку та ін.), формування спільної громадянської ідентичності, розбудова демократичних інститутів, консолідація суспільства навколо проведення реформ, посилення спроможності громад, їхньої міжрегіональної кооперації в рамках унітарної України тощо.

Починаючи з 24 лютого 2022 р. громадянське суспільство України підтвердило, що є надійним партнером держави у реагуванні на появу нових викликів, пов'язаних з війною. Величезні масштаби російсько-української війни, гуманітарна криза, яка охопила мільйони українців, неспроможність діючих соціальних інститутів справлятися з напливом проблем призвели до того, що розв'язання значної частини з них лягло на плечі громадянського суспільства, його організацій та численних об'єднань, що ініціативно виникали, спонтанних дій окремих осіб [Дембіцький та ін., 2022]. Відтепер основна увага ІГС, діяльність яких відбувалася у тісному контакті з центральними та регіональними органами влади, органами місцевого

самоврядування[1], була прикута до мобілізації зусиль у відбитті ворожої навали. Серед них – допомога Збройним силам України та підрозділам Територіальної оборони, забезпечення функціонування цивільної інфраструктури, надання підтримки незахищеним верствам населення, ВПО (допомога в евакуації, розв'язанні соціально-побутових проблем, наданні психологічної, правової та інформаційної підтримки), документування воєнних злочинів, здійснення інформаційно-комунікативного супроводу перебігу війни, боротьба з ворожою пропагандою та ін.

Згадані напрями, багато з яких до тих пір були нетиповими для громадського сектору, охоплювали у перший рік широкомасштабної війни абсолютну більшість проєктів діючих та особливо новоутворених організацій, які, як автономні суб'єкти цивільно-правових відносин, уже з перших днів війни виявили здатність не лише до залучення до своєї діяльності значних людських ресурсів, а й донорського фінансування, що значною мірою зняло навантаження з державного та місцевого бюджетів. Високі потенційні можливості громадянського суспільства, його спроможність до мобілізації значних ресурсів на підтримку оборонних та гуманітарних потреб України були відзначені і й у звіті правозахисної організації Freedom House [*Freedom in the World,* 2023].

Цінний матеріал щодо форм і методів функціонування ОГС у перший рік широкомасштабної війни дає дослідження, підготоване силами ГО "Центр спільних дій" [*Спільноти воєнного часу*..., 2023]. Згідно з його результатами, основний масив громадських ініціатив, починаючи з лютого 2022 р., був спрямований на оборонну та соціальну тематику. Серед джерел ініціатив основна частка припадала на громадський сектор (54%), місцеву владу (18%), бізнес (16%), заклади освіти (5%). У понад 55% ініціатив цільовою аудиторією були військовослужбовці та ВПО; до 30% – мешканці

[1] На загальнонаціональному рівні – Офіс президента України, Секретаріат Кабінету Міністрів України, Міністерство оборони України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство з питань інтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство молоді та спорту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій та ін.

прифронтових / деокупованих територій, місцеві жителі; до 10% – медичні заклади, вразливі групи населення та ін.

Водночас самі ОГС у 2022 р. були вимушені долати серйозні труднощі. Головні з них – різке скорочення обсягу та джерел фінансування, втрата взаємодії з партнерами, організаційна та кадрова нестабільність, необхідність переміщення до безпечніших регіонів України або за кордон [Потапенко та ін., 2022]. Проблему становили і виклики психологічного характеру ("вигорання", невпевненість у майбутньому) [*Громадські організації та активісти...,* 2022]. Поряд з цим до 80% ІГС повністю або частково зберегли своє функціонування [*Громадянське суспільство України в умовах війни...*, 2023], довівши, що є стійкими структурами, здатними адаптуватися до умов війни, готовими до освоєння нових форм функціонування – участі в коаліціях або інших формах мережування громадянського суспільства, кроссекторальному співробітництві (державний, комерційний, громадський сектори), бути рушієм важливих суспільно значимих інновацій. Хоча у 2022 р. обсяг "пропозицій" щодо співпраці з боку влади скоротився (приблизно в 1,5 раза) ця проблема вважалася громадськими активістами такою, що була несуттєвою [*Громадянське суспільство України в умовах війни...,* 2023]. Дані на час середини 2023 р. свідчили, що всього в країні було релоковано менш ніж 10% ГО. Майже п'ята частина ГО отримувала міжнародну допомогу, що стосувалося передусім релокованих та новоутворюваних організацій, які отримували гранти на підтримку внутрішньо переміщених осіб (ВПО), вразливих груп населення, підвищення соціальної згуртованості, організацію навчальних програм тощо [Падалка та ін., 2023].

Війна значно ускладнила середовище функціонування ОГС. За підсумками експертних досліджень (на основі 11 індикаторів та 30 стандартів) його оцінка у 2022 р. знизилася з 5,2 до 4,7 бала (за семибальною шкалою). До сфер з найнижчими оцінками увійшли право на приватність, державна допомога, доступ до фінансування, зобов'язання держави у захисті (від 4,7 до 3,8 бала). Трійка сфер з найвищими оцінками (свобода об'єднань, рівне ставлення, співпраця між державою та ІГС) залишилася на довоєнному рівні (від

5,2 бала до 5,6 бала) [Конончук та Чорноуська, 2022]. Моніторинг ситуації у 2023 р. засвідчив незначне покращення середовища ГС. Зокрема, позитивні зміни відбулися у сфері державної підтримки (зростання з 4,3 бала до 4,4 бала), співпраці між державою і ОГС (зростання з 5,2 бала до 5,3 бала) [Скворцова та ін., 2023].

Незважаючи на труднощі, пов'язані з війною, завдяки увазі та підтримці держави у 2022–2023 рр. намітилася позитивна тенденція щодо подальшого зміцнення громадянського суспільства. Згідно з міжнародним Індексом сталості розвитку ОГС він у 2022 р. вперше зріс до 3,1 бала (де 1 бал є найвищим). З 7 вимірів Індексу чотири покращилися – правове середовище, організаційна спроможність, фінансова життєздатність, адвокація. Інші три (надання суспільно-корисних послуг, розвиток секторальної інфраструктури, публічний імідж) залишилися на попередньому рівні. Попри скорочення програм державної допомоги основними джерелами фінансування громадського сектору у 2022 р. були пожертви та членські внески громадян України [*2022 Індекс сталості організацій...,* 2023]. У 2023 р. за рахунок незначного посилення показників організаційної спроможності, надання послуг, секторальної інфраструктури громадський сектор посилив свої позиці, а загальний показник Індексу сталості ОГС зріс до 3 балів, увійшовши у найвищу стадію – "посиленої сталості" [*Індекс сталості розвитку...,* 2024].

Поряд з цим через баланс різноманітних факторів на початку широкомасштабної війни у сфері співпраці держави і громадянського суспільства ще залишалися питання, які потребували свого вирішення. Зокрема, стосовно правового становища ОГС, яке, незважаючи на ухвалення низки законодавчих актів, хоча і залишалося сприятливим, однак істотно не покращилося. Прикладом цього були наявні проблеми з реєстрацією та оподаткуванням ГО. Правоохоронними органами була навіть відкрита низка кримінальних проваджень проти волонтерів та благодійників, які опікувалися доставкою гуманітарної допомоги ЗСУ з-за кордону, що знайшло чималий розголос, змусило втрутитися у ситуацію правозахисні організації. Справа була зрушена з місця вже у

2022 р., коли на запит часу Верховна Рада України ухвалила відповідні закони, що зняло напругу. Серед них Закон України "Про внесення змін до Закону України „Про волонтерську діяльність" щодо підтримки волонтерської діяльності" (№ 2519-IX), Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування благодійної допомоги, зібраної волонтерами" (№2747-IX) та інші, які гарантували державну підтримку ОГС, що надало помітного імпульсу у розвитку волонтерського і добродійного руху.

Водночас деякі законодавчі ініціативи містили ризики, які могли мати суперечливі наслідки для розвитку громадянського суспільства. Зокрема, йшлося про Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо ввезення, обліку, розподілу гуманітарної допомоги, особливостей оподаткування відповідних операцій та подання звітності" (2023 р.), про запровадження Автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги, які, з одного боку, полегшували процедуру ввезення з-за кордону гуманітарної допомоги для ГО та БО, а з іншого боку, ускладнювали її для малопотужних організацій.

Певні проблеми залишалися і у сфері трансформації місцевого самоврядування, що не могли повною мірою забезпечити їхню відкритість до співпраці з громадськістю. Це стосувалося законопроєктів щодо утвердження норм народовладдя на рівні місцевого самоврядування, сприяння інтеграції до місцевих громад ВПО, розвитку демократичних процедур та інструментів громадської участі, підвищення ролі громадянського суспільства у процесах ухвалення рішень тощо, низка з яких проходила процедуру ухвалення у 2023–2024 рр. (Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування", Закон України "Про публічні консультації", Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування"). На думку експертів, суперечливі наслідки для взаємодії громадянського суспільства і держави міг мати і Закон України "Про лобіювання" (2024 р.), положення якого містили ризик тиску на громадський сектор [*Індекс сталості розвитку...,* 2024].

Аналіз ситуації після лютого 2022 р. виявив значний невикористаний потенціал у сфері взаємодії держави і громадянського суспільства. Одне з перших таких досліджень на цю тему, виконане влітку 2022 р. в межах Проєкту Ради Європи "Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень", виявило, що, незважаючи на помітну активність ІГС на рівні взаємодії з місцевими радами та муніципалітетами, залишалися існувати проблеми у сферах комунікації (62%), використання інструментів громадської участі (34%), втілення громадських проєктів, здійснення контролю над владними інституціями (28%) [Гвоздік та ін., 2022]. Подібна думка була висловлена і в дослідженні "Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства в умовах війни" (2023 р.), яке здійснювалося за ініціативи Фонду Східна Європа (недостатній доступ до ухвалення рішень та залучення громадськості до розробки політики, недостатній рівень підтримки з боку влади тощо). На той час потенціал взаємодії ОГС і влади розцінювався в діапазоні від "середнього" до "достатнього" [Падалка та ін., 2023].

Згідно з висновками КМІС [*Громадянське суспільство України в умовах війни…*, 2024], незважаючи на те, що громадянське суспільство підтвердило свій статус надійного і важливого партнера держави у скрутний момент історії, в країні були аж ніяк не поодинокі випадки, коли органи влади лише імітували громадську участь у політичному житті. Через брак політичної волі, необізнаність посадовців, намагання усунути небажаних конкурентів значною мірою залишався обмеженим вплив ОГС на прийняття рішень на державному та місцевому рівні, доступ до інформації та ресурсів. Мали місце і штучні бюрократичні перепони, недовіра чи ігнорування чиновниками експертних висновків з боку громадського середовища. Результати соціологічних досліджень вказували, що лише близько 40% ГО в умовах війни змогли набули позитивного досвіду співпраці з органами влади. Налагодження успішної взаємодії з центральними органами влади змогли підтвердити 25% представників ГО. З місцевою виконавчою владою цей відсоток підвищився до 39%, а на рівні місцевого самоврядування – до 46%.

Близько третини респондентів відгукувалися про контакти з владними інституціями як "посередні" чи "погані". Наразі більша частина громадських активістів вважала, що рівень комунікації між владою і громадянським суспільством, існуюча нормативно-правова база, регуляторні акти держави щодо діяльності ОГС є достатніми, послідовними і передбачуваними.

Згадані процеси повною мірою позначилися на кількісних та якісних параметрах ОГС. Лише за 10 місяців 2022 р. державну реєстрацію отримало 6,4 тис. благодійних організацій, що перевершило показники попереднього року у 7,7 раза [*Громадянське суспільство України в умовах війни...,* 2023]. Останнє було свідченням не лише мобілізації громадянського суспільства на відсіч ворогу, але й прагненням здобути юридичний статус, що спрощувало їхнє функціонування, налагодження кроссекторальної взаємодії [*За час повномасштабної війни…,* 2022]. Згідно з даними Державної служби статистики України на початок 2024 р. загальна кількість ГО в країні зросла до 102,8 тис., БО – до 29,9 тис. [*Кількість зареєстрованих юридичних...,* 2024].

У країні стрімко зросла активність волонтерського руху, благодійництва, що стало провідною сферою діяльності громадянського суспільства у всіх регіонах України. Про всенародний характер волонтерства як майданчика формування громадянськості, реалізації потенціалу особистості, прикладу для самоорганізації суспільства, причетності до перемоги та її наближення [Педан, 2022], свідчили і результати різноманітних соціальних досліджень. Згідно з результатами одного з них (грудень 2022 р.) до волонтерства залучилося близько 61% українців, ще частина громадян висловлювала намір долучитися згодом [*Опір агресору...,* 2023]. Цей напрям громадської ініціативи упродовж декількох тижнів після початку війни трансформувався з рівня, який нагадував стихійну самоорганізацію активістів та груп, до централізованого системного руху, який у своїй діяльності оперував сучасними інструментами логістики та менеджменту. Волонтери відзначилися своєю винятково важливою роллю у процесі евакуації мільйонів громадян до центральних та західних областей України, виїзду за кордон. Вони були єдиними, хто здійснював свою місію не лише

на лінії бойового зіткнення, але й на тимчасово окупованій території (евакуація громадян, доставка гуманітарної допомоги, продовольства, медикаментів). Були непоодинокі випадки, коли волонтери зазнавали репресій від окупантів і навіть гинули. Починаючи з кінця 2022 р. волонтери опікувалися таким масштабним загальнонаціональним проєктом, як "Пункти незламності" – тисяч локацій, які облаштовувалися по всій Україні.

Провідну увагу ОГС приділяли допомозі Силам оборони, що охоплювало моніторинг потреб, акумуляцію коштів, придбання та оперативну доставку в Україну високотехнологічної техніки та обладнання (в поодиноких випадках – озброєння). Про вражаючі результати у цій сфері свідчив широкий перелік успішних акцій (всеукраїнських, регіональних, місцевих) зі збору коштів, які неофіційно дістали статус народних. Серед найбільш масштабних можна виділити проєкт "Народний Байрактар" (червень 2022 р.), ініційований БО "Фонд Сергія Притули". Мегазбір тривав усього три дні і, замість запланованих 500 млн грн, приніс 600 млн грн [*Найбільші збори на ЗСУ…,* 2023]. У серпні 2023 р. до 32-ї річниці Незалежності України БФ "Повернись живим" спільно з фандрейзинговою платформою UNITED24, створеною за ініціативи Президента України В. Зеленського, за три дні на проєкт "Операція "Єдність" (10 тис. дронів для ЗСУ) було акумульовано 235 млн грн. Головним донатором на оборонні потреби України стало українське суспільство. Зокрема, через БО упродовж лютого–травня 2023 р. українці переказали на потреби оборони України 54,6 млрд грн [*Ціна перемоги*…, 2023], що врази перевищувало пожертви з боку приватних компаній та банків. У перші два найбільш критичні місяці війни на ОГС припадало понад 80% гуманітарної допомоги, яка надійшла на адресу України з-за кордону [*Військові адміністрації отримують*…, 2022].

Ефективні дії ОГС в умовах широкомасштабної війни підтвердили їхній значний вплив на суспільні настрої, консолідацію та мобілізацію українських громадян на відбиття смертельної небезпеки, що супроводжувалося зростанням довіри до держави, ключового фактору досягнення перемоги. Ці тенденції були зафіксовані

у спільному соціологічному дослідженні Фонду "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва та Центру Разумкова, проведеному через кілька місяців після російського вторгнення (серпень 2022 р.). На той час рівень довіри суспільства до волонтерів зріс до 77% (4-та позиція у рейтингу довіри серед різних інститутів суспільства), до усіх ГО – до 44% (8-ма позиція). Загальний рівень довіри до згаданих ОГС порівняно з 2021 р. зріс в 1,5–4 рази. Для порівняння – рівень довіри до Церкви зріс незначно – до 42%, а політичні партії залишалися аутсайдерами у рейтингу [*Довіра до держави...*, 2022]. Згадані настрої суспільства відображали й бачення ситуації з боку громадських активістів, їхнього відповідального ставлення до місії, яку вони несли у перший, найтяжчий період широкомасштабної війни. В їхньому середовищі побутувало переконання у тому, що їхня діяльність була вкрай корисною, такою, що сприяла консолідації української спільноти, зміцнювала відчуття згуртованості та незламності, стимулювала віру у перемогу [*Громадянське суспільство України в умовах війни...*, 2023].

Загальне уявлення про вагу добродійних організацій України в умовах найкритичнішого – першого року війни дає щорічний рейтинг "Топ 100 публічних транспарентних доброчинних організацій України" [*Щорічний рейтинг...*, 2023]. Перше місце за обсягом видатків на реалізацію благодійних програм посіло Товариство Червоного Хреста України – ТЧХУ (5,8 млрд грн), друге – МБФ "Повернись живим" (5,6 млрд грн), третє – БО "Фонд Сергія Притули" (3,9 млрд грн), четверте – МБФ "Карітас України" (Патріарша курія УГКЦ, 2,8 млрд грн), п'яте – БО "100% життя", "Всеукраїнська мережа людей, які живуть з ВІЛ/СНІД" (2,4 млрд грн), шосте – БО "Фундація Олени Зеленської" (1,6 млрд грн), сьоме – Міжнародний фонд "Відродження" (0,99 млрд грн).

Намітилася і спеціалізація БО, які у своїй діяльності спиралися на підтримку громадян України, органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємців, іноземних партнерів. Так, ТЧХУ, окрім традиційного напряму щодо надання медико-соціальної допомоги вразливим верствам населення, сфокусувало свою діяльність на евакуації громадян, допомозі ВПО, розшуку безвісти зниклих громадян, реабілітації поранених військовослужбовців.

Товариство стало однією з перших ГО, яке за рахунок фандрейзингу взяло на себе фінансування деяких державних програм (ваучерна програма підтримки ВПО, фінансування програми "прихисток" тощо). Загалом до кінця 2023 р. ТЧХУ охопило своєю допомогою близько 12,5 млн громадян [*Карта гуманітарної допомоги...,* 2023].

Головним напрямом діяльності авторитетних організацій "Повернись живим" та "Фонду Сергія Притули" була акумуляція коштів на потреби ЗСУ, придбання високотехнологічного обладнання та озброєння, військове навчання, реабілітація ветеранів. МБФ "Карітас України", виходячи з християнських морально-етичних цінностей, здійснював свою традиційну місію доброчинності та соціальної роботи, психологічної та юридичної підтримки. Під час війни до його основних напрямів діяльності додалася допомога ВПО, українцям, які повернулися з-за кордону, інформаційно-просвітницька діяльність. БО "Фундація Олени Зеленської" – організація першої леді України, спрямовувала свою діяльність на відновлення людського капіталу країни.

Помітну роль ОГС відіграли у сфері адвокації (представництва, відстоювання інтересів) України за кордоном, народної дипломатії, інформування світової аудиторії про воєнні злочини РФ, зміцнення міжнародного авторитету держави, створення потужної міжнародної коаліції, акумуляції значних матеріальних та фінансових ресурсів на потреби оборони та відбудови, розширення санкцій проти РФ, пропагування ідеї вступу України до ЄС та НАТО. Загалом до сфери міжнародної адвокації у 2022–2023 рр. було залучено близько 10% ОГС [*Громадянське суспільство України в умовах війни...,* 2023]. Передусім ішлося про українців, які в умовах війни були вимушені опинитися поза межами країни. Серед них – БФ "Майбутнє для України" ("Future for Ukraine"), створений у 2022 р. у Варшаві українськими біженцями, переважно жінками. Організатори фонду бачили свою місію у наданні підтримки державі, співгромадянам, які потерпали від війни, культивуванні майбутнього України як незалежної європейської держави. До здобутків організації варто віднести формування

позитивного іміджу про Україну (публікації у виданнях "Forbes", "The Guardian", "CBS News", "Euronews", "Vogue" та ін.).

До подібних завдань була залучена і ГО "Міжнародний центр української перемоги" (ICUV), яка мала філії у низці європейських країн. Її мета – адвокація інтересів України на міжнародному рівні. Спираючись на потужний кадровий склад Центру (його співзасновницею стала екснародний депутат України Г. Гопко), йому за роки війни вдалося провести низку знакових акцій у багатьох столицях світу (Вашингтон, Брюссель, Берлін та ін.), провести переговори з відомими політиками на теми визнання Росії державою-спонсором тероризму, інформаційної підтримки міжнародної гуманітарної допомоги, заходів щодо захисту свободи і незалежності України, пропаганди євроінтеграційних прагнень України тощо. Одним з останніх заходів ICUV у 2024 р. стала його участь у Варшавському безпековому форумі (жовтень 2024 р.), який став важливою платформою для обговорення питань міжнародної безпеки, актуалізації проблеми геноцидного характеру російсько-української війни.

Потенціал громадянського суспільства був задіяний і на таких щорічних заходах високого рівня, як міжнародні конференції, які присвячувалися Україні. Починаючи з 2017 р. такими були конференції з питань українських реформ (Лондон, Копенгаген, Торонто, Вільнюс), а з 2022 р. – конференції з питань відновлення і довгострокової відбудови України (Лугано, Лондон, Берлін). Участь у цих заходах представників громадянського суспільства посилювала авторитет України, засвідчувала її прихильність до здійснення реформ і зміцнення демократії, а в цілому сприяла консолідації міжнародної підтримки країни у її боротьбі з агресором, мирному відновленню, втіленню євроінтеграційних прагнень. Зрілість громадянського суспільства України, його відданість демократичним ідеалам було засвідчено на Міжнародній конференції з питань відновлення України у Лугано (Швейцарія, 2022 р.). На ній було оприлюднено "Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація)", який підписали майже 120 вітчизняних ГО. У Маніфесті були сформульовані головні принципи і цінності, які об’єднали українське суспільство в обороні і відбудові країни:

Україна є державою з європейською ідентичністю; Україна є представницькою демократією; Україна є державою з відкритою ринковою економікою; громадянське суспільство є важливим способом участі громадян у суспільному житті та ін. Були визначені і "червоні лінії", перетин яких був неприйнятним – втрата державної незалежності та територіальної цілісності країни, відмова від захисту прав людини, демонтаж демократичних інститутів, зменшення прозорості державного управління, відмова від європейської та євроатлантичної інтеграції [*Маніфест громадянського суспільства…*, 2022].

Про визнання ролі громадянського суспільства у мирній відбудові свідчило і те, що на конференції було визначено сім принципів відбудови України (міжнародне партнерство, спрямованість на реформи, верховенство права, демократична участь, залучення стейкхолдерів, гендерна рівність та інклюзія, сталий розвиток). Практично кожний з них тією чи іншою мірою стосувався громадянського суспільства. Поряд з тим оприлюднений на конференції урядовий "План Відновлення України" вносив у ситуацію певний дисонанс, адже у ньому була проігнорована проблема щодо місця і ролі громадянського суспільства у мирній відбудові, пропозиції ОГС щодо окремих напрямів відбудови і модернізації (зокрема "зеленого відновлення"). За підсумками міжнародної конференції згадана ситуація знайшла у суспільному дискурсі однозначну оцінку – громадянське суспільство "має бути включене в плани відновлення країни" [*Конференція в Лугано…*, 2022].

Враховуючи цей досвід, аналітичні ГО України у подальшому заздалегідь готували до міжнародних форумів свої експертні розробки, наперед бронюючи собі участь у панельних дискусіях. Про відповідні корективи держави у цьому напрямі, а разом з тим значний потенціал "третього сектору" України, довіру до нього з боку зарубіжних партнерів засвідчила Лондонська конференція "Відновлення України" (2023 р.) на якій ІСАР "Єднання" виступив як генеральний партнер і спонсор паралельного заходу за назвою "Формуємо нову Україну: забезпечення стійкого відновлення". За її результатами експерти відзначали, що "є дуже велика довіра до

нашої країни, до нашої спроможності. За кордоном бачать співпрацю уряду з громадянським суспільством, яка зараз тісна, як ніколи. І зараз наше завдання – зберегти цю співпрацю і зробити цю довіру й процес глибокими, якісними і демократичними" [Кириченко, 2023]. Результати конференції були обговорені на громадському форумі "Відновлення країни. План дій після Лондона" на якому було представлено чергове аналітичне дослідження – "Відновлення України: пріоритети, ризики, включеність". Загальний лейтмотив обговорення висловив виконавчий директор МФ "Відродження" О. Сушко – громадянське суспільство прагнуло бути учасником не лише відбудови України, а й її модернізації за кращими світовими зразками [*Про що говорили у Лондоні…*, 2023].

Остання – Берлінська міжнародна конференція "Відновлення України" (2024 р.), яка проходила під слоганом "Об'єднані у захисті. Об'єднані в відновленні. Сильніші разом" продемонструвала помітний прогрес України у здійсненні внутрішніх трансформацій, зокрема у контексті економічної стійкості та підготовки до вступу до ЄС. У роботі конференції традиційно взяли участь представники ОГС з України, які виклали осучаснене бачення місця громадянського суспільства у житті держави ("Візія стійкості").

Громадянське суспільство України чутливо реагувало на міжнародні події, надаючи особливу увагу підтримці мирних ініціатив своєї держави, Президента України В. Зеленського. Так, напередодні відкриття Глобального саміту миру у Швейцарії (2024 р.), який зробив серйозний крок у просуванні Української формули миру, що відповідали міжнародному праву, Статуту ООН, з боку понад 60 ОГС був оприлюднений заклик до світових лідерів з вимогою посилити санкції проти російського енергетичного сектору ("The World Must Strengthen Global Energy Sector Sanctions Against Russia to Create Peace"), що розглядалося як дієвий інструмент у досягненні миру [*The World Must Strengthen...*, 2024].

В умовах стабілізації військово-політичної ситуації на зламі 2022–2023 рр. у діяльності ОГС помітною стала тенденція переорієнтації до програм, пов'язаних з відновленням країни, що зумовило активізацію інфраструктурних проєктів з розбудови демократії, налагодження партнерських відносин між громадянським

суспільством і державою. Відображенням цього стала поява ще у 2022 р. стратегії "Україна після перемоги. Бачення України 2030", яка була підготовлена силами Центру політико-правових реформ у співпраці з громадською коаліцією "Україна після перемоги". Документ містив професійний аналіз дій влади, рекомендації та застереження щодо основних напрямів її політики [*Україна після перемоги…,* 2022]. У Стратегії були запропоновані адміністративні та законодавчі ініціативи, які мали сприяти залученню громадян до вироблення і ухвалення владних рішень, стимулювати економічну активність ОГС, інституційно забезпечити діяльність волонтерських, благодійних, правозахисних організацій тощо. У доопрацьовану вигляді Стратегія розвитку країни та кроки з її втілення, представлені Школою політичної аналітики НаУКМА та Коаліцією "Реанімаційний Пакет Реформ", була винесена на публічне обговорення у 2023 р. Необхідні модернізаційні процеси в Україні бачилися авторами у нерозривному зв'язку з перемогою у війні, втіленні європейської інтеграції, вступу України до НАТО, а в цілому – дотриманні демократії, прав людини й верховенства права [*Бачення України…*, 2023].

Для таких потужних інституцій, як ЦЕДЕМ, ІСАР "Єднання" та ін. починаючи з 2023 р. провідною сферою діяльності стала консультативно-методична допомога ОГС у налагодженні міжсекторальної взаємодії, розвитку соціального підприємництва, відновлення у громадах, технічного адміністрування грантових конкурсів та ін., що відбувалося за підтримки держави, міжнародних партнерів (Програма розвитку ООН в Україні, Фонд "Партнерство за сильну Україну" та ін.). Значні зміни відбулися і у діяльності Міжнародного фонду "Відродження", який відійшов від формату "надзвичайного реагування", зосередившись на довгострокових проєктах – сприяння державі у переможному завершенні війни, збереженні стійкої демократії, досягненні прогресу в євроінтеграційному процесі, розробці стратегії залучення громадянського суспільства до відбудови України. ОГС різного профілю все активніше переходили від участі у проєктуванні планів відновлення громад до практичного втілення їх у життя. Наприклад, це

стосувалося відновлення Гостомельської громади (БФ "Коаліція миру Україна"), Бучі (Фонд "Партнерство за сильну Україну"). Помітні кроки у відбудові на рівні громад у вигляді підготовки проєктів "зелених планів" розроблених екологічними організаціями, та їхнього втілення.

Загалом уже у 2023 р. понад 60% ГО стали учасниками проєктів з відновлення країни [*Громадянське суспільство України в умовах війни*..., 2023]. Про їхню вагу вказувало й те, що саме вони постачали на замовлення уряду, органів місцевого самоврядування не менше третини соціальних послуг, які потребували громадяни [*Бачення України…,* 2023]. Натомість частка організацій, для яких сприяння армії та потерпілим від вторгнення РФ були основними сферами діяльності, зменшилася (до 38% та 32%, відповідно, [Тягнирядно, 2024]). За деякими даними у 2023 р. ОГС брали участь у 22 сферах відновлення країни (створення інформаційних систем та реєстрів, відкриття аналітичних центрів та координаційних експертних майданчиків для супроводу відновлення, підготовка аналітичних планів та навчальних програм, залучення мешканців громад до планування і участі у відновленні, адаптація ветеранів тощо) [*Дослідження ініціатив...,* 2023]. Як відмічалося експертами, громадські структури були готові реалізовувати не менше 25% всіх проєктів, які надавалися країні міжнародними донорами, стати надійними партнерами для усіх 1470 територіальних громад, обласних держадміністрацій у розробці та реалізації програм відновлення [*URC: Максим Лациба…,* 2023].

Про практичні кроки спільнодії громадських організацій та органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій свідчило обговорення проблеми відновлення муніципальної інфраструктури, яке відбулося на початку 2024 р. [*Представники громад обговорили…,* 2024]. Про актуальність заходу свідчило те, що з початку російсько-української війни в Україні було зруйновано чи пошкоджено близько 10% житлового фонду. На заході, в якому взяли участь понад 140 зацікавлених суб'єктів, були проаналізовані актуальні питання відновлення, залучення інвестицій, налагодження кроссекторального партнерства, розвиток територіальних

громад, використання відновлюваних джерел енергії для забезпечення стійкості в умовах воєнного стану тощо.

Поряд з цим у галузі відновлення України також були свої проблеми, які стояли на заваді досягнення оптимальних результатів. Так, згідно з підсумковими матеріалами, підготовленими О. Луцевич (керівник Проекту ЄС для розвитку громадянського суспільства, експерт Chatham House) "Відновлення України в часи війни та роль громадянського суспільства" (2024 р.) [Lutsevych, 2024] представники 72% ОГС України дотримувалися думки, що головною перешкодою їхнього залучення до відбудови є брак політичної волі на топрівні. Серед інших перешкод – відсутність відповідної інформації щодо відбудови (59%), активні бойові дії (55%).

Широкомасштабна війна призвела до зміни формату взаємодії держави і громадянського суспільства [Яремчук, 2023, с. 400–409]. Насамперед це було пов'язане з запровадженням 24 лютого 2022 р. воєнного стану, відповідно до якого в країні було встановлене тимчасове обмеження конституційних свобод. Наступними законодавчими актами було запроваджено обмеження у сфері діяльності громадських рад, інформаційно-комунікаційних систем, електронних реєстрів, що істотно звужувало можливості громадянського суспільства щодо отримання інформації, участі у процесі прийняття рішень, контролю за діяльністю органів влади.

Про небажані наслідки вилучення з публічного доступу реєстрів неодноразово наголошували правозахисні організації, розцінюючи це як вияви негативного тренду закритості влади, порушення одного з механізмів демократії, забезпечення справедливості. У зв'язку з цим на зламі 2022–2023 рр. низка правозахисних ГО зверталася до Вищої ради правосуддя, Державної судової адміністрації, Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України з вимогою покласти край цій непродуктивній практиці. Враховуючи значний суспільний інтерес, справа була зрушена з місця. Зокрема, вже у 2022 р. був відновлений публічний доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень, у 2023 р. – до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, Єдиного державного реєстру декларацій.

Занепокоєння з боку громадянського суспільства викликало і значне скорочення активності громадських рад як консультативно-дорадчих органів. Загострила проблему й низка корупційних скандалів, до яких були причетні Міністерство оборони України, "Укрзалізниця", "Укрекоресурси", що вказувало на потребу відновлення в умовах воєнного часу комунікації, контролю влади з боку суспільства, відновлення практики звітування громадських рад про результати діяльності. Значною мірою завдяки тиску з боку громадськості вже у 2022 р. було обрано новий склад Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України, Державному бюро розслідувань, у 2023 р. – створена Громадська антикорупційна рада при Міністерстві оборони України, оновлено склад Громадської ради доброчесності, яка мала надати "нового дихання" у роботі Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Станом на ІІІ квартал 2024 р. в країні діяли / були поновлені громадські ради при 64 органах вищої виконавчої влади (міністерствах, обласних військових адміністраціях) [*Інформація про виконання плану…*, 2024]. Була поновлена і практика залучення громадських рад до консультацій з громадськістю, у тому числі щодо проєктів нормативно-правових актів.

Загалом тема співпраці уряду України з "третім сектором" була присутня на постійно обновлюваному єдиному вебпорталі органів виконавчої влади "Громадянське суспільство і влада" (https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada). Оперативна і актуальна інформація подавалася за такими напрямами: – консультації з громадськістю, сприяння розвитку громадянського суспільства, громадські ради, нормативно-правова база, методичні та практичні рекомендації, кращі вітчизняні видання за підсумками 2022 і 2023 рр. [*Збірник історій…,* 2022; *Збірник історій…,* 2024]) та світові практики тощо.

Рішуче відреагувало громадянське суспільство України і на деякі суперечливі кроки влади. Зокрема, на ініціативу президента винести на розгляд Верховної Ради України законопроєкт, в якому на час воєнного стану корупція мала прирівнюватися до державної зради. На переконання громадськості (ГО "Центр протидії корупції") ці нововведення, які подавалися як відповідь влади на суспільний

запит щодо утвердження принципів справедливості, рішучої боротьби з корупцією, могли призвести до зворотного результату – значно обмежити контроль суспільства над владою, перетворитися на "інструмент побудови політичного авторитаризму" [Шабунін, 2023в]. Суспільству пропонувалися і шляхи протидії згаданим заходам – суспільним розголосом як у країні, так і за її межами. Згідно з повідомленнями у ЗМІ, саме негативна реакція міжнародної спільноти щодо ймовірної зміни "статусу" корупціонерів стала однією з причин того, що владою згадана ідея була відкладена.

Особливу увагу ОГС звертали і на проблему дотримання законності та професійної етики з боку високопосадовців. Так, громадські активісти (ГО "Центр протидії корупції", ГО "Рух Чесно" та ін.) рішуче засудили ухвалення Верховною Радою України у другому читанні (2023 р.) законопроекту №9587-д "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України щодо вдосконалення порядку притягнення до відповідальності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування" та законопроекту №9534 "Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану". Згідно з ними було повернуте е-декларування, однак реєстри, майнові декларації чиновників залишалися "закритими", що позбавляло громадян інструменту контролю за діями посадовців, дієвого запобіжника корупції.

Згадані рішення народних обранців не лише суперечили міжнародним зобов'язанням України, але також і позиції суспільства, понад 90% якого вважало за доцільне публічне звітування високопосадовців за свої статки [Шабунін, 2023а]. Як результат, петиція з вимогою до Президента України накласти вето на законопроєкт № 9534 набрала необхідний мінімум голосів (25 тис.) упродовж доби, а до моменту ветування Президентом України згаданого закону у вересні 2023 р. петиція набрала понад 80 тис. голосів, рекордну цифру за час функціонування інструменту е-демократії. Тим самим "громадянське суспільство дало владі чіткий сигнал про те,

що справедливість має значення. Цей сигнал, – пролунало у ЗМІ, – не можна ігнорувати" [*Президент Зеленський наклав вето*…, 2023].

Потужного імпульсу подальшому розвитку громадянського суспільства попри згадані заходи держави щодо підтримки "третього сектору" на початку широкомасштабної російсько-української війни надало ухвалення на початку 2023 р. урядового "Плану заходів до 2024 року щодо реалізації „Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки”". Серед основних напрямів Програми (її заходи отримали коригування у 2023–2024 рр.) – створення законодавчих передумов сприяння залученню громадян до розвитку місцевої демократії, унормування стандартів проведення публічних консультацій, залучення громадськості до законотворчого процесу, удосконалення комунікації і прозорості дій влади, запровадження додаткових стимулів для підтримки ОГС, сприяння їх професійному розвитку та інституційної спроможності, участі в соціально-економічному розвитку держави з урахуванням світової практики, спрощення реєстрації ГО, сприяння у розвитку волонтерства, оновлення моделі Всеукраїнського громадського бюджету, впровадження інструментів діалогу у вирішенні конфліктів, проведення досліджень з питань розвитку громадянського суспільства тощо [*План заходів до 2024 року*..., 2023].

Поряд з досягненням прогресу у багатьох сферах взаємодії держави і громадянського суспільства залишалися і проблемні питання. Наприклад, це було відмічено громадськими експертами влітку 2023 р. [*Карти правових реформ*..., 2023]. Серед них – відсутність державної цільової програми сприяння розвитку волонтерської діяльності, недостатній рівень залучення волонтерів до роботи з органами влади і місцевого самоврядування, відсутність фінансової підтримки з боку державного і місцевого бюджетів, наявність обмежень щодо залучення іноземних волонтерів, забезпечення соціального захисту волонтерів тощо. На існуючі проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави відреагувала і наукова спільнота України. Зокрема, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Рафальський та Майборода, 2023], Національний інститут стратегічних

досліджень [Потапенко та ін., 2023] та інші підготували наукові розвідки, в яких була приділена увага питанням, вирішення яких мало посилити інституційну спроможність ОГС, їхній рівень взаємодії з органами влади (допомога у забезпеченні ресурсами та кадрами, подолання адаптивного періоду, використання нових інструментів кроссекторальної взаємодії тощо).

Наступним важливим кроком у сфері розвитку громадянського суспільства, залучення громадян до суспільно-політичних процесів, оборони країни стало запровадження в межах реалізації Національної стратегії розвитку громадянського суспільства у 2023 р. за ініціативи Міністерства культури та інформаційної політики України щорічного Тижня громадянського суспільства. Він мав проводитися на державному рівні у тиждень, що включає 15 вересня – Міжнародний день демократії. Окрім утвердження України як демократичної держави, формування активної громадянської позиції, сприяння громадським ініціативам, мета заходу полягала у поглибленні комунікації між владою та громадянським суспільством, зміцненні партнерських стосунків між ними.

До підготовки і проведення І Тижня громадянського суспільства (2023 р.), окрім ОГС були залучені центральні і регіональні урядові структури, обласні військові адміністрації, органи місцевого самоврядування, міжнародні партнери. Основні локації Тижня охопили всі регіони України – круглі столи, конкурси, майстер-класи, на яких відбувалися обмін досвідом ГО, популяризація успішних проєктів. Особлива роль відводилася навчально-методичним та інформаційним заходам, присвяченим обговоренню проблем формування свідомих громадян, патріотів України, актуальним питанням розвитку громадянського суспільства, (за тематичними напрямами – "Люби Україну – твою рідну землю!", "Шляхи України до демократії", "Виклики громадянського суспільства", "Абетка громадянського суспільства" та ін.).

Під час Тижня за ініціативи Уряду відбулася й така знакова подія, як засідання координаційної онлайн-зустрічі експертів, на якій були обговорені досягнуті результати реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Під час обговорення було детально розглянуто

хід виконання плану заходів, проблемні питання, зокрема потреба у посиленні рівня співпраці держави і громадянського суспільства на місцевому рівні. Обговорення ходу виконання Національної стратегії було одним з головних напрямів роботи і ІІ Тижня громадянського суспільства (2024 р.). Під час його роботи на експертному рівні було також обговорено й проєкт плану заходів на 2025–2026 рр. щодо реалізації Стратегії, який включав у себе пріоритетні напрями державної політики у цій галузі (удосконалення законодавства у сфері громадської участі, використання рекомендацій щодо громадської участі відповідно до стандартів проєкту Ради Європи, запровадження моделі консультативно-експертних рад, уніфікація проведення публічних консультацій, упровадження платформи електронної демократії "ВзаємоДія", залучення ОГС до розробки і втілення планів відновлення та ін.). Під час обговорення з боку уряду було наголошено на тому, що успіх реалізації Стратегії потребував тісного партнерства державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій [*У межах Тижня...,* 2024].

Здобутки виконання Плану заходів з реалізації до 2024 р. Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства як успішного прикладу спільної дії (включаючи корегування плану, спільних консультацій тощо) держави і громадянського суспільства були оприлюднені Кабінетом Міністрів України влітку 2024 р. [*Інформація про виконання...,* 2024]. У розлогому документі були проаналізовані заходи держави в законодавчій, регуляторній, адміністративній, фінансовій сферах, діяльність центральних органів влади, обласних військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, спрямованих на поглиблення діалогу, спільне розв'язання наявних проблемних питань у галузі громадянського суспільства, його подальшого розвитку.

Варто зазначити, що втілювана у роки російсько-української війни державна політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, налагодження дієвої взаємодії з "третім сектором" зустрічала розуміння і підтримку з боку пересічних активістів та керівників ОГС. Це підтверджували і традиційні щорічні підсумкові XI (2022 р.) та XII (2023 р.) Форуми розвитку

громадянського суспільства, які до найактуальніших трендів розвитку "третього сектору" неодмінно залучали такі, як наближати перемогу, бути помічником Української держави, сприяти зміцненню соціальної згуртованості, національної єдності та стійкості. Під час дискусій на форумах підкреслювалося, що в умовах війни громадянське суспільство має бути надійним партнером для держави, посилювати державні інституції, знаходити шляхи для порозуміння і спільних дій ("кожен крок, проєкт, донат та/чи ініціатива мають бути націлені на одну спільну для всіх українців мету – бути нацією, яка перемогла тих, хто хоче її знищити") [*"ІСАР Єднання" назвав…,* 2023]). Згадані заходи стали важливими майданчиками для обговорення питань співпраці з Секретаріатом Кабінету Міністрів України, профільними міністерствами, регіональними органами влади. На них була висловлена підтримка дій держави у таких важливих питаннях, як відновлення та модернізація країни, інтеграція України до ЄС та НАТО.

Реагуючи на виклики часу, з боку ОГС увага зверталася не лише на збереження Української держави, але й на їхню учать у збереженні базових демократичних цінностей, прав і свобод громадян. Про це, зокрема, йшлося на форумі громадянського суспільства, який відбувся у 2023 р. під гаслом "Обриси майбутнього: перемога, відновлення та модернізація", а також на III (2023 р.) та IV (2024 р.) форумах правових реформ для громадянського суспільства. Останні, проведені за участі інфраструктурних ОГС, представників влади та бізнесу, міжнародних партнерів (включаючи представника Офісу Ради Європи в Україні), стали місцем для всеукраїнської дискусії щодо прогресу у покращенні правового поля для ІГС, формування нового формату взаємин з державою, прискорення реформ, зміцнення системи демократичного врядування, що мало сприяти розбудові України як суверенної демократичної держави.

Висновки і рекомендації

Російське вторгнення в Україну у 2014 р., яке продовжилося у 2022 р. широкомасштабною російсько-українською війною, позначилося і виникненням загрози не лише територіальній цілісності,

але й існуванню суверенної країни, українській ідентичності як такої. Досвід героїчного опору переважаючому у силі, підступному ворогу упродовж 2022–2024 рр. довів, що зірвати наміри ворога вдалося за рахунок мобілізації всіх сил українців, які спромоглися у цей трагічний час перетворити країну на єдиний бойовий табір. Значну роль у згуртуванні сил опору, акумуляції безпрецедентних ресурсів належала громадянському суспільству України, яке засвідчило високий рівень своєї інституційної спроможності та стійкості, згуртованості навколо держави. Цьому сприяли не лише віра українців у перемогу, але й здобутки розвитку України за роки державної незалежності, успішна (хоча і далеко не завжди послідовна) політика держави, спрямована на спільнодію з громадянським суспільством.

Зростаючий авторитет і потужність громадянського суспільства, його здатність до адаптації та саморегуляції, підтверджений статус надійного помічника і партнера держави стали одним з ключових факторів збереження України як демократичної, соціальної, правової держави. Незважаючи на запровадження в країні правового режиму воєнного стану, що супроводжувалося звуженням можливостей громадянського суспільства, усвідомлення смертельної небезпеки, дозволило не лише зберегти необхідний формат взаємовідносин держави і громадянського суспільства, але й надати йому позитивного імпульсу. Натомість виявлені під час війни високі потенційні можливості ОГС, їхня здатність пропонувати і втілювати найпрогресивніші методи розв'язання різноманітних проблем у військово-політичній, соціально-економічній та гуманітарні сферах, набутий унікальний досвід потребують прискіпливого аналізу.

В умовах війни розв'язання проблем, пов’язаних з подальшим розвитком громадянського суспільства України, гармонізації його відносин з державою, у сфокусованому вигляді знайшло відображення у низці заходів держави в законодавчій, адміністративній, регуляторній, фінансовій сферах, у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Втілення цих ініціатив передбачає створення необхідних умов для формування культури громадянськості, включаючи прихильність до ліберальних цінностей, відкритості, прагнення до суспільного блага, що

має позитивно вплинути на розвиток політичної та соціальної активності, самоорганізації громадян, їхнього реального впливу на суспільно-політичні процеси, а в цілому, створити умови для консолідації суспільства.

Враховуючи наявний потенціал спільнодії держави і громадянського суспільства, подолання тих викликів, що постають перед країною: досягнення перемоги над агресором, відбудови та модернізації країни, утвердження її як демократичної конкурентоздатної держави, втілення євроінтеграційних прагнень – висувають на чергу дня вирішення таких завдань:

- забезпечення розширеної комунікації та інформування суспільства щодо ініціатив та планів влади, сучасних механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному / локальному рівнях;

- створення сприятливих умов для формування та подальшого інституційного розвитку ОГС;

- стимулювання участі громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України, в процесах відновлення і модернізації країни;

- створення сприятливих умов для кроссекторальної співпраці ОГС;

- враховуючи актуальність євроінтеграційного процесу, забезпечити використання державою потенціалу громадянського суспільства в адвокації України на зовнішній арені.

РОЗДІЛ 7

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ

Для того, щоб підійти до висвітлення проблеми впливу національної еліти на процеси суспільно-політичної солідаризації українського суспільства неможливо уникнути хоча б побіжного ознайомлення з двома науковими теоріями, які свого часу "виросли зі штанців" наукового дискурсу і, перерісши у політичні ідеології, задавали тренди суспільно-політичного життя в окремих країнах Європи та Америки. Мова, звісно, про "теорію еліт", яку ведуть від Вільфредо Паретто, Гаетано Моска і Роберта Міхельса, та "теорію солідаризму", основоположником якої прийнято вважати Леона Буржуа. Прикметно, що обидві теорії близькі між собою не лише з огляду синхронності їх появи (кінець XIX – початок XX ст.), але й колом проблем, на розв'язання яких вони були спрямовані. Центральними дійовими особами обох учень були "еліти" і "маси". Однак різниця в підходах до них – колосальна. "Елітаристи" на початкових етапах вважали саме панування еліт та їхнє привілейоване становище об'єктивним явищем, яке базується на природному праві, а "солідаристи", за великим рахунком, не заперечуючи цю тезу, прагнули віднайти і створити таку модель суспільних відносин, яка базувалася б на системі компромісів між елітами та масами.

З часів В. Паретто і Г. Моски еволюція наукових уявлень про феномен еліт подолала величезний шлях від їх міфологізації та визнання титанічних зусиль її волі та інтелекту, спрямованих на побудову ідеального світопорядку, до рутинізації впливу еліт на життєдіяльність суспільства, зведення його до виконання чітко окреслених функцій та завдань, відображення прагнень і потреб виборців, які делегують їм право виконувати ці функції. Цей перехід був зумовлений тими складними суперечностями, які повстали між елітарною теорією, яка, по суті, заперечувала здатність широких мас здобути політичну суб'єктність, і теоріями демократії, заснованими на основній тезі про те, що народ є єдиним джерелом

влади у демократичній країні. Нищівного удару життєздатності класичної теорії еліт було завдано утвердженням у Європі нацистського і фашистського режимів, яким були близькі постулати елітарної теорії. Недарма основоположники класичної теорії еліт В. Паретто, Г. Моска і Р. Міхельс підозрювалися у лояльному ставленні до режиму Б. Мусоліні, а їхні теорії сприяли становленню фашистської ідеології. З іншого боку – інтелектуальна спадщина цих видатних мислителів, які здебільшого скептично ставилися до демократії і діагностували її найвагоміші вади (зокрема, вивівши "залізний закон олігархії"), мала позитивний вплив на розвиток останньої завдяки вчасному втручанню у ті деструктивні процеси, які її підточували.

Зрештою, починаючи з 40-х рр. минулого століття відбувається замирення між теоріями еліт і теоріями демократії, внаслідок чого виникають нові елітологічні концепції, які можна об'єднати під умовною назвою "демократичного елітизму". До них належали концепції "конкуруючих еліт" Й. Шумпетера, "відкритих еліт" Г. Лассвела, "плюралістичних еліт" Р. Даля та інші. Компромісним рішенням між теоріями правлячої еліти і демократичними теоріями народного правління стала теза про те, що демократія усе-таки є не "правлінням народу", а "правлінням, схваленим народом". Різним елітарним групам необхідно здобути "мандат на управління", який їм видають виборці. З цього часу у стані елітологів тривають дискусії про природу правлячих еліт. Послідовники Й. Шумпетера (Д. Трумен, С. Ліпсет, Р. Даль та ін.) розвинули теорію плюралізму еліт, в основі якої лежала ідея про те, що управління державою належить коаліції політичних лідерів, що представляють найбільш важливі сегменти суспільства. З розвитком наукових знань і трансформації індустріального суспільства у постіндустріальне вагомого звучання набувають меритократичні концепції еліт (Т. Веблен, Д. Бернхем, Джелбрейт, Д. Бел), згідно з якими поступово роль правлячих еліт перейде до інтелектуалів, професіоналів і висококласних менеджерів, а соціальна нерівність зумовлюватиметься особистісними якостями індивідів. Численні концепції, що намагалися примирити класичну теорію еліт з

теоріями демократії, наражалися і надалі наражаються на жорстку критику представників ліволіберального наукового дискурсу – "неоелітистів" в особі Р. Мілса, Ф. Хантера, У. Думхоффа та інших, які, використовуючи постулати класичної теорії еліт, стверджують, що влада усе ще належить обмеженому і замкненому колу осіб (правлячому класу), які зосередили у своїх руках контроль над державними, економічними та військовими інституціями. Про наявність панівної верстви говорить прірва у доходах між елітами і неелітами.

Незважаючи на понад столітню історію, теорія еліт так і не склалася у струнку наукову концепцію, здатну пояснити складні явища правління і підпорядкування. Цьому заважали надто багато змінних: культура, психологія, політичний режим, трансформація соціальних структур не дають можливості для виведення певних закономірностей.

Більш ранньою, ніж "демократичні теорії еліт", спробою віднайти елітам водночас гідне і належне місце в соціальній структурі була теорія солідаризму, яка наголошувала на необхідності колаборації суспільних класів, страт і груп, пошуку компромісів у задоволенні власних інтересів, закликала еліти добровільно відмовитися від надуживань своїм становищем, та, зважаючи на нужденне життя трудящих мас, домагатися більш справедливого розподілу суспільних багатств. У буремні часи кінця XIX – поч. XX ст., коли світ охопила комуністична лихоманка, яка загрожувала повним винищенням старих еліт, ідеї солідаризму видавалися виваженими і поміркованими. Еліти були поставлені перед вибором: поступитися частиною своїх привілеїв чи повністю зникнути зі сцени. У західних суспільствах ліві ідеї набули інституційних форм у вигляді політичних партій, профспілкових організацій та інших інструментів політичного впливу, спрямованого на захист інтересів широких мас працівників. Ідея класової солідарності тут, на відміну від СРСР, де вона була пропагандистським інструментом для підготовки майбутнього оволодіння світом під приводом світової пролетарської революції, утілилася в життя і сприяла демаргіналізації робітничого класу і поступового його перетворення у славнозвісний "середній клас".

З погляду нашого дослідження, яке полягає у вивченні впливу національних еліт на процеси суспільно-політичної солідаризації в умовах розв'язаної Росією війни, особливо цінними є напрацювання "елітологів" та "солідаристів", які демонструють місце еліт у соціальній структурі, систему інтеракцій між елітними і неелітними групами та їх вплив (інтеракцій) на процеси суспільної інтеграції, інтегрованість еліт у демократичні інститути, роль політичного лідерства і його взаємодії з елітами та масами у владному полі, циркуляцію політичних еліт, відкритість елітарних груп та їх специфічні прояви в Україні і багато чого іншого.

Перш за все необхідно визначитися з тим, що ми маємо на увазі під терміном «національна еліта». На нашу думку, елітами варто вважати найбільш успішних представників різних соціальних полів, що володіють найвищим рівнем капіталу – економічного, політичного, соціального, символічного, медійного чи будь-якого іншого та, будучи лідерами у своїх полях, мають високий рівень впливу на суспільне життя. Більшість із цих капіталів легко вимірюється. Виразником економічного капіталу є гроші, політичного – рейтинги довіри і голоси електорату, медійного (від якого важко відділити соціальний чи символічний) – підписники у соціальних мережах, цитування (що особливим чином торкається науковців), перегляди, коментарі, "уподобайки" тощо. Згідно з теорією П’єра Бурдьє, відбувається постійна конвертація капіталів. Процес конвертації є найбільш вдалим способом примноження капіталів. Саме тому, на наше переконання, не варто говорити про капсулізацію еліт, їх замкнутість у власних соціальних полях. Процес конвертації капіталів дає змогу елітам змінювати сфери свого впливу. Класики соціальних наук наголошували на домінуючій ролі у суспільствах економічних еліт. Це пов’язано насамперед з тим фактом, що найлегшій конвертації у всі інші види капіталів піддаються фінансові капітали: "Гроші вирішують усе". Без них неможливо провадити політичну діяльність, бо вона гостро потребує фінансового забезпечення: фінансування політичних партій, утримання виборчих штабів, замовлення політичної реклами, постійна підтримка медіа-ресурсів і ще багато чого

іншого. Як наслідок, відбувається конвертація економічного капіталу у політичний з метою отримання доступу до встановлення правил гри, зокрема й в економічному полі, і створення найсприятливіших умов для функціонування бізнес-структур. Більш складною формою конвертації є початкові інвестиції у соціальний капітал з метою подальшої його трансформації у політичний.

Щоб звузити предметне поле дослідження, пропонуємо розглянути вплив на процеси суспільної солідаризації трьох типів еліт: політичної, економічної та креативної. З цією метою буде проаналізовано виникнення цих еліт, процеси їх циркуляції та впливи на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в державі.

Політичні еліти

Генеза політичних еліт у сучасній Україні. Після проголошення незалежності України в середовищі національної еліти виникла певна розгубленість. Адже основною метою еліти є формулювання цілей, проєктування майбутнього нації та спрямування зусиль на реалізацію визначеного курсу. Образно кажучи, еліта виконує функції архітекторів (вища еліта) і прорабів націєбудівництва, рядові громадяни – його будівельників. У такому контексті історія новітньої української державності – це історія суцільної стихійної забудови, яка відбувалася не те що без генерального плану, але й без найменшої логіки.

Українські регіональні еліти періоду занепаду СРСР були неготовими до цієї місії. Левову їх частину становили представники радянської номенклатури, яка ще вчора діяла відповідно до чітких стратегій побудови комунізму і, що не менш важливо, мала конкретні особисті плани, які чітко корелювалися з подальшим функціонуванням режиму.

Попри об'єктивні недоліки, які, зрештою, привели до краху комуно-радянської політичної моделі, необхідно зазначити, що окремі її інститути були вибудовані чітко і прозоро, формували зрозумілі і справедливі правила гри, чого так і не вдалося досягти в умовах стихійної української демократії. Зокрема, це стосується процесів добору, циркуляції та функціонування еліт. Більшовицька революція зламала стару систему циркуляції еліт і відкрила

соціальні ліфти і драбини для найбільш здібних і здатних пристосовуватися представників колись упосліджених соціальних груп. Походження особи не тільки не мало значення, але й могло обмежити можливості її кар'єрного зростання. Радянська практика майже не знала прикладів спадковості елітарних статусів. Основним інструментом успіху були індивідуальні якості особи. Рівень освіти визначав соціальне становище і місце індивіда у соціальній структурі (досі цей стереотип живе серед представників старшого покоління, які за усіляку ціну прагнуть, щоб їхні діти і внуки мали якомога вищий рівень освіти, незважаючи на те, що це, як правило, невдала інвестиція), вищу освіту здобувала невелика частина справді обдарованої молоді, а сам відбір до навчальних закладів був чесним і прозорим. Особисте збагачення публічно засуджувалося і мало здебільшого латентні прояви. Один з показників рівня замкнутості еліт – розрив у доходах між елітою і неелітарними групами – в СРСР був мінімальним. Далеко не все вирішували гроші, і в житті залишалося вдосталь місця для емпатії. Усе це накладалося на спільну історичну пам'ять, центральним сюжетом якої була трагічна за своїми наслідками майже для кожної української родини друга світова війна, і формувало особливий тип культури, який не тільки тривалий час консервував українське суспільство у стані "постсовка", але відголоски якого до цих пір ще повністю не згасли.

На превеликий жаль, кремлівському режиму вдалося воскресити і нав'язати російському суспільству цей, уже, здавалося, мертвий конструкт. Одним з основних сюжетів інформаційної кампанії російських пропагандистів протягом останнього десятиліття було нав'язування українцям думки про антинародну, злочинну сутність українських олігархічних еліт, а події 2014 р. на Донбасі подавалися як "антиолігархічне повстання". Авантюрна спроба за "три дні" у лютому 2022 р. захопити Україну мізерними силами, значну частину яких становили каральні загони, ґрунтувалася на переконаності у тому, що переважна більшість українського народу ностальгує і чекає повернення "старих часів". Одним з основних подразників для кремлівського режиму стали

процеси декомунізації, які лише на третьому десятку незалежності почали активно працювати в Україні. Сумнозвісна путінська "денацифікація" була своєрідною контрвідповіддю українцям, які прагнули ментально остаточно відірватися від "совка".

У 1991 р. несподівано для самої себе радянська партійна еліта була змушена підтримати проголошення незалежності як альтернативу незрозумілим і лякаючим процесам стрімкої демократизації, що охопила російські столиці. Вона творила власну комуністичну резервацію, намагаючись втриматися на поверхні в момент великого шторму. Слід віддати належне, так само вчинили політичні еліти більшості новоутворених на руїнах СРСР держав, які стали плодом не тривалих національно-визвольних рухів і процесів націєтворення, а породженням прагнення місцевих еліт зберегти і примножити свою владу. Таким чином, відбулася нетипова для кардинальної деконструкції не лише політичного режиму, а й держави ситуація, яка не призвела до заміни старих недієздатних еліт новими, сповненими сили і творчої енергії для побудови якісно іншого порядку. Контреліта була надто слабкою і нечисленною, не здатною захопити народ ідеями кардинальних змін, які б вивели його життя на якісно новий рівень. Не дивно, що за цих обставин в Україні, на відміну від більшості посткомуністичних країн Східної Європи, не відбулося люстрації компартійної еліти. Отже, події 1991 року були не народною революцією, а елітним переворотом, що значною мірою визначило тренди поступу українського державотворення.

У той час як східноєвропейські посткомуністичні держави чітко рухалися означеним шляхом: створювали нову економіку, інтегрувалися у НАТО і ЄС, Україна зависла у сірій зоні і все ніяк не могла розірвати зав'язків з комунізмом і Росією. Національну ідею замістили помисли українців про індивідуальне виживання, що вело до атомізації суспільства, різкої зміни радянського колективізму пострадянським егоїзмом, розквіту хижацького підприємництва і, здавалося, остаточної втрати культури солідарності.

Загальнонаціональна солідарність у складних суспільствах є солідарністю соціальних груп (класів або страт), а не окремо взятих особистостей. Але для набуття ними суб'єктності повинні

відбутися процеси внутрішньої солідаризації, інституціоналізації цих спільнот, що супроводжуватиметься створенням організаційних структур, появою лідерів та еліт, функції яких полягають у представництві і адвокації їхніх інтересів. У країнах сталої демократії ця роль належить політичним партіям, профспілковим організаціям, церкві, організаціям етнічних спільнот та багатьом іншим організаціям громадянського суспільства. Зрозуміло, що після розпаду СРСР, де усі ці функції монополізувала у своїх руках одна партія, про наявність такої складної мережі представницьких інститутів годі було й мріяти.

На початковому етапі українського державотворення найбільш згуртованою і солідарною соціальною групою виявилися шахтарі. Активний шахтарський рух протесту розпочався ще у 1989 р., і його справедливо вважають одним з "могильників" комуно-радянського режиму. Українські націонал-демократи не зуміли стати своїми для донецьких шахтарів, хоча на початку 1990-х спостерігалися успішні спроби співпраці між ними. Вплив на шахтарів згодом перехопили комуністи, які зуміли скористатися шахтарськими протестами 1993 р. для відновлення діяльності забороненої у 1991 р. КПУ. З 1993 р. до кінця 1990-х вона, як "партія робітничого класу", була головною політичною силою Донбасу, збираючи тут свій основний електоральний врожай і беручи активну участь у шахтарських протестах. Варто зазначити, що шахтарська солідарність мала потужний потенціал і вражаючі приклади самопожертви. Зокрема, наймасштабніші шахтарські протести 1998 р., які тривали 155 днів, фіналізувалися самоспаленням 36-річного гірника Олександра Михалевича [Азаров та ін., 2021]. У своїй посмертній записці він написав: "Это не выход в жизни, но, может, из-за моего поступка быстрее решатся дела" [*Луганские шахтеры*…, 2007].

Примітно, що в Україні на момент проголошення незалежності в умовах жорсткого протистояння радянському режиму все ж тривав активний процес формування національної політичної еліти, яка творилася і до якої вливалися здебільшого творча інтелігенція і дисиденти. Вони не тільки мали чітку візію майбутнього України як незалежної держави, але й жертвували заради її

втілення власним становищем, свободою і навіть життям. Зіштовхнувшись із реальністю, ці непересічні люди не виробили чіткого плану розвитку країни, хоча й побачили, що політична культура пострадянського суспільства і надалі спирається переважно на комуністичні та соціалістичні ідеали. Домінування КПУ і СПУ у політичному полі України 1990-х – початку 2000-х років було чітким відображенням такого стану суспільної свідомості. Населення ностальгувало за старими комуністичними часами, а еліта у цей час переймалася безуспішним пошуком національної ідеї.

"Боротьба з вітряками" виснажила сили націонал-демократичної еліти більше, ніж протистояння комуністичному режиму. Культові наприкінці 1980-х – початку 1990-х імена В'ячеслава Чорновола, Степана Хмари, Михайла і Богдана Горинів, Ігоря Юхновського перестали викликати загальний пієтет. Вони поступово втрачали вплив на політичній сцені.

Таким чином, перше десятиліття української незалежності позначилося протистоянням двох елітних таборів: комуністичного і націонал-демократичного. Кожен з них, намагаючись мобілізувати власний електорат, активно використовував солідаризаційні гасла, тільки вони не мали загальнонаціонального звучання. За цих умов не сталося не те що консенсусу еліт, але й жодна з них не змогла сформулювати власної чіткої стратегії розвитку країни. "Ліві" експлуатували ностальгічні настрої свого електорату, будучи нездатними змалювати картину бажаного майбутнього, націонал-демократи марили демократією і "шляхом на Захід", абсолютно не розуміючи, як втілити ці мрії у життя. Не дивно, що результатом усього цього стало поступове виродження одних та інших.

Олігархат і "дві України". У той час, як "вічні опозиціонери" просто втрачали політичний вплив, багато представників колишньої партійно-комсомольської еліти активно конвертували свій політико-адміністративний капітал у фінансово-економічний. Це був унікальний момент, коли наближеність до влади відкривала доступ до участі у розподілі пирога колишньої радянської економіки. Симбіоз пострадянської номенклатурної еліти і криміналу здійснив грандіозну економічну аферу за назвою "приватизація", правила якої були розписані таким чином, щоб, продавши народу

ілюзію справедливого розподілу часток колишнього державного майна кожному громадянину, закрити країну для доступу іноземного капіталу і без конкуренції, за безцінь зосередити у своїх руках найбільш ласі шматки економіки. Саме така модель приватизації призвела до формування кланово-олігархічного політичного режиму в Україні.

Утвердження олігархату призвело до деградації старої політичної еліти. Традиційні політичні організації, такі як КПУ, СПУ, НРУ, стають слабокунурентними порівнянно з олігархічними політичними проєктами, які отримали необмежені фінансові, інформаційні та кадрові ресурси. Першими з них були дніпропетровська "Громада" Павла Лазаренка, яка поступово трансформувалася у "Батьківщину", та СДПУ (о) – політична структура київського олігархічного клану. Донецькі олігархи включилися у цю гру пізніше, але по-серйозному. Їхній політичний проєкт – Партія регіонів" – перевершив усіх своєю масштабністю [Перевезій, 2023а, с. 66]. Після Революції гідності ознак олігархічної партії набуває "Блок Петра Порошенка – Європейська солідарність". Підставами для такого твердження, на нашу думку, є факти конвертації економічних капіталів бізнес-корпорації сім'ї Порошенків у політичний капітал (зокрема, фінансування політичної партії і новинних телеканалів з чітко означеною політичною орієнтацією).

Нові політичні партії розбудовували мережу регіональних організацій, залучаючи до них найбільш амбітних представників місцевого політичного ландшафту. У більшості з них був надзвичайно багатий бекграунд, який, як правило, вів свій початок від райкомів КПРС та ВЛКСМ і продовжувався членством в усіх партіях влади, гарантуючи незмінне перебування у лавах місцевих політичних еліт. Керівники і рядові працівники місцевих адміністрацій, управлінь міліції, податкових установ, директори шкіл і головні лікарі, керівники державних підприємств масово "змінювали" свої політичні погляди і партійні квитки залежно від того, яка з політичних сил домінувала у країні.

За подолання бар'єра входу у лави регіональної еліти місцеві "призначенці" були зобов'язані доводити політичному центру не

лише власну лояльність, але й ефективність. Зокрема, найбільш показовими у цьому плані стали парламентські вибори 2012 р., під час яких було продемонстровано, що нездобуття електоральних результатів ставлеників режиму оберталося для них трагічними наслідками. Ефективність висуванців Партії регіонів у власному окрузі оцінювалася як репетиція майбутніх президентських виборів 2015 р. За американською аналогією, роль "хитких штатів" перебрала на себе Центральна Україна, де боротьба за кожний округ точилася не на життя, а на смерть. Кампанія позначилася гучними скандалами на Київщині, де Тетяна Засуха вигризала свою перемогу за допомогою банд тітушок, а для Петра Мельника, який так і не зумів здобути перемогу в Ірпінському окрузі, усе закінчилося кримінальним переслідуванням і передчасною смертю у 2018 р. (у віці 61 року).

Поступово донецькому олігархічному клану вдалося вибороти домінуюче становище в українському владному полі, що значною мірою вдалося завдяки підпорядкуванню собі найбільш організованої, ідеологічно згуртованої і електорально успішної політичної сили часів української незалежності – Комуністичної партії України, що стало початком її занепаду. Це був об'єктивний процес в умовах, коли електоральною базою цієї політичної сили повністю оволодівають нові "господарі життя". На відміну від комуністів, які експлуатували солідарність злиденних робітників, вони (нові господарі) запропонували ідею регіонального патріотизму, заснованого на достатку як результаті важкої праці (звідси неухильна переконаність місцевих, що "Донбас кормить усю Україну"). З початку 2000-х практично втихли шахтарські протести. Свої плоди почала приносити приватизація, яка спричинила перехід державних шахт і заводів в управління "ефективних власників", які поступово налагоджували виробництво, покінчували з порочною практикою невиплат заробітних плат і навіть починали поступово їх підвищувати. Відроджувалися і починали процвітати міста Донбасу, особливо Донецьк і Маріуполь. Окрім "хліба", масам давали "видовища": постійні концерти російських попзірок, грандіозні перформенси до "днів міста" і професійних шахтарських свят і, як коштовна перлина, – найбагатший футбольний клуб

Східної Європи донецький "Шахтар". Приводів для народного невдоволення ставало усе менше. Донецькі еліти щедро ділилися зі своїми небагатими земляками, очікуючи від них взаємності. Цей феномен можна втиснути у поняття "солідаризму", суспільного договору між елітами і народом, заснованого на принципі "народу відносний достаток, елітам – абсолютну владу". Із розростанням донецьких бізнесів і конвертацією їхніх фінансових капіталів у політичний донецькі еліти спробували поширити цю модель на усю Україну, але натрапили на жорсткий опір. Російське вторгнення на Донбас у 2014 р. продемонструвало невиправданість інвестицій донецьких олігархів у соціальний капітал. Щедро прикормлені ними народні маси не виявили прагнення виступити на захист існуючого порядку від нечисленних груп російських диверсантів і їх місцевих поплічників. Будиночок "регіонального солідаризму" виявився картковим.

Два київські Майдани, по суті, можна оцінювати як повстання солідаризованої громади проти "злочинних олігархічних еліт", уособленням яких був донецький лідер Віктор Янукович. Однак дивовижним чином найвищі прояви громадянської солідарності, з якими асоціюється сам термін "Майдан", наче туман, розвіювалися після його тріумфального завершення. Насамперед це пояснюється тим, що за результатами цих соціальних революцій не відбувалося якісної зміни еліт. Ні Віктор Ющенко, ні Петро Порошенко, які отримали мандат довіри солідаризованого народу, не зуміли стати загальнонаціональними лідерами, не змогли "зшити" країну, подолати дихотомію "двох Україн" саме тому, що Майдани були виявом солідарності лише однієї з двох її частин. Політика нових владних еліт спрямовувалася на утвердження цінностей "майданівської" України і абсолютне ігнорування іншої її половини. Обидва лідера спиралися на той самий електоральний ресурс, якого було достатньо (особливо П. Порошенку після того, як електоральна рівновага була порушена внаслідок окупації Криму і частин Донецької та Луганської областей), щоб здобути президентську номінацію, експлуатуючи тотожні політичні гасла про захист мови, віри та історичної пам’яті і здійснюючи насправді потужні кроки щодо

реалізації амбітних проєктів у цих царинах. Міф про існування якогось умовного рову, який розділяє Україну, був породжений ні чим іншим, як політичною мобілізацією, яку активно здійснювали політичні еліти виключно задля задоволення власних владних амбіцій. Саме вони були головними творцями солідаризації, що мала локальні (регіональні, етнічні, мовні, релігійні) виміри, а ніяк не загальнонаціональні, спиралися на необхідність протидіяти спільному "чужому", який не просто перебував зовсім поруч в одній країні, але й намагався нав'язати свою систему цінностей і пріоритетів.

Про штучність конструкцій, якими таргетувала українське суспільство політична еліта, промовляє те, що проблеми, які подавалися як основоположні, жодним чином не впливали на особисте життя пересічного громадянина: його не обмежували і не переслідували ні за мовними, ні релігійними, ні етнічними ознаками. Понад те, українці до того, як саме ці проблеми стали педалюватися політиками, якщо й бачили "інших" (що далеко не факт), то не мали до них упередженого ставлення. А от що справді безпосередньо впливало на життя більшості українських родин і повинно було спричиняти лінії суспільних розколів між "своїми" і "чужими" –проблеми соціальної несправедливості та економічної нерівності – протягом останнього десятиліття були майже повністю відсутніми у публічному дискурсі. Парадоксально, але в одній з найбідніших країн Європи (де важко уявити, щоб у політичному полі якоїсь з країн вагоме місце не посідали різного штибу "ліві" політичні сили) під час двох останніх парламентських кампаній політичні партії лівого спрямування не здобули жодного місця. Політичні дискусії не ведуться на теми злиденного становища українських пенсіонерів, жебрацьких зарплат учителів і лікарів, хронічного недофінансування вітчизняної науки. В країні відсутні політичні сили, які б артикулювали увагу на необхідності подолання прірви у доходах між бідними і багатими через створення ефективних податкових правил, упровадження прогресивної шкали оподаткування, зрештою, унеможливлення уникнення або шахрайства у питаннях сплати податків юридичними і фізичними особами. Створилася парадоксальна ситуація, коли "білі" заробітні

плати учителів, лікарів або вчених оподатковуються у рази вищими сумами, ніж "сірі" доходи підприємців, але це не викликає жодної соціальної напруги. Політичний порядок денний був чомусь наповнений не питаннями створення і розподілу суспільного багатства, формування комфортного суспільного простору, а проблемами мови, віри та історичної пам'яті.

Президентство В. Зеленського. Унікальність виборів 2019 р. полягала у зламі старого звичного замісу електоральної кампанії на проблемі протистояння "двох Україн". Уперше за всю історію української незалежності вибори не стали протистоянням Сходу і Заходу. В той час, як Петро Порошенко прагнув й надалі експлуатувати звичну схему, його основний опонент відмовився грати за старим шаблоном. Замість того, щоб зайти на осиротіле і виснажене морально і кількісно електоральне поле, на яке його штовхав опонент, Володимир Зеленський, здавалося, дещо неоковирно сформулював формулу національної єдності, яку можна помістити у гасло "какая разница?" І це спрацювало. Тому що для багатьох українців воно прозвучало не як прояв інфантилізму, а як вияв захисту свободи особистості. У ньому не вистачало, але читалося одне слово: "Вам". Ця формула мала б звучати: "Какая Вам разница?", а далі за текстом: "якою мовою я розмовляю", "до якої церкви я ходжу", "які книги я читаю", "як я хочу, щоб називалася моя вулиця". За великим рахунком, це є одна з основних ідей ліберальної демократії, яка встановлює чіткі межі втручання держави і суспільства в особисте життя окремих особистостей і спільнот, їх самоідентифікацію і можливості вільно виражати своє "Я", які (межі) можуть бути переступленими тільки у разі виникнення загроз національній безпеці, ігнорування громадянських обов'язків або порушення законних прав та свобод інших громадян.

В. Зеленський, як несистемний політик, не був висуванцем владних (політичних і економічних) еліт. (Сумніви у його зв'язках з олігархічним капіталом в особі Ігоря Коломойського розвіялися після націоналізації Приватбанку і постійного ускладнення становища дніпропетровського олігарха). Під час президентської

кампанії він не спирався на елітні групи, користався послугами ноу-нейм політтехнологів, використовував канали прямої комунікації з виборцями. Під час парламентських виборів він вів до ВРУ команду нікому невідомих людей, здебільшого сумнівних професійних якостей, а іноді – з такою самою репутацією. Він не робив ставку на їхню самостійну політичну спроможність, бо знав, що їх виберуть тільки завдяки його авторитету. Усе промовляло, що ці люди не є і не можуть бути елітою. Зрештою, таке ставлення підтверджується максимальним ігноруванням парламенту протягом усього періоду його президентства. Виявляється, що він і є тим антиелітарієм, якого зображав його герой Голобородько, готовий фізично нищити депутатів, тільки, на відміну від цього персонажа, протягом усієї своєї каденції Зеленський нищить їх морально. Він з великою зневагою ставиться до українських владно-бюрократичних еліт, не помічаючи їхнього визначального місця у системі влади і вважаючи, що вони здатні бути лише перепоною для його харизматичного лідерства.

Його сила криється у тім, що він не одинокий у своєму несприйнятті політико-владних еліт. Дані соціологічних досліджень засвідчують, що такі переконання притаманні більшості українських громадян. Рівень довіри до державних інститутів після короткого періоду зростання на початкових фазах війни у 2024 р. знову повернувся до довоєнних значень. Баланс довіри / недовіри до Верховної Ради становить -62,5%, Уряду – -52%, державного апарату (чиновництва) – -63,2%, судів – -53,8%, прокуратури – -39,4% [*Оцінка ситуації в країні…*, 2024].

Побутує цілком справедлива думка, що інтереси еліти і простих українців не є тотожними. Як правило, перша стоїть на вищій сходинці піраміди у системі розподілу суспільних благ. При цьому опортуністична поведінка для неї є абсолютною нормою. Тому владній еліті завжди протистоятиме контреліта, яка прикриваючись інтересами експлуатованого народу, прагне сама обійняти домінуючі позиції в системі розподілу. Примітно, що кожна наступна генерація української політичної еліти вирізнялася ще вищим рівнем цинізму та опортунізму. Зокрема, символом ненажерливості владних еліт стала "молода команда" київського

мера Л. Черновецького, яка прославилася тим, що створила довершену, доведену до автоматизму корупційну систему оплати за надані бізнесу і населенню "послуги" [*Парламент створив слідчу комісію…*, 2012].

Тому жорстка політика, спрямована на маргіналізацію еліт, наче сепарує президента від них, робить його одним не з них, що не може не подобатися масам. Усе це вкладається у старий принцип, за яким у всьому винний не цар, а бояри.

Новий президент відразу розпочав зачистку "елітарних клубів". З першим з них – парламентом – він розправився вже під час своєї інавгураційної промови, оголосивши про розпуск Верховної Ради VIII скликання. Наступне скликання парламенту відразу формувалося не як елітарна інституція. Досить пригадати принизливу відправку новообраних депутатів для проходження "політичного лікнепу" у Трускавці. Усьому суспільству і самим обранцям відразу показали їхнє місце в цій країні. У подальшому роль Верховної Ради зводилася до формалізації рішень, ухвалених на Банковій. Суб'єктність українського парламенту була зведена нанівець. Це, зокрема, підтверджують дані експертного опитування, здійсненого співробітниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України навесні 2024 року [Зеленько та ін., 2024].

За президентства Володимира Зеленського не припиняв деградувати інститут політичних партій. І якщо занепад "олігархічних" і проросійських політичних сил можна вважати об'єктивним процесом, то нерозбудова президентської "Слуги народу" у серйозний політичний проєкт пояснюється тільки відсутністю такого бажання у самого лідера. Подейкують, що бренд "Слуга народу" вичерпав себе і на наступних парламентських виборах такої партії не буде у виборчих бюлетенях. Її замінить умовний "Блок Зеленського" [Поліщук та ін., 2024]. Це означає, що сам президент, як і "команда менеджерів", знову робитимуть ставку на його особисту популярність, вважаючи, що її вистачить на усіх. Мислити інституційними категоріями їм надто складно. Їм не потрібна партія як організація однодумців, що мають свій голос у прийнятті спільних

рішень, а лише дисципліновані виконавці, що не претендуватимуть на суб'єктність. Як свідчить історія, особисті успіхи і зростання популярності членів президентської команди йшло лише на шкоду їхній кар'єрі. Показовими є історії Дмитра Разумкова та Дмитра Кулеби, які після того, як їхні рейтинги довіри наблизилися до президентського, були усунені зі своїх посад [*Рівень довіри до політиків…*, 2021; Тарасов, 2024]. Місце спікера Верховної Ради посів позбавлений харизми та амбіцій Руслан Стефанчук, який за жодних обставин не претендуватиме на загальнонаціональну популярність. Залишається лише констатувати, що кадрова політика, заснована на принципі "каналізування" найбільш успішних і популярних членів команди, неминуче вестиме до колапсу, адже навіть диктаторам не вдавалося одноосібно правити країнами.

У той час як інститут політичних партій і так не показував ознак життя, то місцеве самоврядування стало чи не єдиною успішною реформою останнього десятиліття. За відсутності справжнього партійного активу представники регіонального політикуму все більше претендували на роль нової політичної еліти. Особливо це стосувалося мерів тих міст, які володіли потужним економічним потенціалом. Віталій Кличко, Володимир Гройсман, Андрій Садовий, Геннадій Кернес, Борис Філатов, зосередивши у своїх руках колосальні фінансові, медійні та електоральні ресурси, стали політиками національного рівня, очільниками успішних політичних проєктів. Сила мерів полягала у легітимності влади, якою вони були наділені за результатами виборів. Окрім того, моментальна зміна облич українських міст тільки зміцнювала авторитет місцевих еліт в очах людей, переконувала, що результати виборів можуть по-справжньому впливати на якість їхнього життя. Однак з багатьма представниками місцевих еліт у президентського офісу стосунки також не заладилися, при цьому необхідно зазначити, що до багатьох з них справді було багато питань як з приводу ефективності їхньої діяльності, так і з правомочності їхніх дій. Особливо масштабним і гострим виявилося протистояння з київським мером Віталієм Кличком, який, за даними соціологічних досліджень, напередодні війни мав близький до президента рейтинг довіри серед українців. Однак найбільш кричущим

виявився кейс мера Чернігова Владислава Атрошенка [Шапошніков, 2024], міського голови, обраного на посаду трьома чвертями виборців, а політична партія, очолювана ним, здобула монобільшість у Чернігівській міськраді. В. Артошенко став одним зі символів героїчної оборони України у перші тижні війни, коли Чернігів виявився неприступним форпостом на шляху російських військ, які рвалися на Київ. Приводом для його відсторонення від посади строком на 1 рік (а за фактом до кінця війни, бо в умовах воєнного стану вибори не проводяться) за рішенням Львівського суду і за поданням ДБР стало використання службового автомобіля і водія для евакуації сім'ї з оточеного ворогом міста. Після початку широкомасштабних воєнних дій президентський офіс досяг контролю за багатьма органами місцевого самоврядування через місцеві військові адміністрації. Тим самим було завдано удару місцевим політико-владним елітам.

Одним з основних напрямів діяльності влади стало переформатування правил гри в економічному полі України задля позбавлення впливу на політичні процеси з боку найбагатших українців (олігархів). Проблема дуальності економічного і політичного панування давно вивчається соціальними науками. Зазначається, що найвищі економічні еліти, яким приписують функції світового уряду, є досить замкнутим і закритим колом, вхід у яке є напрочуд складним, а циркуляція у якому – найслабшою. Капітали, накопичені поколіннями, капсулюють економічну еліту і є інструментом її панування. Відповідно до звіту Oxfam "Виживання найбагатших" ("Survival of the Richest"), протягом 2020–2022 рр. 63% усіх нових багатств отримали лише 1% найбагатших людей світу [*Прояви економічної нерівності…*, 2024].

Варто зазначити, що у демократичному світі загрози, пов'язані зі втручанням великого бізнесу у політику, давно усвідомлені і в різних країнах вживаються заходи щодо їх нівелювання. Політичні партії і виборчі кампанії піддаються строгому фінансовому контролю задля уникнення впливу великого капіталу на електоральні процеси. Ведеться нещадна боротьба з політичною корупцією. Володіючи цим досвідом, іноземні інвестори в Україні також не беруться за

подібні ігри і чітко розмежовують зони свого впливу. Саме неготовність іноземних економічних агентів грати у конвертації капіталів (у тому числі корупційні ігри) позбавляло їх можливості конкурувати на українському ринку з місцевими олігархами, які на повну використовували переваги впливу на поле політики, внаслідок чого Україна досі не може дочекатися значного притоку іноземних інвестицій.

Очевидно, що ситуація, коли українські "грошові мішки" скуповували не тільки економічні активи, а й усе, до чого дотягуються їх руки, у тому числі й еліти вбачалася ненормальною і неприпустимою. Про це роками говорили політики, журналісти і вчені. В українському (і не тільки) інформаційному просторі сам термін "олігарх" набув демонічного звучання.

Урешті-решт, під наполегливим впливом Офісу президента у листопаді 2021 р. Верховна Рада ухвалила суперечливий "закон про олігархів", хоча у самому його тексті їх досить компліментарно назвали "особами, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті". Поява цього законодавчого акта була українським "ноу-хау". Міністр юстиції Денис Малюська через два роки після ухвалення закону пояснював, що його імплементація поставлена на паузу "на прохання наших європейських колег, як одна з умов початку перемовин про вступ України до Європейського Союзу", і оскільки аналогічних законів до цього не було, "тож юристи, науковці та практики хочуть зібратися разом, щоб вирішити, що рекомендувати членам ЄС, членам Ради Європи, як у такій ситуації себе поводити" [*Закон про олігархів на паузі…*, 2023]. Насправді, євробюрократія не видавалася розгубленою у цьому питанні. В опублікованому у червні 2023 р. висновку Венеційської комісії акценти були розставлені досить чітко: "Закон про олігархів не можна розглядати як демократичну відповідь на лихо олігархізації. Закон важко узгодити з принципами політичного плюралізму та верховенства права, оскільки він потенційно може бути використаний у політичних цілях. Оскільки на даному етапі здається, що до тих пір, поки суть нинішнього "персонального підходу" не зміниться, навіть значні зміни до "Закону про олігархів" не виправлять неминучі суперечності між його змістом і

стандартами Ради Європи щодо прав людини, демократії та верховенства права" [*Ukraine – Opinion*…, 2023].

Примітно, що висновки вітчизняних експертів, зокрема тих, чиїм професійним обов'язком є запобігання ухвалення парламентом неправомочних актів, законодавці просто знехтували. На етапі аналізу законопроєкту було підготовлено Висновок Головного науково-експертного управління і Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України. У Висновку, зокрема, зазначалося, що ідея законопроєкту і усі його положення є сумнівними з погляду їх відповідності ст. 8, 19,106 та 107 Конституції України; процедура розгляду питання про визнання особи "олігархом" має ознаки неправової і закладає можливості для зловживань; при цьому проєкт не містить запобіжників від можливого вибіркового застосування відповідної процедури; коло осіб, які потенційно можуть бути визнані "олігархами", є доволі невизначеним; дія положень проєкту потенційно може бути поширена на осіб, кількість яких в десятки чи у сотні разів більша, ніж тих кого громадська думка вважає олігархами. Експерти ГНЕУ доходять, здавалося, очевидного висновку, що проблема "олігархів" має комплексний, системний характер і її розв'язання має бути змістовно пов'язане з удосконаленням антикорупційного і антимонопольного законодавства. Експерти Головного юридичного управління Апарату ВРУ підтримали Висновок ГНЕУ, при цьому наголосивши, що законопроєкт не містить належним чином виокремленого самостійного предмета правового регулювання, і, підкресливши, що у правовій державі обмеження передбачені цим законопроєктом можуть бути встановлені у разі набрання законної сили обвинувачувальним вироком суду щодо особи за вчинення нею окремих видів злочинів, а не внаслідок внесення такої особи до певного реєстру [Про запобігання загрозам…, 2021].

У листі до Голови Верховної Ради Дмитра Разумкова уповноважена ВРУ з прав людини Людмила Денисова попереджала, що норми законопроєкту не відповідають Конституції України, а їх реалізація призведе до порушення прав і свобод людини і громадянина, у відповідь на що вона, відповідно до своїх службових

обов'язків, буде змушена звернутися з конституційним поданням до Конституційного Суду України. Л. Денисова пропонувала перед розглядом законопроєкту у другому читанні доправити його експертизу до Європейської комісії "За демократію через право" (Венеційської комісії) [Саліженко, 2021]. Спікер розумів хибність такого кроку, і саме зі спротивом ухваленню цього закону одні українські медіа пов'язували його відставку [*Зеленський підписав закон про олігархів*, 2021], інші натякали на те, що Д. Разумков перебував в орбіті впливу одного з наймогутніших українських олігархів [Калюжна, 2021]. Навіть неімплементований закон, на переконання міністра юстиції і нового Голови Верховної Ради, виконав свою місію, змусивши олігархів відмовитися від своїх медіа-активів і зазіхань на участь у політичному житті [Стефанчук, 2023].

Таким чином, законодавчі інструменти були використані не з метою створення інституційної моделі, яка б унеможливлювала монополізацію економіки і конвертацію економічних і політичних капіталів (про що наголошується у висновку Венеційської комісії), а для створення тиску на конкретних осіб, примушування їх відмовитися від впливу на політичні процеси.

З іншого боку, похід великого бізнесу у політику зумовлений тим, що в Україні не відбулося остаточної інституціоналізації приватної власності. До цих пір з порядку денного остаточно не зняте питання легалізації капіталів, більшість з яких в очах суспільства була набута незаконним шляхом. В умовах перманентної політичної турбулентності, породженої як ендогенними (суспільно-політична нестабільність, деструктивні впливи політичних агентів на поле економіки), так і екзогенними (зовнішні загрози, у тому числі війна) факторами, великий капітал не може почуватися у безпеці. Як наслідок, спостерігаємо знекровлення одних і падіння інших олігархічних "імперій".

Суттєвою проблемою є те, що українська політика, принаймні протягом двох останніх десятиліть, живилася за рахунок двох основних джерел: адміністративного ресурсу й олігархічного капіталу, шо створювало хоч дефектну, але конкуренцію. Після того, як олігархи відлучаються від політики, це поле монополізується і повністю переходить під контроль чинної влади. В

країні не залишається інших гравців, здатних утримувати політичні партії, мобілізовувати виборців, фінансувати виборчі кампанії. За цих умов вести мову про спонукання конкуренції серед політичних сил і медіа (на чому наголошує Венеційська комісія) немає сенсу за фактом елементарної відсутності одних та інших. Така модель дуже схожа на той шлях, яким свого часу пішов молодий політик Володимир Путін.

Війна. Новий етап Генези українських еліт розпочався після початку повномасштабної війни. Процеси маргіналізації старих політичних еліт, розпочаті після 2019 р., набули нової динаміки. З упровадженням воєнного стану фактично припинилося політичне життя. Опозиція остаточно затихла. Медіа-простір перейшов у режим "Єдиних новин". Парламент перетворився на слухняний інструмент ухвалення необхідних законів. З політичного поля країни були вимушені ретируватися усі проросійські політичні проєкти. На підставі указу президента та рішення РНБО була заборонена діяльність 12 політичних партій: "Опозиційний блок", "Соціалісти", "Партія справедливості та розвитку", "Наші", "Держава", "Блок Володимира Сальдо", "Ліва опозиція", "Партія Шарія", "Союз лівих сил", "Опозиційна платформа – За життя", "Прогресивна соціалістична партія України" та "Соціалістична партія України". За результатами слідчо-оперативних дій Служби безпеки України було доведено, що представники цих політичних сил брали безпосередню участь у встановленні окупаційного режиму на захоплених Росією територіях України [*В Україні остаточно заборонили…*, 2022]. Під фактичну заборону потрапив дискурс "руского міра", який десятиліттями формував політичну ідентичність громадян Сходу і Півдня України, а його основні репрезентанти, такі як Віктор Медведчук, Ілля Ківа та Євген Мураєв, були піддані не тільки моральній обструкції, а й юридичним переслідуванням.

Значних фінансових і репутаційних втрат зазнав український олігархат. Це було пов’язано не стільки з острахом перед антиолігархічним законом, скільки реальною ситуацією в економіці. Активи українських багатіїв зазнали суттєвих втрат. На межі

колапсу стояли цілі галузі української економіки: металургія, сільське господарство, хімічна промисловість, нафтопереробка, енергетика, портова інфраструктура тощо. Наприкінці 2023 р. журнал НВ оприлюднив черговий рейтинг найбагатших українців, тільки цього разу до нього увійшло не 100, як зазвичай, а лише 30 імен. Видання зазначає, що в країні залишилося усього 2 мільярдери, чого не траплялося з 2006 року, – Рінат Ахметов і Віктор Пінчук. Порівняно з 2021 роком статки першого впали на 43%, другого на 34%, сім'ї Порошенків, яка посідає третій рядок рейтингу, – на 37%, Герег (№4) – на 38%, Вадима Новинського (№8) – на 65%, Ігоря Коломойського (№9) – на 55% [Жарикова, 2023]. Натомість у списку з'являються імена осіб, чиї бізнеси мають зовсім інше, ніж у "сировинних олігархів" походження – Олексія Шевченка і Максима Литвина, які розділяють 6-ту і 7-му позиції рейтингу (по 865 млн долларів) – власників всесвітньо відомого стартапу Grammarly. Їхні статки порівняно з 2021 р. зросли у понад 2 рази (на 124%). Наприкінці 2022 р. український Forbs також відзначив тенденцію зростання капіталів підприємців з інноваційної економіки, помістивши у двадцятку найбагатших українців, окрім згаданих М. Литвина і О. Шевченка (яким Forbs приписав володіння капіталами уже на суму по 2,3 млрд дол.), В. Яценка з Revolut, М. Полякова із Noosphere Ventures, Т. Кицмея із SoftServe та О. Конотопського з Ajax Systems [*20 найбагатших українців…*, 2022]. Журнал НВ у 2024 р. у рейтинг найвпливовіших українців, окрім згаданих осіб, помістив засновників і співвласників компанії "Нова пошта" В. Климова і В. Поперешнюка, представників фармацевтичного бізнесу Ф. Жебровську і Г. Загорія, засновника "віртуального" "Монобанку" О. Гороховського, засновників інтернет-магазину "Розетка" сім'ю Чечоткіних, співзасновника продуктової ІТ-компанії Genesis В. Многолєтнєго, власників паливних мереж ОККО В. Антонова і WOG С. Івахіва і С. Лагура, власників найбільших продуктових ритейлів АТБ Г. Буткевича, Є. Єрмакова, В. Карачуна і Fozzy Group В. Костельмана, Р. Чигіра і О. Сотникова [*Топ 100 найвпливовіших українців…*, 2024].

Таким чином, спостерігаємо зміну не лише персоніфікації, а й якості економічної еліти. На зміну старій еліті, активи якої

зосереджені здебільшого у ресурсноємних галузях економіки, гігантських шматках колишньої державної власності, приходить нова еліта, яка зуміла піднятися за рахунок створення нових виробничих потужностей, яка ніяк або дуже слабо (у випадку глибокої модернізації колишніх державних підприємств) пов'язана зі старими галузями. На відміну від олігархічних еліт, які експлуатували природні й економічні ресурси, що належать або належали народу (звідси, до речі, суспільний спротив ринку землі), нова еліта створила нові бізнеси, ефективність яких визначається сильним менеджментом, використанням новітніх технологій та інноваційними підходами, відсутністю жодних моральних і юридичних сумнівів щодо їх правової легітимності. Ці активи практично неможливо відібрати, тому що вони, як правило, є інтелектуальним продуктом, який без їхніх творців нормально не функціонуватиме. Багатства ж олігархів першої хвилі перебувають під постійною загрозою націоналізації з огляду, по-перше, на очевидну несправедливість такого стану речей, коли "купка ділків володіє левовою часткою природних ресурсів, що належать усьому народу", а по-друге, тому, що ці ресурси піддаються легкій монополізації. Саме так відбулося у Росії, де розгром старої олігархії призвів до повернення у державну власність нафтогазових компаній, а інші ресурсні галузі економіки перейшли лише у номінальну власність лояльних правлячому режиму економічних еліт. Усе це супроводжувалося втратою ними політичної суб'єктності, адже відтепер гарантія їх становища крилася не в політичних активах, а у захисті з боку путінського режиму.

Нова українська економічна еліта наразі не виявляє особливого прагнення до політичної участі. Частково її інтереси відображали такі парламентські політичні сили, як "Самопоміч" і "Голос", який наразі очолює успішна ІТ-бізнесменка Кіра Рудик (за даними "Чесно" у 2018 р. вона продала "Amazon" свою компанію "Ring lab" приблизно за 1 млрд доларів). Але й одна, й друга партії виявилися слабкими структурами, з превалюванням індивідуальних інтересів, що не дивно, зважаючи на мережевий, а не ієрархічний принцип їхньої організації. Показовими, зокрема, є

результати голосування фракції "Голосу" за "антиолігархічний закон", де 11 депутатів фракції проголосували "за", а 5 – "проти" [*Верховна Рада ухвалила закон*…, 2021]. Відсутність чіткої політичної позиції, нездатність артикулювати політичні інтереси власних виборців призвели до падіння популярності "Самопомочі", яка після успішних виборів 2014 р. (набрала майже 11% голосів) повністю провалилася у 2019 р. (0,62%). Є підстави прогнозувати, що те ж саме станеться і з "Голосом".

Неолігархічний, немонополістичний бізнес, природним станом якого є конкурентна боротьба, не в стані солідаризуватися для відстоювання власних інтересів. Спорадичні прояви мобілізації він здатен демонструвати лише у найкритичніші моменти, в ситуаціях, які загрожують його виживанню. Так було під час двох українських революцій, так сталося після розв'язання Росією війни проти України. Після вичерпання інциденту він переходить до звичного стану внутрішньогрупової конкуренції. Зрештою, політика – це не його справа. Спорадичні спроби активних бізнесменів заходити у політику майже завжди закінчувалися нічим. Багато з діючих депутатів нарікають, що зазнають величезних матеріальних втрат, будучи відлученими від бізнес-процесів, що, зрештою, призводить до нехтування своїми депутатськими обов'язками. Особливо кричущим є приклад Святослава Вакарчука, який двічі складав депутатський мандат і ще одного разу залишив створену ним же ж політичну партію "Голос". Це ще раз доводить, що адвокувати у політичному полі інтереси різних суспільних груп, у тому числі бізнесу, домовлятися про консенсуси і компроміси між ними, забезпечуюючи тим самим національну єдність, повинні професійні політики, об'єднані у політичні партії. Що ж до нових економічних еліт, то їхній солідаризуючий потенціал видається вкрай слабким.

Інтелектуальна еліта. Як і більшість соціальних інститутів, вища освіта і наука в період незалежності України зазнавали і надалі зазнають не кардинальних системних змін, а гібридизації у вигляді схрещення старих радянських форм з вимушеними новоутвореннями. Як наслідок, виникла сурогатна недієздатна система, яка приречено рухається до природного вимирання.

Особливо це відбивається на науковій сфері. В СРСР основною функцією науки, крім здобуття нового знання, було забезпечення розвитку державної економіки, особливо військово-промислового комплексу. Прикладні наукові дослідження мали конкретних замовників і відразу впроваджувалися у виробництво. Роль і місце науки були зрозумілими, а статус надзвичайно високим. Після розвалу СРСР і занепаду радянської моделі економіки вітчизняна наука втратила зв'язок з промисловою базою і поступово деградувала. При цьому держава зайняла роль стороннього спостерігача цього процесу і не доклала жодних зусиль для відновлення зв'язків між науковою сферою і виробництвом.

Водночас розвал радянської моделі підготовки кадрів вищої кваліфікації супроводжувався комерціалізацією системи вищої освіти і скасуванням будь-яких обмежень для її здобуття власним коштом усіма бажаючими. Це призвело до розростання старих університетів і інститутів і появи багатьох нових, зокрема комерційних, вузів. Усі ці заклади породили значний попит на викладацький персонал, однією з кваліфікаційних вимог до якого була наявність наукового ступеня. Це, у свою чергу, призвело до валу захистів кандидатських і докторських дисертацій дуже часто сумнівної якості і доброчесності, а то й виконаних на замовлення. Здебільшого наукові ступені здобувалися не задля дослідницької, а викладацької кар'єри. Більшість університетських кандидатів і докторів наук не мали ані бажання, ані можливостей (через надмірне навчальне навантаження) займатися науковими дослідженнями. Однак замість того, щоб розв'язати цю проблему простим способом, диференціювавши викладацьку і наукову діяльність, держава стимулювала університети запрошувати на кафедри виключно викладачів з науковими ступенями. Це, з одного боку, вело до невиправданих економічних витрат як з боку викладачів (які були змушені інвестувати у захисти), так і університетів (викладачі з науковими ступенями мали вищі посадові оклади і менше навантаження), з іншого – до знецінення статусу науковців, яких у країні з'явилася величезна кількість. Ситуація набрала ще більш абсурдного вигляду з виникненням ідеї "перенесення науки в

університети". Викладачів, окрім їхніх прямих обов'язків, почали навантажувати "науковими дослідженнями" з обов'язковою публікацією їх результатів у журналах зі статусом "Scopus" і "Web of Science", що призвело до масової появи шахрайських схем, організатори яких за кілька тисяч доларів пропонують групам "учених" написати і опублікувати у якомусь, нікому не відомому, турецькому чи латиноамериканському журналі (швидше за все під такі схеми створеному) статтю, яка потім для Міністерства освіти і науки може мати більшу вагу, ніж підготовлена і видана академічним інститутом колективна монографія.

Авгієві конюшні української науки і системи вищої освіти утворилися внаслідок неспроможності держави створити чітку, прозору, логічну і зрозумілу систему. Маємо перед собою яскравий приклад інституційної неспроможності, коли у правилах гри робляться точкові зміни, які не спричиняють позитивних змін системи, але на довгі роки задають тренди руху "не туди". Усе це, помножене на неконкурентоспроможні заробітні плати у науковій сфері, веде до остаточної втрати престижності професії науковця. Молодь не бачить себе у науці, принаймні у вітчизняній й обирає або інші кар'єрні шляхи, або виїзд до зарубіжних університетів і наукових центрів. Це прирікає Україну на місце у рядах слаборозвинених сировинних економік, продукція яких характеризується низьким рівнем наукоємності.

Нові креативні еліти. Вплив на суспільно-політичну солідаризацію можуть мати ті еліти, які володіють не так економічним, як соціальним капіталом (феномен олігархії у тому, що у неї є і той, і інший). В умовах інформаційного суспільства основним інструментом впливу стають соціальні мережі та різні інтернет-платформи на кшталт Instagram, Facebook, YouTube. Час, коли політичний інформаційний простір країни ділився між трьома клавішами телевізора, які належали різним олігархам, минув безповоротно. Маргіналізується навіть відеохостинг YouTube, який здійснює сегрегацію матеріалів на предмет недопущення пропаганди насильства, порно та інших антисоціальних явищ. Суспільство отримує доступ до найрізноманітнішого і абсолютно не цензурованого контенту через месенджери, насамперед

Telegram. У цих умовах шлях до пізнаваності, популярності і багатства лежить через блогерську кар'єру. Необхідно віддати належне – найбільш відомі інфлюенсери далекі від суспільно-політичної проблематики, їхні аудиторії живуть світом подорожей, моди, кіно, музики, спорту, інших видів розваг. Однак в умовах війни і поступового опановування інтернету людьми старшого покоління усе більшої популярності набувають політичні блогери. Крім того, активну громадянську позицію займають багато з тих, хто створює розважальний контент. Ці лідери думок справили безпрецедентний вплив на те, щоб протистояти забрудненню українського простору російською пропагандою, були активними творцями відмінних від російських смислів і, що дуже важливо, зуміли солідаризувати суспільство навколо власних волонтерських проєктів. Топовими спікерами (за кількістю підписників на YouTube на 1 вересня 2024 р.), контент яких спрямований на суспільно-політичну і військову тематику, стали Дмитро Гордон (3,18 млн підписників), Сергій Стерненко (1,98 млн), Олексій Гончаренко (1,27 млн), Роман Цимбалюк (1,25 млн), Яніна Соколова (1,22 млн), Іван Яковина (1,11 млн), Тарас Березовець (0,95 млн), Олег Жданов (0,94 млн), Денис Казанський (0,88 млн), Віталій Портников (0,72 млн), Сергій Притула (0,65 млн) та інші. В числі топових політичних інфлюенсерів України – президент Володимир Зеленський з 1,24 млн аудиторією на YouTube.

З іншого боку, інтернет-ресурси є ефективним майданчиком для антиукраїнської пропаганди. Найбільш топовими блогерами цього жанру був Анатолій Шарій, YouTube-канал якого заблоковано в Україні з 7 березня 2022 р. [*Youtube заблокував канал Шарія*, 2022], та інфлюенсер-перевертень Олексій Арестович, який не припиняє вести YouTube-канал з 1,82 млн. підписників. Щоправда, розмірковувати про їхній вплив на український соціум, спираючись лише на ці дані, не зовсім коректно, адже значна (якщо не переважна) частина користувачів цих ресурсів проживає не в Україні. Зокрема, досліджуючи феномен А. Шарія, Денис Казанський стверджує, що, незважаючи на те, що герой його розслідування наполягав на тому, що він є українським блогером,

частка його аудиторії в Україні становила усього близько чверті від усіх підписників, а решта проживає у Росії, Білорусі, Казахстані і навіть Канаді [Казанський, 2019]. З цього випливає, що 300 тис. голосів, які А. Шарію вдалося зібрати під час парламентських виборів 2019 р., – абсолютно релевантна величина, яка корелюється з величиною його української аудиторії (враховуючи те, що не всі підписники могли набути виборчих прав за віковою ознакою, проживати на окупованих територіях тощо).

А. Шарій був першим в Україні, хто продемонстрував можливість конвертувати свою популярність, здобуту виключно у соціальних мережах, у політичну вагу. Хоча його "партія" й не набула статусу парламентської через недостатнє охоплення саме української аудиторії, але дістала право на фінансову підтримку держави. Таким чином, інфлюенсери-мільйонники мають усі шанси самостійно "завести" у парламент власну "політичну силу". Причому, як засвідчує українська практика, це не обов'язково повинні бути блогери, що спеціалізуються на суспільно-політичному контенті. Українська політика вже знає приклади, коли електоральний вибір схилявся на користь кандидатів із зовсім інших соціальних полів, зокрема шоу-бізнесу і спорту. Тому часи капсулювання владної еліти залишилися у минулому. Відтепер політика твориться не на партійних з'їздах, шпальтах партійних газет чи екранах телевізорів, доступ до яких відкритий лише обраним. Переможцями виборчих перегонів стають найбільш популярні особистості з різних сфер суспільного життя. Бар'єри між політичною і неполітичною елітами стираються. Можна навіть констатувати смерть старих політичних еліт як формального, стабільного професійного середовища і прихід на їхнє місце нових політичних лідерів.

Поява у політиці непрофесіоналів, на перший погляд, може видатися великою проблемою. Але, насправді, не так важливо, якими політичними, економічними чи юридичними компетенціями вони володіють. Головне – інституційна рамка, в межах якої вони діють. Несистемні політичні лідери не становлять смертельної загрози для суспільств з функціонуючими соціальними інститутами. Яскравим прикладом цього став прихід до влади в США у

2016 році Дональда Трампа, який, по суті, увесь свій президентський термін повноважень боровся з віртуальною Deep State і, не перемігши тоді, може спробувати зробити це після повторного обрання.

У країнах зі слабкими соціальними інститутами загроза встановлення диктаторських режимів кратно вища. Усе тому, що за сухим терміном "інститут" стоять мільйони особистостей, які ухвалили рішення вступити у "гру" з чіткими правилами і виграшами. Саме вони є "хранителями інститутів". Більшість із них інвестувала у неї (гру) усе своє життя, здобували відповідну освіту, роками будували кар'єру, крок за кроком рухаючись по соціальній драбині. Ті, хто піднявся на її найвищі сходини у різних соціальних полях, становлять національну еліту. У випадку функціональних інститутів, які забезпечують справедливі правила гри і запобігають шахрайству, елітою стають найталановитіші і цілеспрямовані особистості, що забезпечує процвітання націй. У випадку дефектності інститутів, що проявляється у нечіткості, нестабільності "правил гри", слабкого контролю за їх дотриманням, невиправданим стороннім втручанням у саму гру, виграш часто дістається шахраям, які не відповідають статусу еліти.

Висновки

Солідаризм став однією з основних відповідей еліт ліворадикальним рухам кінця XIX – XX століть, ідейною основою побудови соціальних держав у країнах традиційної демократії, заснованих на принципах більш справедливого розподілу національного багатства. Унікальність України полягає у тому, що останні тридцять років ми рухаємося у зворотному напрямі. У спадок від СРСР нам дісталася ультрасоціальна держава з монополією державної власності на усі природні і виробничі ресурси. Тодішнє суспільство, солідаризоване принципами "зрівняйлівки" і досить скромних матеріальних запитів усіх без винятку його членів, не могло надихати креативних громадян, які прагнули вирватися із однорідної маси. Падіння комуністичного режиму відкрило шлях для процесів майнової та соціальної диференціації, які тривають донині. Демонтаж радянських соціальних інститутів виявився

складним і тривалим саме тому, що для багатьох громадян вони відповідали нормам соціальної справедливості набагато більше, ніж активно нав'язуванні реформаторами інститути ринкової економіки і плюралістичної демократії.

Унаслідок нерішучості політичних еліт, остраху "шокової терапії" в Україні, попри постійні розмови про транзити, трансформації і перетворення за понад 30 років так і не відбулося жодної цілісної, завершеної структурної реформи. Як наслідок, досі зберігаються сурогатні інститути, що поєднують старі, ще радянські, елементи з новоутвореними, які виникали спорадично і спонтанно, без будь-якого стратегічного замислу і бачення кінцевого результату. Ці гібридні інститути пронизують усі соціальні поля – політику, економіку, медіа, пенсійну сферу, освіту і науку, охорону здоров'я, судову і правоохоронну системи, збройні сили і навіть культуру та спорт. Трудове законодавство, яке формально створює усі преференції для працівників (відлякуючи іноземних інвесторів), але на практиці є недієздатним (про що добре знає вітчизняний бізнес), солідарна пенсійна система, яка позбавляє багатьох людей похилого віку шансів на виживання, формально безкоштовні медицина і освіта – усе це сурогати, які викривляють і спотворюють реальність, не дають виникнути і розвинутися якісно новим формам.

Недолугі інститути породжували неповноцінні еліти. Зокрема, дефектна приватизація призвела до появи олігархічної еліти, яка монополізувала у своїх руках не тільки економічну, а й політичну владу. При цьому, володіючи, по суті, безмежними можливостями, вона не потрудилася докласти зусиль до творення ефективних інститутів демократії та правової держави. Саме судова гілка влади як інститут, який мав стояти на сторожі існуючого порядку, забезпечити задіяння усіх наявних у держави засобів для захисту прав і свобод громадян (у тому числі – права приватної власності), виявився найбільш неспроможним, ставши символом тотальної корупції і, за висловом одного з головних її "елітаріїв" Павла Вовка, – "політичної проституції" [Лукашова, 2020].

Національні еліти мали б стати одночасно головною рушійною силою і бенефіціаром процесів суспільної солідаризації. Адже

основною рисою солідаризованого суспільства є стабільність, яка тримається на основоположному факторі балансу інтересу усіх суспільних гравців. Завжди займаючи привілейоване становище у суспільстві, еліти найбільш зацікавлені у забезпеченні статус-кво, який гарантує збереження їхнього матеріального і соціального становища. Навіть контреліти, які претендують стати наступною елітою, зацікавлені у стабільності системи. Однак, усвідомлюючи хиткість свого становища, незахищеність законом перед свавіллям, еліти уподобають створювати острівки безпеки за межами України, скуповуючи нерухомість і виводячи капітали в країни з дієвою правовою системою. За першої найменшої загроз політики, чиновники, бізнесмени і креативний клас інстинктивно тікають по той чи інший боки кордону. Україну вони розглядають не як місце постійної локації для себе і своїх нащадків, а як тимчасову кормову базу, яку нещадно спустошують, щоб мати вдосталь ресурсів для набуття елітного статусу на нових батьківщинах. Вести мову про роль цих еліт у процесах суспільно-політичної солідаризації марна справа.

Здавалося, Україна потрапила в інституційну пастку, яка прирікала її на неминучий рух у колії неефективної держави. Навіть два Майдани не змогли вирвати країну із неї. Хоч як сумно, але саме війна дала чи не найбільший шанс на зміну траєкторії руху країни. Незламна воля українського народу має усі шанси бути підпертою підтримкою демократичних союзників. Попри усю євроатлантичну риторику постамайданної України і навіть імплементацію в її Конституцію норм про рух до НАТО і ЄС, вона на невизначено довгий термін, допоки тривав би "холодний мир" між Заходом і Росією, була приречена борсатися у сірій зоні між ними. Російсько-українська війна показала намір авторитарного блоку не залишати сірих зон і поглинути "нічийні країни", щоб використати їх у потенційному конфлікті із Західним світом. За цих умов залишається лише одна дилема: Україна буде із Заходом, чи проти нього. Вважаємо вибір Європи очевидним. Європейська інтеграція залишить українській владній еліті дуже мало простору для політичних маневрів (одним з найсвіжіших свідчень чого є

фактичне блокування євробюрократією "антиолігархічного закону"). ЄС, на наше переконання, стане тим локомотивом, який легко витягне український вагон з "неправильної колії".

Рекомендації

Український народ наразі переживає найтрагічніший і найвідповідальніший етап своєї історії. Він уже довів, що здатний самостійно вершити свою долю. Але не меншим випробуванням, ніж війна, буде повоєнна відбудова країни. І тут йтиметься не стільки про відновлення зруйнованих міст і інфраструктури, скільки про переоблаштування держави, нову інституціоналізацію усіх соціальних полів, установлення чітких, зрозумілих і справедливих правил гри в усіх суспільних сферах життя. Цей виклик буде не меншим, ніж перемога у війні, тому що від відповіді на нього залежить, чи стане Україна новою Руїною, безлюдною пусткою, у якій галопуюча депопуляція накладатиметься на масову еміграцію, чи все ж перетвориться на процвітаючу країну, комфортний і гостинний дім українського народу.

Процеси "перезапуску" країни повинні базуватися на широкому суспільному консенсусі, свого роду новому суспільному договорі з можливістю ухвалення нової Конституції як символу нової поствоєнної України, який формуватиме абсолютно нову інституційну матрицю, що відповідатиме стандартам ЄС і НАТО. Запровадження Україною стандартів Євросоюзу значно обмежить можливості місцевої еліти маніпулювати правилами гри на власну користь. Роль еліт полягає у розробці детальних планів-концепцій розвитку усіх сфер суспільного буття – від політики і економіки до освіти і культури.

У політичному полі – стабілізувати політичну систему. Припинити практику постійних пертурбацій правил гри, перманентних змін конфігурації влади і виборчого законодавства в інтересах тих чи інших гравців. Усього трохи більше ніж за 30 років Україна пережила зміну шести конституційних моделей організації влади. Сім з дев'яти виборчих кампаній до Верховної Ради України відбувалися за виборчими правилами, що більшою чи меншою мірою відрізнялися від попередніх [Перевезій, 2023b]. Усе це є

свідченням інституційної неспроможності політичної системи. Стабілізація правил гри приведе до залучення у політичні процеси відповідальних політиків, розвитку інституту політичних партій, формування системної опозиції, що сприятиме формуванню і залученості до політичного процесу контреліт, які конкуруватимуть, "тримаючи у тонусі", чинну еліту.

Нової інституціоналізації потребує економічне поле. Боротьбу необхідно вести не з "особами, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті", а з монополізацією економіки та недоброчесною конкуренцією, економічним шахрайством, несплатою податків, корупцією у митних і податкових органах, тотальним порушенням прав інтелектуальної власності тощо. Настав час навести лад у податковій системі, викоренити схеми несплати або шахрайської оптимізації (здебільшого через ФОПів) податків, виведення з тіні величезної частки економіки (яка сягає 40%), відмовившися від принципу "хто везе, того й вантажать", який перетворює на основних реципієнтів бюджету здебільшого тих, хто працює по-"білому".

Глибоких реформ потребують усі соціальні сфери. Держава повинна піти звідусіль, звідки може це зробити. Максимально, наскільки можливо, віддати медицину, освіту, науку у приватний сектор. За державою залишити тільки соціальні проєкти – садочки, школи, лікарні для людей, які не в змозі самостійно оплатити послуги догляду за собою.

Проблема продукування, добору, циркуляції та збереження еліт прямим чином пов’язана з розбудовою системи освіти і науки, інституційною спроможністю держави у цих критично важливих для країни сферах.

Необхідно виробити підходи до здобуття професійної освіти як до інвестиційних проєктів і з боку держави, і з боку громадян. Повинно бути детально проаналізоване і піддане ревізії державне замовлення на підготовку кадрів, установлено жорсткий контроль за працевлаштуванням випускників, що навчалися за кошти державного бюджету. Особливу увагу потрібно приділити розвитку середньої спеціальної освіти, без випускників якої неможливе

нормальне функціонування економіки, виробництва. Держава повинна здійснювати грамотну профорієнтаційну роботу, зламати стереотипи щодо престижності тих або інших професій.

Державі потрібно визначити свою наукову стратегію, виходячи з того, що осердям і координаційним центром української науки має і надалі залишатися Національна академія наук України. Разом з тим має бути поглиблена співпраця Академії з провідними університетами задля концентрації сил і ресурсів. Навколо НАН України повинні гуртуватися університетські науковці, брати участь у спільних наукових проєктах, а кращих наукових кадрів, що зросли в університетському середовищі, запрошувати на постійну роботу до академічних інститутів. Окрім можливостей кар'єрного наукового зростання, вони повинні отримати фінансові стимули для цього. Зрештою, Академія повинна стати вершиною науково-освітньої піраміди, досягти якої має прагнути кожен, хто присвятив себе науці. У свою чергу, необхідно кардинально реформувати НАН України, здійснити її структурну реорганізацію. Не виключено, що Академії доведеться ліквідувати або об'єднати багато інститутів, скоротити чисельний склад співробітників, зосередити ресурси не на кількісних, а на якісних параметрах досліджень, створити ефективну систему управління майном. Можливо, настав час вести мову про приватизацію або корпоратизацію окремих науково-виробничих комплексів, що перебувають у віданні НАН України і зосереджені на прикладних дослідженнях. Головною ж функцією Академії повинні залишатися фундаментальні дослідження.

РОЗДІЛ 8

ВПЛИВ МАСМЕДІА НА РІВЕНЬ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Розвиток українських масмедіа напередодні повномасштабного вторгнення Російської Федерації. В сучасних умовах прискореного розвитку цифрового суспільства ставала все більш помітною втрата централізованими моделями комунікації потенціалу свого впливу. Соціальні мережі, відеохостинги та стрімінгові сервіси усунули обмеження подачі інформації, властиві класичним засобам масової інформації, які отримували ліцензію від держави. Тому інтернет-спілкування стало асоціюватися із максимально вільним обміном думками, не обмеженим будь-яким видом цензури. Серед переваг соціальних мереж як джерела інформації можна виділити індивідуалізацію контенту із формуванням комфортного для особи інформаційного поля, забезпечення зворотного зв'язку між авторами контенту і його споживачами, швидкість розміщення і поширення повідомлень. Індивідуалізація контенту виявилася потужним фактором фрагментації соціуму та обмеження зацікавленості громадян у регулярному отриманні інформації про політичне життя країни.

В умовах поглиблення цифровізації друковані медіа почали дедалі швидше втрачати свої позиції, а класичне аналогове телебачення поступилося цифровому, що забезпечувало можливість трансляції телепрограм через Інтернет. Однак абсолютна більшість споживачів медіа змогла переорієнтуватися на новітні джерела, способи отримання і верифікації інформації. Водночас збільшення джерел контенту актуалізувало підвищення рівня медіа-грамотності громадян, які ставали вразливими від ворожих інформаційних спецоперацій.

Цифровізація медіа стала закономірним результатом технічного прогресу, але її розвиток вимагав значних капіталовкладень, які дозволити собі могла держава та великі фінансово-промислові групи (ФПГ). В українських реаліях великі ФПГ, частина яких

тісно співпрацювала із російським бізнесом, за порівняно короткий проміжок часу створили низку медіа-холдингів, які об'єднували по кілька рейтингових каналів і уніфікували вимоги до редакції контенту.

У таких умовах українські медіа, здебільшого захищаючи інтереси певних політичних сил, значну частину етеру відводили критиці політичних опонентів. Серед взаємних критичних зауважень набули поширення закиди у нездатності розв'язувати складні проблеми у сфері державного управління, реалізації зовнішньополітичних інтересів та здійснення економічних реформ. Набула поширення непідтверджена конкретними фактами інформація про владу та опозицію, повідомлення про кримінальні злочини, корупційні дії топчиновників, неспроможність місцевої влади забезпечити нагальні потреби населення. У той чи інший спосіб значна частина впливових українських медіа ще з початку XXI ст. свідомо чи несвідомо сприяла формуванню негативного образу держави поза її межами та переконувала власних громадян у тому, що країна рухається у неправильному напрямі. Водночас формування саме такого переконання в українських громадян ставила собі за мету й російська пропаганда, ототожнюючи Україну із failed state.

Масштаби поширення негативної інформації про свою країну стали настільки великими, що частина журналістів виступила з ініціативою посилення уваги до позитиву у розвитку держави. Так, у 2009 році деякі журналісти "ТСН" започаткували проєкт "Територія позитиву" [*Територія позитиву*, 2009]. Однак ситуацію виправити не вдалося. І навіть напередодні повномасштабного російського вторгнення близько половини українських громадян висловлювали незадоволення порівняно великою кількістю негативних сюжетів про Україну на загальнонаціональних каналах телебачення [Закусило, 2020].

Помітний акцент на поширенні негативних сюжетів в українських медіа не сприяв солідаризації громадян, їх об'єднанню у справі розбудови власної потужної держави. Навпаки, такі сюжети навіювали думку про те, що життєвий успіх може бути досягнутий не у рідній країні, а поза її межами, а це сприяло поширенню зовнішньої трудової міграції.

Недостатньо зусиль держава докладала і для популяризації української мови, як однієї із важливих основ формування інформаційного поля країни. Тривалий час російськомовний контент був поширений на телебаченні та радіомовленні (особливо це стосується станцій FM-діапазону).

Навіть початок російсько-української війни у 2014 році не змусив владу серйозно поставитися до захисту інформаційного простору країни. На етерах багатьох загальнонаціональних українських телеканалів продовжували свої виступи проросійські політики, намагаючись нав‘язати суспільству думку про "розколотість України по Дніпру", "необхідність почути Донбас", про "громадянську війну в Україні" тощо.

Користуючись тривалою відмовою України від захисту свого медіа-простору та сформованим у суспільстві інтересом до російськоцентричного контенту, Російська Федерація ще з часів Помаранчевої революції сконцентрувала зусилля на дискредитації української державності, неспроможності урядів України розв'язувати низку складних соціально-економічних проблем та нехтуванні ними інтересів та потреб деяких українських регіонів [Ніколаєць, 2023b].

Збереженню інтересу до російськоцентричного контенту сприяла й тривала пасивність владних органів щодо формування важливих національно-демократичних трендів у медіа-просторі. Помилкою державної інформаційної політики 2014–2021 рр. було те, що не вдалося забезпечити єдності українських громадян щодо сприйняття ними протистояння із РФ як екзистенційного для України. У медіа нерідко йшлося про "конфлікт", "кризу" або "події на Донбасі" із нав‘язуванням думки про регіональний характер протистояння. На етери телеканалів запрошували представників проросійських політичних сил, тим самим нівелюючи сприйняття їхньої діяльності як відверто ворожої і транслюючи думку про те, що така діяльність залишається лише елементом політичної боротьби у рамках демократії.

Упродовж 2014–2019 років українські медіа приділяли значно більше уваги окресленню перспектив перебігу внутрішньополітичної боротьби, ніж визначенню можливих наслідків розгортання

російсько-української війни. У бік політичних опонентів лунали звинувачення у спробах заробити додаткові статки на війні, у діях, спрямованих проти добровольчих батальйонів чи окремих командирів ЗСУ. Помітнішими такі звинувачення стали з 2016 року, коли інтенсивність бойових дій значно зменшилася.

У етері деяких українських телеканалів лунали думки про нехтування інтересами Російської Федерації з боку провідних західних країн, про занепокоєння російської влади "просуванням НАТО далі на схід". Українські медіа транслювали також ідею про можливість "домовитися з Росією", що заколисувала багатьох громадян, які відмовлялися вірити у можливість розгортання повномасштабної війни.

В умовах загострення внутрішньополітичної боротьби свій інтерес до російськоцентричного контенту українські респонденти пояснювали прагненням отримати альтернативну точку зору на події у державі та за її межами. У певної категорії громадян, особливо тих, чиє становлення відбувалося у часи існування СРСР, проявлялася ностальгія за радянськими часами, коли міжреспубліканські зв’язки були важливою запорукою розвитку промисловості. Це дозволило сформувати у частини населення Півдня та Сходу України переконання у перспективності зміцнення зв’язків між Україною та Росією [Ніколаєць, 2021].

Водночас, на противагу зближенню із Російською Федерацією прихильники євроінтеграції наголошували на необхідності запозичення досвіду західних країн у реформуванні економіки, розвитку освітнього процесу, розбудови системи охорони здоров’я. Активно просували ідею про можливість подолання корупції в Україні за допомогою західних партнерів. Їх підтримка також була визнана важливим чинником забезпечення інноваційного розвитку економіки, підвищення рівня життя населення та якості роботи владних органів різного рівня.

У таких умовах в Україні був сформований смисловий тренд, що певні проблеми можна розв'язати завдяки втручанню чи фінансовій допомозі з боку інших держав. Таке переконання не слугувало об‘єднанню громадян, а роз‘єднувало їх на основі вектора зовнішньополітичної орієнтації, через формування різного

ставлення до оцінки економічних можливостей власної країни, рівня життя її населення, досягнень економічного розвитку та якості політичного менеджменту.

Проте російськоцентричним медіа не вдалося принести розкол в Україну на основі етносамоідентифікації, конфесійної чи соціальної належності, але вдалося сформувати відмінності у ставленні громадян до демократичних інституцій та процесів. Так, частину жителів, переважно зі Сходу та Півдня України, більшість яких ніколи не мандрувала поза межами свого регіону, вдалося переконати у тому, що демократія несумісна зі стабільним розвитком, що вона означає лише політичні чвари і протистояння, затягування часу в ухваленні важливих політичних рішень. Авторитаризм для них подавали як засіб порівняно швидкого розв'язання "проблем народу".

Розрахунок був зроблений не лише на ностальгію за радянським минулим, а й на приклад нібито "дієвого" вирішення проблемних питань очільником РФ В. Путіним, якого позиціонували як рятівника російськомовних, незламного борця за інтереси своєї країни, захисника православних, як уболівальника за інтереси пересічних громадян, а не олігархів.

Привабливість авторитарного стилю керування досить успішно намагалися сформувати й шляхом використання інерції патерналістських настроїв у суспільстві, асоціюючи авторитаризм із "сильною країною", керівництво якої ухвалює "правильні рішення". Однак поза увагою свідомо залишали наслідки багатьох таких рішень, що призводили до занепаду приватної ініціативи, мілітаризації економіки РФ, регулярного ведення нею воєнних дій, нехтування розвитком віддалених від центру територій, нераціонального використання природних ресурсів країни, яка зберігала технологічну залежність від зарубіжних держав і не була орієнтована на впровадження інноваційних проєктів. Поза увагою залишалося й те, що до ухвалення рішень у російській авторитарній державі було долучене досить обмежене коло осіб, наближених до президента країни, які лобіювали ухвалення рішень, насамперед вигідних особисто для них та їх найближчого оточення.

Однак незважаючи на те, що стараннями російської пропаганди вдалося переконати частину українських громадян у перспективності авторитаризму, впродовж 2014–2021 років Російській Федерації не вдалося досягти такої роз'єднаності українського суспільства, яка б дозволила дестабілізувати ситуацію у країні, унеможливити проведення демократичних виборчих кампаній, скомпрометувати діяльність Верховної Ради України, Президента України й урядових структур та зробити неможливою організацію опору агресору.

Головна заслуга у тому, що ворогу не вдалося це зробити, належить українському громадянському суспільству. В інформаційне протистояння з РФ у 2014 році через відеохостинги та хмарні месенджери включилися багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави.

Саме завдяки громадянському суспільству поступово був сформований потужний україноцентричний дискурс про витоки та перебіг російсько-української війни [Ніколаєць, 2023а]. Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу, як це було у часи навали монголо-татар; громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян.

Розгортання російсько-української війни дедалі чіткіше давало зрозуміти, що протистояння в інформаційному просторі відіграє не менш важливу роль, аніж організація збройної відсічі агресору. Тому у 2014 році були зроблені перші обережні кроки для послаблення впливу російських медіа в Україні. Однак, незважаючи на це, значна кількість українських телеканалів не припиняла створювати чи транслювати проросійський контент. Громадяни сприймали це переважно як слабкість держави та результат зацікавленості

низки українських олігархів, які мали тісні зв'язки з РФ і ставили свої економічні інтереси вище за державні. Нехтування державними інтересами можна було помітити й серед медійників, які погоджувалися працювати у складі команд проросійських медіа попри те, що на теренах України тривала війна, розв'язана Російською Федерацією.

Введення санкцій за системне ведення антиукраїнської пропаганди у 2021 році було хоча й важливим, але запізнілим кроком. Блокування певних інтернет-ресурсів виявило його обмежену ефективність, оскільки не могло забезпечити загальне припинення поширення антиукраїнського контенту. У таких умовах набагато більш важливим було забезпечення високого рівня медіа-грамотності громадян, чому держава раніше практично не приділяла уваги.

Водночас формалізоване конструювання Росією ідентичності соціальної групи за назвою "російськомовне населення" та стимулювання російського націоналізму в Україні не забезпечили реалізації проєкту "Новоросія". Проведення АТО / ООС дозволило локалізувати воєнні дії на території Донецької та Луганської областей. Виявилося, що більшість громадян України об'єднувало переконання у необхідності збереження власної держави, а кількість прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції лише зростала у розрахунку на те, що "західний вектор" інтеграції дозволить прискорити розв'язання багатьох внутрішньоукраїнських проблем.

Українське суспільство залишилося солідарним і у тому, що проблеми не розв'язуються за рахунок воєн та воєнних конфліктів. Відсутність реального конфлікту між східноукраїнським і західноукраїнським населенням зумовила поступове зменшення інтенсивності бойових дій. Проте завдяки таргетованій діяльності низки проросійських медіа думки громадян України дещо розділилися у оцінці причин війни. На Сході і півдні держави значна частина населення не вважала Росію відповідальною за розв'язання війни проти України. Водночас українське суспільство виявилося єдиним в усвідомленні безперспективності продовження бойових

дій. Абсолютна більшість громадян солідаризувалася й у тому, що повномасштабна війна між РФ та Україною неможлива.

Однак згортання бойових дій не було серед пріоритетів тих, хто її розв'язав, а саме: військово-політичного керівництва Російської Федерації. Зацікавлені у ліквідації української державності, очільники РФ сконцентрували зусилля на підготовці до різкої активізації воєнних дій задля того, щоб перемогти Україну впродовж максимально короткого терміну.

Вплив масмедіа на формування суспільно-політичної солідарності в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення

Неможливість досягнути руйнування української державності без розв'язування повномасштабної війни зумовила розгортання Російською Федерацією бойових дій на широкому фронті у 2022 році. За порівняно короткий проміжок часу військам агресора вдалося просунутися на Півдні і тимчасово окупувати Херсон, а також упритул наблизитися до Києва, загрожуючи захопленням столиці. Російська авіація завдала ударів по багатьох українських містах, постійними стали й ракетні обстріли та удари безпілотних літальних апаратів.

На початку повномасштабного вторгнення майже утричі зросла кількість кібератак на державні інформаційні системи та об'єкти критичної інформаційної структури. Абсолютну більшість таких атак здійснювали військові хакери РФ та Білорусі, яких фінансувалася державними органами цих країн. Основною ціллю хакерських атак стала цивільна інфраструктура та установи органів влади та управління України.

У таких умовах держава надала дозвіл на перенесення інформаційних масивів на сервери, які були розміщені у центральних та західних областях України, а також на використання "хмарних" сервісів за кордоном. Водночас були збережені вимоги до захисту даних за вітчизняним стандартом КСЗІ, а у деяких випадках допускалося використання європейських стандартів ISO / IEC 27-ої серії.

Завдяки скоординованим зусиллям державних органів Україні впродовж перших днів повномасштабного вторгнення РФ вдалося зберегти системи збереження та передачі даних загальнодержавного

значення. В Україні не припиняла працювати мережа "Інтернет", стаціонарний та мобільний зв'язок. Діджиталізація медіа постала найвагомішим технічним засобом, який дозволив зберегти теле- і радіомовлення в умовах масованих ворожих обстрілів.

Уже на початку повномасштабного вторгнення постало питання про адаптацію державної інформаційної політики до нових умов. Така політика мала стати вагомим чинником забезпечення суспільно-політичної солідаризації громадян, сприяти зміцненню відносин із іноземними партнерами, що дозволило б збільшити масштаби їх допомоги, успішно протидіяти реалізації ворожих інформаційно-психологічних спецопераций та поширенню дезінформації.

Громадяни України вже з перших днів ворожого вторгнення мали зберігати впевненість у тому, що країна здатна і буде боротися з ворогом. Цьому сприяли регулярні звернення Президента України. Записані на фоні відомих локацій, такі звернення мали переконати громадян, що він не припиняє виконувати свої обов'язки. На початку повномасштабного воєнного вторгнення Росії рівень довіри до Президента України різко збільшився. Якщо, за даними КМІС, до вторгнення В. Зеленському довіряли лише 37% респондентів (і на цей час уже було більше тих, хто йому не довіряв), то у перші місяці після нього – довіряли майже 90% [*5-річчя президентства…*, 2024].

Рівень довіри до президента, який категорично відмовився залишити країну у скрутний для неї час, став одним зі свідчень єдності суспільства у організації відсічі агресору. Надвисокий рівень довіри до глави держави створював передумови для втілення у життя багатьох важливих для подальшого існування і розвитку України кроків.

Як відомо, війна найчастіше вимагає ухвалення складних рішень, а влада вимушена балансувати між доцільністю і справедливістю. У таких умовах надзвичайно важливим було збереження високого рівня довіри до органів влади. Переконаність у тому, що влада робить усе можливе для забезпечення обороноздатності країни й організації ефективної відсічі ворогу, мала бути збережена за рахунок належної комунікації між владою і громадянами.

У таких умовах необхідно було обрати таку модель комунікації, яка б забезпечувала чітке позиціонування офіційної інформації, інформації аналітичного характеру із виокремленням прогнозів, які базуються на аналізі наявних даних, та повідомлень, покликаних відвернути паніку, згуртувати населення для опору ворогу. Рівень верифікації офіційної інформації не повинен був передбачати можливості подальшого спростування повністю або частини інформаційних блоків. Довіру до прогнозів мало б забезпечити те, що більшість з них частково або повністю збувалися. Відвернення паніки не мало би супроводжуватися популізмом, маніпуляціями громадською думкою, недооцінкою противника та переоцінкою власних можливостей. Варто було б уникати поширення відверто неправдивої інформації та безпідставних обіцянок, зокрема й таких, де містилась інформація про перспективні дії Збройних сил України проти ворога. Останнє твердження пов'язане з тим, що невиконання обіцяного чиновниками топрівня, надзвичайно негативно сприймається громадянами.

З початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ пріоритетом стала реалізація єдиної інформаційної політики. Проте у сучасних умовах діджиталізації та втрати централізованими моделями комунікації потенціалу свого впливу повноцінно реалізувати такий вид інформаційної політики стало надзвичайно складно.

Уже з перших днів після початку повномасштабної російської воєнної агресії стало помітно, що велику швидкість передачі повідомлень, пошук потрібної інформації та зворотний зв'язок забезпечують передусім соціальні мережі. Ні загальнонаціональне українське телебачення, ані місцеві теле- та радіостанції не могли повідомити споживачам деяку інформацію, якої ті потребували. Йдеться, наприклад, про можливі шляхи евакуації, які не прострілюються у конкретний час ворогом, наявність пального на тій чи іншій автозаправній станції, можливість віднайти тимчасове житло у певному населеному пункті, особливості перетинання кордону для біженців тощо. Саме соцмережі, де були утворені спеціалізовані групи для користувачів, виступили основним засобом інформаційного забезпеченням для абсолютної більшості волонтерів,

цільових груп, учасники яких були об'єднані тими чи іншими потребами воєнного часу.

В умовах, коли обсяги та швидкість передачі центральними телеканалами не задовольняли споживачів, пріоритетним джерелом потрібної інформації ставало спілкування через соцмережі та меседжери. Найбільшою довірою користувалася інформація, яка надходила від родичів та знайомих. Спілкування між ними ставало не лише засобом отримання матеріальної допомоги чи потрібної інформації, а виступало засобом психо-емоційного розвантаження та формування відчуття підтримки між громадянами.

Соцмережі та месенджери дозволяли робити вибір між аудіо-, відеоконтектом та текстовими повідомленнями, що в умовах зниження швидкості передачі даних у певних місцевостях було вагомим критерієм вибору джерел інформації.

Найбільш зручним засобом спілкування виявився месенджер Telegram, який забезпечував швидку передачу усіх видів контенту між користувачами, вибір кола співрозмовників за бажанням конкретного споживача та можливість поширення інформації одночасно для усіх членів контактних груп. Саме тому значна кількість місцевих владних органів обрала Telegram для передачі потрібної інформації та забезпечення надійного зворотного зв'язку. З часом більшість центральних державних органів створили свої сторінки у цій мережі, а значна частина держслужбовців використовувала Telegram для робочого спілкування. За використання Telegram-каналів була налагоджена система повідомлень населення про оголошення повітряних тривог, а також інформування про місцезнаходження пунктів допомоги, умови та час роботи медичних закладів тощо.

З часом ставало дедалі помітнішим, що окремі Telegram-канали стали поширювати інформацію, доступ до якої не могли мати пересічні громадяни. Йдеться, наприклад, про маршрути польоту ворожих ракет та дронів із точністю у кілька хвилин, про перспективи ухвалення певних урядових рішень тощо. Такий контент з великою вірогідністю дозволяв виокремлювати такі канали як провладні. І часто траплялося, що найсвіжішу інформацію

отримували від влади саме вони, а не телевізійники. Поступово наближені до влади Telegram-канали були використані й для моніторингу суспільних настроїв, визначення тих чи інших уподобань громадян тощо.

Водночас соцмережі та месенджери виявилися й ефективним засобом реалізації ворожих інформаційних спецоперацій, коригування діяльності колаборантів та агентів РФ. І заборона роботи одних каналів у соцмережах чи відеохостингах не перешкоджала створенню інших, що підвищувало значення медіа-грамотності населення.

У таких умовах в Україні поряд із запуском роботи провладних Telegram-каналів була зроблена спроба централізувати поширення повідомлень шляхом організації роботи цілодобового телемарафону. Цілодобовий характер трансляції вимагав відповідного заповнення етерів, що не завжди відбувалося якісно унаслідок запрошення на них некваліфікованих "експертів", "аналітиків", чиї прогнози регулярно не справджувалися. Частина "аналітиків" намагалася позиціонувати себе "знавцями усіх проблемних питань", і траплялося, що пізнаваність особи виступала головним критерієм її участі у телепередачах.

"Експерти" на додачу до участі у телеетерах створювали свої канали у соцмережах, часто поширюючи інформацію, яка не відповідала дійсності. Траплялися й випадки, коли після участі у кількох фахових дискусіях, результатами яких ставали вагомі синтетичні висновки, навіть знані науковці з часом погоджувалися брати участь у телепередачах, присвячених обговоренню проблем, яких вони ніколи не досліджували. Такі практики негативно впливали на рейтинги телеетерів, створюючи враження, що регулярне / постійне запрошення кількох "експертів" для виступів покликане не надати споживачам правдиву інформацію, ознайомити їх із результатами серйозної аналітичної діяльності, а лише відволікти увагу від повсякденних проблем.

Обіцянки "експертів" порівняно швидко завершити бойові дії перепліталися із прогнозами, що російсько-українська війна буде тривати ще довго. Такі протилежні за своєю суттю твердження дозволяли більшості споживачів інформації почути те, що вони

хотіли. І певний час тактика обіцянок "усього й усім" спрацьовувала. Не виключено, що це відбувалося тому, що громадяни хотіли вірити у можливість швидкого завершення війни, повернення до мирного життя, вважаючи, що для цього є реальні можливості, що країна єдина в організації відсічі ворогові.

Проте ініційована державою централізація повідомлень не могла успішно функціонувати безкінечно. В умовах повномасштабного воєнного російського вторгнення запит громадян на індивідуалізацію контенту дедалі більше зростав через відсутність у владних органів інформації, важливої для жителів певних місцевостей, містечок, районів у містах чи навіть вулиць або будинків. Це стосувалося, наприклад, окремих соціально-побутових проблем, нагальних для біженців від війни, для тих, хто постраждав від ворожих обстрілів і терміново потребував допомоги, а також проблем, які виникали у процесі евакуації з небезпечних територій.

У таких умовах щораз більшої популярності набував обмін потрібними даними між громадянами, громадськими організаціями, волонтерами тощо. На тлі того, що частину важливих проблем громадяни розв'язували або намагалися розв'язати без жодної участі держави, набувало поширення, що влада не може чи не здатна вчасно і у належному обсязі вирішувати питання, які постали перед населенням на місцях. Це сприяло посиленню впливу окремих місцевих медіа, які виявилися важливішим джерелом потрібної інформації, порівняно із загальнонаціональними медіа.

Повномасштабна війна різко посилила кадрову проблему. Невиважена кадрова політика, за яку Президента України В. Зеленського критикували ще до 2022 року, створила низку проблем, які вплинули на характер, масштаби та визначили певні наслідки бойових дій уже на початку повномасштабного воєнного вторгнення. Частина чиновників, які користувалися довірою президента, не змогли належним чином виконувати покладені на них обов’язки, інші віддали перевагу втечі за кордон, а деякі обрали співпрацю із ворогом.

Увага суспільства виявилася прикутою й до депутатів президентської партії "Слуга народу", які мали монобільшість у парламенті і від позиції яких залежала доля країни, а також до діяльності начальників місцевих військових адміністрацій, яких призначив президент.

Злагоджена робота владних структур усіх рівнів мала би ще більше згуртувати громадян у боротьбі проти агресора, однак уже влітку–восени 2022 року в інформаційному просторі України все більше стали з'являтися повідомлення про корупційні скандали та розкрадання гуманітарної допомоги, до чого були залучені очільники місцевих військових адміністрацій, топчиновники та депутати із партії "Слуга народу". Так, наприклад, у червні 2023 року співробітники НАБУ і САП затримали голову Тернопільської обласної ради та двох заступників голови Тернопільської обласної військової адміністрації на одержанні неправомірної вигоди. За даними слідства, затримані вимагали майже 1,8 млн грн у власника підприємства за підписання актів виконаних робіт з будівництва та ремонту інфраструктурних об'єктів комунальним підприємством Тернопільської обласної ради [*Вимагання коштів…*, 2023]. При тому гучні позбавлення посад одних посадовців і призначення інших не завжди забезпечували бажаний результат, що свідчило про відсутність кадрового резерву.

Повідомлення про корупційні дії окремих чиновників, звичайно, не додавали авторитету владі, але так само негативно впливало на суспільні настрої й поступове "розмивання" офіційної інформації. Засобом такого розмивання стало скорочення кількості виступів офіційних осіб за зростання присутності у медіа різного роду "аналітиків", "експертів", "радників", які, як правило, навіть не маючи фахової освіти, оцінювали дії військово-політичного керівництва країни.

Після низки успіхів України на полі бою, які дозволили відігнати ворога від Києва та Харкова, звільнити Херсон, наприкінці 2022 року більшість громадян зберігала віру у можливість переможного завершення бойових дій. У цей час повністю та скоріше впевнені у перемозі України були 95,7% респондентів, майже 50% опитаних стверджували, що війна триватиме ще

півроку-рік, а 13,6% висловили думку про те, що бойові дії продовжаться лише кілька місяців [*Громадська думка…*, 2022].

На фоні цього влада анонсувала новий масштабний контрнаступ, який міг би забезпечити перелом у війні. В українських медіа у 2023 році широко обговорювали перспективи контрнаступу, результат якого пов'язували не лише із просуванням ЗСУ на Півдні України, а й з можливим завершенням бойових дій уже до кінця року. Повторювані протягом майже півроку в етері телемарафону меседжі "експертів" про перспективність застосування перебігу контрнаступу західної воєнної техніки і військового спорядження, про відсутність у РФ засобів, які б могли перешкодити порівняно швидкому просуванню ЗСУ, про порівняно низький рівень підготовки ворожих підрозділів формували завищені очікування громадян, які, на жаль, не справдилися.

Регулярні анонси подій на фронті, у тилу та у зовнішньополітичній діяльності, частина з яких не була втілена у реальності житті, негативно позначилися на довірі громадян до влади. Навіть якщо припустити, що деякі з таких анонсів мали на меті ввести противника у оману, невідповідність багатьох обіцянок подіям на фронті викликала незадоволення та сумніви у належному правлінні.

У такій ситуації надзвичайно актуалізувалося питання кадрової політики президента. Громадяни прагнули отримати відповідь, хто винен у невдачах ЗСУ 2023 року, у поширенні корупційних скандалів та виїзді частини топчиновників за кордон без відповідних дозволів. Відповіді вимагали й питання про те, чому в умовах, коли Україні вкрай важливо було сконцентрувати дипломатичні зусилля на максимізації допомоги іноземних партнерів, низка дипломатів відмовилася повертатися з-за кордону та виконувати свої обов'язки.

Водночас у 2023 році дедалі ставало дедалі помітнішим прагнення влади певною мірою дистанціюватися від поширення новин, оприлюднення яких могло б негативно позначитися на її рейтингах. Це відбувалося на фоні майже повної відсутності на телеетерах представників опозиції та зростання у зверненнях президента питомої ваги повідомлень, які можна охарактеризувати

як "блоки новин", а не як оцінку стану справ у країні та визначення перспектив продовження опору агресору. Звичайно, тут не йдеться про вимогу поширення інформації про плани військово-політичного керівництва країни. Водночас присутність у регулярних зверненнях президента інформації про кількість зустрічей, виступів та обміну думками не може замінити громадянам інформації про вагомі результати проведеної роботи.

У 2023 році помітним ставало також залучення до етерів телемарафону тих, хто мав транслювати певні меседжі. Однак їхні висновки здебільшого не були результатом копіткої аналітичної роботи і тільки мали сформувати у громадян думку про можливість швидкої перемоги над ворогом. Регулярне залучення до виступів у етерах телемарафону нефахових "експертів" та "аналітиків", виділення етерного часу під виступи колишніх військових, які не володіли і не могли володіти інформацією про сучасні бойові дії, стало суттєвим фактором, який негативно вплинув на зміну дискурсу про російсько-українську війну.

Непрофесійні висновки, введення в оману споживачів інформації щодо можливостей застосування того чи іншого виду воєнної техніки та військового спорядження, поверхові оцінки діяльності вищого військового керівництва України та РФ формували інформаційне поле, комфортне для поціновувачів нефахового обговорення складних проблем. Це сприяло утвердженню переконання, що оцінювати події війни, дії вищого військового командування, взаємодію політичного і військового керівництва країни, доцільність ухвалення тих чи інших рішень або законів може кожен пересічний громадянин. І якщо на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ обговорювати і давати оцінки діям військових переважно довіряли самим військовим, які робили це досить обережно, то уже у 2023 році таке обговорення стало загальноприйнятим.

Переважно нефаховий характер такого обговорення зумовив різке зростання критичних зауважень та оцінок дій вищого керівництва держави. Відсутність професійних знань у сфері політичної науки, військового мистецтва тощо не дозволяла абсолютній більшості учасників дискусій у соцмережах продукувати

синтетичні висновки та пропозиції, які б могли бути використані у роботі вищих органів влади. А от поширення критичних зауважень нерідко розглядалося як один із засобів самоствердження. При тому частина таких зауважень, які дійсно заслуговували на увагу, нерідко була посунута на другий план масовою безпідставною критикою.

У таких умовах сформована успішними контрнаступальними діями ЗСУ у 2022 році переконаність у тому, що вище керівництво знає, що потрібно робити, поступово поступалася думці про відсутність у влади чіткого плану дій. Тим більше, що поширення інформації про просування ворога на низці важливих напрямів активізувало у суспільстві так званий "пошук винуватців", який у етері телемарафону та у соцмережах часто завершувався змаганням найбільш радикальних рішень. Висувалися навіть пропозиції змінити усе вище військове керівництво і висунути на вищі керівні посади офіцерів середньої ланки, які добре проявили себе у реальних боях. При тому, про рівень теоретичної підготовки таких військовослужбовців зазвичай, не йшлося.

Водночас обговорення багатьох важливих проблем у телеетерах відбувалося переважно без участі військовослужбовців. Через низку об'єктивних причин (насамперед обов'язок зберігати військову таємницю) військовослужбовці не мали можливості висловлювати свою позицію щодо багатьох подій війни. Зберігаючи надію на те, що їх зусилля на фронті будуть підтримані потрібними і виваженими діями у тилу, солдати та офіцери ЗСУ змушені спостерігати за розгортанням корупційних скандалів, поширенням звинувачень у некомпетентності певних посадових осіб зокрема й військовослужбовців високого рангу, поширенням некомпетентних суджень і висновків щодо дій як окремих підрозділів ЗСУ, так і деяких родів військ.

Думка військових не могла бути коректно врахована й під час проведення соціологічних опитувань, стрімів відеоблогерів та підготовки роликів для відеохостингів. Окремі виступи солдатів та офіцерів нижчої та середньої ланки на телепередачах, оприлюднення ними своєї позиції через відеохостинги не могли внаслідок

об'єктивних причин претендувати на серйозні аналітичні оцінки стану справ та визначення перспектив подальшого перебігу подій. Військовослужбовці такого рангу не мали й не могли мати у своєму розпорядженні інформації, яка б дозволяла це робити. Тих військовослужбовців, які мали потрібну інформацію і могли б запропонувати суспільству синтетичні висновки, не запрошували на телеетери з безпекових міркувань. Тому думки окремих бійців, які мали можливість оцінити ситуацію на певній вузькій ділянці фронту та оприлюднити свої враження від ведення бойових дій, нерідко були використані для маніпуляцій громадською думкою, зокрема й через формування певного ставлення до вищого військового керівництва. Водночас деякі емоційні звернення бійців ЗСУ, оприлюднені через соцмережі та відеохостинги, активно використовувала російська пропаганда для дискредитації Президента України та керівництва Збройних сил України.

Виникла ситуація, коли на формування дискурсу про війну величезний вплив справляли цивільні особи, які не мали фахових знань, достатніх для оцінки дій військово-політичного керівництва. І саме думка цивільних громадян була основою для визначення й оцінки результатів соціологічних опитувань.

Фактично державна інформаційна політика не повною мірою сприяла формуванню єдності між фронтом та тилом. Громадяни у тилу нерідко намагалися максимально дистанціюватися від подій на фронті. І це відбувалося на фоні обговорень у медіа перспектив продовження війни та визначення можливостей досягнути значних успіхів у контрнаступах без різкого посилення мобілізаційних заходів.

Як засіб посилення мобілізації, в українських медіа було подане рішення Президента України, ухвалене у серпні 2023 року, про заміну усіх очільників обласних Центрів комплектації і соціальної підтримки та призначення на їхнє місце офіцерів, які воювали, але отримали поранення, що не дозволяє їм служити на передовій. З одного боку, практика призначення фронтовиків воєнкомами існувала ще з часів АТО. З іншого боку, у суспільстві набула поширення думка, що багато з тих, хто воював, виявилися занадто незручними для місцевої влади [Кочетков, 2023].

Звільнення усіх обласних воєнкомів було досить радикальним кадровим рішенням, яке вимагало пояснення причин його ухвалення. Зрозуміле та доступне пояснення такого кроку дозволяло б зберегти переконання громадян, що країна рухається у правильному напрямі. Проте мотивуючи своє рішення про звільнення обласних воєнкомів, Президент України 11 серпня 2023 року наголосив, що воно було ухвалене за результатами перевірок військкоматів, а реалізувати його повинен Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний ["*Звільняємо всіх…"*, 2023].

Не ставлячи під сумнів ані результатів перевірки діяльності воєнкомів, ані право президента ухвалити таке рішення, зауважимо, що обґрунтування доцільності такого кроку мало певні хиби. Із самого рішення випливало, що у корупції підозрювали усіх воєнкомів, але відповідні вироки суду на той момент ухвалені не були. Крім того, суспільство не отримало відповіді на питання, чому більше року в умовах повномасштабного вторгнення процес мобілізації на місцях забезпечували ті, кого підозрюють у вчиненні корупційних дій, і як у такому різі за цей час вдалося мобілізувати до лав ЗСУ близько 1 млн військовозобов'язаних? Не було відповіді й на питання, чому звільнення воєнкомів відбулося на фоні невдалого контрнаступу української армії? Відсутність таких пояснень породжувала домисли та нефахові оцінки кадрової політики влади.

Пояснень вимагали і причини невдалого контрнаступу ЗСУ у 2023 році. Виважена комунікація між владою та громадянами у цьому питанні дозволила б не лише уникнути нефахових суперечок щодо оцінок дій ЗСУ, постачання зброї та військового спорядження західними партнерами, а й запобігти певним проблемам проведення мобілізаційних заходів, оскільки їх успіх певною мірою залежав і від упевненості мобілізованих громадян у тому, що їхніми діями у лавах ЗСУ будуть керувати досвідчені командири, які прагнуть уникати невиправданих втрат особового складу.

На фоні цього у багатьох медіа поширювалася інформація про "конфлікт" у середовищі військово-політичного керівництва країни. Обговорення наявності та перспектив розв'язання такого

конфлікту явно не сприяло солідаризації українського суспільства. Водночас серед громадян України авторитет Збройних сил України та їх тодішнього Головнокомандувача В. Залужного залишався надзвичайно високим.

На відміну від поширених упродовж 2022–2023 років в українському медіа-просторі заяв про можливість порівняно швидкого завершення бойових дій, тодішній Головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний уже у 2022 році озвучив дещо інший можливий сценарій розвитку подій. На його та першого заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки генерал-лейтенанта М. Забродського думку, тривалість війни зумовлена впевненістю агресора у безкарності своїх дій. Однією з причин цього В. Залужний та М. Забродський вважали хибне уявлення про масштаби російсько-української війни у багатьох країнах світу, коли європейцям було складно "уявити собі в реальності бойові дії в стилі Другої світової війни" [Залужний та Забродський, 2022]. У зв'язку з цим не виключалася потреба підготовки до тривалого збройного протистояння, одним із аспектів якої мала би стати розробка та реалізація внутрішньоукраїнської інформаційної кампанії, орієнтованої на зміцнення стійкості українських громадян у забезпеченні відсічі ворогу у тривалій боротьбі.

Проте однією з оприлюднених в українських медіа причин провалу контрнаступу 2023 року було назване погане розуміння командуванням реального рівня готовності російської армії до оборони [Кобзар, 2024]. Однак, чому трапилося саме так, вести розмову переважно уникали. Замість цього почали широко обговорювати можливості проведення майбутніх українських контрнаступів (деякі з них були анонсовані на 2025 рік). Водночас у тіні залишилося визначення кола тих, хто мав відповідати за невдалий контрнаступ та втрати особового складу і техніки ЗСУ. А на початку 2024 року глава держави на пресконференції під час Форуму "Україна. Рік 2024" заявив, що контрнаступ не зміг досягти значного успіху через нестачу озброєнь, що їх мали постачати західні партнери України. Крім того, президент наголосив, що плани українського контрнаступу "були на столі Кремля до того,

як почалися контрнаступальні дії" [Саєнко, 2024]. Однак Президент України не пояснив, чому за нестачі озброєнь було ухвалене рішення наступати, чому не вдалося завадити передачі секретних планів контрнаступу ворогові, хто винен у цьому і як винуватець або винуватці були покарані? Не отримали громадяни пояснень причин появи у середовищі військово-політичного керівництва країни тих, хто передавав важливу інформацію до РФ.

Загальну оцінку подій російсько-української війни, масштабів постачання зброї іноземними партнерами України та перспектив ведення бойових дій запропонував В. Залужний. Він, підкресливши єдність українських громадян у боротьбі за свою державу [*The commander-in-chief of Ukraine's armed forces*…, 2023], порівняв ситуацію із тією, що була під час Першої світової війни, коли рівень технологій на певний час поставив воюючі сторони "у глухий кут". Для виходу із такого кута, на його думку, потрібен технологічний стрибок, а тому "глибокого і красивого прориву, швидше за все, не буде". Хід контрнаступу підірвав надії Заходу, що Україна зможе використати його для підтвердження того, що війну неможливо виграти, змусивши президента Росії Володимира Путіна піти на переговори. Найбільшим ризиком для України В. Залужний назвав окопну війну, оскільки вона може затягнутися на роки і виснажити Українську державу [*Ukraine's commander-in-chief…*, 2023].

Висловлювання В. Залужного були фактично визнанням неможливості наявними силами та засобами ЗСУ за порівняно короткий час вигнати ворога з тимчасово окупованих територій, як і неможливості успішного ведення бойових дій без значно серйознішої підтримки з боку іноземних партнерів.

Не виключено, що оцінка поточної ситуації та визначення перспектив подальшого ведення війни військовим та політичним керівництвом країни мали відмінності. Однак подібне спостерігалося й у інших країнах під час воєн минулого. Проте нечасто траплялося так, що свої посади втрачали військовослужбовці, авторитет яких у армії та серед цивільних громадян був надзвичайно високим. І важливо, щоб суспільство дістало чітке пояснення того, чому це

сталося. Можливо, що саме відсутність такого пояснення стала причиною того, що значна кількість громадян України із нерозумінням сприйняла звільнення з посади Головнокомандувача Збройних сил України В. Залужного, який обіймав цю посаду з 27 липня 2021 року до 8 лютого 2024 року, здійснюючи керівництво військами у досить складний час на початку повномасштабного воєнного вторгнення ворога. Риторика влади у цьому питанні багатьох громадян ставила у своєрідний "глухий кут", породжувала нерозуміння мотивації дій влади щодо тодішнього Главкома та різного роду спекуляції, пов'язані із прогнозами його майбутнього як політика.

Згідно з результатами опитування КМІС, у лютому 2024 року В. Залужному довіряли 94% українців, а його наступнику на посаді Головнокомандувача О. Сирському – лише 40% [Зануда, 2024]. І, за деякими даними, тільки відставка Головнокомандувача В. Залужного "коштувала" Президенту України 5% рейтингу довіри. У цій ситуації не забарилися й спекуляції російської пропаганди про наявність конфлікту між військовим і політичним керівництвом України. Інтерес до цієї версії підігрівали і українські блогери, політики топрівня та навіть окремі народні депутати України.

У жодному разі не применшуючи заслуг та військового таланту наступника В. Залужного – О. Сирського, який доклав, наприклад, значних зусиль для перенесення бойових дій на територію ворога у 2024 році, можна стверджувати про певні проблеми комунікації між владою та громадянами у висвітленні обставин, які спричинили відставку В. Залужного. Так, якщо він своїми діями чи бездіяльністю заслужив те, що його зняли з посади, то чому він отримав звання Героя України? А якщо присвоєння такого високого звання було цілком заслужене, то чому він втратив посаду? Відсутність чітких відповідей на ці питання свідчила про те, що влада віддавала перевагу асиметричному поширенню інформації, використанню інформаційних технологій, які мали б не фокусувати увагу громадськості на певних проблемах.

Подібний варіант комунікації був використаний і під час звільнення без будь-яких пояснень 30 серпня 2024 року з посади

командувача Військово-Повітряних сил Збройних сил України М. Олещука, який виконував свої обов'язки з 9 серпня 2021 року. За цей час Військово-Повітряні сили не лише вистояли під ударами ворога у перші дні повномасштабного воєнного вторгнення РФ, а й показали значні результати бойової роботи, які неодноразово були висвітлені у засобах масової комунікації. Успішні дії українських пілотів стали для громадськості одним зі зразків не лише самовідданої боротьби за Батьківщину, а й прикладом організації дій військових льотчиків. Тому відсутність об'єктивної інформації про дії чи бездіяльність, які призвели до зняття М. Олещука, породжували і породжують безпідставні плітки, стимулюють нефахове обговорення дій Військово-Повітряних сил ЗСУ та їх керівництва.

Асиметричне поширення інформації присутнє й у зв'язку із формуванням уявлень громадян про характер та рівень підтримки партнерами України на міжнародній арені українського спротиву російській агресії. Звинувачення на адресу зарубіжних партнерів за несвоєчасне постачання зброї та військового спорядження, відсутність потрібної її кількості та, у деяких випадках, за порівняно низьку якість переданих Україні озброєнь лунали поряд із запевненнями, що без іноземної допомоги наша держава не змогла б протистояти ворогу і тільки союзні відносини із зарубіжними партнерами можуть у майбутньому вберегти її від повторного нападу з боку РФ.

Водночас Україні не вдалося сформувати союзу країн, який би передбачав взяття на себе зобов'язань підтримати нашу країну у боротьбі із ворогом. Партнерський характер зовнішньополітичної підтримки суттєво вплинув на постачання зброї та масштаби фінансової допомоги. Проте усвідомлення цього переконало українців, що доля держави великою мірою залежить не лише від зовнішньої допомоги, а й від їх власних дій.

У сучасних умовах асиметричне поширення інформації із акцентом на використанні Telegram для поширення важливих новин, маніпуляції із інформацією про події війни, популістські заяви про терміни та можливі умови її завершення, неправомірні

звинувачення на адресу вищого військового керівництва з подачі українських політиків топрівня стали в Україні звичним явищем, а дискусії про прийнятні умови миру більше нагадують спроби визначення відповідних настроїв громадян.

При тому саме зниження довіри до влади та наростання критики, за висновком соціологів, скоріше за все, виявилося наслідком несправджених очікувань та претензій щодо ефективності та прозорості діяльності владних структур [Зануда, 2024]. За результатами опитування КМІС, яке було проведене восени 2023 року, 70% респондентів висловили переконання, що дії влади необхідно критикувати уже зараз. Уже тоді опитування виявило кардинальні зміни громадської думки, оскільки на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ більшість, навпаки, виходила з того, що не варто розхитувати ситуацію та критикувати дії влади. А результати опитування у травні 2024 року виявили, що 63% респондентів вважають, що критика окремих дій влади має бути або у конструктивних рамках, які би не розхитували ситуацію у країні (50%), або взагалі зараз не варто допускати критику (13%). Водночас третина українців (31%) вважають, що вже зараз критика має бути жорсткою і безкомпромісною [*Ставлення українців…*, 2024]. І причиною цього, не в останню чергу, є масштабні корупційні скандали за участі тих, кого президент привів у велику політику, та некомпетентність частини з них. Так, у 2024 році основними причинами, які провокують роз‘єднаність громадян, респонденти назвали випадки корупції (16%), мовні питання (14%), брак компетентності у владі, недовіра до дій влади й офіційної інформації від влади (13%) [*Сприйняття українцями…*, 2024].

Результати опитування свідчать про одностайність громадян у тому, що влада заслуговує на критику уже зараз і не потрібно чекати завершення війни для того, щоб адресувати їй критичні зауваження.

Об’єдналися громадяни і у своїх негативних оцінках дій президентської партії "Слуга народу". Сюжети у медіа про корупційні скандали за участю "слуг", необґрунтована критика дій вищого військово-політичного керівництва та окремих військових командирів, висвітлення невиваженої позиці частини депутатів від

"Слуги народу" щодо іноземних партнерів України сприяли формуванню уявлення про депутатів як про непрофесійних політиків, які не мають достатнього рівня підготовки. І першим "дзвіночком" з цього приводу була інформація про збір депутатів від "Слуги народу" у одному з західноукраїнських готельних комплексів після перемоги у виборчих перегонах для підвищення їхнього освітньо-кваліфікаційного рівня, необхідного для участі у політичній діяльності.

З часом звичною стала й інформація про проведення зборів фракції "Слуги народу" за участю Президента України після провальних голосувань за законопроєкти чи кадрові рішення, ініціатива щодо яких походила від президента або Офісу президента. Зазвичай, після таких зборів через деякий час депутати підтримували необхідні ініціативи. Така тенденція видається досить загрозливою в умовах війни, коли у парламенті важливі рішення ухвалюють депутати, чиї дії викликали недовіру з боку громадян.

Водночас загрозливою вбачається і тенденція посилення авторитаризму в управлінні державою. Зумовлена повномасштабним воєнним вторгненням РФ, концентрація влади не повинна переродитися у відвертий авторитаризм, оскільки боротьба проти авторитарного стилю правління, за ідеали української демократії залишається одним із важливих мотиваторів, який об'єднує українське суспільство для спротиву ворогу.

Суттєві зміни у довірі до влади відбулися саме наприкінці 2023 – на початку 2024 років, коли вперше від початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ переважила питома вага тих, хто вважав, що країна рухається хибним напрямом. За результатами опитування КМІС, після президентських і парламентських виборів 2019 року 80% українців довіряли В. Зеленському. Проте до лютого 2022 року рівень довіри поступово знизився до 37% (і напередодні повномасштабного воєнного вторгнення вже було більше тих, хто йому не довіряє). Після вторгнення рівень довіри зріс до 90%. До кінця грудня 2023 року рівень довіри знизився до 77%, а до лютого 2024 року – до 64%. Станом на травень

2024 року довіряли В. Зеленському 59% респондентів, а 36% – не довіряли. Ще більш високими виявилися темпи падіння довіри до президентської партії "Слуга народу". Погано або дуже погано діяльність партії, яка у 2019 році здобула більшість на парламентських виборах і одноосібно сформувала парламентську більшість, оцінили у 2024 році аж 55% респондентів, і тільки 7% опитаних таку діяльність оцінили добре [*5-річчя президентства…*, 2024].

Тим не менше, 70% респондентів наприкінці травня – на початку червня 2024 року висловили переконання, що В. Зеленський має залишатися Президентом України до кінця воєнного стану (не згодні з цим – 22%). Більшість українців (56%) скоріше або повністю схвалюють діяльність В. Зеленського на посаді Президента України (скоріше або повністю не схвалюють – 37%). При тому, у вересні 2023 року аж 77% респондентів схвалювали його діяльність. Відповідно, рівень схвалення помітно знизився, проте лишається на високому рівні [*Результати опитування*…, 2024]. В умовах війни українські громадяни продемонстрували солідарність щодо необхідності уникнути перевиборів президента країни. І таке переконання ґрунтується на впевненості у важливості не допустити роз'єднаності суспільства під час передвиборчих президентських перегонів, про що неодноразово твердили українські медіа.

На фоні корупційних скандалів, усвідомлення проблем у кадровій політиці влади та певних складнощів у комунікації між владою та громадянами опитування, проведене у серпні 2024 року, виявило скорочення за останній рік позитивних оцінок напряму, в якому загалом розвиваються події в Україні: наразі лише 40% українців вважають, що події розвиваються у правильному напрямі (у 2023 р. було 49%), тоді як 37% вважають цей напрям неправильним [*День незалежності…*, 2024].

В умовах війни зменшення довіри до влади вкрай загрозливе, оскільки може бути використане ворогом проти військово-політичного керівництва країни. Тим більше, що етер всеукраїнського телемарафону та провладні канали у соцмережах не вдалося захистити від проведення ворожих інформаційних спецоперацій. Такі операції забезпечували можливість маніпулювання контентом

та його джерелами, забезпечували "розмивання" офіційної точки зору за рахунок залучення різного роду "аналітиків" та "експертів". Абсолютній більшості з них, а також частині політиків топрівня, лідерам думок у соцмережах та багатьом блогерам вдалося уникнути відповідальності за поширення недостовірної інформації. При тому деякі представники Telegram-каналів відверто стверджували про необов'язковість посилання на джерела тієї чи іншої інформації.

Загроза від такого ставлення до використання інформації у сучасних умовах додатково зростає з огляду на те, що Російська Федерація щораз більше використовує системи штучного інтелекту (ШІ) для таргетованого редагування стрічок новин, коли з його допомогою тексти замінюються відповідно до певних вимог. Такими вимогами могли бути зміни акцентів у оцінках, виклад тексту із упередженістю до певних політичних сил, зміна позицій із ліберальної на консервативну тощо. В усіх виявлених випадках чат-боти отримували завдання перекласти офіційний текст новин певною мовою зі зміною оціночних суджень на вимогу замовника. Системи штучного інтелекту для модернізації використовували контент офіційних інформагенцій і змінювали його за допомогою великих лексичних моделей, створених американською компанією Open ai, яка керує Chat gpt.

Використання штучного інтелекту для зміни інформаційних повідомлень відповідно до певних вимог видається ще більш загрозливим за масового використання ботів для формування коментарів і дописів у соцмережах із можливістю збору персональної інформації про користувачів на основі їх відповідей під дописами, а також фіксації пошукових запитів у мережі "Інтернет".

"Інформаційні підробки" за використання штучного інтелекту швидко прогресують, а штучний інтелект не лише набуває певних навичок спотворення інформації, а й дані про осіб, проти яких плануються інформаційні атаки.

Штучний інтелект був використаний для поширення інформації про польських найманців в Україні, про начебто придбання Президентом України В. Зеленським будинку короля Чарльза в

Хайгроуві графства Девоншир. При тому, останню інформацію протягом 24 годин переглянули близько 250 тис. користувачів [*A Russia-linked network…*, 2024b]. І така інформація була поширена порівняно великою кількістю українських Telegram-каналів, які навіть самим її спростуванням привертали до неї увагу користувачів.

В умовах наступу ЗСУ в Курській області РФ суттєво активізувалась у поширенні дезінформації для формування розколу між тими громадянами, хто залишився в Україні, і тими, хто виїхав за кордон. Через агентурні мережі насамперед у європейських країнах РФ намагається надавати українським громадянам юридичні послуги, забезпечити їх працевлаштування та пошук житла [Дідусь, 2024]. Метою таких заходів є протидія реемігрції українських вимушених мігрантів. Така протидія покликана обмежити трудові ресурси України, перешкодити поверненню до рідної країни кваліфікованих фахівців та створити враження, що держава не зацікавлена у поверненні своїх громадян. Це має створити видимість, що українці відмовляються боронити свою країну і масово шукають прихистку за кордоном.

Через підконтрольних блогерів РФ намагається поширити інформацію про начебто негативне ставлення українців до тих, хто виїхав поза межі держави. Такі блогери, намагаючись сформувати враження того, що вони представляють позицію багатьох людей, звинувачують усіх українських біженців від війни у зраді інтересів держави, у небажанні захищати свою Батьківщину. При тому, у повідомленнях, як правило, міститься акцент на тому, що громадяни України виступають за максимально жорстке кримінальне покарання і позбавлення громадянства для тих, хто виїхав. І таке покарання начебто має бути застосоване однаковою мірою як для чоловіків, так і для жінок. Однак відомо, що серед українських біженців від війни абсолютну більшість становлять жінки та діти, які таким чином намагалися врятувати своє життя [Лібанова, 2022]. І якщо для чоловіків, які незаконно виїхали з України, законом передбачена відповідальність, то жінки (за винятком військовослужбовців) мали і мають можливість робити це на законних підставах.

Можна вважати, що дії блогерів, які підконтрольні РФ, спрямовані, серед іншого, й на руйнування українських сімей, перешкоджаючи поверненню жінок і дітей з-за кордону і возз'єднанню українських сімей. Водночас проросійські блогери наголошують, що значна частина українців виїхала до РФ і не має наміру повертатися. Спираючись на російські офіційні джерела, йдеться начебто про 5–7 млн мігрантів [Чурманова, 2022].

Крім того, у російських пабліках всіляко роздмухують ідею про перспективу депопуляції у післявоєнній Україні. На фоні того, що українські демографи стверджують, що тенденція до відмови багатьох українських біженців від війни повертатися додому, а також скорочення народжуваності та втрати у війні неминуче спричинять депопуляцію населення у післявоєнній Україні ["*Ми можемо втратити…*", 2022; Лібанова, 2023], підконтрольні РФ блогери намагаються нав'язати думку, що післявоєнну Україну не буде кому відбудовувати. І щоб уникнути цього, начебто, потрібно терміново укладати мирну угоду на умовах Російської Федерації. І лише це може вберегти Україну від війни "до останнього українця".

Російські блогери також намагаються використати на свою користь твердження українських демографів про перспективу залучення до роботи після завершення бойових дій близько 300 тис. зовнішніх трудових мігрантів щороку [Лібанова, 2023], а це, начебто, зумовить те, що українці будуть захищати свою країну для мігрантів зі Сходу. Поширення набувають твердження на кшталт того, що "смерті слов'ян" відкриють "дорогу в Україну мусульманам" або "США змушують українців воювати не за інтереси власної держави, а для вирішення демографічних проблем глобального Сходу" тощо. Таким чином російські медіа намагаються схилити українське суспільство до територіальних поступок на користь РФ.

У 2022–2024 рр. дещо змінилися російські наративи, які мають на меті посіяти недовіру між українськими громадянами у тилу. Масштаби внутрішньої трудової міграції в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ виявили недолугість ідеї

про "розколотість" України по Дніпру через принципові відмінності світосприйняття між східноукраїнським та західноукраїнським населенням. За даними ООН, кількість внутрішньо переміщених осіб восени 2022 року становила 6,243 млн осіб [*Ukraine Situation…*, 2022], за даними Міністерства соціальної політики України – 4,6 млн осіб [*Дарина Марчак…*, 2022], згідно з даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій – 7,7 млн [*Кількість внутрішньо переміщених осіб…*, 2022].

Така кількість внутрішньо переміщених осіб за відсутності конфліктів між ними і місцевими жителями свідчить про можливість і здатність українських громадян з різних регіонів держави порозумітися один з одним. Тому російська пропаганда вдалася до поширення наративів про те, що "західних українців" змушують захищати міста і села "східних українців", про те, що без впливу "західняків" "східні українці давно б уже порозумілися із Росією". Наголошується на тому, що міста і села на території східних областей України страждають від непоступливості жителів західноукраїнських областей. Проте подібні наративи мають досить обмежений вплив на фоні поширення інформації про звірства російської армії, варварське знищення українських міст, катування українських військовослужбовців, полонених та цивільних осіб.

Обмеження впливу російської пропаганди в сучасних умовах можна пов’язати із низкою успішних інформаційних кампаній, які вдалося реалізувати українським медіа. Під час повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації набуло поширення поняття "медійний успіх", який пов’язують зі сприйняттям громадянами України певних подій як успішних для подальшого розвитку держави незалежно від змісту, масштабів та наслідків таких подій.

Надзвичайно важливим медійним успіхом стало формування переконання абсолютної більшості громадян України у тому, що сучасна російсько-українська війна є екзистенційним конфліктом для української державності та нації. Успіху сприяли варварське винищення місцевих жителів низки українських міст, катування цивільних та військових, неодноразове застосування Російською

Федерацією зброї масового знищення, підрив дамби Каховського водосховища тощо. Завдяки поширенню відповідної інформації громадяни України змогли переконатися, що альтернативою опору загарбникам будуть репресії та їх фізичне знищення.

Саме тому показники високого рівня згуртованості українського суспільства в умовах протистояння агресору у питаннях національної громадянської та мовної самоідентифікації були зафіксовані у результатах опитування "Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні", яке було організоване RatingGroup [*Невидимий клей…*, 2023]. Подібні результати були зафіксовані й у травні 2024 р., коли 44% респондентів вважали, що в українському суспільстві існує єдність, а ще 34% стверджували, що скоріше схиляються до такої думки [*Сприйняття українцями…*, 2024].

Цінністю для громадян України є існування власної держави. У серпні 2024 року абсолютна більшість українців (88%) пишаються своїм громадянством. Уже третій рік поспіль гордість за своє громадянство перебуває на майже однаково високому рівні (2022 рік – 90,5%, 2023 рік – 88,5%, 2024 рік – 88%), що є найвищими показниками за роки соціологічного моніторингу. Такий рівень гордості присутній серед представників усіх вікових груп. Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то абсолютна більшість українців (85%) підтримала б незалежність. Абсолютна більшість респондентів хоче будувати своє майбутнє життя в Україні (86%), при тому основна частка серед них демонструє однозначну налаштованість залишатися в Україні (59%). І таке бажання превалює серед людей з різним рівнем достатку і в усіх вікових групах. Крім того, 76% українців переконані, що росіяни не сприймають Україну як незалежну суверенну державу. Такі оцінки переважають серед усіх соціально-демографічних груп респондентів, незалежно від їхнього віку, статі, типу населеного пункту, рівня освіти та доходів [*День незалежності…*, 2024].

Медійним успіхом можна вважати спростування тверджень про непереможність армії Російської Федерації, про її здатність захищати власну територію. Перенесення бойових дій на

територію РФ у 2024 році спростувало переконання у тому, що російське керівництво контролює ситуацію, а так звана "спеціальна воєнна операція" розвивається чітко за планом.

Одним із важливих "медійних успіхів" України можна вважати й те, що у розумінні абсолютної більшості фахових військових експертів і аналітиків широкомасштабна війна, розв'язана РФ проти України 24 лютого 2022 року, не вкладається у поняття локального конфлікту середньої інтенсивності. Це стосується і просторових показників, і кількості залучених військових сил, і переконливого переліку засобів ураження та іншого високотехнологічного обладнання, які притаманні цьому військовому протистоянню. Відповідно, продовження бойових дій потребує залучення і концентрації достатньо великих людських і матеріальних ресурсів. Усвідомлення цього факту певною мірою сприяло зростанню масштабів постачання зброї і військового спорядження іноземними партнерами України.

Медійним успіхом є фактичний дозвіл на використання західної військової техніки в інтересах України безпосередньо на території Російської Федерації. Впродовж 2022–2023 років іноземні партнери України досить нервово реагували на використання ЗСУ західної зброї на території Росії, а деякі країни прямо забороняли це робити. Проте Україна довела, що завдавання ударів безпосередньо по російських територіях та перенесення бойових дій на територію РФ, що російські пропагандисти намагалися представити як "червоні лінії", не буде мати наслідком початок ядерної війни. Вже 3 травня 2024 року міністр закордонних справ Великої Британії Д. Кемерон заявив, що Україна може вільно використовувати зброю, яку постачає його країна, для ураження цілей на території Російської Федерації [*Russia is ramping…*, 2024]. Станом на початок серпня 2024 року союзники не заперечували проти використання їхньої зброї під час проведення наступу ЗСУ у Курській області, а голова комітету з питань оборони бундестагу М. Фабер заявив, що ЗСУ можуть використовувати німецьку зброю у Курській області РФ. Тому можна вважати, що російська медійна тактика окреслення "червоних ліній" у діях України не спрацювала.

Єдність українського суспільства проявилася і в питанні подальшої долі тимчасово окупованих ворогом територій та їх жителів. Так, за результатами опитування, організованого у серпні 2024 року Соціологічною групою "Рейтинг", 88% респондентів вважає, що Україна має спільне майбутнє з мешканцями територій, що були окуповані у 2022 році. 73% опитаних вбачають спільне майбутнє з мешканцями Криму та Донбасу, які були окуповані у 2014 році [*Правосуддя в контексті…*, 2024].

Солідарні громадяни й у питанні покарання винних за вчинені воєнні злочини та колаборантів. 76% опитаних вважають, що досягти справедливості без арешту та суду винних у нападі на Україну та воєнних злочинах у найближчі роки є неможливим. Вплив українських медіа сприяв тому, що майже 90% респондентів висловили думку, що разом із судовим розглядом мають застосовуватися і додаткові механізми забезпечення справедливості (комісії з люстрації, встановлення правди про події війни, компенсація шкоди постраждалим). Більшість опитаних (86%) вважають, що такі механізми мають діяти на території всієї України [*Правосуддя в контексті…*, 2024].

Висновки

Сучасна війна продемонструвала, що інформаційне протиборство не лише не обслуговує фізичне протистояння, а й у окремих випадках визначає характер та специфіку бойових зіткнень.

Умови та характер поширення інформації в умовах війни значно швидше позначаються на динаміці довіри громадян до влади, аніж у мирний час. Водночас збереження порівняно високого рівня такої довіри важливе для реалізації низки рішень, які не мають популярності у населення, але необхідні для забезпечення перемоги, для існування самої держави.

Сучасна російсько-українська війна постала як один із проявів протистояння демократії та авторитаризму у світовому масштабі. Вона виявила надзвичайну важливість оптимального вибору моделі комунікації влади та громадян в умовах розгортання повномасштабних бойових дій. Здійснення такої комунікації суттєво

впливає на солідаризацію громадян у питанні організації ефективної відсічі ворогу, особливо в умовах, коли централізовані моделі комунікації втратили у демократичних суспільствах потенціал свого впливу.

Обрана владою комунікативна модель спілкування із громадянами хибує на маніпуляції із визначенням термінів та перспектив завершення сучасної російсько-української війни, певне розмивання офіційної інформації зі спростуванням частини повідомлень, що свідчить про недостатній рівень їх верифікації, на відсутність прийнятного пояснення причин окремих рішень у кадровій політиці. Спроба використати централізовану модель комунікації спрацювала лише частково, а найбільшою її ефективність була на самому початку розгортання повномасштабних бойових дій. У подальшому спроби визначити певні рамки поширення інформаційних повідомлень щораз більше наштовхувалися на спротив як частини медійників, так і значної кількості споживачів інформації, які виявляли незадоволення її якістю.

Негативний вплив на формування суспільної солідарності в умовах війни справляє поширення неперевіреної інформації речниками та чиновниками топрівня, популістські повідомлення про характер і масштаби бойових дій, терміни їх завершення та умови припинення війни. Це також призводить до падіння довіри українських громадян до влади. В умовах війни більшість українського суспільства виявила негативну реакцію на спроби нав'язати йому неприйнятні уявлення чи переконання.

Українські медіа впродовж повномасштабної війни не сформували у населення ставлення до неї як до війни тотальної. Однак однозначно трактувати це як прорахунок не можна. З одного боку, частина громадян, усвідомлюючи загрозу з боку Росії для існування української державності, не вважає за потрібне витрачати свої зусилля заради перемоги. З іншого боку, у більшості українських громадян сформоване переконання, що бойові дії не будуть поширені на центральні та західні регіони держави. Таке переконання сприяє зростанню економіки, здійсненню релокації підприємств, зростанню інвестицій у житлове будівництво, збереженню впевненості у тому, що після завершення бойових дій

до України повернеться порівняно велика кількість біженців від війни, а держава зможе залучити до процесу відбудови потрібну кількість зовнішніх трудових мігрантів. Поширення переконання у відмові від ведення тотальної війни проти агресора зберігає й певні можливості у веденні переговорного процесу.

Характер подачі, зміст контенту всеукраїнського телемарафону сформували у суспільстві думку про його цензурованість, і така думка активно нав'язується російськими засобами масової комунікації. Набуло поширення протиставлення інформації з телемарафону, яка ніби є заангажованою, інформації із соціальних мереж та месенджерів, яка, начебто, є правдивою і не позначеною "пером цензури".

Задля уникнення розмивання офіційної інформації в умовах зниження довіри та рейтингу телемарафону важливо виділення одного каналу офіційної інформації, рівень та якість верифікації якої у жодному разі не потребував би її спростування чи уточнення.

Українські медіа в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення вчергове транслюють тези про можливість розв'язання внутрішньоукраїнських проблем через приєднання до певних альянсів поза межами держави: військово-політичних союзів, угод про економічне співробітництво тощо. Хоча більш виваженим може бути акцент на максимальному використанні зовнішньої допомоги у власних інтересах, задля зміцнення економіки та обороноздатності держави. Це тим більш важливо в умовах, коли після завершення бойових дій іноземна допомога може бути використана як важель для реалізації в Україні певних інтересів іноземних держав.

Негативним для України є формування в умовах повномасштабної війни тренду про можливість розв'язання низки внутрішньоукраїнських проблем військовими. Поширення такого контенту не лише не сприяє солідаризації громадян, а виступає одним із засобів розмежування суспільства на тих, хто воював, і на тих, хто не брав участі у бойових діях. Акцент на можливостях військових покращити стан справ у державі внаслідок безпосередньої участі у владних органах викликає сумніви через відсутність досвіду політичної роботи та команд помічників.

Невиваженими також є спроби представити військових як післявоєнну загрозу для держави з огляду на їх емоційний та психофізичний стан. Україні вкрай потрібна виважена програма їх реабілітації зі зміцненням переконання у тому, що дії ЗСУ перешкодили реалізації планів ворога, пов'язаних із ліквідацією Української держави. Тим більше, що за результатами соцопитувань українська армія має найбільший рівень довіри серед усіх соціальних та політичних інституцій, і дії, спрямовані на підрив її авторитету, не сприятимуть солідаризації післявоєнного українського суспільства.

Можливості сучасних засобів масової комунікації та реалії ведення бойових дій породили специфічну ситуацію, в якій опинилися військовослужбовці. До мобілізації значна частина з них активно використовувала соціальні мережі, відеохостинги не лише для отримання інформації, а й для обміну нею. До запровадження воєнного стану досить вільно засобами масової комунікації користувалися й ті, хто перебував у складі Збройних сил України. Повномасштабне воєнне вторгнення РФ спричинило суттєві обмеження можливостей вільно поширювати інформацію. Зумовлене необхідністю збереження військової таємниці та низкою інших чинників, таке обмеження вимагало від військовослужбовців відповідної адаптації. Адаптація до нових умов отримання та поширення інформації була присутня й у середовищі цивільних осіб, але її масштаби для військових виявилися значно більшими. Останнє було спричинене тим, що військові, на відміну від цивільних, мали набагато більше інформації про ведення бойових дій, яку було заборонено поширювати.

Визначення умов максимально коректної адаптації військовослужбовців та цивільного населення до вимог використання засобів масової комунікації під час дії правового режиму воєнного стану вимагає проведення спеціалізованих наукових пошуків, проте український досвід вирішення цього питання свідчить про надзвичайну важливість підвищення рівня медіа-грамотності населення.

Медіа-грамотність населення постала вагомою запорукою протидії ворожим інформаційним спецопераціям (ІПСО) і

забезпеченням стійкості громадян. Засобами протидії ворожим інформаційно-психологічним операціям стали верифікація інформації та експертних оцінок; координація зусиль громадянського суспільства та держави у виявленні ворожих ІПСО; активізація зусиль, спрямованих на протидію ворожим агентам впливу; формування виваженої історичної політики; використання програмного забезпечення, здатного виявляти ознаки ворожих ІПСО та забезпечувати аналіз алгоритмів поширення інформації; залучення до штатів органів державного управління і місцевого самоврядування спеціалістів з інформаційної політики.

Підвищення медіа-грамотності населення може містити в собі такі кроки: формування звички до верифікації інформації за допомогою кількох джерел; формування переконання у громадян про можливість із максимальною недовірою ставитися до інформації, яка подана без зазначення її авторства або до такої, чиє авторство за вказаними реквізитами встановити неможливо; координація зусиль громадянського суспільства та держави у виявленні ворожих ІПСО; активізація зусиль, спрямованих на протидію ворожим агентам впливу; використання програмного забезпечення, здатного виявляти ознаки ворожих ІПСО та забезпечувати аналіз алгоритмів поширення інформації; залучення до штатів органів державного управління і місцевого самоврядування спеціалістів з інформаційної політики.

Зростання медіа-грамотності населення може бути забезпечене виключно за умови, коли влада не сприяє розмиванню офіційної інформації, а подає її максимально чітко і з якістю, яка не передбачає спростування оприлюднених повідомлень у майбутньому. Формування владою україноцентричних наративів сприяє згуртуванню громадян для відсічі агресору, а поширення популістських заяв може спричинити зворотний ефект.

У сучасних умовах розвитку засобів масової комунікації, коли блокування доступу до певних соціальних мереж або обмеження роботи деяких інфлюенсерів не забезпечує ефективної протидії ворожим інформаційно-психологічним спецопераціям, підвищення медіа-грамотності громадян є важливою запорукою забезпечення суспільно-політичної солідарності в умовах війни.

У таких умовах підвищення рівня суспільної солідарності вимагає того, щоб Україна, як одна із провідних країн світу у справі використання діджиталізації для управління державою, надання адміністративних послуг, формування електронних реєстрів різних категорій громадян, повинна мати месенджер власної розробки, який має бути доступним виключно громадянам держави. Реєстрація користувачів має бути здійснена із верифікацією особи та за її згоди на накопичення та обробку персональних даних.

Через такий месенджер може бути забезпечення право громадян на звернення. Водночас його можливості повинні дозволяти обмін великими масивами інформації (у тому числі аудіовізуальної) та забезпечувати можливість спілкування між багатьма співрозмовниками одночасно для проведення відеоконференцій.

Наявність такого месенджера не лише суттєво зменшить залежність громадян від відповідних продуктів іноземної розробки, а й сприятиме підвищенню рівня захисту від ворожих інформаційно-психологічних спецоперацій.

Українські медіа повинні мати доступ до користування месенджером на умовах отримання відповідної ліцензії. Водночас громадяни мають отримати можливість для вільного створення груп спілкування у месенджері за інтересами.

РОЗДІЛ 9

САМООРГАНІЗАЦІЯ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

"Солідарність – це почуття, яке спонукає людей до дії, і це дія, яка викликає сильні почуття" [Scholz, 2008, p. 17].

На самому початку повномасштабної війни, 16 квітня 2022 р., у газеті "The Economist" вийшла стаття під заголовком "Volodymyr Zelensky's Ukraine is defined by self-organisation", у якій були слова, що могли б стати влучним епіграфом до цього розділу: "Бути українцем – це здатність об'єднуватися, коли відчуваєш, що тобі це потрібно, і досягати результатів" [*Volodymyr Zelensky's Ukraine…,* 2022].

Солідарність як поведінковий патерн нації була притаманна українцям як тепер, так і в історичній ретроспективі. Ще до початку повномасштабного вторгнення, у липні 2021 р., дослідники проєкту Університету Джона Гопкінса та Лондонської школи економіки і політичних досліджень "Arena" проаналізували фактори, які об'єднували і розділяли українців упродовж 30 років незалежності, і дійшли висновків, що основою для єдності є спільні погляди та цінності, війна, через яку люди стали більше цінувати незалежність, уявлення про "нас" і "наше", на яке зазіхнула Росія, але найбільше – "певний тип поведінки, глибоко сформований століттями плюралістичної історії України", що "виявляється на підсвідомому рівні" [Померанцев та ін., 2021, с. 8].

З початком війни українці продемонстрували небувалу єдність у практично одностайній оцінці російської агресії як спільної загрози для всієї нації, яку можна подолати лише об'єднаними зусиллями. Вкорінена у колективній свідомості українців здатність до самоорганізації у критичний період вилилася у різні форми колективного спротиву ворогу, найпоказовішими з яких стали територіальна оборона, благодійність та волонтерський рух, а українське громадянське суспільство довело, що відіграє важливу

роль у забезпеченні стійкості держави, збереженні і примноженні її здатності протидіяти вторгненню. Більше того, самоорганізація і самовідданість українців, що базувалася на відчуттях відповідальності та належності, спільних цінностях та емоційному зв'язку, надихнула аналогічні спільноти у вільному світі на солідарну підтримку України у її боротьбі за свободу.

Отже, безпрецедентні масштаби і різноманіття форм самоорганізації українців в умовах протистояння російській агресії роблять дослідження цього феномену актуальним не лише для вітчизняної, а й світової науки.

Теоретична основа дослідження і визначення понять. Дослідження солідарності як механізму, що об'єднує суспільство і сприяє його стійкості, згуртованості та розвитку, завжди були об'єктом наукового інтересу багатьох учених. Але всі наявні ознаки і форми єдності суспільства неможливо помістити у рамки лише одного визначення "солідарність", тому у науковій літературі часто трапляються й інші терміни, часто дуже близькі йому за змістом – "*солідаризм*", "*політична солідарність*", "*суспільна згуртованість*", "*суспільна консолідація*", "*відчуття спільноти*" *тощо.* Оскільки різні дослідники акцентують увагу на різних особливостях зазначених категорій, перш за все варто проаналізувати категорійний апарат.

Термін "*солідарність*" використовується по-різному для позначення: згуртованості групи, обов'язку громадської участі, зв'язку, який об'єднує людей, спільного досвіду, виявів співчуття чи боротьби. Як моральне поняття, "солідарність" трактується як чеснота, обов'язок, почуття, взаємовідносини та свідомий вибір. Солідарність використовується для опису певного типу спільноти, а також для опису взаємозв'язків у спільноті.

Одним із перших явище солідарності дослідив Е. Дюркгайм у праці "Про розподіл праці в суспільстві" (1893), де на основі аналізу змін у структурі суспільства, викликаних розвитком поділу праці, він виділив поняття механічної та органічної солідарності та з'ясував, як ці форми забезпечують цілісність і стабільність суспільства. На його погляд, *механічна солідарність* притаманна традиційним суспільствам і ґрунтується на спільних цінностях,

віруваннях і способі життя індивідів. У таких суспільствах міцні зв'язки між людьми встановлюються завдяки подібності у соціальних ролях та відсутності значного поділу праці, а основним об'єднуючим фактором виступають соціальні норми та колективна свідомість. На противагу цьому *органічна солідарність* характерна для суспільств, де існує розвинутий поділ праці (індустріальне, постіндустріальне). В таких суспільствах люди залежать один від одного через виконання різних, взаємодоповнюваних ролей, а солідарність між ними ґрунтується на інституційних зв'язках і міжособистісних відносинах [Дюркгайм, 1991].

У сучасній західній політичні науці "*солідарність*" розуміють як співвідношення рівня згуртованості членів групи щодо можливості досягнення конкретних нормативних цілей [Bayertz, 1999; Garbe, 2022], а також як фактор посередництва між спільнотами та окремими особами, що призводить до певної форми єдності на основі позитивної моралі [Garbe, 2022; Scholz, 2008].

Американський соціальний філософ Ларрі Мей [May, 1996, p. 44] виділяє *п'ять складових елементів солідарності:* 1) свідоме ототожнення з групою, 2) узи почуттів, 3) спільна зацікавленість у забезпеченні добробуту групи, 4) спільні цінності та переконання і 5) готовність виявляти моральну підтримку. На переконання Л. Мея, ототожнення з групою та думка про те, що благополуччя групи є частиною благополуччя кожного члена, є центральною та конститутивною частиною солідарності. Таким чином солідарність між членами групи значною мірою будується на подібності, однотипності її членів, спільності цінностей, переконань, уявлень про майбутнє тощо.

Не зважаючи на те, що "солідарність" – це завжди про згуртованість, єдність, спільність поглядів і цінностей та активна діяльність задля реалізації спільних інтересів, у різних "солідарностей" різні імпульси, соціальна структура та моральний зміст. Проаналізувавши наукові дискусії останніх кількох десятиліть навколо цього питання, можемо виділити принаймні чотири способи використання терміна "солідарність" – чотири типи солідарності:

1) солідарність як *сполучна сила для всього людства* або "братерство" [Bayertz, 1999].

2) *соціальна солідарність* – згуртованість меншої спільноти (такої як місто, громада, село, клуб, гільдія), яка формується між її членами на основі належності до спільноти та включає схильність допомагати і підтримувати [Bayertz, 1999; Scholz, 2008; Rippe, 1998].

3) *політична солідарність* – це єднання членів значних за розмірами груп на основі спільних інтересів [Bayertz, 1999; Scholz, 2008; Rippe, 1998].

4) *громадянська солідарність* – діяльність держави загального добробуту (welfare state) з перерозподілу багатства [Scholz, 2008].

У контексті нашого дослідження йдеться насамперед про *політичну солідарність*, яка має набір чітко виражених ключових ознак:

– виступає як *форма колективної відповідальності* – політична солідарність є зв'язком, який формує єдність індивідів, кожен з яких реагує на певну ситуацію загрози, несправедливості, гноблення чи соціальної вразливості шляхом *взяття на себе зобов'язань* щодо якоїсь справи [Scholz, 2008, p. 12–13];

– наявність *колективної ідентифікації* [Krishnamurthy, 2013];

– наявність *емоційної згуртованості (взаємна повага, взаємна довіра, лояльність)* між членами соціально-політичних рухів і *взаємна моральна підтримка*, яку вони надають один одному в боротьбі за спільні цілі [Bayertz, 1999, p. 16; Krishnamurthy, 2013];

– *активна позиція* солідарних індивідів, *спрямована на практичну діяльність* [Scholz, 2008, p. 189–190];

– перспектива *зміни життя та способу життя людини*, яка, втім, залежить від природи політичної причини та масштабу зобов'язань [Scholz, 2008, p. 12–13];

– *здатність* соціальних груп, поєднаних політичною солідарністю, *підтримувати суспільні та політичні практики або кидати їм виклик* [Bayertz, 1999];

– *спільні інтереси, цілі і цінності* – професор Гарвардського університету, політичний філософ Майкл Сандел стверджує, що ми "відчуваємо політичну солідарність зі співгромадянами лише тоді, коли ми всі орієнтовані на спільне уявлення про хороше життя та поділяємо його. Лише коли ми відчуваємо солідарність з

нашими співгромадянами, ми матимемо мотивацію йти на жертви, яких від нас вимагає справедливість" [Sandel, 1996]. І хоч для багатьох західних учених таке розуміння солідарності видається нездійсненним ідеалом, малоймовірним подвигом у сучасних ліберально-демократичних суспільствах, в українських реаліях екзистенційної боротьби з Росією за право на національну ідентичність і власну державу український народ продемонстрував різні форми жертовності через відчуття солідарності зі своїми співгромадянами;

– *особливості структури, що визначається розосередженістю та різнорідністю групи і водночас її високою здатністю досягати результату*. Політична солідарність може об'єднувати дуже різних за ідеологічними поглядами і мотивами людей, які, тим не менш, віддані спільній справі. У політичній солідарності, на відміну від соціальної та громадянської солідарності, *мірилом згуртованості групи є здатність досягати визначеної мети, а не сила і характер зв'язків між її членами* [Scholz, 2008, p. 14].

Найбільш чітко прихильність індивідів нормам солідарності проявляється у гострих міжгрупових конфліктах, таких як війна [Kesebir, 2012]. Солідарні громадяни самоорганізуються навколо справедливості власної групи та нетерпимості до чужої [Haidt, 2012]. Доброта і справедливість внутрішньої групи часто символізується речами (наприклад, державними символами) та ідеями (цінності, ідеології), які сприймаються як репрезентація колективу. Поляризація між своєю і чужою групами в умовах війни досягає настільки критичних меж, що їх члени можуть дегуманізувати один одного та виключати з-під дії норм суспільної моралі. Така поляризація може виникнути внаслідок сприйняття загрози способу життя людини та визначення певної сторонньої групи як джерела цієї загрози [Lindenberg, 2009]. Ознаки зовнішньої групової загрози можуть викликати найвищий ступінь солідарності (всередині груп), але в той же час вони також можуть сприяти найсерйознішій антисоціальній поведінці (між групами). У такі часи поляризації солідарність повністю обмежується внутрішньою групою й базується на колективістських чеснотах, таких як

святість боротьби, визнання авторитету провідників (влади) і лояльність [Haidt, 2012].

Важливу роль у формуванні соціальних і політичних рухів, учасники яких виявляють політичну солідарність, відіграють *колективні емоції*, такі як: спільний *страх* перед можливістю фізичного знищення чи втрати групової ідентичності; спільний *гнів* через несправедливість чи гноблення; спільна *провина* за колективні неправомірні дії перед третьою стороною; спільне *прагнення* до спільної мети; спільне *задоволення і радість* від досягнення мети чи окремої цілі на шляху до мети; спільна *гордість* за зусилля та досягнення; спільна *гордість* за належність до реалізації високої, благородної мети тощо. Колективний гнів може стати як причиною, так і раціональним поштовхом до появи групи, метою якої є усунення загрози чи несправедливості, яка спровокувала гнів. Спільні емоції також характеризують стосунки з іншими групами – сильніша аутгрупа викликає страх, тоді як нижча аутгрупа є об'єктом неповаги. Структуроутворююча функція колективних емоцій була визнана у низці досліджень соціальних і політичних рухів [Jasper, 1998; Flam & King, 2005; Scholz, 2008; Walgrave & Verhulst, 2006].

Ці теоретичні обґрунтування добре екстраполюються на ситуацію в Україні після початку повномасштабного вторгнення військ РФ. Колективний страх перед можливістю втрати держави і національної ідентичності переріс у спрямований на загарбників гнів, що викликало небувалий до цього сплеск суспільної солідарності, метою якої була мобілізація усіх наявних ресурсів для протидію ворогу. Спільні позитивні емоції, пережиті у процесі спільної діяльності (волонтерство, мітинги на окупованих територіях у перші тижні війни, поширення українських наративів у соціальних мережах, регулярне долучення до збору коштів тощо), ще більше посилили групову солідарність, оскільки саме через них члени групи переживали відчуття "перебування в одному човні" чи "розділення однієї долі", що, як стверджують учені, породжує відчуття близькості членів групи [Smith et al., 2007], посилює їхню ідентифікацію, а також мотивацію діяти для досягнення спільних цілей [Hunt & Benford, 2004]. Також у цьому контексті доречно

буде згадати, що росіяни, які до вторгнення сприймалися як значно сильніша аутгрупа, за допомогою внутрішньої пропаганди були піддані дегуманізації ("орки", "чмоні", "свинособаки"), що призвело до зміни емоцій українців зі страху на презирство і стало додатковим зміцнюючим фактором солідарності суспільства.

Під *"самоорганізацією"* розуміємо процес, при якому індивіди, групи та об'єднання організовуються та взаємодіють між собою без зовнішнього управління для досягнення спільної мети або задоволення певних потреб. Самоорганізація також забезпечує створення мережі взаємодії між різними суспільними групами та організаціями, що підвищує ефективність їхньої діяльності. Крім того, самоорганізація розглядається не лише як засіб підтримки певного організаційного рівня, а й як здатність соціальної системи до спонтанного самоутворення.

Суспільна самоорганізація, як певна діяльність людей, які солідарно спрямовують свої позитивні емоції, силу та бажання на протидію загрозам та небезпекам, які виникають у суспільстві, є похідною від політичної солідарності і не може існувати поза її межами.

Важливо, що самоорганізація є одним із ключових принципів функціонування громадянського суспільства та демократичних процесів загалом [Дем'яненко, 2019; Матвійчук, 2020]. На думку І. Гороховського, *громадянська самоорганізація* – це, в першу чергу, процес, у рамках якого важливими є умови його протікання та результати. Стосовно результатів, то у своїй сукупності вони утворюють те, що ми називаємо громадянським суспільством. Стосовно умов, то їх значення полягає в тому, що громадянська самоорганізація демонструє саму їх наявність і можливість результативного та ефективного їх використання і таким чином пропагує їх. Тобто наявність процесу самоорганізації в рамках певної групи чи спільноти демонструє усім наявність в її членів певних якостей, надає зразок діяльності як членам цієї групи, так і всім тим, хто став свідком цього процесу [Гороховський, 2008, с. 9–10].

Існують різні типи самоорганізації, кожен з яких має свої особливості та способи функціонування, зокрема М. Хилько та

А. Матвійчук [2023] виділяють такі типи: *спонтанна самоорганізація*; *організована самоорганізація* (часто ініційована громадськими організаціями); *самоорганізація на основі ініціативних груп*; *самоорганізація на основі кооперації*; *самоорганізація на основі інтернет-спільнот*.

У випадку українців під час війни присутні усі загадані вище типи самоорганізації, які подекуди поєднувалися у довільних комбінаціях. На самому початку російського вторгнення основною була спонтанна самоорганізація, якою керували сильні емоції людей – страх окупації, бажання допомогти армії і внутрішньо переміщеним особам, прагнення зменшити страждання жертв війни, відчуття небувалої єдності зі своїми співгромадянами тощо. З часом на зміну спонтанній самоорганізації почали приходити її більш осмислені і раціональні форми – на перший план стали виходити громадські організації та ініціативні групи, які спрямовували енергію і кошти людей у потрібне русло (збір коштів, доставка необхідних речей з-за кордону і на лінію фронту, ліквідація наслідків ворожих обстрілів тощо), та й самі громадяни все більше кооперувалися для досягнення спільних цілей (плетіння маскувальних сіток, приготування їжі для військових і внутрішньо переміщеним особам, виробництво дронів і т. д.). Практично будь-які прояви цих типів самоорганізації супроводжували активні люди та їх групи у соціальних мережах, які інформували, координували та організовували.

Солідарна самоорганізація українців: передумови і мотиви. Підґрунтям для зростання солідаризації в українському суспільстві і викликаної нею вибухової самоорганізації була низка пов'язаних з війною світоглядних установок та психоемоційних реакцій громадян, які можемо поділили на *громадсько-політичні* і *екзистенційні*.

Але, перш ніж перейти до аналізу українського контексту, буде не зайвим визначити, чим на практиці є солідаризація. Німецький соціальний філософ Андреас Вільдт вважав, що солідарна дія спровокована особливими солідарними мотивами і про неї можна говорити, коли актор: 1) має відчуття належності до постраждалої спільноти та співчуття до її членів, 2) керується

альтруїстичними мотивами, 3) розглядає вчинок як випадок допомоги в момент лиха, 4) вважає страждання моральною проблемою, несправедливістю і джерелом морального зобов'язання, 5) вважає себе зобов'язаним діяти, щоб допомогти, 6) переконаний, що одержувач не має юридичного чи морального права вимагати допомогу, 7) припускає, що реципієнт оцінює дистрес подібним чином; 9) припускає, що у подібній ситуації одержувач діятиме аналогічним чином [Wildt, 1999, p. 217].

В українських реаліях соціологічне опитування, проведене у серпні 2022 р. [Zarembo & Martin, 2024, p. 18–19], показало, що у перше півріччя війни основними мотивами активної громадської діяльності респондентів було:

– бажання допомагати людям	51,1%
– відчуття причетності до змін	24,0%
– захист незалежності України	56,4%
– "я не міг інакше"	25,2%
– відповідність переконанням і цінностям	32,8%

Відчуття єдності зі співгромадянами і прагнення допомогти їм було основним мотивом для благодійності українців. Соціологічне дослідження комунікаційної агенції Postmen виявило, що мотивація донатити благодійним фондам і волонтерам базувалася на бажанні допомогти військовим (68%), пришвидшити перемогу (66%), змінити ситуацію на краще (44%), співчутті постраждалим (41%), моральному обов'язку (41%) та патріотизмі (36%) [Кіхтенко, 2023].

Дослідження громадської думки, проведене Інститутом соціології НАН України у червні 2024 р., показало, що громадянські і політичні погляди людей є значним об'єднавчим фактором українського суспільства на нинішньому етапі. Так, "патріотичні почуття громадянина України" є підставою для єднання зі співгромадянами для 38,2% респондентів, "національна ідея побудови Української держави" – для 35,1%, "національна незалежність" – 27,7%, "спільна історія, територія" – 23,9%. Варто відзначити, що найбільший приріст підтримки, порівняно з довоєнним 2021 р., продемонстрували саме "політичні" позиції – "національна ідея побудови Української держави" (+25,5%) і "патріотичні почуття громадянина

України" (+21,9%). Ще більшою мірою сприяли солідаризації населення екзистенційні питання. Для найбільшої кількості респондентів (52,7%) фактором єднання була "віра в краще майбутнє", далі йшли "відчуття втрати нормального життя" – 39,5%, "прагнення спільно долати труднощі життя" – 36,9%, "спільні труднощі життя" – 35,4%. Про високий рівень солідарності громадян свідчить і вкрай низька кількість вибору позиції "ніщо не об'єднує" – 1,7% [*Що єднає українців?*, 2024].

Дані дослідження "Соціальна згуртованість в Україні", проведеного Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD), засвідчили значну еволюцію стану соціальної згуртованості в Україні між 2021 і 2023 рр. Серед показників, які зросли найбільше, "відчуття громадянського обов'язку" (з 5,4 з 10 до 6,6 з 10) та "відчуття належності до своєї країни" (з 7,9 до 9,0). Російське повномасштабне вторгнення суттєво зміцнило вертикальну згуртованість, оскільки у відповідь на спільну екзистенційну загрозу з боку Росії люди відчули єдність з державою, країною та нацією. Ця єдність ще більше посилилася колективним усвідомленням спільної мети у відповідь на повномасштабне вторгнення. Це явище пояснює посилення виміру спільного блага як частини соціальної згуртованості. Як наслідок, спостерігалося значне зміцнення вертикальної згуртованості, відчуття громадянського обов'язку та належності до своєї країни [Мініч та ін., 2023, с. 13–15].

Передумовою зростання солідарності українців була наявність спільної ідентичності. Самоідентифікація не тотожна солідарності, але вона важлива як ознака існування тієї або іншої спільноти, з якою людина може бути солідарна в першу чергу. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну змусило ту частину суспільства, яка була орієнтована на Росію і її цивілізаційну модель, переосмислити своє ставлення до Української держави, її мови і культури. Соціологічні дослідження яскраво демонструють зростання в українському суспільстві громадянської ідентичності. За даними Інституту соціології НАН України, після повномасштабного вторгнення Росії в Україну серед українців значно зріс відсоток тих, хто ідентифікує себе передусім як громадянин України – з 62,6% у листопаді 2021 р. до 84,6% у

липні 2022 р. та 79,5% у червні 2023 р., що свідчило про досягнення національно-громадянської консолідації. Досягнувши свого історичного максимуму, громадянська ідентичність стала домінуючою у середовищі всіх соціально-демографічних, політичних та релігійних груп у країні [*Науковці Академії здійснили соціологічний моніторинг…*, 2023]. Водночас за цей період зменшився відсоток тих, хто ідентифікує себе з місцем проживання: містом чи селом – з 20,8% до 7,4%; областю – з 5,6% до 2,5% [*Науковці Академії здійснили соціологічний моніторинг…*, 2023]. Через рік, у червні 2024 р., показник громадянської ідентичності дещо знизився до позначки 73,8%, що викликало синхронне підвищення рівнів локальної та регіональної ідентичностей до 9,8% і 3,2%, відповідно [*Соціологічний моніторинг…*, 2024].

На цей же період припало значне зростання позитивного ставлення до державних символів України: Прапора України (з 26% у 2011 р. до 75% у травні 2023 р.), Герба України (з 25% до 74%), Гімну України (з 22,5% до 69%). Також серед опитаних з 32% до 74% (на травень 2023 р.) зросла частка тих, хто пишається державною мовою України (українську мову вважали рідною 86% респондентів і мовою повсякденного спілкування – 76%, що є найбільшими показниками за всю історію незалежності України) [*Ідентичність громадян України…*, 2023].

Також значно зросла кількість громадян, які зараховували себе до української культурної традиції – станом на травень 2023 р. таких виявилося 80,8% (у травні 2006 р. – 56,3%, жовтні 2008 р. – 58,1%, грудні 2013 р. – 67,7%, грудні 2015 р. – 70,0%, грудні 2017 р. – 68,9%, червні 2021 р. – 72,9%). Зростання відбулося в усіх регіонах, але найбільше – у Південному (80%) та Східному (76%) [*Ідентичність громадян України…*, 2023], що забезпечило вирівнювання цього показника у всій території України.

Українці все більше асоціюють себе зі своєю державою і згодні йти на різні жертви, якщо це потрібно для її збереження – на зростання суспільної солідарності вплинуло і підвищення загальних установок щодо функціонування держави після початку війни. Згідно з даними соціологічних опитувань у травні і грудні

2022 р. виразно і помірно позитивно до функціонування держави ставилися 51,1% і 46,6% респондентів, відповідно, виразно і помірно негативно – 18,6% та 26,1%. Варто відзначити, що чим довше тривала війна, тим більш негативною ставала оцінка респондентами державного механізму. У червні 2023 р. позитивне ставлення до функціонування держави зменшилося більше ніж удвічі і становило 21,8%, а у червні 2024 р. упало до критичної межі: 7,1% – позитивно, 64,3% – негативно, що майже повністю відповідало показникам листопада 2021 р. [*Соціологічний моніторинг*…, 2024].

Солідарність, безсумнівно, відіграла значну роль у стійкості України перед повномасштабним вторгненням Росії. Як показали дані соціологічного дослідження, у вересні–листопаді 2022 р. у різних формах самоорганізації і громадсько-політичної участі було задіяно 98% населення України і тільки 2% демонстрували індиферентну поведінку:

– благодійність (грошові і матеріальні пожертви) – 77%;

– волонтерська допомога людям у складних життєвих обставинах – 60%;

– волонтерська допомога Збройним силам України – 52%;

– безкоштовне розміщення ВПО у себе вдома – 22%;

– участь у кібератаках проти РФ та інформаційному опорі – 17%;

– повідомлення про військові злочини – 15%;

– приєднання до сил територіальної оборони – 12%;

– приєднання до Збройних сил України – 11%;

– нічого не робили – 2% [Minich & Sereda, 2023].

Подібні результати показало інше опитування, проведене у серпні 2022 р. Серед основних способів участі у громадсько-політичному житті респонденти назвали: матеріальні пожертви коштами і речами (69,7%), неформальне волонтерство (39,4%), підписання петицій (34,1%). Для порівняння – під час Євромайдану та в перший рік російської агресії у наведених вище формах громадської активності брали участь, відповідно, 34,0%, 18,2% та 17,2% опитаних. Заходи з підвищення обізнаності зросли з 13,1% у 2014 р. до 22,5% у 2022 р. Дослідження також виявило падіння показника участі у протестах порівняно з 2014 р., утричі – до 5,8%,

що пояснюється забороною масових зібрань у зв'язку із запровадженням воєнного стану, однак ці цифри можуть відображати протести проти окупантів [Zarembo & Martin, 2024, p. 17].

Кардинально ситуація не змінилася і у лютому 2023 р. – тоді соціологічне дослідження Фонду "Демократичні ініціативи" зафіксувало участь 61% українців у різних формах волонтерської допомоги Силам оборони України чи своїм співгромадянам: фізичною роботою допомагали близько 10%; фінансово – 31%; і фінансово, і роботою – 20%. Ще близько 15% українців планували долучитися до такої допомоги ближчим часом. Проте, порівняно з першими місяцями війни, зросла частка тих, хто не долучався і не планує долучитися до такої допомоги (майже 18%), і найбільше таких людей виявилося у Південному (25%) та Східному (30%) макрорегіонах [*Опір агресору,…*, 2023].

Отже, регулярні соціологічні дослідження демонструють, що під час війни українцям був притаманний стійкий високий рівень самоорганізації і громадсько-політичної участі, який виявлявся у таких головних формах:

– вступ до загонів територіальної оборони;

– волонтерство;

– благодійність;

– участь у діяльності ГО.

Вступ до ***загонів територіальної оборони*** – одна з найбільш масових форм громадсько-політичної участі, що була найбільш поширеною у перші місяці війни. За період з 24 лютого по 5 березня 2022 р. до підрозділів ТрО вступило близько 100 тис. громадян України [Росковінська, 2022]. У багатьох випадках масова залученість до ТрО проявлялася через будівництво фортифікаційних споруд, блокування шляхів, виготовлення коктейлів Молотова, патрулювання вулиць, допомогу правоохоронцям тощо. Втім, незважаючи на те, що рішення про вступ до ТрО особи приймали на основі почуття солідарності зі своїми співгромадянами, ми не можемо розглядати цю діяльність як повноцінний вияв самоорганізації, оскільки вона діяла під контролем місцевих органів державної влади, а згодом була повністю підпорядкована ЗСУ.

Волонтерство. На час повномасштабної російсько-української війни головною формою громадсько-політичної участі виявилося волонтерство, під яким зазвичай розуміють добровільну, безоплатну, системну суспільно-корисну діяльність [Голуб, 2014; Дибайло та ін., 2004; Дробуш, 2023; Потапенко & Двігун, 2022; Сидоренко, 2013; Шайгородський, 2023d]. Закон України "Про волонтерську діяльність" визначає волонтерство як "добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги" [Про волонтерську діяльність, 2011]. У "Рекомендаціях щодо підтримки волонтерства" ООН дає більш розгорнене тлумачення терміна – "широкий спектр видів діяльності, включаючи традиційні форми взаємодопомоги та самодопомоги, офіційне надання послуг та інші форми громадянської участі, що здійснюються добровільно, для загального громадського блага, і де грошова винагорода не є головним мотивуючим фактором" [United Nations General Assembly, 2002].

Волонтерство поділяється на індивідуальне, організоване і у складі неформальної групи. Феномен *неформального ("стихійного")* волонтерства передбачає об'єднання зусиль окремих груп активних громадян з протидії певним гострим соціальним проблемам. Зазвичай, стихійне волонтерство виникає там, де наявна низька ефективність або бездіяльність державних структур у розв'язанні соціально значущих проблем. Головним спонукальним елементом волонтерської діяльності є солідарність як засадничий принцип ставлення до інших і спонукання до активності.

Таким чином "волонтерство" може мати принаймні два значення: як безкорисна (неприбуткова) діяльність та, з огляду на його важливу соціальну роль, як інститут громадянського суспільства.

До основних напрямів волонтерської діяльності у світі найчастіше відносять освітню діяльність, допомогу у лікувальних закладах і закладах соціального захисту, роботу з дітьми та молоддю, екологічний активізм тощо. Історія і спрямування волонтерського руху в Україні значно відрізняється від загальносвітових тенденцій і мають виразне політичне, національно-визвольне забарвлення. Вперше значного поширення волонтерство набуло

наприкінці 2013–2014 рр. під час Євромайдану, коли самоорганізовані громадяни спільними зусиллями змогли відстояти європейський вектор розвитку країни, а згодом стали на захист держави в умовах гібридної війни з боку Росії.

Після початку повномасштабного вторгнення військ РФ політичний чинник знову став головним для активізації волонтерського руху і визначив його ключові напрями – матеріальна допомога діючій армії, підтримка внутрішньо переміщених осіб, організація психологічної допомоги постраждалим та учасникам бойових дій, фінансовий супровід поранених ветеранів та сімей загиблих військових, інформаційний спротив ворогу тощо. Пояснення вибору саме цих напрямів доволі просте – мобілізація ресурсів громадянського суспільства в Україні через волонтерство була реалізована у зв'язку із загрозою втрати незалежності та територіальної цілісності Української держави в умовах, коли держава була не здатна виконувати свої обов'язки через нестачу ресурсів, неефективність управління чи корупцію. Інакше кажучи, задля збереження держави у кризових умовах громадянське суспільство було змушене перебрати на себе частину її функцій, що й визначило основні завдання волонтерського руху.

Наразі під "волонтерською діяльністю" в Україні розуміють, насамперед добровільну діяльність громадян чи громадських об'єднань, прямо чи опосередковано пов'язану з допомогою військовим і постраждалому від війни мирному населенню. Для нього характерні не лише незвичні для світової практики напрями діяльності з підтримання функціонування держави, але й створення паралельної системи розробки та реалізації рішень, спрямованих на ефективніше виконання функцій відповідними державними структурами, насамперед у військовій сфері. Особливістю діяльності волонтерів і громадянського суспільства загалом після початку повномасштабної війни є її тісна кооперація і скоординованість з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Про стрімке зростання волонтерського руху після вторгнення російських військ свідчать статистичні дані та результати соціологічних опитувань. Зокрема, за півтора роки кількість зареєстрованих

волонтерів зросла більше ніж у 15 разів, з 320 осіб у січні 2022 р. до 4993 осіб у червні 2023 р. [*Лише 5 тисяч українців…*, 2023]. А станом на листопад 2024 р. Державна податкова служба зафіксувала 10454 волонтери (найбільше у м. Києві, Київській, Харківській та Дніпропетровській областях) [*Реєстр волонтерів виріс…*, 2024]. Втім, очевидно, що це лише їх незначна частина, оскільки лише за даними Монобанку середня кількість власників банківських карток, на яких здійснювався збір коштів для волонтерських програм у 2023 р., становила 85 тис. осіб, у 2024 р. – 115 тис. осіб. [*Реєстр волонтерів виріс…*, 2024]. Соціологічне опитування Zagoriy Foundation та дослідницької агенції "Соціоінформ" показало, що у червні–липні 2022 р. волонтерством займалися 33% респондентів [Zagoriy Foundation, 2022], а за даними The Charities Aid Foundation (CAF) у 2023 р. в Україні волонтерили 37% громадян [The Charities Aid Foundation, 2023], у 2024 р. – 27% [The Charities Aid Foundation, 2024]. Усе це вказує на те, що реальна кількість волонтерів у рази перевищує кількість офіційно зареєстрованих.

Оскільки у суспільстві існує консенсус з приводу першочерговості надання допомоги військовим, діяльність волонтерів значною мірою була підпорядкована саме цим завданням. Виділимо такі основні напрями:

– матеріальне забезпечення військових (автомобілі, дрони і спеціальне обладнання, коктейлі Молотова, маскувальні сітки, обігрівальні пристрої, теплий одяг, шкарпетки, рукавиці, окопні свічки, спеціальні креми, енергетичні батончики, сухі овочі, консерви, хлібобулочні вироби тощо);

– медичне забезпечення військових (тактичні аптечки, турнікети, медичні препарати загального призначення);

– медичне волонтерство (створення професійних груп цивільних, які надають медичну допомогу військовим біля лінії фронту чи/та здійснюють евакуацію поранених у тил);

– забезпечення працездатності техніки і обладнання військових (ремонт автомобілів, дронів, комп’ютерної та іншої спеціальної техніки);

– здавання донорської крові.

– надання психологічних, юридичних, медичних, перекладацьких, освітніх, перукарських та інших послуг;

– організація фізичної та психологічної реабілітації військових;

– матеріальна, фінансова, психологічна підтримка поранених та військових, що втратили працездатність унаслідок бойових дій;

– підтримка сімей загиблих військовослужбовців.

Благодійність. Волонтерський рух з його колосальними витратами на підтримку армії і постраждалих від війни був би не можливий без благодійності пересічних українців. За даними соціологічних досліджень у 2022 р. грошові донати робило 86% мешканців України (86% своїх пожертв вони спрямовувалися армії, 67% – іншим бенефіціарам) [Zagoriy Foundation, 2022], у 2023 р. – 70% [The Charities Aid Foundation, 2023], у 2024 р. – 67% громадян [The Charities Aid Foundation, 2024]. У квітні 2023 р. 48% середньостатистичних українців були готові зробити разову пожертву на потреби армії у розмірі 500 грн [Коропецька, 2023]. Ці дані певною мірою корелюють зі статистикою банків і благодійних фондів: середній донат на допомогу армії, зроблений через Монобанк, у 2023 р. становив 349 грн, у 2024 р. – 410 грн [*Реєстр волонтерів виріс…*, 2024]. За даними того ж Монобанку у 2024 р. щомісячно пожертви робили від 1,7 до 2,2 млн осіб, а середньомісячна кількість транзакцій становила 8,8 млн [*Реєстр волонтерів виріс…*, 2024]. Середній розмір однієї пожертви Благодійному фонду "Повернись живим" у 2023 р. сягав 3560 грн [Повернись живим, 2024].

Необхідність задовольняти потреби армії і готовність українців донатити привело до стрімкого зростання кількості благодійних фондів. За даними дослідження КМІС "Розвиток громадянського суспільства України в умовах війни", кількість зареєстрованих благодійних організацій в Україні за 2022 р. збільшилася майже у 8 разів (6367 нових БО) [*Громадянське суспільство…*, 2023]. Станом на 1 липня 2024 р. в Україні було зареєстровано 31122 благодійні організації (на противагу 20498 на початку 2022 р.) [50 найбільших благодійних фондів…, 2024].

Надзвичайно високий рівень готовності українців робити благодійні пожертви і брати участь у волонтерському русі

знайшов відображення у Світовому рейтингу благодійності Charities Aid Foundation (CAF), де у 2023 р. Україна посіла 2-ге місце [The Charities Aid Foundation, 2023], у 2024 – 7-ме [The Charities Aid Foundation, 2024].

Такий високий рівень солідарності українців зі своїми співгромадянами привів до вражаючих результатів. За даними Управління стратегічних комунікацій Збройних сил України, з початку повномасштабної війни до грудня 2023 р. українці зробити благодійних внесків більше ніж на 100 млрд грн [Ковальова, 2023]. Лише за 2023 р. через банківську систему Монобанку на потреби армії надійшло 27,4 млрд грн [Поліковська, 2024].

Найбільш популярними благодійними фондами, яким респонденти готові пожертвувати свої кошти, станом на квітень 2023 р. були:

– "Повернись живим" – 43%;
– Благодійний фонд Сергія Притули – 42%;
– Організація порятунку тварин UAnimals – 25%;
– ЮНІСЕФ – 23%;
– Товариство "Червоний Хрест України" – 21%.
– Благодійний фонд "Таблеточки" – 19%;
– фандрейзингова платформа United24 – 17%;
– благодійна платформа Dobro.ua – 17% [Коропецька, 2023].

Найбільше коштів небайдужі українці перерахували на спеціальний рахунок НБУ, відкритий 24 лютого 2022 р. для підтримки Сил оборони – понад 39 млрд грн. Станом на 1 листопада 2024 р. на потреби оборони зі спецрахунку було витрачено майже 37,8 млрд грн, залишок становив понад 1,5 млрд грн [*Спецрахунок НБУ…*, 2024]. Платформа "United24" з 5 травня 2022 р. по 31 грудня 2023 р. зібрала 21,75 млрд грн (592,6 млн доларів) [UNITED24, 2024]. Опендатабот підрахував, що у три найбільші благодійні фонди (United 24, Фонд "Повернись живим" та Фонд Сергія Притули) українці задонатили 34,38 млрд грн у 2022 р. і 18,75 млрд грн у 2023 р. Утім, у 2023 р. сума виявилася майже удвічі меншою, ніж у 2022 р. [Ізвощікова, 2024]. Станом на осінь 2023 р. Фонд Сергія Притули у середньому збирав 170 млн грн пожертв щомісяця [*Як донатять українці…*, 2023]. За даними

сайту фонду "Повернись живим", який веде звітність про надходження і витрати коштів у режимі реального часу, з 1 січня до 4 жовтня 2024 р. фонд отримав пожертв на суму близько 2 млрд 849 млн грн, за 2023 р. – 4 млрд 532 млн грн; середня пожертва становила у 2024 р. – 3585 грн, у 2023 р. – 3560 грн [Повернись живим, 2024]. Благодійний фонд "КОЛО УКРАЇНА" станом на 13 грудня 2024 р. зібрав для ЗСУ більше 1 млрд 11 млн грн завдяки підтримці спільноти та партнерів [*Фонд tech-спільноти України*, 2024].

Організації громадянського суспільства (ОГС). Під час війни значно зросла й активність ОГС, офіційна кількість яких із лютого 2022 р. до жовтня 2023 р. збільшилася на 6 тис. одиниць [*В Україні з початку вторгнення…*, 2023]. Втім, переходячи до аналізу їх участі у суспільній самоорганізації і солідаризації, варто зауважити, що неможливо провести чітку грань між волонтерським рухом, благодійництвом і діяльністю громадянського суспільства через подібність форм і методів діяльності і наявність спільної мети, що полягала у підтримці боєздатності армії та допомозі постраждалим від війни. Перші місяці після початку повномасштабного вторгнення громадські організації переважно працювали над нагальними потребами і проблемами, і тільки із середини–кінця 2022 р. почали концентруватися на системній роботі, де потрібно було шукати фінансування та стратегічно оцінювати ризики й потреби.

Дослідження "Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства (ОГС) України в умовах війни", ініційоване Фондом Східна Європа та виконане компанією 4Service™, в ході якого було опитано понад 600 ОГС, виявило особливості їх діяльності під час війни та виклики і проблеми, з якими вони стикаються. Більшість опитаних громадських організацій на початку 2023 р. були розміщені у Західному (38%) та Північному (28%) макрорегіонах України. Саме там приймали найбільше ВПО та відновлювали інфраструктуру після спроби наземного вторгнення ворога з території Білорусі та Росії. У східному регіоні вищий показник активності з гуманітарної допомоги (54%), ніж в інших

регіонах. У Західному помітний акцент на соціальних послугах (36%) та волонтерстві (37%). 91% опитаних організацій не переміщувалися через повномасштабне вторгнення. Серед організацій, які переміщувалися, гуманітарна допомога та волонтерство мали вищий показник (53%), порівняно з тими, які не переміщувалися (39%) [Падалка та ін., 2023].

Найпоширенішими напрямами діяльності ОГС була гуманітарна підтримка та волонтерська участь – 41%, здійснення навчання та консультування – 39%, забезпечення соціального супроводу – 32%, психологічна підтримка – 27% [Падалка та ін., 2023]. У перші два найбільш критичні місяці війни на ОГС припало понад 80% гуманітарної допомоги, яка надійшла на адресу України з-за кордону [Требор, 2022].

Дослідження "Громадянське суспільство України в умовах війни", проведене у грудні 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології показало, що 77% опитаних громадських та благодійних організацій тим чи іншим чином допомагали ЗСУ, з них 90% надавали гуманітарну допомогу, 70% – інформаційну підтримку, 50% – організовували збори на потреби військових [*Громадянське суспільство…*, 2023].

Форми самоорганізації і громадсько-політичної участі українців під час великої війни були різними і залежали від типу території і можливостей людей:

Солідарна самоорганізація населення окупованих територій. На тій частині українських територій, що у перші тижні війни потрапили в окупацію, ширилися різні форми самоорганізованого спротиву. Це твердження насамперед стосується південних регіонів України, де на початках терор і переслідування окупаційної влади стосовно місцевого населення були більш вибірковими та поступовими. Активний самоорганізований опір тривав із першого дня вторгнення до кінця квітня 2022 р., поки наростання переслідування, затримання активістів і застосування тортур збройними формуваннями РФ не призвели до зменшення кількості учасників масових заходів та виїзду активної частини громадянського суспільства на підконтрольну Україні територію.

Основними формами самоорганізації та громадсько-політичної участі були:

– блокування пересування російської військової техніки;

– масові акції солідарності з Україною в окупованих містах: Мелітополі, Херсоні, Енергодарі, Славутичі та ін.;

– організація благодійної допомоги та харчування для малозабезпечених верств населення;

– нанесення української символіки та гасел на різних об'єктах, усунення російських прапорів та інших символів з міського публічного простору;

– відмова співпрацювати з окупаційною владою, ігнорування її наказів, саботаж;

– інформаційний опір – поширення правдивої інформації про події на окупованих територіях через соцмережі та ЗМІ;

– партизанський спротив [Ейгельсон та ін., 2022, с. 14].

Організація евакуації з території бойових дій, медична евакуація. З перших днів війни державою була організована евакуація з окупованих територій та територій зони бойових дій, яка часто не могла бути проведена через низку причин (зрив "зелених коридорів", відсутність транспорту, непріоритетність тощо). У такому випадку використовувалися неофіційні способи евакуації населення, які, можливо, були навіть ефективнішими:

– самоорганізація мешканців населеного пункту з метою виїзду автомобілями колоною;

– прокладання евакуаційних маршрутів особами, що добре знають місцевість;

– організація небайдужими особами евакуації населення з окупації та зони бойових дій власним транспортом;

– евакуація будинків-інтернатів для людей похилого віку та осіб з інвалідністю через непріоритетність виконання цього завдання з боку центральної влади та органів місцевого самоврядування.

Самоорганізація з метою ведення локальних перемовини з військовими РФ на окупованих територіях. Актори, залучені до цього виду самоорганізації, поділяються на 2 підгрупи: ті, хто перебував під окупацією та діяв зсередини (представники місцевої

влади й органів місцевого самоврядування, інтелігенція, релігійні діячі, місцеві громадські активісти), і ті, хто намагався вести переговори ззовні (ініціативні особи, які виїхали з-під окупації, громадські і правозахисні організації). Ця практика включає різні форми переговорного процесу, що мав на меті координацію:

– безпечного пересування та способів виживання населення на окупованій території;

– доступу до поранених, хворих, маломобільних осіб, за потреби їх вивезення до місць надання необхідної медичної допомоги;

– доступу зовнішніх цивільних осіб (медиків) до окупованої території;

– можливості виїхати для людей з окупованих територій через евакуаційні коридори;

– створення коридорів для доставки гуманітарної допомоги [Ейгельсон та ін., 2022, с. 19–20].

Збір, доставка та розподіл гуманітарної допомоги. Цей вид самоорганізації найбільше значення мав у перші тижні та місяці війни, до початку розгортання діяльності великих міжнародних організацій, таких як "People in Need" чи Міжнародний комітет Червоного Хреста. Ця практика включає такі види діяльності:

– безпосереднє пожертвування громадянами елементів гуманітарної допомоги чи/та коштів на її придбання;

– організація збору гуманітарної допомоги на підконтрольній українському уряду території та її доставка в зону бойових дій чи на окуповану територію;

– організація видачі гуманітарної допомоги на деокупованих територіях та у середовищі ВПО, допомога у її розповсюдженні;

– контроль за місцевими органами влади щодо зловживань у сфері поводження з гуманітарною допомогою;

– збір даних про території чи окремих осіб, що потребують гуманітарної допомоги, та її характер;

– організація прийому, зберігання та розподілу гуманітарної допомоги у зоні бойових дій та на окупованій території, її доставка маломобільним групам населення.

Підтримка учасників війни та їх сімей. В ході гібридної і повномасштабної війни Росії проти України з’явилася низка

особливо вразливих категорій населення, перш за все це *учасники війни та їх сім'ї* і *внутрішньо переміщені особи*.

Питаннями захисту і допомоги учасникам бойових дій ще з 2016 р. опікувалися *ветеранські простори* – майданчики в громадах, що були створені з ініціативи ветеранської і волонтерської спільнот для забезпечення комплексної реінтеграції ветеранів і ветеранок у цивільне життя.

Основними послугами, які простори надають ветеранам і їхнім родинам, є:

– психологічна та юридична допомога;

– фізична реабілітація після травм та поранень;

– організація навчання і перекваліфікації, допомога з працевлаштуванням;

– допомога з започаткування власної справи;

– сприяння у соціалізації;

– групи підтримки для тих, хто очікує рідних з війни, дружин та батьків загиблих;

– гуманітарна допомога родинам військових [*Ветеранські простори України*, 2023].

Станом на початок 2023 р. діяло 28 ветеранських просторів у 16 областях України (не було у Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій, Чернігівській областях) [*Ветеранські простори України*, 2023].

Допомога ВПО – діяльність спрямована на забезпечення первісних потреб утікачів від війни (житло, їжа, медична допомога) та їх адаптація у нових умовах, яка включає у себе:

– забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб та організація постійних та тимчасових притулків (шелтерів) – такий вид допомоги переважно надають релігійні організації, які мають для цього відповідні приміщення та матеріальні ресурси (зокрема, один з найбільших – Благодійний фонд "Карітас України");

– надання тимчасового прихистку вимушеним переселенцям у себе вдома, поширення інформації про можливість отримати притулок;

– агрегація корисної інформації для ВПО – наприклад, громадська ініціатива "Прихисток" (онлайн-ресурс, де українці

могли запропонувати своє житло утікачам від війни), телеграм-канали, які допомагали переселенцям у пошуку допомоги, тощо.

Психологічна допомога на волонтерських засадах:

– індивідуальне безоплатне консультування постраждалих від насильства на окупованих територіях, сімей ВПО;

– надання онлайн-консультацій громадянам України на окупованих територіях;

– консультації конфліктологів в окупації щодо проведення перемовин з окупантами;

– психологічна підтримка військових;

– створення просвітницьких й освітніх матеріалів та їх поширення;

– просвітницькі проєкти на тему базових навичок комунікації і поведінки в конфліктах [Ейгельсон та ін., 2022, с. 29–30].

Ліквідація наслідків обстрілів і ракетних ударів, відновлення зруйнованого житла:

– екстрене реагування – найпоширеніша практика, що зазвичай відбувається у формі "толоки" – разової безкоштовної роботи на допомогу людям та організаціям, чиє житло / приміщення постраждали від ворожих обстрілів, переважно включає: розбір завалів; розблокування дверей житлових приміщень; допомога з евакуацією; надання першої медичної та психологічної допомоги пораненим і постраждалим; екстрене зашиття вікон дерев'яними будматеріалами у холодну пору року; заміна вікон і дверей; ремонт дахів; відновлення електропостачання; прибирання території від уламків будівель; інші ремонтні роботи, які не потребують великих фінансових витрат;

– відбудова приватного житла;

– відбудова соціальної інфраструктури (школи, садочки, амбулаторії);

– облаштування та зведення укриттів.

Серед волонтерських груп, що активно працювали у цьому напрямі: "Бо ми можемо" (м. Чернігів), "Справжні" (м. Херсон), "Los Solomas" (Солом'янський район м. Києва) та ін.

Допомога тваринам. Громадянське суспільство також надавало допомогу постраждалим від війни тваринам, здійснюючи такі заходи:

– деблокування чи годування тварин, що виявилися закритими у приміщенні після виїзду / евакуації їхніх господарів;

– порятунок тварин з місць бойових дій або щойно звільнених територій;

– пошук місця перебування для домашніх тварин, яких не забрали в евакуацію та залишили на вулиці;

– годування та лікування тварин, постраждалих унаслідок бойових дій.

Зростання довіри до волонтерів і перспективи їхньої політичної участі. Високий рівень самоорганізації українців та їхня активна участь у громадсько-політичному житті базувалася на почутті солідарності, яке видатний американський соціолог Дж. Александер охарактеризував як "почуття до інших, кого ми не знаємо, але поважаємо з принципу, а не досвіду, через нашу передбачувану прихильність до спільної світської віри [спільних цінностей і спільного бачення майбутнього – *М. Г.*]" [Alexander, 2006, p. 4]. На нашу думку, в Україні це "почуття" породило високий рівень довіри до громадянського суспільства, особливо до волонтерів. Як показали результати соціологічних опитувань КМІС, довіра до волонтерів у грудні 2021 р. становила 68% від опитуваних, а у грудні 2022 та у грудні 2023 рр. – 84%. Рівень довіри до волонтерів серед усіх інституцій, які були включені в опитування (Президент України, Верховна Рада України, Уряд України, ЗСУ, СБУ, Національна поліція, суди, прокуратура, церква, українські ЗМІ, волонтери), був другим показником. Перевищував його лише рівень довіри до ЗСУ: 72% серед опитуваних у грудні 2021 р., 96% – у грудні 2022 р. і 96% у грудні 2023 р. [Грушецький, 2023]. За дослідженням Active Group, проведеним 26–27 січня 2023 р., "ключовим" внеском волонтерів в успіхи ЗСУ назвали 37,3% респондентів, "важливим" – 50,8%. А у справі підтримки внутрішньо переміщених осіб чверть респондентів (25,2%) назвали внесок волонтерів "ключовим", 56,4% – "важливим" [Андрейшина, 2023].

Порівняння рівня довіри до волонтерів з рівнями довіри до інших інституцій, особливо державних, дає підставу припускати, що суспільство сприймає волонтерський рух як інституцію, що може замінити і заміняє окремі функції держави. Відповідно до

опитування компанії "Active Group" (березень 2024 р.) більше половини респондентів вважали, що волонтери здатні замінити деякі функції державної влади (55,2%) та місцевого самоврядування (60,1%). Понад те, 36,1% опитаних заявили, що знають волонтера, який був би кращим міським головою за діючого, 53,8% – кращим за діючого депутата місцевої ради та 51,8% – діючого депутата Верховної Ради [Андрейшина, 2024].

У суспільстві зростає запит на політичну силу, яка б поділяла і просувала цінності громадянського суспільства, у широкому сенсі – демократичні цінності. У лютому–березні 2024 р. за суто гіпотетичну партію волонтера С. Притули на виборах до ВРУ були готові проголосувати 7,0% серед тих, хто буде голосувати, і 5,1% серед усіх опитаних [Центр соціальних та маркетингових досліджень "SOCIS", 2024]. Той факт, що багато українців убачають у волонтерах потенційних політичних лідерів, свідчить про можливість їх активної участі у політичних процесах у майбутньому. Волонтери вже зараз відіграють ключову роль у формуванні громадської думки та прийнятті рішень, які пов'язані з участю у політичних процесах. Утім, через наявність у їхніх рядах представників великої кількості політичних течій і ідеологій та діючих депутатів від різних партій, сподіватися на появу єдиного громадсько-політичного проєкту не доводиться.

Виклики, проблеми і загрози самоорганізації і громадсько-політичній участі в Україні на сучасному етапі. У 2023–2024 рр. рівень солідарності та самоорганізації суспільства поступово знижується, що виявляється у послабленні громадсько-політичної активності, скороченні фінансової допомоги благодійним фондам і волонтерським організаціям, відмови від участі у волонтерському русі тощо. Цьому є як об'єктивні (скорочення фінансових можливостей громадян, морально-психічна та фізична виснаженість[1]), так і

[1] У вересні 2023 р. 60% опитаних заявили, що відчули погіршення власного економічного становища [Соціологічна група "Рейтинг", 2023]. У 2023–2024 рр. рівень суб'єктивного стресу українців залишався дуже високим – 88% у квітні 2023 р., 87% у грудні 2023 р. і 88% у лютому 2024 р. Також у лютому 2024 р. стан власного здоров'я турбував 32% українців, тоді як у квітні 2022 р. цей показник був удвічі меншим – 16% [*Українці ще більше донатять…*, 2024].

суб'єктивні причини, при чому останні переважають. Люди втрачають солідаризаційні стимули через низку політичних та соціально-економічних особливостей розвитку України у часи війни, які виявляються у наступному:

– відсутність поступу у боротьбі з корупцією загалом, наростання корупційних явищ у постачанні армії, роботі ТЦК і МСЕК;

– особливості проведення мобілізації в Україні (т. з. "бусифікація"), що супроводжується зростанням недовіри до держави, відчуженням від неї;

– "війна не для всіх" – уникнення особами із вищих страт суспільства участі у бойових діях та служби в армії;

– ігнорування частиною суспільства війни як явища, небажання долучатися до підтримки армії та постраждалих від бойових дій, уникання виконання обов'язку з оборони держави тощо;

– неефективне витрачання коштів місцевих бюджетів (витрати на будівництво і ремонт другорядних об'єктів, не пов'язаних із функціонуванням армії і критичної інфраструктури);

– несправедливий розподіл коштів державного бюджету на видатки по заробітній платі – перманентне збільшення оплати праці працівників силових органів і судової системи (у першу чергу прокурорів і суддів) за відсутності зростання зарплат "бюджетників" (сфера науки, освіти, медицини, культури тощо);

– ігнорування значною частиною т. з. "біженців" (українців, що виїхали за кордон після початку повномасштабної війни) своїх громадянських обов'язків, відсутність інтересу у них до проблем держави;

– зниження довіри до благодійних фондів і волонтерських організацій через виявлені випадки шахрайства;

– невизначеність західних політиків у питаннях підтримки України.

Водночас, у середовищі волонтерів та представників ОГС наростають ознаки кризи, перед ними постає низка викликів та перешкод:

– емоційне вигорання, зниження мотивації;

– ізоляція, збільшення ментальної дистанції між волонтерами й людьми, що не долучаються до допомоги, хоча мають таку можливість (конфлікт "фронту" і "тилу");

– зниження обсягів допомоги з боку українського населення та бізнесу, закордонної підтримки;

– збільшення потреб військових і постраждалих від війни цивільних;

– бюрократичні перепони, небажання влади допомагати, корупція;

– проблеми з фінансуванням, повільний розгляд грантових заявок, у процесі якого проєкти перестають бути актуальними;

– логістичні перешкоди, складна і велика за обсягом звітність;

– випадки зловживань, діяльність псевдоволонтерів;

– питання фізичної безпеки, насамперед тих, хто самостійно доставляє допомогу до підрозділів, що знаходяться на лінії зіткнення;

– неврегульованість статусу волонтерів [Камінська, 2023; Падалка та ін., 2023; Петухова, 2024].

Скорочення обсягів допомоги з боку населення[2] змушує громадянське суспільство в особі благодійних фондів, волонтерських організацій і окремих волонтерів змінювати підходи до збору коштів. По-перше, вони все більше опираються на мережі своїх постійних прихильників, довіра яких базуються на високій репутації організацій. По-друге, зазнають трансформації форми роботи з людьми – для підтримки високого рівня надходження донатів задіяні у зборі коштів особи та організації змушені створювати перформанси та гучні інформаційні кампанії навколо своїх акцій.

Трендом 2023–2024 рр. у питаннях фінансової підтримки населенням ЗСУ стало зміщення вектора переказів коштів з великих фондів, які у людей асоціюються з державою і характерним для неї нераціональним використанням ресурсів, на приватні збори з конкретною ціллю. За статистикою Монобанку, у 2023 р. українці перевели на приватні збори 27,4 млрд грн, що перевищує суму, зібрану фондами "Повернись живим", Сергія Притули та платформою United24 разом узятими. Для порівняння, у 2022 р., коли українці більше донатили фондам, на приватні збори у Монобанку було переведено лише 8,5 млрд грн [Шпак, 2024].

[2] Наприклад, Благодійний фонд "Повернись живим" у 2023 р. отримав пожертв на 1,2 млрд грн менше, ніж у 2022 р.; також зменшилася кількість транзакцій з 1,6 млн до 1,3 млн грн [Шпак, 2024].

Взаємовідносини волонтерів і організацій громадянського суспільства з владою. Глибинні інтерв'ю та анкетування, проведені групою дослідників Української асоціації оцінювання у грудні 2022 – 2023 рр. з особами, що здійснюють волонтерську діяльність, показали, що волонтерські об'єднання переважно не сподіваються на підтримку влади й жорстко відмежовуються від неї. Більшість опитаних заявляли про те, що влада, у кращому разі, не заважає волонтерам, у найгіршому – перешкоджає та використовує волонтерів у власних інтересах (переважно йдеться про піар на діяльності волонтерів); меншість – що влада на центральному й місцевому рівні підтримує волонтерів організаційно, інформаційно, приміщеннями, пальним, дозволами тощо. Співвідношення впливу влади та самоорганізованого громадянського суспільства у відсотках на розв'язання проблем, пов'язаних із війною, учасники дослідження оцінювали у діапазоні від 0/100 до 20/80 [Пильгун, 2024].

Схожі дані отримали Фонд Східна Європа і компанія 4Service™ у ході дослідження діяльності ОГС в умовах війни. Оцінка рівня взаємодії з місцевою владою респондентами була такою: 28% вважали, що співпраця з владою достатня, 26% – що влада не підтримує громадські організації. Взаємодія з органами місцевого самоврядування була більш різноманітною з переважанням у бік низького або помірного рівня взаємодії [Падалка та ін., 2023]. Експертне дослідження в рамках проєкту Ради Європи "Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень" (2022 р.), присвячене проблемі взаємодії ОГС та органів місцевого самоврядування у перші місяці війни, виявило значні проблеми у діяльності громадських організацій: близько 62% опитаних активістів у відносинах з ОМС відзначили наявність проблем з інформацією та комунікацією, 34% – проблем з використанням інструментів громадської участі [Гвоздік та ін., 2022, с. 13–14].

Паразитична солідарність. Значної шкоди єднанню українців, їхній самоорганізації навколо волонтерських та благодійницьких проєктів, завдало явище, яке Саллі Шольц назвала *"паразитична солідарність"*, тобто "риторичне використання солідарності, яке має

на меті підключитися до пов'язаних почуттів без моральних зобов'язань" [Scholz, 2008, p. 12]. Це явище не є повноцінною формою солідарності, оскільки йому бракує одного чи кількох ключових елементів або воно має вигляд форми солідарності лише для досягнення цілей актора, який його використовує [Scholz, 2008, p. 46–47].

У контексті нашого дослідження паразитичною солідарністю вважаємо різні форми самоорганізації і громадсько-політичної участі, під час яких актор використовує солідарні почуття громадян для ведення певної діяльності, але результати цієї діяльності використовує не на суспільну, а на власну приватну користь. Наразі найбільш поширеним виявом паразитичної солідарності є псевдоволонтерство, тобто коли у волонтерства відсутня хоча б одна з його ознак: робота на добровільних засадах, бажання бути корисним іншим, відсутність будь-яких родинних чи близьких стосунків між волонтером та суб'єктом допомоги, суспільна користь [Мацієвський та Лук'янчук, 2024, с. 26].

Можемо виділити кілька різновидів псевдоволонтерства:

– шахрайство – збір волонтерами коштів з метою заволодіння ними; завищення цін на товари, що купуються за зібрані кошти, з метою привласнення різниці тощо;

– білокомірцеве мародерство – зловживання посадовими особами службовим становищем задля отримання матеріальної чи нематеріальної користі (незаконне використання чи розподіл гуманітарної допомоги, благодійних зборів чи іншої безплатної допомоги у власних інтересах);

– примусове волонтерство – примушування керівниками підприємств і організацій своїх підлеглих збирати кошти на гуманітарні потреби або надавати безкоштовні послуги внутрішньо переміщеним особам;

– самопіар – використання волонтерської діяльності особою чи організацією з метою привернення до себе уваги, підвищення власного іміджу, просування своїх наративів або бренду тощо без реального наміру допомагати іншим;

Крім завдання матеріальної школи, як стверджує Ю. Мацієвський, псевдоволонтерство псує і заміщує справжнє волонтерство,

знижуючи якість та ефективність допомоги, яка надається тим, хто її потребує. Псевдоволонтерство виступає дисфункціональною поведінковою практикою, підривним неформальним інститутом, який знижує ефективність формальних інститутів. [Matsiyevsky, 2012].

Висновки

Повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну викликало найвищий ступінь солідарності населення, що базувався на страхові втрати власної держави, національної ідентичності, способу життя і цивілізаційного вибору. Переживання широкого спектра крайніх форм емоцій, як негативних (страх за власне життя і життя рідних, страх попасти в окупацію, гнів, ненависть до ворога), так і позитивних (бажання допомогти армії і внутрішньо переміщеним особам, переселенцям, прагнення зменшити страждання жертв війни, відчуття небувалої єдності зі своїми співгромадянами тощо), підштовхнуло українців до спонтанної самоорганізації та активної суспільно-корисної діяльності.

Способи самоорганізації та форми громадсько-політичної участі населення залежали від періоду збройного конфлікту та місця проживання конкретних осіб. На початковому етапі війни для всієї території держави характерною була масова участь у територіальній обороні та спонтанне, часто неорганізоване, волонтерство, спрямоване на евакуацію людей із зони бойових дій і їх розміщення у безпечній зоні, а також на збір, доставку та розподіл гуманітарної допомоги. На територіях, які перебували під окупацією, звичним явищем була самоорганізація громадян з метою евакуації чи/та допомоги в евакуації іншим. Солідарна самоорганізація населення окупованих територій виявлялася у активних і пасивних формах спротиву, таких як: масові акції солідарності (майже виключно у південних регіонах України), блокування пересування російської військової техніки, організація допомоги для малозабезпечених, відмова співпрацювати з окупаційною владою та партизанський спротив.

Коли шок від перших тижнів війни минув, діяльність громадянського суспільства стала більш організованою та системною і найбільше виявила себе у безпрецедентних за формами та

обсягами волонтерстві і благодійності. Головними напрямами, куди громадяни спрямовували свої зусилля і кошти, стали: забезпечення Збройних сил України зброєю, технікою, обладнанням, обмундируванням і провізією; інформаційний опір і протидія російській пропаганді; піклування про ветеранів та внутрішньо переміщених осіб. Несистемною, але дуже яскравою формою самоорганізації населення була масова участь у ліквідації наслідків ворожих обстрілів.

Громадсько-політична участь українців здебільшого була неформальною і неінституціоналізованою і базувалася на солідарних відчуттях відповідальності та належності, спільних цінностях, емоційному зв'язку та активній громадянській позиції. Без перебільшення можна стверджувати, що поєднаний політичною солідарністю український народ зміг відстояти право на власну державу саме завдяки самоорганізації і громадсько-політичній участі його найбільш активної частини.

Рекомендації

Втім, патетика висновків про здатність українців залишатися державною нацією завдяки власній самоорганізації межує із суворою реальністю, де виснажений майже трирічною війною український народ поступово втрачає солідаризаційні стимули. І втрачає їх він не стільки через жорстокість і силу ворога, скільки через втрату віри у справедливість для кожного, викликану безвідповідальністю і зловживаннями влади.

Будь-які запропоновані нижче рекомендації не є новими – вони багато разів озвучувалися та були такими ж актуальними і після "помаранчевого" Майдану, і після Революції гідності, і під час першої, гібридної, війни Росії проти України, яку тодішня влада сором'язливо називала "антитерористичною операцією". Правда, на тих історичних етапах їх ігнорування здебільшого призводило до зростання байдужості населення до громадських справ, посилення політичного абсентеїзму та "голосування ногами" – еміграції. Збереження ж існуючих конфліктогенних політичних правил гри у поєднанні з масштабною корупцією, проблемами, породженими війною, і великою кількістю радикально налаштованих

громадян у нинішніх умовах загрожує стрімким посиленням неконвенційних методів боротьби. Подальше ігнорування владою питання забезпечення соціальної справедливості разом із наявністю у країні великої кількості зброї і людей, що не мають психологічних обмежень для її застосування, загрожує тим, що "майдани" майбутнього можуть бути радикальними, короткими і кривавими.

Щоб уникнути таких апокаліптичних картин майбутнього, владі варто усвідомити, що суспільству передусім потрібні системні інституційні зміни.

1. ***Укладення нового суспільного договору,*** який буде відповідати основним суспільним очікуванням – рівність усіх перед законом і справедливість для кожного. Його неодмінними складовими мають бути такі заходи:

– формування чіткої і зрозумілої картини спільного майбутнього, що стане основним фактором для єднання та згуртованості суспільства на основі спільних цінностей;

– створення системи стримувань і противаг, яка забезпечить існуючим органам законодавчої, виконавчої і судової влади можливість мати виключно визначені конституцією повноваження і обов'язки;

– тотальна, всеохоплююча і безапеляційна боротьба з корупцією, збільшення повноважень антикорупційних органів з одночасним встановленням запобіжників від можливості зловживати ними;

– реформування системи судів і прокуратури, яка усуне від влади корумпованих суддів і чиновників та забезпечить незаангажований, позбавлений впливу політичних та економічних акторів відбір претендентів на звільнені посади;

– подальша деолігархізація і зменшення впливу фінансово-промислових груп;

– реформування інституту політичних партій у напрямі відмови від партій лідерського типу і переходу до ідеологічних партій; зменшення їх кількості шляхом підвищення вимог до створення і функціонування; створення прозорого механізму фінансування партій;

– запровадження пропорційної системи виборів з відкритими списками;

– недопущення згортання реформи децентралізації влади, її продовження і завершення; створення міцних, самодостатніх громад, здатних до ефективної самоорганізації та спільних дій;

– перетворення України на "welfare state" шляхом дерегуляції економіки і бізнесу, створення стимулів (у т. ч. податкових) для залучення інвестицій;

– курс на соціальну згуртованість як здатність суспільства забезпечувати добробут громадян, мінімізувати суспільні диспропорції та поляризацію (за прикладом законодавства ЄС);

– довіра має стати основою для комунікаційної взаємодії між громадянами та державою.

2. ***Посилення інститутів громадянського суспільства.*** Влада має усвідомити, що в разі екзистенційних загроз для держави і нації одна з найбільших сил, на яку вона може покластися – це громадяни, громадянське суспільство. Враховуючи це, важливими заходами з підтримки громадянського суспільства мають стати:

– забезпечення умов для подальшого розвитку політичної і громадської участі громадян;

– врахування у конституційних положеннях та законодавстві нової реальності, в якій самоорганізоване громадянське суспільство здатне брати на себе значний обсяг відповідальності за функціонування держави та зростаючого запиту громадян на більш активну роль у політичних процесах;

– створення механізмів контролю за діяльністю депутатів і чиновників з боку громадянського суспільства;

– створення платформ для діалогу між громадськими організаціями, бізнесом та державними структурами для реалізації спільних ініціатив;

– вдосконалення механізмів і підвищення ефективності взаємодії між волонтерами та органами державної влади і місцевого самоврядування, налагодження системного зворотного зв’язку;

– більш детальна законодавча регламентація діяльності волонтерів, що полегшить їхню діяльність і посилить довіру до них;

– сприяння створенню самоврядних об'єднань волонтерів, які мають розв'язувати проблеми доброчесності, іміджу, координації та взаємодії з органами державної влади;

– усунення зайвих бюрократичних перепон, що перешкоджають розвитку громадянського суспільства;

– стимулювання громадян займатися волонтерською діяльність шляхом зниження для них розміру податків (зокрема, звільнення від оподаткування виплат, отриманих волонтерами для здійснення волонтерської діяльності) та надання певних пільг (зокрема, врахування досвіду волонтерської діяльності під час вступу до вищих навчальних закладів);

– чітко визначити, які компенсації мають право обґрунтовано отримувати волонтери і при цьому не потрапляти під дію трудового права як наймані працівники;

– стимулювання корпоративного волонтерства – внесення до трудового законодавства положень про право співробітників на короткотривалі відпустки для здійснення суспільно корисної волонтерської діяльності;

– сприяння діяльності волонтерів, зокрема, що здійснює підтримку збройних сил та доставку гуманітарних вантажів (надання можливості вносити пропозиції та брати участь у розробці нормативно-правових актів; сприяння взаємодії волонтерських організацій та військових адміністрацій для організації логістики постачання допомоги, контролю доставки допомоги до кінцевого споживача, контролю розмитнення гуманітарної допомоги; спрощення системи ведення звітності, впровадження звітності в електронному форматі);

– пошук ефективного балансу між регуляцією і дерегуляцією волонтерського руху;

– забезпечення захисту активістів і громадських організацій від тиску та переслідувань тощо.

РОЗДІЛ 10

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Політика пам'яті належить до ефективних механізмів впливу на політичну реальність, зокрема, на ступінь консолідації суспільства, самоусвідомлення громадян, формування та зміцнення колективних ідентичностей. Поступове усвідомлення дієвості цих механізмів у вітчизняному політикумі зумовлює зростання інтересу до питань колективної пам'яті, яке демонструють очільники держави, політики, політичні партії та структури громадянського суспільства. Формування та реалізація політики пам'яті в Україні відбувається дедалі більш усвідомлено і спрямовано. Одночасно й у тісному зв'язку із цим суто політичним інтересом до питань пам'яті тема політики пам'яті привертає увагу науковців як надзвичайно перспективний напрям гуманітарних досліджень.

Особливістю України є розбіжності колективної пам'яті жителів різних її регіонів, різних етнічних та суспільних груп. Триває активний пошук такої моделі політики пам'яті, яка здатна сприяти консолідації цих груп у єдине громадянське суспільство, зробити різноманіття образів минулого в України її ресурсом, а не проблемою. До цього спонукає і російсько-українська війна, що триває понад десять років, одним із проявів якої стало агресивне нав'язування українцям з боку пропагандистських структур Росії імперсько-радянського образу минулого. До цього додався розлогий інструментарій конвенційної геноцидної війни: серійне нищення цивільної інфраструктури, депортація уразливих категорій населення (дітей, жінок, людей похилого віку), тортури, акустичний і енергетичний терор. Ці процеси є предметом уваги науковців, які спираються на уявлення про колективну пам'ять для розуміння суспільно-політичних процесів в Україні.

Західні автори підкреслюють, що українці тривалий час були "на передовій" війн пам'яті, в контексті змагання альтернативних версій уявного минулого, що їх просували вітчизняні політичні

еліти з прагматичних міркувань боротьби за владу і ресурси. Автори називають Україну "ідеальним прикладом для досліджень, як і чому сприйняття минулого обумовлюється ситуативною геополітичною орієнтацію на Росію або Захід" [Bakke, 2024, p. 2].

Колективна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна пам'ять, національна пам'ять – цими поняттями дослідники у сфері "memory studies" оперують, часто-густо не знаходячи спільного знаменника, не пропонуючи якогось одного усталеного визначення. Втім, завжди йдеться саме про пам'ять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. На окрему увагу заслуговує термін "tourisme de la mémoire" – комеморативний туризм – як чинник консолідації українства і розвитку співпраці представників діаспори з вітчизняними громадськими, науковими і політичними колами.

З огляду на виклики актуальних політичних процесів в Україні, увага українських науковців до сфери політики пам'яті не може обмежуватися суто теоретичним виміром. Вона закономірно поширюється на практичний вимір, в якому здійснюється опис і аналіз політики пам'яті в сучасній Україні, фіксуються її результати, формуються критерії оціночних суджень, рекомендації щодо її вдосконалення тощо. Дедалі частіше ці два виміри – теоретичний і практичний – артикулюються як окремі, хоч тісно пов'язані та взаємно обумовлені.

У 1990-х роках, відбувалося становлення і зміцнення української державності. Орієнтація в координатах лібералізму, націоналізму, етатизму тощо стояла гостро на порядку денному для молодої держави. Пошук оптимальної моделі гуманітарної політики відбувався переважно стихійно, невпорядковано. Це стосувалося і політики пам'яті. Більш системний характер вона стала набувати вже на початку XXI ст. Цьому посприяло ознайомлення з досвідом інших пострадянських країн, а також поширення інтересу до проблематики пам'яті у наукових та експертних колах наприкінці 1990-х років.

У визначенні змісту поняття "політика пам'яті" науковці найчастіше акцентують увагу на завданнях конструювання

засобами політики певної моделі колективної пам'яті. Щоправда, іноді у тлумаченнях терміна виділяють поряд з конструктивістським підходом ще два інші – ціннісний та інструменталістський [Киридон, 2016, с. 120]. Відмінним від конструктивістського виміру є визначення політики пам'яті як публічного простору діалогу суспільних сил та істориків.

Головним змістом політики пам'яті, як відзначила Лариса Нагорна, є вироблення максимально наближеного до реальності "образу минулого" – як дієвого інструменту впливу на суспільну свідомість [Нагорна, 2013, с. 116]. Політика пам'яті має концентрувати енергію соціуму навколо створення образів минулого, здатних виконувати роль орієнтаційних зразків щодо майбутнього [Шаповал, 2017, с. 355]. Помітно перегукується з цією думкою пропонований А. Киридон погляд на політику пам'яті "як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом" [Киридон, 2016, с. 121]. До схожого визначення схиляється і Л. Венгринюк: "політика пам'яті – це процес конструювання співзвучних настроям епохи (і певним політичним силам) образів минулого" [Венгринюк, 2012, с. 34].

Варто зазначити, що колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, який вибудовується здебільшого у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Уявне минуле (пам'ять) – динамічна категорія, яка не дає себе зберегти, "законсервувати", вона постійно опосередковується теперішнім, пристосовується до нього.

На думку Олександра Гриценка, колективна пам'ять – система, основними складниками якої є: мінлива сукупність уявлень про минуле, що побутують у комунікаційному просторі спільноти й поділяються більшістю чи хоча б значущою частиною спільноти / суспільства; суб'єкти формування уявлень про минуле (наукові, освітні, культурні інституції, органи влади, інші опініотворчі осередки суспільства); інфраструктура (інституції, комунікаційні канали та практики, мнемотехнології), що забезпечує здатність суспільства формувати, накопичувати й зберігати інформацію (знання) про

спільний досвід, за потреби актуалізувати, переосмислювати, використовувати її для самозбереження, саморегулювання, розвитку спільноти [Гриценко, 2017, с. 14].

Рушіями творення колективної пам'яті є: науково-академічні установи, медіа, лідери суспільної думки, громадянське суспільство, зокрема, активні громадяни, дослідники, публіцисти. За умов десятирічної російсько-української війни сформувався механізм суспільного полілогу. Травматичне пригадування у контексті мнемоісторичних практик набуло виразно особистого виміру. Війна і спричинені нею втрати і труднощі – зачепили практично кожного. Державна політика пам'яті постає не лише суспільним регуляторним механізмом, а й сама є колективною рефлексією на події, що їх містить "гаряча" суспільна пам'ять. Комунікативна пам'ять, що базується на низовому рівні (мікропам'ять), доповнюється розлогим академічним і публіцистичним інструментарієм забування і пригадування близького і далекого минулого. Вона зосереджується на пригадуванні та репрезентації травматичного минулого, але не долає саму травму [Dekel, 2022, p. 1305].

У реалізації політики пам'яті використовуються різноманітні механізми, що ними володіє держава. Найпомітнішим, а тому й найбільш резонансним, стає ситуативна регуляція символічного ряду, закарбованого в публічному просторі (перенесення, спорудження чи знесення пам'ятників, насичення публічного простору бажаними символами і знищення небажаних, зміна топонімів тощо). Промовисті приклади нашого сьогодення – зруйнований міст через р. Ірпінь, зруйновані багатоповерхівки у Бородянці, школа в с. Ягідне на Чернігівщині [Крижня, 2023].

Не менш значущою складовою політики пам'яті є усталена практика втручань держави у сферу історіописання. Претензії держави на контроль за цією сферою загалом не оскаржуються. Адже стабільність і міць будь-якої модерної держави залежить від патріотизму її громадян, і в його вихованні складно перебільшити роль афірмативної історії. Остання, за словами А. Мегілла, "підпорядковує минуле тим проєктам, якими люди клопочуться у сьогоденні") [Мегилл, 2007, с. 99].

Українська держава справляє вплив на змістовне наповнення освітніх програм з історії, заохочує певні напрями історичних досліджень тощо. Цей контроль держави над змістом історичного наративу здійснюється не лише за посередництва таких інститутів, як Міністерство освіти і науки. Існують і інші шляхи контролю історичної сфери – через фінансування наукових інститутів, порядок денний підконтрольних державі ЗМІ, вибірковість запуску соціальних ліфтів тощо.

Від набуття Україною незалежності 1991 року політика пам'яті стала важливою складовою внутрішньої політики держави. Водночас власний курс політики пам'яті провадили всередині держави окремі партії та громадські об'єднання. Певний вплив здійснювали також інші держави й міждержавні структури (РФ, СНД, ГУУАМ).

Реалізація державної політики пам'яті, ускладнюючись упродовж 1990-х років та на початку XXI століття, стимулювала формування окремих інститутів та аналітичного супроводу. Та найпомітніші зміни стосувалися не організаційного забезпечення, а змістовного її наповнення. Принаймні тричі відбувалася значна корекція курсу державної політики пам'яті: у 2005–2006 роках, згодом – 2010 року, у 2014–2015 роках, а потому – 2022 року (після масштабування війни Росії проти України). Не складно помітити, що зміни відбувалися внаслідок президентських виборів, як реалізація політичної програми нового президента.

Ще на етапі президентських кампаній до уваги виборців транслювався той образ минулого, якому надаватиме перевагу кандидат у разі успіху. Таким чином, виборці віддавали свої голоси, зокрема, і за певну модель колективної пам'яті, утвердження якої прагнули. При цьому кандидати переконували, що саме пропонований ними курс сприятиме консолідації українського суспільства. Персоналізована українська політика прямо пропорційно формувала історичний гранд-наратив. "Загравання з історією" містило елементи демагогії, політичного популізму, дискредитації опонентів.

Розбіжності колективної пам'яті українських громадян корелювалися і корелюються з регіоном розселення, що являє

небезпеку фрагментації держави. Найбільший вибуховий потенціал виявило співіснування в Україні національної (націоналістичної) та імперсько-радянської (ностальгічної) матриць колективної пам'яті як різних сукупностей образів уявного минулого. Щодо цього спільну думку має значна частина дослідників теми. Поширення ностальгічної матриці колективної пам'яті в Криму та на Донбасі не в останню чергу зумовило проросійські відцентрові настрої мешканців цих регіонів. Ці настрої живилися і були ефективно використані Російською Федерацією для дестабілізації ситуації в Україні 2014 року, а згодом – 2022 року, в контексті повномасштабного вторгнення і окупації майже 19% території держави.

Найбільше важелів впливу на політику пам'яті отримують ті політичні сили, які потрапляють до парламенту. Вони, по-перше, використовують трибуну парламенту для пропаганди своїх образів минулого, і подеколи ведуть цю пропаганду доволі агресивно. По-друге, вони намагаються провести через парламент законодавчі акти, що закріплюють певні коммеморативні норми. Метою таких дій була традиційно не так кореляція курсу політики пам'яті, як демонстрація принциповості і згуртування електорату.

Вирішальний голос у парламенті в питаннях політики пам'яті має зазвичай та політична сила, що підтримує позиції чинного президента. Як правило, ці політичні сили намагаються триматися центристської, поміркованої лінії. Винятком з цього правила була відверто прорадянська риторика Партії регіонів – провладної партії за каденції Віктора Януковича. Сам він, як президент, вдавався до більш виваженої, поміркованої риторики, тоді як "його ідеологічне лобі в публічній політиці" підтримувало з трибуни Верховної Ради образ минулого, популярний серед його "ядерного електорату" [Касьянов, 2018, с. 118].

Терпимість до неорадянських чи проросійських ескапад політиків у парламенті вичерпалася разом із початком конвенційної війни Російської Федерації проти України 2014 року. Промовистим чинником у цьому стала і (що прикметно – поступова) втрата Українською державою контролю над тими територіями, де

імперсько-радянський наратив пропагувався, почав користуватися симпатією чи дедалі більшою підтримкою. Відповіддю Української держави на ці виклики стала корекція офіційного курсу політики пам'яті, яка була визнана чинником національної безпеки. Політичні сили, що вдавалися до проросійської риторики у питаннях історичної пам'яті, або вимушені були пом'якшити свою риторику (як політичні нащадки Партії Регіонів, об'єднані в Опозиційний блок), або були видалені з політичної арени (як-от Компартія України внаслідок заборони 2015 року). Таким чином, серед парламентарів перевагу набув той образ минулого, який співвідноситься з національно-державницьким історичним наративом.

Це спростило процес ухвалення законодавства, що мало забезпечити проведення більш активного курсу державної політики пам'яті. У квітні 2015 року Верховна Рада України ухвалила 4 закони з декомунізації: "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років", "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті", "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років". Ці закони зміцнили правову базу, що мала посприяти утвердженню національно-державницького історичного наративу і поширенню в колективних уявленнях українських громадян такого бачення минулого, в центрі якого була би цінність української незалежності.

Нова політика пам'яті набула у 2014–2015 роках оформлення також в інституційних рішеннях. Упровадження нового курсу мав забезпечити Український інститут національної пам'яті. Створений як орган виконавчої влади у 2006 році з ініціативи президента Віктора Ющенка, він був реорганізований за президентства Віктора Януковича у 2010–2014 роках у науково-дослідну установу. Однак у березні 2014 року Інститут знову став органом виконавчої влади з підпорядкуванням Міністерству культури України. Головою Інституту був призначений Володимир

В'ятрович – дослідник доби УПА, громадський діяч, що виступав за відкритість архівів, передовсім архівів радянських спецслужб.

Відповідно до Положення про УІНП, завданнями цього Інституту є "реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу", а також "подання Міністрові культури пропозицій щодо формування державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та національної свідомості громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей України" [Положення про…, 2014]. Отже, Інститут має законодавчо закріплені важелі впливу на політику пам'яті в Україні. За результатами його роботи з 2006 до 2024 року можна дійти висновку, що користується він цими важелями доволі послідовно, принаймні порівняно з більшістю інших акторів політики пам'яті в Україні.

З 2019 року дотепер Інститут очолює філософ Антон Дробович. У перші роки його керівництва була здійснена спроба впровадити синтетичну версію історичної пам'яті, яка б обходила питання, що поляризують суспільство. З початком повномасштабної фази російсько-української війни і дотепер акцент зроблено на державницькому гранд-наративі. "Гаряча пам'ять" поточної конвенційної війни зміцнила панівний україноцентричний наратив, скерований на дослідження і засудження спадщини тоталітарних режимів. Передусім, ідеться про системну декомунізацію, подолання наслідків русифікації і російського імперіалізму, який був і є базовою загрозою українській державності, ідентичності, культурі та українській політичній нації.

Наріжним каменем формування політичної нації, на думку науковців, виступає визначальний принцип ліберальної демократії, коли етнічне походження стосується особистого вибору громадянина й офіційно ніяк не враховується. Таким чином провадиться ідея етнокультурної нейтральності, що знаходить втілення у таких країнах, як США, Франція, Данія, Швеція тощо. На інших принципах базуються країни етнічної демократії – Ізраїль, Польща, Естонія, Хорватія, Угорщина тощо. В етнічних демократіях

визначальна роль належить титульній нації (при цьому – визнаються права етнічних меншин). Визначення в цих координатах в Україні стає чимдалі більш заплутаним.

Модель ліберальної демократії, хоч і не дає швидкого мобілізаційного ефекту, проте дозволяє уникнути розподілу громадян за їх пріоритетами у питаннях мови, колективної пам'яті, релігійних уподобань тощо. Вона передбачає перенесення акценту з нації як суб'єкта політики – на громадянина і громадянське суспільство, а також на державу як виразника і захисника інтересів громадян.

Кроком у напрямі реалізації такого підходу стала політика декомунізації, що провадиться в Україні від 2014 року. Засудивши тоталітаризм (нацистського і радянського зразків), вона забезпечила очищення публічного простору України від комуністичної символіки. Водночас ця політика породила і породжує нові ризики і виклики, що потребують відповіді.

Початок декомунізації було покладено взимку 2013–2014 років, коли почалося стихійне знесення і руйнація пам'ятників іконі більшовизму – Володимиру Ульянову (Леніну). Цими діями активна частина українського суспільства показувала свою готовність домогтися розірвання зв'язку з радянським минулим, оскільки ці пам'ятники цей зв'язок уособлювали. Дослідниця цього процесу О. Гайдай твердить: "Хоча культ Леніна втратив своє значення ще на початку 1990-х років, а може й раніше, його спадок, як і загалом радянський досвід, продовжував впливати на політичне, суспільне та культурне життя „транзитної" країни. Доля пам'ятників Леніну є яскравою демонстрацією цієї „незримої" присутності радянського спадку" [Гайдай, 2016]. Рішення розірвати з цим спадком було ухвалено як складова державної політики пам'яті.

У законах, ухвалених у квітні 2015 року, засуджувалися злочини комуністичного та націонал-соціалістичного варіантів тоталітаризму і провадилася думка щодо їхньої тотожності. Зрештою, саме тоталітарні засновки радянського проєкту виступали аргументом на користь його категоричного засудження, а відтак і відмови толерувати радянський історичний наратив і той образ минулого, який цьому наративу відповідав. Результатом заходів по

декомунізації мало стати, як зафіксовано в інформаційних матеріалах УІНП, "очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого та його переосмислення. У широкому контексті ми прагнемо остаточно дати належну оцінку злочинам тоталітарних режимів і залишити в минулому тоталітарні практики" [*Декомунізація…*, 2019].

Відносно компліментарне ставлення до наведених ініціатив продемонстрували останні опитування громадської думки з питання очищення публічного простору від радянської символіки, оцінки статусу УРСР, сприйняття радянської доби і факту незалежності України.

Упродовж 16–22 травня 2024 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне всеукраїнське опитування громадської думки "Омнібус", до якого за власною ініціативою додав запитання про те, чи мала Україна державність під час перебування у складі Радянського Союзу. Були опитані респонденти віком від 18 років і старше.

Довоєнного 2013 року думки розділилися практично порівну – 40% вважали, що Україна все-таки мала певну державність, натомість 36% –дотримувалися погляду, що Україна була позбавлена державності. З погляду 2024 року, до 54% зросла частка українців, які вважають, що Україна за часів Радянського Союзу була позбавлена державності, і до 26% знизилася частка тих респондентів, хто вважає, що Україна мала певну державність.

У 2013 році на Заході країни 58% респондентів вважали, що Україна була позбавлена державності. У Центрі, на Півдні і Сході держави було більше тих осіб, хто вважав, що Україна мала певну державність: 40%, 45% і 53%. Відповідно, 30%, 28% і 23% опитаних дотримувалися погляду, що Україна була позбавлена державності.

До 2024 року відбулися кардинальні зміни. Наразі у всіх регіонах більше тих, хто вважає, що Україна за часів СРСР була позбавлена державності. Таке переконання мають 54% респондентів Центру і Півдня країни, а також – 45% опитаних на Сході. При цьому все одно 21% на Заході, 30% у Центрі, 25% на Півдні і 31% на Сході вважають, що Україна мала певну державність за часів Радянського Союзу [Грушецький, 2024].

Переважна більшість українців (87%) підтримують незалежність України. Лише 0,3% вважають, що Україні слід об'єднатися з Росією. Абсолютна підтримка незалежності була доконаним фактом і до 2014 року, проте зараз ця підтримка стала ще вищою.

Від початку російської агресії 2014 року частка громадян, які ствердно відповідають на запитання "Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?", стабільно перевищує 90%. У 2023 – 2024 роках цей показник сягнув максимальних за роки спостережень значень – 97,7% і 97,2%, відповідно. Для порівняння: у 2011 році кількість ствердних відповідей на це запитання була майже на 20% меншою і становила 78,4%. Прихильність до ідеї державної незалежності протягом останнього (воєнного) десятиліття є стабільно високою в усіх регіонах України. Винятком є Південь, де громадська думка з цього питання зазнає певних коливань: У 2014 році схвалювали Акт проголошення незалежності України 96,6% мешканців південних областей, 2015 – уже 78,8%, 2019 – 97,1%, 2024 – 88,9% опитаних [*Українці під час війни…*, 2024].

Згідно з даними досліджень КМІС, у 2024 році більшість населення України святкує Великдень і Різдво Христове як найпопулярніші свята, з відсотком у 70% та 68%, відповідно. А далі йде День Незалежності України – 64%. Для українців День Незалежності зараз – це найважливіше з нерелігійних свят. Наступним за популярністю є День захисників і захисниць України (58%) [Паніотто та Грушецький, 2024].

Ставлення до Дня Незалежності України радикально змінилося. У2013 році це свято було найважливішим чи улюбленим для 12% українців, а у 2024 році – для 64%. У 2013 році це було одним з найменш популярних свят (менш популярним був лише День Конституції), а зараз – це одне з трьох найпопулярніших свят в Україні. Найпомітніші зміни відбулися після широкомасштабного вторгнення у лютому 2022 року. Конвенційна війна субконтинентального рівня, що триває понад 2,5 роки, помітно змінила "карту пам'яті" українського суспільства і – почасти – держав ЄС. Війна об'єднала мільйони людей, до того розділених за мовною, конфесійною, ціннісною ознакою. Колективна пам'ять стала динамічним елементом єднання і

виживання України, її атрибутики, інститутів, символіки. Вона сприяє консолідації різних суспільних груп і партій на ґрунті спільного травматичного досвіду і практик його пригадування.

Тавруючи злочини комунізму, варто виявляти повагу до тих проявів громадянської активності і гідності, якими могли похвалитися українці УРСР – наприклад, їхній внесок у боротьбу з нацизмом. Це завдання ускладнюють спроби Російської Федерації монополізувати антифашистську риторику. Тому психологічно можна зрозуміти тих активістів, які ініціюють відмову від імен радянських військовиків у топоніміці тощо. Проте не можна не зважати на інерційність структур суспільної свідомості, якій складно прийняти радикальне засудження цілого сімдесятирічного відрізку вітчизняної історії.

Більшого розуміння – а по тому і консолідації – можна сподіватись, якщо провадити диференційований підхід і акцентувати на реаліях та злочинах комунізму, таких як знищення приватної власності і права на приватність взагалі, Голодомор, Великий терор 1930-х років, ізоляцію від зовнішнього світу, обскурантизм, придушення інакодумання (дисиденти), порушення прав і свобод людини і громадянина тощо.

Серед досягнень, що найбільше заслуговують бути предметом національної гордості, ведуть перед Збройні сили України та їхні звитяги в російсько-українській війні. 66,6% респондентів обрали зі списку здобутків саме цей пункт, тоді як рік тому – 57,3%, а у 2021 році – лише 36,4%. Помітно більшу значущість для національної гордості, порівняно з попередніми, роками нині має боротьба українських правозахисників (П. Григоренка, Л. Лук'яненка, М. Руденка, В. Чорновола та ін.) проти комуністичного режиму (36% у 2024 р. порівняно з 24,7% у 2023 р.).

Також збільшилася частка респондентів, які пишаються діяльністю провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та ін.) – 28,4% у 2024 році – порівняно з 21,9% 2023 року, і боротьбою УПА (26,6% опитаних у 2024 році – максимальне значення за всю історію спостережень).

Перемогу в Другій світовій війні нині вважають здобутком українського народу, який заслуговує бути предметом національної гордості, 27,1% респондентів, що помітно більше, ніж у 2023 році (21,0%). Це відбулося переважно через зміни в громадській думці мешканців Півдня (11,7% 2023 року, 24,4% 2024 року) і Заходу (11,7% у 2023 році, 23,6% у 2024 році) [*Українці під час війни…*, 2024].

Мешканці різних регіонів України по-різному розуміють національну гордість і пишаються різним. Наприклад, у південних областях найбільшу гордість викликають досягнення українських спортсменів (61,5%) і міжнародне визнання України у світі (55,6%). На Заході найбільшим здобутком українського народу і предметом національної гордості вважають проголошення незалежності України (69,4%). На Сході і в Центрі лідерами в символічному рейтингу здобутків є звитяги Збройних сил України (63,8% і 74,1%, відповідно). Серед мешканців східних регіонів частка тих, хто пишається боротьбою українських правозахисників радянської доби та діяльністю провідників національно-визвольного руху, коливається на рівні 16% [*Українці під час війни…*, 2024].

Політика декомунізації передбачає, зокрема, перегляд календаря на предмет відзначення свят та пам'ятних дат. Проєкт закону, що унормовував би відзначення державних та інших свят, пам'ятних дат і скорботних днів, розроблено було за участі УІНП у 2017 р. В пояснювальній записці до цього проєкту підставою для ухвалення закону вказана потреба консолідації суспільства, у тому числі довкола історичного минулого, національних цінностей і традицій за умов воєнного протистояння й інформаційної агресії, яка сьогодні ведеться проти України [Про державні та інші свята…, 2017].

Перелік пам'ятних дат і ювілеїв, які рекомендовано відзначати на державному рівні, визначається щорічно окремою постановою Верховної Ради України, відповідно до пропозицій УІНП. Якщо раніше в Україні відзначалися ювілеї здебільшого діячів культури і мистецтва, то тепер цей список значно розширено. До нього додані імена учасників Сил оборони України, армії УНР та ОУН, УПА, громадських та політичних діячів українського руху та підпілля, правозахисників, а також науковців.

Радянські традиції та сучасні російські медійні наративи протягом 2015–2024 років надалі розділяли суспільство на прихильників та противників переосмислення подій та наслідків Другої світової війни. Ця поляризація поступово сходить нанівець через тривалу російсько-українську війну, яка єднає переважну частину українців навколо базових цінностей людини і громадянина. Мнемоісторичний сентимент утверджується на ґрунті порозуміння, примирення, співпраці для спротиву державі-агресорці – Російській Федерації. За останнє десятиліття "довгий мартиролог" і "гаряча пам'ять" про війну сприяли зростанню популярності свят, які органічно пов'язані із захистом і розвитком Української держави.

Повномасштабна фаза російсько-української війни призвела до переоцінки подій минулого в масовій свідомості. Наприклад, у 2010 році 46% респондентів жалкували про розпад Радянського Союзу. У 2014 році частка населення, що ностальгує за радянською добою, знизилася до 33% і залишалася приблизно на тому самому рівні до 2022 року, коли внаслідок повномасштабного вторгнення російської армії впала до рекордних 11% [Бондаренко, 2023; *Десяте загальнонаціональне опитування*…, 2022].

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у червні–липні 2015 року, лише третина (34,3%) громадян підтримала одночасне святкування пам'ятних дат 8 і 9 травня. Тоді як чверть респондентів (24,7%) вважала, що святкування Дня Перемоги слід залишити лише на 9 травня. Крім цього, 13,3% опитаних вважали, що ці події необхідно відзначати в один день – 9 травня. Натомість кількість тих, хто схилявся до відзначення подій кінця Другої світової війни лише 8 травня, загалом не перевищувала 10% опитаних [*Громадська думка*…, 2023].

За даними соціологічних опитувань, проведених у квітні–травні 2024 року, День Перемоги є улюбленим святом для 11% респондентів. А День Праці – для 4% респондентів. До найпопулярніших свят українців цьогоріч належать Різдво Христове (переконано 70% респондентів), Великдень (68% респондентів), День Незалежності (64% респондентів) і День захисників і захисниць України (58% респондентів) [Паніотто, 2024].

Розпочавши в лютому–березні 2014 року "гібридну", а згодом – повномасштабну конвенційну війну проти України, Російська Федерація власноруч зіпсувала свій імідж у очах громадян України. У 84,4% опитаних у травні 2023 року респондентів Європейський Союз асоціювався переважно з прогресом і розвитком. Російська Федерація у 83,1% опитаних здебільшого асоціювалася з відсталістю і регресом (у 2017 році така асоціація виникала у 51% респондентів). У 3,1% респондентів Російська Федерація асоціювалася з прогресом і розвитком (у 2017 році – таких було 16,2%) [*Ідентичність*…, 2023].

Цьогорічні аналогічні опитування засвідчують симетричну проєвропейську динаміку настрої населення. 78% опитаних у червні 2024 року асоціювали Російську Федерацію з відсталістю і регресом. 4,3% респондентів – висловили протилежне, компліментарне, бачення. 76,5% опитаних заявили, що асоціюють Європейський Союз з прогресом і розвитку. 7,6% – подали протилежну, негативну, оцінку [*Ідентичність громадян*…, 2024].

За даними опитування, що проводилося Центром Разумкова спільно з Фондом "Демократичні ініціативи" імені І. Кучеріва у грудні 2017 року, відповідаючи на питання "Яка модель суспільного розвитку здається Вам більш привабливою?", 58% дали відповідь "європейська модель", 4% – "російська модель". За даними 2024 року, вважають європейську модель привабливішою 64% опитаних, російську – 0,7%. Також з 7% до 3% зменшилася частка респондентів, які вважають європейську та російську моделі однаково привабливими [*Ідентичність*…, 2024].

Однією з ключових міфологем радянської доби була міфологема "братерства російського і українського народів". Війна Російської Федерації проти України вповні дискредитувала ідею братерства російського і українського народів.

Як сприймається міфологема такого братерства в Україні сьогодні? Респондентам пропонувалося зробити вибір із трьох суджень – "українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами", "українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є" та "українці і росіяни ніколи не були братніми народами".

Із першим судженням ("українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами") у 2017 році погодилося близько чверті (27%) опитаних. У 2024 році його поділяють 3% респондентів.

Майже втричі зросла частка осіб, які дотримуються думки, що українці і росіяни ніколи не були братніми народами (з 16% до 44%). Частка тих, хто вважає, що українці і росіяни вже не є братніми народами, хоча були такими раніше, знизилася з 50% до 46% [*Ідентичність громадян...*, 2024].

18 липня 2024 року Верховна Рада ухвалила в першому читанні та в цілому законопроєкт, що матиме стратегічне значення для формування політики пам'яті в нашій державі. Військовий поховальний ритуал та почесне вшанування на Національному військовому меморіальному кладовищі – один з важливих кроків. Нині, під час тривалої збройної агресії РФ проти України, гідне увічнення та збереження пам'яті про полеглих Героїв є запорукою, що їх подвиг не буде забутий [*Політика пам'яті*…, 2024].

Консолідаційний потенціал колективної пам'яті сьогодні живиться долями героїв оборони України. Вони є дидактичним прикладом для трьох поколінь громадян України, які є свідками теперішньої війни за історичну спадщину і державність. Екзистенційний характер російсько-української війни доречніше за все підтверджується долями сотень тисяч українців – військових, волонтерів, донорів, енергетиків, парамедиків, поліцейських, рятувальників, спецслужбовців, які поклали своє життя за збереження України як держави, як "основного гравця" колективної Європи в боротьбі з російським імперіалізмом.

Прикметним фактом трансформації колективної пам'яті українців є ставлення до постаті Степана Бандери. Довоєнного 2012 року 58% населення України негативно ставилися до його постаті. Здебільшого тому, що підозрювали його в співпраці з нацистським режимом, як це описувала російська пропаганда. У 2021 році діяльність Степана Бандери негативно оцінювали 32% українців, а після повномасштабного вторгнення – лише 11% [Бондаренко, 2023]. З цієї тенденції випливає, що кількість прибічників проросійського історичного дискурсу і русофільських практик пам'яті суттєво зменшилася. Звісно, С. Бандера не є діячем, якого можна потрактувати у чорно-білий спосіб. Однак у цьому разі важливо, що війна призводить до критичного скорочення проросійських громадсько-політичних поглядів і демонтажу російських політичних ініціатив в Україні.

Колективна пам'ять стає більш розмаїтою, а трагедії і травми, що їх принесла війна, зачіпають практично кожного громадянина України. Прискорення історичного часу, вкупі з цифровізацією культури і етики пам'яті, стало доконаним фактом. Колективна пам'ять зберігає об'єднавчий і терапевтичний структурно-символічний ефект (насамперед, на національному рівні – *Ю. Ш.*). Вона допомагає дійти порозуміння, знайти спільні точки дотику, спільні координати уявного минулого.

"Ми зараз живемо в такому насиченому просторі, коли вже не можемо згадати, що було вчора чи позавчора – наш час дуже стиснутий. І це початок розмови, початок переходу досвіду до колективної пам'яті, коли досвід трансформується в колективну пам'ять та певну опірність, яка дає нам сили: ось ми пройшли цей шлях, витримали та йдемо далі", – зауважує Оксана Довгополова [Яковленко, 2023].

Дослідження мнемоісторичних тенденцій у громадах, серед іншого, відбуваються у проєкті "Колективна пам'ять про війну на Чернігівщині". Проєкт має інформаційно-просвітницький, екологічний і цифровий характер. Проєкт започатковано за фінансової підтримки урядів Великої Британії, Естонії, Канади, Нідерландів, США, Фінляндії, Швейцарії і Швеції.

У межах проєкту був створений короткометражний документальний фільм "Колективна пам'ять про війну на Чернігівщині: спогади про лютий–березень 2022 року" [*На Чернігівщині…*, 2024]. Фільм репрезентує спогади мешканок Іванівської, Київської і Кіптівської громад. Він стисло передає почуття мирних людей, які зазнали окупації і вижили. Спогади героїнь відлунюють болем, страхом, мужністю, надією і стійкістю, які дозволили пережити окупацію. Вісім українок розповіли, як зустріли 24 лютого, як змінилося їхнє життя, праця, як вони рятувалися від обстрілів і рятували своїх дітей. Фільм має виразні мнемоісторичні і дидактичні акценти.

За словами Ольги Дуденко, пам'ять доречно робити "живою і повсякденною". Днями у цих громадах Чернігівщини було висаджено кленові алеї – "алеї пам'яті". Загалом у межах проєкту було проведено терапевтичні та освітні заходи, зібрано усні історії початку вторгнення, а також створено кам'яні пам'ятники [Дуденко, 2024].

Створення місць пам'яті починається зі збирання історій і артефактів. Місця пам'яті мають документальну основу. Частина з них постає на місці стихійних меморіалів. Наприклад – артробота "Бучанська різня" під зруйнованим Ірпінським мостом [Крижня, 2023].

Календар пам'ятних дат фіксує увагу на подіях, пов'язаних з постанням української державності та боротьбою за неї. Він свідчить про підтримку державою того історичного гранд-наративу, який найчастіше трактують як національний або націотворчий. Цей наратив протягом десятиліть виступав опозицією та альтернативою імперсько-радянського наративу, заперечував його і приваблював послідовних прихильників української незалежності. Тому нині коректніше було би визначити його як національно-державницький (ключові слова: політична нація і суверенна держава).

Місця "гарячої пам'яті" українців сьогодні – це меморіали, цвинтарі, поховання відомих і анонімних героїнь і героїв оборони України від російського експансіонізму і неоколоніалізму. Це – свідчення про національну трагедію і сигнал майбутнім поколінням, що пережиті злочини не мають повторитися.

Колективна пам'ять українців, якій властива віктимність і новий "довгий мартиролог", неподоланий тягар минулого, є чинником згуртування, прискорює формування зрілої політичної нації і громадянського суспільства. Її консолідуючий потенціал, заснований на свіжому травматичному досвіді, на особистих маленьких трагедіях, у загальному вимірі обумовлює громадянську відповідальність і громадянську зрілість – в усвідомленні й переосмисленні свого минулого і цілепокладанні майбутнього.

У процесі утвердження української незалежності і зміцнення перспектив політичної нації в Україні український національно-державницький наратив набув визнання не лише консервативних, але й ліберально-демократичних кіл. Цьому безпосередньо сприяє конвенційна війна, через яку колективна пам'ять набула виразного україноцентричного сентименту. Саме тому цей наратив спирається на цінності свободи й права та традицію усебічного спротиву російському імперіалізмові. Артикульована ним візія спільного минулого є підставою для побудови спільного майбутнього.

Висновки

Політика пам'яті в Україні – рівняння з трьома невідомими (акцентуація / риторика / цінності; ресурси; інструменти впровадження). При визначенні пріоритетів політики пам'яті вповні не достатньо залучено об'єднавчий потенціал ліберально-демократичного світогляду. Повага до плюралізму якнайкраще може посприяти уведенню до колективної пам'яті українського суспільства образів і сюжетів колективної пам'яті різних груп. Ідеться не лише про колективну пам'ять націй, але й про локальну комунікативну пам'ять міських і селищних громад, еліт, професійних корпорацій, релігійних груп тощо. Множинний підхід у формуванні і впровадженні політики пам'яті здатний забезпечити диференційований підхід до історії України.

Традиційна для лібералізму цінність свободи і боротьби за неї є надзвичайно близькою для українського народу. Вона має потужний об'єднавчий потенціал і здатна мобілізувати українське суспільство на всебічну боротьбу з російською агресією, що нині відтворює неоколоніалізм та імперіалізм сталіністського зразка. Тож, ліберальні пріоритети у політиці пам'яті здатні довести свою життєздатність і стати фундаментом консолідації українського суспільства, яке цього конче потребує.

Рекомендації

Верховній Раді України:

Розробити і ухвалити Закон "Про розвиток історичного і коммеморативного туризму в України". Закон має містити базові регуляторні положення з розвитку історичного і коммеморативного туризму як чинників повоєнного порозуміння українців у всьому світі, зокрема шляхом залучення широкого кола представників діаспори до творення нових туристичних продуктів, наприклад, розробки нових туристичних маршрутів ("Гуцульська Швейцарія", "Таємниці Полісся", "Причорноморська спадщина готів", "Біла Хорватія" та ін.), і модернізації туристичної інфраструктури.

Розробити і ухвалити в цілому проєкт закону "Про розвиток цифрової економіки". Це дозволить покращити інституційний бік

упровадження державної політики пам'яті, втілити нові проєкти й управлінські рішення. Цифрові рішення дозволять збільшити мобільність і покращити наочність мнемоісторичних проєктів, залучити ширшу цільову аудиторію.

Кабінетові Міністрів України:

Відповідно до Закону "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" розробити і затвердити комплексну Доктрину інформаційної безпеки України із зазначенням у окремому підрозділі засадничої ролі політики пам'яті й конкретних кроків щодо впровадження мнемоісторичної політики на засадах диференційного підходу і суспільного полілогу.

Розробити і запровадити регуляторні акти щодо створення режиму найбільшого сприяння внутрішнім і зовнішнім інвесторам у таких галузях: індустрія 4.0, інноваційний туризм (зокрема, еко-туризм, комеморативний туризм, інтернет-туризм), охорона об'єктів історико-культурної спадщини. Регуляторні акти, серед іншого, мають передбачати когерентні стимули – податкові канікули юридичним і фізичним особам, незалежно від їх мажоритарного капіталу, за винятком російського.

Підготувати і ввести в дію регуляторні акти щодо цифрової дипломатії, з акцентом на кібербезпеці України, множинному підході до історичної політики та мнемоісторичних дискусій, проєктах і робочих групах зі створення електронних агенцій і структур горизонтального урядування.

Сприяти розробці й реалізації національних мнемоісторичних проєктів, спрямованих на музеєфікацію місць пам'яті та їх упорядкування.

ВИСНОВКИ

Війна українців з російськими загарбниками підтвердила пряму взаємозалежність між національною солідарністю і національною стійкістю: чим сильніша готовність народу до опору – тим повніше усвідомлення ним своєї національної єдності, чим надається більшої динаміки переходу від солідарності механічної до органічної як усвідомлення спільної екзистенціальної мети – збереження своєї держави і всіх ознак національної\ ідентичності. Високий рівень органічної політичної солідарності підтверджується твердою впевненістю українського народу у правильності обраного ним демократичного політичного устрою і у його відповідності традиційним національним цінностям, високим рівнем довіри до воєнно-політичного керівництва країни, лояльності до влади попри усі її помилки і невдачі тактичного характеру, масової готовності до безкомпромісного опору агресору. Суспільно-політична солідарність українців, як показують результати дослідження, має високий потенціал ще більшого зростання під час застосування механізмів заохочення політичної участі і політичного активізму населення, у т. ч. середнього класу, молодших поколінь українців, сприяння волонтерському руху, соціального діалогу з укладанням суспільної угоди щодо трудових відносин і соціально-економічної політики, закріплення у свідомості людей уявлення про демократію як фундамент єдності.

Ефективність функціонування політичних механізмів солідаризації населення залежить від рівня залучення населення до громадських обговорень з питань прийняття державних рішень, прозорості і щирості влади при комунікації з населенням, від адаптації соціальної політики до реальних потреб людей, від активності у залученні міжнародного досвіду національної консолідації, від розгортання і поглиблення діалогу і співпраці з громадянським суспільством.

Зміцнення солідаристського потенціалу неможливе без з'ясування причин і чинників його ослаблення у ситуації суспільної втоми від війни, невиправданості оптимістичних очікувань її першого етапу, помилковості окремих владних рішень, вимушеного обмеження демократичних процедур і т. п.

Зростаючий авторитет і потужність громадянського суспільства, його здатність до адаптації та саморегуляції, підтверджений статус надійного помічника і партнера держави стали одним з ключових факторів збереження України як демократичної, соціальної, правової держави. Незважаючи на запровадження в країні правового режиму воєнного стану, що супроводжувалося звуженням можливостей громадянського суспільства, усвідомлення смертельної небезпеки дозволило не лише зберегти необхідний формат взаємовідносин держави і громадянського суспільства, але й надати йому позитивного імпульсу. Натомість виявлені під час війни високі потенційні можливості ІГС, їхня здатність пропонувати і втілювати найпрогресивніші методи розв'язання різноманітних проблем у військово-політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах, набутий унікальний досвід потребують прискіпливого аналізу.

Солідаризація соціально розшарованого українського суспільства великою мірою визначатиметься діями національних еліт – політичної, економічної, інтелектуальної, її поведінкою в обставинах війни і породжених нею загроз, її здатністю бути бенефіціаром суспільно-політичної солідарності. Посилення відповідальності національних еліт має супроводжуватися зміцненням правових гарантій на власність, на політичну і духовну свободу.

Підсумки вивчення впливу комунікативно-інформаційного сегмента на рівень суспільно-політичної солідарності дозволяються говорити про невдалий вибір владою моделі спілкування з громадянами, яка відзначається надмірною централізацією, недостатньою плюралістичністю у поясненні характеру подій. Надалі у подачі інформації бажане зменшення популізму, який розходиться із запитом громадян на правду про перебіг подій, а відтак призводить до зменшення довіри до влади і, врешті, до зменшення рівня суспільно-політичної солідарності. Для посилення авторитету телемарафону як формату комунікації влади з населенням необхідно розвіяти підозри громадян у його цензурованості, чого можна досягти верифікацією джерел інформування.

Інше актуальне завдання – дискредитація тез про достатність зовнішніх джерел підтримки України, про можливість розв'язання

її проблем залученням військових або, навпаки, про військових як майбутню загрозу суспільній стабільності і єдності. У цьому річищі іншим актуальним завданням є підвищення медіа-грамотності населення, призвичаювання їх до критичного переосмислення інформації.

Один з потужних факторів солідаризації суспільства залишатиметься закріплення сучасних подій у його колективній пам'яті. Визначаючи пріоритет політики пам’яті, потрібно зберегти принцип плюралізму у просторі і національної, і локальної пам'яті, утвердження в них традиційних для українців цінностей свободи і готовності боротися за неї.

Солідаризація суспільства в умовах війни має свою специфіку, можливо, деякі методи солідаризації можуть не знадобитися у мирний час. Але рівень солідарності українців, зумовлений спільною боротьбою з агресором, має залишитися надійним фундаментом їхньої єдності під час відбудови країни.

Бібліографічні посилання

"Звільняємо всіх". Зеленський поставив завдання Залужному замінити обласних воєнкомів. (2023, Август 11). BBC news Україна. https://e.surl.li/gozmbf

"ICAP Єднання" назвав тренди громадянського суспільства в 2024 році. (2023, Грудень 30). https://e.surl.li/kapfua

"Ми можемо втратити 5 млн людей" – демографиня Елла Лібанова. (2022, July 4). Суспільне. Новини. https://suspilne.medi/257015-mi-mozemo-vtratiti-5-mln-ludei-demografina-ella-libanova/

"Про державні та інші свята, пам'ятні дати та скорботні дні". Проєкт Закону України. (2017). https://e.surl.li/mecvbx

20 найбагатших українців. (2022, Грудень 27). Forbes Ukraine. https://e.surl.li/krwvkk

2022 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. Звіт по Україні. (2023, Жовтень). USAID, ICNL, fhi360. https://e.surl.li/kpkpbx

50 найбільших благодійних фондів країни. [2024, Вересень 23]. *Forbes.ua*. https://forbes.ua/ratings/50-naybilshikh-blagodiynikh-fondiv-kraini-23092024-23712

5-річчя президентства Володимира Зеленського: як змінювалася довіра президенту в 2019–2024 роках та оцінка діяльності його партії. (2024, Червень 7). КМІС. https://e.surl.li/nlmyod

74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження. (2023, Грудень). Українська Волонтерська Служба. https://e.surl.li/khwdgz

Абдуллаєва, В. (2023). Соціально-психологічні маркери формування нового покоління в Україні. В Ю. Шайгородський (Ред.). *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь* (с. 270–274.). Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М.

Азаров, В., Чернова, О., & Столярова, Т. (2021, Жовтень 16). Шахтарські протести. Шлях до незалежності. *Українська правда*. https://e.surl.li/dkzlab

Амельченко, Н. (2012). Солідарність. У Ю. Левенець, Ю. Шаповал (Ред.). *Політична енциклопедія* (с. 672–373). Київ: Парламентське видавництво.

Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці: *аналітична доповідь*. (2024). Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13

Андрейшина, Н. (2023, Лютий 09). Українці високо оцінили внесок волонтерів в успіхи ЗСУ. *Active Group*. https://e.surl.li/csbuvh

Андрейшина, Н. (2024, Квітень 10). Електоральний вплив волонтерства. *Active Group*. https://activegroup.com.ua/2024/04/10/elektoralnij-vpliv-volonterstva/

Арквілли, Дж. & Ротфельд, Д. (Ред.). (2005). *Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій*. Київ: Києво-Могилянська акад.

Афанасьєв, Д. М., & Сопко, Р. І. (2018). Вплив демографічного старіння на інститут сім'ї та солідарність між поколіннями. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: "Педагогіка. Соціальна робота", 1*(42), 15–19.

Балабан, Р. В., Брехаря, С. Г., Кияниця, Л. Л., Кондратенко, О. Ю., Кононенко, Н. В., & Ляшенко, Т. М. (2022). *Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання: Монографія* (Г. І. Зеленько, Керівник, Наук. ред.). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. http://surl.li/ievafo

Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року. (2023). UAReforms. https://uareforms.org/visions/new-vision-640

Бевз, Т. (2024). Солідарність як чинник публічного управління в умовах війни. У Л. Г. Комаха, & Т. П. Паламарчук, (Ред.). *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього: матеріали щоріч. Міжнар. наук.-практ. конф, 24 Квітня 2024 року* (с. 46–48). Київ: ННІ ПУДС КНУ. https://e.surl.li/jyzkct

Белинская, М. Н., & Корольчук, О. Л. (2018). Роль национальной резильентности в формировании эффективного публичного управления. *Годишник на департамент „Администрация и управление", 3,* 24–45.

Бондаренкою, П. (2023). *Битва за пам'ять: які висновки варто зробити з подій навколо монумента "Батьківщина-Мати" та Національного Музею Голодомору-Геноциду?* https://e.surl.li/pwqcwt.

Боротьба України за захист своїх кордонів є демонстрацією демократії в дії – дослідження "Індекс демократії" від The Economist. (2023, Лютий 02). Опора. https://e.surl.li/euixsy

Бурдьє, П. (2003). *Практичний глузд*. Київ: Український Центр духовної культури.

В Україні з початку вторгнення РФ зареєстрували 9000 благодійних фондів та 6000 громадських організацій. (2023, Жовтень 04). Укрінформ. https://e.surl.li/hcdzew

В Україні остаточно заборонили діяльність 12 проросійських партій (2022, Жовтень 22). Укрінформ. https://e.surl.li/ryvarw

Венгринюк, Л. (2012). Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні. *Панорама політологічних студій*. *9*.

Верховна Рада ухвалила закон про олігархів у другому читанні. (2021, Березень 23). Радіо Свобода. https://e.surl.li/syzipr

Ветеранські простори України. (2023). Міжнародний фонд "Відродження". https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/01/prostir_a4_www.pdf

Вжосек, В. (2012). *Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії; Про історичне мислення* (А. М. Киридон, С. С. Троян, & В. В. Склокін, Ред.; В. С. Саган, С. О. Сєряков, & В. В. Склокін, Пер. з польської). Київ.: Ніка-Центр.

Виклики та потреби волонтерського сектору. Звіт. (2023). Київ: Український незалежний центр політичних досліджень. http://www.ucipr.org.ua/images/files/1833/1833_file.pdf

Вимагання коштів у бізнесмена-волонтера: голову обласної ради та двох заступників голови ОВА викрили "на гарячому". (2023, Червень 26). Національне антикорупційне бюро України. https://e.surl.li/syglso

Війна та інклюзивність: як ворожий агітпроп намагається погіршити сприйняття українцями людей з інвалідністю. (2023, Грудень). Detector.media. https://e.surl.li/wikdwx

Військові адміністрації отримують менше 20% від усієї гуманітарки в Україні, – Офіс Президента. (2022, Травень 4). Delo.ua. https://e.surl.li/puiygw

Власюк, О. С. (2016). *Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибрані наукові праці*. Київ: НІСД.

Волонтерство під час війни. (2022, Червень, 25). Ureport. https://e.surl.li/vzjzzn

Всеукраїнський перепис населення (2001). Державний комітет статистики. https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/

Габермас, Ю. (2011). *Теорія комунікативної дії.* Київ: Дух і Літера. 280 с.

Гайдай, О. (2016, Грудень 25). Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні. *Міжнародний інтелектуальний часопис "Україна модерна"*. http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments.

Гай-Нижник, П. П. (2011). Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні. *Гілея, 44*(2), 5–24.

Гаржуй, О. (2001). *Концепція соціальної солідарності Еміля Дюркгейма*. Київ: Основи.

Гвоздік, О, Чорногуб, Н., Кебало, В., & Петренко-Лисак, А. (2022). *Вплив воєнного стану на громадянську участь в Україні*. https://e.surl.li/dmkfhj

Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019–2021 роки (2019). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-19#Text

Герасимчук, Т. Ф. (2023) Солідарність Європейського Союзу з Україною у протидії російській збройній агресії: безпековий чинник. *Регіональні студії, 32,* 91–102. https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.32.15

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.) (2023). *Українське суспільство в умовах війни.* Рік 2023. Київ: Інститут соціології НАН України.

Голуб, В. Л. (2014). Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства. *Теорія та практика державного управління, 4*, 110–118.

Горбулін: територіальні втрати у 2024 році – наслідок розділеного суспільства. (2024, Жовтень 8). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3914008-gorbulin-teritorialni-vtrati-u-2024-roci-naslidok-rozdilenogo-suspilstva.html

Горєлов, Д. М., Корнієвський, О. А., Опалько, Ю. В., & Палій, Г. О. (2011). Формування соціального діалогу: світовий досвід та українська практика. В *Україна: політичні стратегії модернізації* (с. 75–117). Київ: НІСД.

Городецька, О. (2014) Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. *Грані, 8*(112), 80–84. http://e.surl.li/jgvmxs

Гороховський, І. Л. (2008). *Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України* (Автореф. дис.... канд. політ. наук). Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ.

Гринько, Н., & Пашковський, В. (2020, Грудень 31). Міленіали. Як "покоління Y" змінює світ. *Буковинський державний медичний університет. Прес-служба*. https://www.bsmu.edu.ua/blog/mileniali-yak-pokolinnya-y-zminyu%D1%94-svit

Гриценко, О. (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: "К.І.С.".

Громадська думка в Україні після 10 місяців війни. (2022). Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/news/news_item.php?id=gromadska-dumka-v-ukraini-pislya-10-misyaciv-vijni

Громадська думка українців щодо святкування дати закінчення Другої світової війни в Європі. (2023). https://e.surl.li/jpzzam.

Громадські організації та активісти під час війни: результати опитування громадських активістів з 04.04.2022 по 07.04.2022. (2022). Освітньо-аналітичний центр розвитку громад. https://e.surl.li/mmtnpf

Громадянська пасивність. (2018, Березень 28). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://dif.org.ua/article/gromadyanska-pasivnist

Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. Грудень 2022 – січень 2023. (2023). Центр демократії та верховенства права. https://e.surl.li/ywxxym

Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. (2024). КМІС. https://e.surl.li/ydnoit

Грушецький, А. (2023, Грудень 18). Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. *Київський міжнародний інститут соціології.* https://e.surl.li/zbntiz

Грушецький, А. (2024, Березень 12). *Прес-реліз "Динаміка ставлення до статусу російської мови в Україні. Лютий 2024"*. КМІС. https://e.surl.li/teznuo

Грушецький, А. (2024, Серпень 21). Чи мала Україна державність за часів СРСР? *Прес-реліз.* https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1426&page=1.

Ґантінгтон, С. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку.* (Н. Климчук, Пер.). Львів, Кальварія.

Данилів, Ю. -В. (2000). *Солідарність і солідаризм* (І. Андрущенко, Д. Павлюк, Пер.). Київ: Видавничий дім "КМ Academia".

Дарина Марчак, перша заступниця Міністра соціальної політики України (2022, Жовтень 3). Медіацентр Україна. [Відео]. YouTube. https://e.surl.li/scfdsm

Дейнеко, О. (2021). Соціальна згуртованість та соціальна солідарність: у пошуках змістовного розмежування. *Грані, 24*(6), 81–89. http://e.surl.li/noyzni

Декомунізація (2019). Український Інститут національної пам'яті. http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0.

Дем'яненко, О. О. (2019). *Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації* (Дис.... канд. політ. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Б. в.

Дембіцький, С. (2023). Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни. В *Українське суспільство в умовах*

війни: Колективна монографія. с. 309–349. Київ: Інститут соціології НАН України. https://e.surl.li/oyxflx

Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н. та ін. (2022.) *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія* (Є. Головаха, С. Макеєв, Ред.). Київ: ІС НАН України.

День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. (2024, Серпень 22). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/nthbbp

День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. (2022, Серпень, 22). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/jzipvz

Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (2022, Квітень 27). Соціологічна група "Рейтинг". https://e.surl.li/jewauf

Дибайло, В., Малеріус, Ш., Гривняк, Л., & Бартоломеюссен, С. (Ред.). (2004). *Розширення можливостей недержавних організацій через залучення волонтерів та створення мереж.* Київ: Transtec.

Димок, М. (2023, Май 22). 5 вещей, которые следует иметь в виду, когда вы слышите о поколении Z, миллениалах, бумерах и других поколениях. *Pew Research Center*. https://e.surl.li/rfhnfv

Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. (2023, Жовтень 31). Київський міжнародний інститут соціології. https://e.surl.li/zjjitb

Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року: Прес-реліз. (2023, Жовтень 21). Київський міжнародний інститут соціології. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1

Динаміка ставлення до статусу російської мови в Україні. (2024, Березень 12). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1385&page=8

Дідусь, В. (2024, Серпень 21). "Створюють розкол між тими, хто в Україні і хто поїхав": у ЦПД розповіли про діяльність російських агентів за кордоном. *Еспресо.* https://e.surl.li/zanptk

Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. (2022). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Разумков Центр. https://e.surl.li/mgivsm

Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення. Червень 2023 року. (2023). Єднання. https://e.surl.li/tqgjfp

Дробуш, І. (2023). Волонтерство як дієва форма взаємодії громадянського суспільства та влади в умовах збройної агресії рф. У

Ю. Бисага, Д. Бєлов, В. Берч, О. Скрипнюк, Л. Дешко, В. Заборовський, & В. Продан (Ред.). *Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія* (с. 131–141). Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку.

Дуденко, О. (2024). *Пам'ятати, створюючи нове: як в українських селах переосмислюють питання меморіалізації.* https://e.surl.li/oyulyl

Дюркгейм, Е. (2006). *Про поділ суспільної праці*. Київ: Основи.

Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии* (Л. Б. Гофман, Пер.). Москва: Наука.

Ейгельсон, І., Єлігулашвілі, М., Калениченко, Т., & Кисельова, Т. (2022). *Низові практики громадянського суспільства України у відповідь на широкомасштабну агресію Російської Федерації на території України в період з 24 лютого по 31 травня 2022 року*. https://e.surl.li/wpkybr

Жарикова, А. (2023, Листопад 9). В Україні залишилось лише два мільярдери: торік їх було дев'ять. *Економічна правда*. https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/9/706438/

За час повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських та благодійних організацій. (2022, Липень 21). ЦЕДЕМ. https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/

Зайченко, С. (2018, Квітень 13). Громадянське суспільство України: цифри і факти. *Європейський простір*. https://euprostir.org.ua/stories/133521

Закон про олігархів на паузі як умова початку перемовин про вступ України до ЄС, – Малюська. (2023, Листопад 04). Еспресо. https://espreso.tv/zakon-pro-oligarkhiv-na-pauzi-yak-umova-pochatku-peremovin-pro-vstup-ukraini-do-es-malyuska

Закусило, М. (2020, Жовтень 16). Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців: довіра до національних медіа впала (дослідження). (2020). *Детектор медіа.* https://e.surl.li/mrrufw

Залужний, В., & Забродський, М. (2022, Вересень 7). Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд. *Укрінформ*. https://e.surl.li/tavvcm

Зануда, А. (2024, Лютий 23). Війна у цифрах: як за останній рік змінилися Україна та українці. *BBC News Україна.* https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o.amp

Заремба, К. (2017, Листопад 21). Як волонтери посилили державу після Євромайдану, але водночас і послабили її. *Українська правда.* https://e.surl.li/xuhaam

Зберігати стійкість українцям найбільше допомагають віра в ЗСУ, родина, робота, віра та волонтерство – дослідження Info Sapiens. (2024, Травень 05). Детектор медіа. https://e.surl.li/peyotx

Збірник історій про кращі спільні проєкти організацій громадського суспільства, бізнесу та органів влади. (2022). Київ: Міністерство культури та інформаційної політики України, Секретаріат Кабінету Міністрів України. https://e.surl.li/ogulic

Збірник історій про кращі спільні проєкти організацій громадянського суспільства, бізнесу та органів влади. (2024). Київ: Міністерство культури та інформаційної політики України, Секретаріат Кабінету Міністрів України. https://e.surl.li/khjuqr

Зеленський підписав закон про олігархів. (2021, Листопад 05). *Українська правда*. https://www.pravda.com.ua/news/2021/11/5/7312984/

Зеленько, Г. І. (2018). Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. В *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси* (с. 38–66). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Зеленько, Г. І. (2022). Політико-інституційні детермінанти національної стійкості. В *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 77–104). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Зеленько, Г., Кононенко, Н., Перевезій, В., Овчар, І., & Ситник, С. (2024). *Інструменти легітимації влади в період дії режиму воєнного стану.* http://surl.li/eudqjf

Злобіна, О. (2024). Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3*, 5–24. https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.5

Злобіна, О. Г., Шульга, М. О., Бевзенко, Л. Д. та ін. (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму.* (Л. Д. Бевзенко, Ред.). Київ: Інститут соціології НАН України.

Зумери та міленіали у глобальному дослідженні Deloitte 2022. Що варто знати бізнесу? (2022, Жовтень 4). Київстар Бізнес. https://e.surl.li/ybammn

Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.). (2024, Липень 24). Разумков Центр. https://e.surl.li/jjijgt

Ідентичність громадян України: тенденції змін. (2023, Травень 21). Разумков Центр. https://e.surl.li/spwlip

Ізвощікова, А. (2024, Лютий 19). Українці майже вдвічі менше задонатили у 2023 році, ніж на початку повномасштабного вторгнення – Опендатабот. *Суспільне новини*. https://suspilne.media/687624-ukraincimajze-vdvici-mense-zadonatili-u-2023-roci-niz-na-pocatkupovnomasstabnogo-vtorgnenna- opendatabot/

Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE) для Східної України. (2023). Undp. https://www.undp.org/uk/ukraine

Індекс сприйняття корупції. (2024, Січень 30). Transparency International Ukraine. https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2023/

Індекс сталості організацій громадянського суспільства. (2021, Вересень). Реанімаційний пакет реформ. https://e.surl.li/cxdkgp

Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Звіт за 2023 рік. (2024, Серпень). УНЦПД, Міжнародний фонд "Відродження" https://e.surl.li/lxsbbm

Інформація про виконання плану заходів з реалізації до 2024 року Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. (2024). Кабінет Міністрів України. https://e.surl.li/kiefmv

Кабінет Міністрів України. *Для підтримки ментального здоров'я та вирішення соціальних питань: в Україні працюють вже 179 Центрів життєстійкості.* (2024, Вересень 16). https://e.surl.li/oloeza

Казанський, Д. (2019, Серпень 2) Комбінація Шарія: рейтинг із Youtube. *Тиждень.UA*. https://e.surl.li/mddoii

Калакура, О. (2023). Культурні та мовні практики. У В. О. Котигоренко (Ред.). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі* (с. 308–350). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Калюжна, А. (2021, Березень 6). В Раді з'явилась "група Разумкова", голосування якої сходяться з інтересами Ахметова. *Bihus*. https://bihus.info/v-radi-zyavylas-grupa-razumkova-golosuvannya-yakoyi-shodyatsya-z-interesamy-ahmetova/

Камінська, А. (2023, Грудень 19). "Ми закінчуємося": у Львові провели опитування серед волонтерів. Що воно показало? *Рубрика.* https://rubryka.com/2023/12/19/my-zakinchuyemosya-u-lvovi-provely-opytuvannya-sered-volonteriv-shho-vono-pokazalo/

Карта гуманітарної допомоги населенню. (2023). Товариство Червоного Хреста України. https://redcross.org.ua/

Карта правових реформ для громадянського суспільства в Україні. (2020). Центр демократії та верховенства права. https://e.surl.li/bxangr

Карти правових реформ для громадянського суспільства в Україні. (2023). Центр демократії та верховенства права. https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/2_5-ROZDIL-2.0_Karta-pravovyh-reform-dlya-gromadyanskogo-suspilstva-v-Ukrayini-2023.pdf

Касьянов, Г. (2018). *Past Continuous: Історична політика 1980–2000-х: Україна та сусіди*. Київ: Лаурус, Антропос-Логос-Фільм.

Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.

Кириченко, Н. (2023, Липень 11). Лондонська конференція з відновлення України: рефлексії та план роботи на майбутнє. *Укрінформ.* https://e.surl.li/oevqbl

Кияниця, Л. Л. (2020). Еволюція ідейних настанов та політичних практик "активістських" організацій України (2013–2019). В *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* (с. 160–185). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні перевищила 8 млн людей. (2022, Травень 11). Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. https://e.surl.li/buueru

Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника на 1 січня 2022 р. (2022). Державна служба статистики України. https://e.surl.li/fviwbb

Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника на 1 січня 2024 р. (2024). Державна служба статистики України. https://e.surl.li/hkqhdr

Кіхтенко, В. (2023, Квітень 18). Українці донейтять на ЗСУ 1500 гривень у середньому. Це вдвічі менше, ніж рік тому. *Віледж Україна.* https://www.village.com.ua/village/city/city-news/338149-ukrayintsi-doneytyat-na-zsu-1500-griven-u-serednomu-tse-vdvichi-menshe-nizh-rik-tomu

Кобзар, Ю. (2024, Березень 19). Учасник боїв за Роботине розповів, чому провалився літній контрнаступ ЗСУ. *УНІАН.* https://e.surl.li/vonlzt

Ковальова, А. (2023, Грудень 05). Скільки коштів задонатили громадяни на ЗСУ. *The Page.* https://thepage.ua/ua/news/skilki-koshtiv-zadonatili-gromadyani-na-zsu-dani-stratkomu

Комунікаційна кампанія "Ти як?" (2023). Всеукраїнська програма ментального здоров'я "Ти як?". https://howareu.com/chomu-vazhlyvo-formuvaty-kulturu-pikluvannia-pro-mentalne-zdorovia

Кононенко, Н. (2023). Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. В *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 300–349.). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. http://surl.li/nqhorb

Кононенко, Н. В. (2017). Політико-ідеологічні орієнтації населення країни. В *Державне політичне правління і національна єдність* (с. 361–385). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кононенко, Н. В. (2018). Політичний інструментарій формування цінностей, що об'єднують українців. В *Політика суспільних реформ:*

стратегія, механізми, ресурси (с. 361–386). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кононенко, Н. В. (2019). Проблеми націогенезу в Україні та формування політичних цінностей. В Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.) (с. 8–35). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Конончук, С., & Чорноусько, М. (2022). *Барометр ОГС 2022: Україна. Звіт по країні.* Київ: УНЦПД. https://csometer.info/sites/default/files/2023-https://e.surl.li/svkxql

Конт, О. (2007). *Дух позитивной философии*. Санкт-Петербу́рг: Адель.

Конференція в Лугано: як українська влада бачить відновлення країни. (2022, Липень 22). Lb.ua. https://lb.ua/economics/2022/07/05/522200_konferentsiya_lugano_yak_ukrainska.html

Концепція забезпечення національної системи стійкості. Указ Президента України №479 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11

Корнієнко, Я. (2019, Липень 5). Як керувати міленіалами. Поради професора IESE Business School. *Економічна правда.* https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/5/649360/

Коропецька, А. (2023, Травень 13). Яким благодійним фондам найбільше довіряють українці та скільки донейтять. *Віледж Україна.* https://e.surl.li/zspejn

Котигоренко, В. О. (2021). Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*, *4*(79), 111–153.

Котигоренко, В. О. (Ред.). (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кочан, Н. (2013). Солідаризуюча функція держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 5*(67), 165–184.

Кочетков, О. (2023). Про заміну воєнкомів. *Главком*. https://e.surl.li/sajwrk

Кочубей, Л. О. (2017). Виконання державою регулятивної функції щодо соціальної сфери. В *Державне політичне правління і національна єдність* (с. 174–191). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Крижанівська, О. (2004). Теоретичні витоки соціальної роботи в соціології Е. Дюркгейма. У *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика: тези доповідей учасників ІІІ Міжнародної науково-практичної*

конференції. Київ: Політехніка. https://studies.in.ua/kursovi-roboty/3876-mehanchna-ta-organchna-formi-soldarnost-u-socologchny-teoryi-edyurkgeyma.html

Крижня, М. (2023, Березень 6) *Міст через Ірпінь. Про колективну пам'ять та створення меморіалу.* https://suspilne.media/culture/405188-mist-cerez-irpin-pro-kolektivnu-pamat-ta-stvorenna-memorialu/.

Лисянський, П. (2024). *Регіональний сепаратизм в Україні: шляхи вирішення та механізми протидії.* (Дис.… д-ра філософії). Одеса: Національний університет "Одеська юридична академія". https://uacademic.info/ua/document/0824U001374

Лише 5 тисяч українців зареєструвалися у Реєстрі волонтерів. (2023, Червень 26). Опендатабот. https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers

Лібанова, Е. (2022, Березень 18). Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *ZN.UA.* https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html

Лібанова, Е. (2023, Вересень 25). Україні потрібно буде залучати мінімум 300000 мігрантів щороку. *Forbes.* https: forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-25092023-16201

Лісовий, В. (2001). Дискусія як спілкування в контексті "проблемного поля". *Український гуманітарний огляд*. 5, 3–12.

Луганские шахтеры почтили память горняка, совершившего самосожжение. (2007, август 28). Луганские новости. https://e.surl.li/rakeno

Лукашова, С. (2020, Липень 19). "Ти сумнівався у нашій політичній проституції?" Як нові плівки Вовка показали суддівську імперію влади. *Українська правда*. https://www.pravda.com.ua/articles/2020/07/19/7259869/

Лясота, Л. (2006). Шлях до консолідованої демократії. В *Україна: Стратегічні перетворення. Аналітичні оцінки* (с. 67–75). Київ: НІСД.

Мазука, Л. (2024). Закордонне українство в системі публічної дипломатії України. *Політичні дослідження*, *2*(8), 184–202. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-9

Майборода, О. (2012). *Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Майборода, О. (2013). Політична влада і суспільна солідарність в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2*(64), 362–379. http://e.surl.li/qdrjkh

Майборода, О. (2023). Структура політичного поля – ознаки нових ліній розмежування. У *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: Монографія* (с. 92–144). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. http://surl.li/skbgzg

Майборода, О. М. (Ред.). (2012). *Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення: Аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. http://e.surl.li/egxwrb

Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація). (2022). https://e.surl.li/avlgao

Матвійчук, А. В. (2020). Діяльність волонтерських організацій як детермінанта розвитку громадянського суспільства в Україні. *Політологічний вісник, 84*, 157–169. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2020.84.157-169

Мацієвський, Ю., & Лук'янчук, Я. (2024). Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні: новий погляд крізь призму неформальних інститутів. *Політичні дослідження, 1*(7), 19–41. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-2

Мегилл, А. (2007). *Историческая эпистемология*. Москва: Канон+; РООИ Реабилитация.

Медоуз, Дон, Рандерс, Й., & Медоуз, Ден. (2018). *Межі зростання. 30 років по тому* (К. Гуменюк, Пер.). Київ: Пабулум.

Мележик, Т. (2022). *Українські волонтери та фонди, які найбільше допомагають країні під час війни. Телевізійна служба новин*. https://e.surl.li/lhkwgt

Ми завжди відкриті для соціального діалогу. (б. д.). Федерація роботодавців України. https://fru.ua/ua/social

Миронова, Н. (2020, Лютий 9). Бумери, міленіали, покоління Z – хто це? Розбираємось у теорії. *Життя.* https://life.pravda.com.ua/society/2020/02/09/239843/

Міністерство соціальної політики. *Центри життєстійкості запрацювали у 22 областях України: як у цих просторах втілені норми безбар'єрності?* (2024, Травень 17). https://www.msp.gov.ua/news/23736.html

Мініч, Р., Середа, П., & Махлузарідіс, М. (2023). Соціальна згуртованість в Україні: Частина І. Тенденції за даними індексів RESCORE 2023 та SCORE 2021. *The Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD)* https://e.surl.li/pvebrf

На Чернігівщині презентували короткометражний документальний фільм "Колективна пам'ять про війну на Чернігівщині: спогади про

лютий-березень 2022 року". (2024, Липень 18). https://iotg.gov.ua/news/1721302968/.

Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна, Л. П. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна, Л. П. (2013). Політика пам'яті та її орієнтаційна місія. У *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Найбільші збори на ЗСУ за час війни: на що і як швидко збирали кошти. (2023, Серпень 15). Слово і діло. https://e.surl.li/ayunux

Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам. (2024, Лютий 15). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1368&page=1

Наскільки українці вважають Україну демократичною країною і пріоритетність демократичної системи. (2024, Травень 10). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page=1

Настрої під час війни: кому українці довіряють найбільше. (2024, Травень 14). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3863748-nastroi-pid-cas-vijni-komu-ukrainci-doviraut-najbilse.html

Науково-аналітична записка "Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації та оновлення суспільного договору в Україні". Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України".(2024). Київ. https://e.surl.li/dngnih

Науковці Академії здійснили соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16-ти місяців широкомасштабної війни (2023, Липень 11). Національна академія наук України. Повідомлення НАН України. https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10314

Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. (2023, Липень 30). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf

Ніколаєць, Ю. (2021). Вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу та Півдня України. У *Ієрархія цінностей населення Півдня та Сходу України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії: монографія* (с. 245–295). ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 245–295.

Ніколаєць, Ю. (2023a). Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис*, *2*(170), 140–152.

Ніколаєць, Ю. (2023b). Сфера медіа. У В. О. Котигоренко (Ред.). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі : монографія* (с. 490–557). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ніколаєць, Ю. (2023c). Історична пам'ять. У В. О. Котигоренко (Ред.). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі : монографія* (с. 384–419). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Окара, А. (2010). Социальная солидарность как основа нового "миростроительного" проекта. *Идеология и философия солидаризма : материалы научного семинара. Научный эксперт, 9*, 7–41.

Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. (2023, Лютий 24). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/akvtvc

Орвелл, Дж. (2015). *Колгосп тварин*. Київ: Видавництво Жупанського.

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). (2024, Лютий 07). Центр Разумкова. https://e.surl.li/bvncnn

Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024). (2024, Жовтень 15). Разумков Центр. https://e.surl.li/oscych

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.). (2024, Червень 25.) Разумков Центр. https://e.surl.li/ljmmma

Очікування суспільства щодо завершення війни. (2024, Червень 13). Соціологічна група Рейтинг. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/social-expectations-regarding-end-war.html

Павлишин, О. (2016). Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України, 2*, 104–113.

Падалка, Г., Бікла, О., & Білоскурський, А. (2023). *Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства в умовах війни. Результати незалежного соціологічного опитування організацій громадянського суспільства.* https://e.surl.li/shjeno

Палагнюк, О. (2021). Соціальна солідарність в контексті пошуку шляхів досягнення і збереження цілісності суспільства: міждисциплінарний аналіз. *Проблеми політичної психології*, *24(*1), 83–103. https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-66

Палагнюк, О. (2022a). Соціальна солідарність в умовах війни: етномовний вимір Буковини. *Проблеми політичної психології*, *12*(26), 198–215.

Палагнюк, О. В. (2022b). Соціально-психологічні аспекти соціальної солідарності в умовах суспільних трансформацій: спроба концептуалізації. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія "Психологічні науки", 1*, 67–76. http://e.surl.li/aapyqd

Палагнюк, О. В. (2022c). Солідаризація українців в умовах війни: реальність і перспективи. У *Надзвичайна подія: соціальні, психологічні, суспільні виміри: матеріали. круглого столу* (*червень 2022 р*., м. Київ). (с. 28–33). Київ: ІСПП НАПН України.

Паламарчук, В. М., & Швед, В. О. (2003). Умови та механізми соціально-політичної консолідації суспільства. В *Стратегії розвитку України: теорія і практика* (с. 85–91). Київ: НІСД.

Паніотто, В. (2024, Травень 8). Ставлення українців до свят 1 травня (День Праці) і 9 травня (День Перемоги) з 2010 до 2024 року. *Прес-реліз*. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1405&page=1

Паніотто, В., Грушецький, А (2024, Серпень 23). Динаміка ставлення українців до незалежності та до свята Дня Незалежності (2013–2024 роки). *Прес-реліз.* https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports& id=1427&page=1

Парламент створив слідчу комісію щодо мерства Черновецького (2012, Червень 6). LB. https://lb.ua/kiev/2012/06/06/154883_parlament_ sozdal_ sledstvennuyu.html

Педан, О. (2022, Жовтень 11). Як розпочати волонтерити в умовах війни. *Українська правда.* https://life.pravda.com.ua/columns/2022/10/ 11/250767/

Перевезій. В. (2023a).Функціональна спроможність українського парламенту. В *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* (с. 51–105). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0109-9

Перевезій, В. (2023b). Еволюція інституційної спроможності парламенту України: історико-політологічний аналіз. *Політичні дослідження*, 2 (6), 123–145. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-6

Передумова модернізаційних процесів та змін у суспільстві – моральний капітал, – Пйотр Штомпка. (2016). Український католицький університет. http://e.surl.li/hgdknd

Петухова, О. (2024, Грудень 05). Волонтери України – відверто про владу, податки на благодійність та втому суспільства. *Вікна.* https://vikna.tv/styl-zhyttya/volontery-ukrayiny-vyklyky-ta-problemy/

Пильгун, Л. (2024, Березень 13). Самоорганізація ефективніша за владу. Що виявило дослідження поведінки українців під час війни. *Texty.org.ua*. https://texty.org.ua/articles/111979/samoorhanizaciya-efektyvnisha-za-vladu-sho-vyyavylo-doslidzhennya-povedinky-ukrayinciv-pid-chas-vijny/

Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2022). Поняття національної стійкості: структура і зміст. У *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 18–33.) Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Пирожков, С., Богуцький, Ю., Лібанова, Е., & Майборода, О. (Ред.). (2017). *Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Підсумки 2023 року: громадська думка українців. (2023, Грудень, 27). Фонд "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва". https://dif.org.ua/article/pidsumki-2023-roku-gromadska-dumka-ukraintsiv

План заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. (2023). Кабінет Міністрів України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-р#Text

Повернись живим (2024, Грудень 13). *Звітність фонду: Надходження.* https://savelife.in.ua/reporting/

Погляди українців на державу та державність під час війни. (2024, Липень 07). Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/news/news_item.php?id=stavlennia-do-funkcionuvannia-derzhavy

Поколение Y. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. https://ru.wikipedia.org/wiki/Поколение_Y

Поколение Z. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. https://ru.wikipedia.org/wiki/Поколение_ Z

Покоління Z. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/ Покоління_Z

Поліковська, Ю. (2024, Лютий 12). З початку повномасштабної війни через сервіси Monobanku громадяни задонатили 1 млрд євро. *MediaSapiens*. https://e.surl.li/jsrixu

Політика пам'яті: сучасні підходи та бачення мінветеранів. (2024). Інтерв'ю. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3886874-politika-pamati-sucasni-pidhodi-ta-bacenna-minveteraniv.html.

Поліщук, В., Лєліч, М., & Безпалько, У. (2024, Липень 4). Не "Слуга народу": під яким брендом партія Зеленського може піти на вибори. *РБК–Україна*. https://www.rbc.ua/rus/news/sluga-narodu-pid-kim-brendom-partiya-zelenskogo-1720079392.html

Поліщук, Ю. (2023). Вплив російсько-української війни на загальнонаціональну ідентичність громадян України. В Ю. Шайгородський (Ред.). *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь* (с. 15–25). Київ–Ніжин: Видавець Лисенко, М. М.

Положення про Український інститут національної пам'яті.(2014). http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati.

Померанцев, П., Барб'єрі, Я., Лемішка, О., Кобзін, Д., Монтег'ю, М., Гуменюк, М., Карякіна, А., & Єрмоленко, В. (2021, Липень). Україні – 30. Від Незалежності до взаємозалежності. Що єднає і що розділяє українців після тридцяти років Незалежності. *Arena*. https://arenaresearch.net/wp-content/uploads/2021/07/UA-Ukraine-at-30-From-independence-to-interdependence.pdf

Потапенко, В., & Двігун, А. (2022, Листопад 02). Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. *Національний інститут стратегічних досліджень*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/volonterstvo_01112022.pdf

Потапенко, В., Тищенко, Ю., & Каплан, Ю. (Ред.). (2023). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.): аналітична доповідь*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/dopovid_NISD%202022-2023.pdf

Потапенко, В., Тищенко, Ю., & Каплан, Ю. та ін. (2022). *Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року: матер. щоріч. доп.* (Ю. Каплан, Ред.). Київ: НІСД.

Правосуддя в контексті російської збройної агресії. (2024, Серпень 13). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html

Представники громад обговорили питання відновлення. (2024, Березень 4). Асоціація міст України. https://auc.org.ua/novyna/predstavnyky-gromad-obgovoryly-pytannya-vidnovlennya

Президент Зеленський наклав вето на законопроєкт про е-декларування, який містив правку про закритий реєстр. (2023, Вересень 12). РПР. https://rpr.org.ua/news/prezydent-zelenskyy-naklav-veto-na-zakonoproiekt-pro-e-deklaruvannia-iakyy-mistyv-pravku-pro-zakrytyy-reiestr/

Про волонтерську діяльність. Закон України № 3236-VI (2011) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17

Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу

в суспільному житті (олігархів). Картка проекту Закону №5599 (2021) (Україна). https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105

Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України №1025 (2023) (Україна). https://e.surl.li/ymuuon

Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Указ Президента України № 487/2021 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України. № 2834-IX. (2022). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про Стратегію національної безпеки України". Указ Президента України №392 (2020) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

Про соціальний діалог в Україні. Закон України. № 2862-VI. (2010). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text

Про що говорили у Лондоні: роль громадянського суспільства у відновленні. (2023, Липень 9). Громадський простір. https://www.prostir.ua/?focus=vidbudova-i-tvorennya-modernoji-ukrajiny-pro-scho-hovoryly-u-londoni

Прояви економічної нерівності населення в Україні в контексті забезпечення стійкості (2024, Лютий 19). Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/proyavy-ekonomichnoyi-nerivnosti-naselennya-v-ukrayini-v-konteksti

Разом нас багато…. (2021, Липень 07). Український тиждень. https://tyzhden.ua/razom-nas-bahato/

Рафальський, О., & Майборода, О. (Ред.). (2023). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія.* Київ: ІПіЕнД.

Регіональні цільові програми сприяння розвитку громадянського суспільства. (2022). Урядовий портал. https://e.surl.li/bnwbni

Реєстр волонтерів виріс у 1,5 раза цьогоріч. Втім, кількість людей, які проводять збори без реєстрації у Податковій, значно більша. (2024, Грудень 05). Опендатабот. https://opendatabot.ua/analytics/volunteers-2024

Резнік, В. (2022). Інститути державної влади як агенти суспільних змін. О. Злобіна (Ред.). В *Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності.* Колективна монографія.(с. 245–254). Київ: Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2022/maket-agenti-soczmin-dlya-tipografii.pdf

Резнік, В. (2023). Війна і українська соцієтальна спільнота: динаміка легітимації і солідаризації. В *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (с. 45–86). Київ: Інститут соціології НАН України**.**

Резнік, О., & Козловський, О. (2023). Політична свідомість суспільства, що воює. В *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (с. 87–119). Київ: Інститут соціології НАН України.

Результати опитування КМІС в рамках проєкту "MOBILISE", проведеного 26 травня – 1 червня. (2024, Червень 17). КМІС. https://e.surl.li/zvixtt

Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. (2024, Жовтень 15). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1

Рівень довіри до політиків, електоральний рейтинг і ставлення до окремих ініціатив / подій (2021, Січень). (2021, Лютий 2). КМІС. https://e.surl.li/onyhqt

Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). (2023, Жовтень 16). Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/news/statti/rivenstiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh

Рішення для перемоги: дослідники визначили індекс людського капіталу для відновлення України. (2023, Жовтень 17). Рубрика. https://rubryka.com/2023/10/17/indeks-lyudskogo-kapitalu/

Росія на шляху до диктатури, але дві третини світу нейтральні або підтримують її. Розбір "Індексу демократії – 2022" від The Economist. **(**2023, Лютий 02). Forbes. https://forbes.ua/svit/indeks-demokratii-2022-02022023-1148

Росковінська, Ю. (2022, Березень 05). Близько 100 тисяч людей вступили до тероборони. *УНН*. https://www.unn.com.ua/uk/news/1966691-blizko-100-tisyach-lyudey-vstupilido-teroboroni

Рябчук, М. (2011). *Постколоніальний синдром. Спостереження.* Київ: "К.І.С.".

Рябчук, М. (2019). *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рябчук, М. (2003). *Дві України: Реальні межі, віртуальні війни*. Київ: Критика.

Рябчук, М. (2023). "Гуртування довкола прапора": громадянська ідентичність як чинник суспільно-політичної консолідації в умовах війни. У Войналович В. А. (Ред.). *Етнополітика в Україні в умовах*

сучасних суспільно-політичних змін: реальний стан, виклики, перспективи.(с. 161–187). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://e.surl.li/kcxzdd

Саєнко, В. (2024, Лютий 25). Зеленський: Кремль заздалегідь отримав план минулорічного контрнаступу України. *УНІАН.* https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-zelenskiy-poyasniv-chomu-anonsuvati-noviy-kontrnastup-ne-budut-12554469.html

Саліженко, О. (2021, Вересень 14). Законопроєкт Зеленського "про олігархів": шквал правок і критика опозиції. *Чесно*. https://www.chesno.org/post/4889/

Самчук, З. Ф. (2018). Роль політичних механізмів у реформуванні суспільства: концептуальні засади. В *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси* (с. 7–39). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України..

Самчук, З. Ф. (2022). Демократична ідея як умова національної стійкості й національної безпеки. В *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 410–422). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Сидоренко, К. О. (2013). *Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні* (Автореф. дис.... канд. юрид. наук). Запорізький національний університет. Запоріжжя.

Сільє, Я. (2023, Вересень 21). Від руїн до розбудови стійкості і відновлення України. *Undp*. https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/vid-ruyin-do-rozbudovy-stiykosti-i-vidnovlennya-ukrayiny

Скворцова, В., Авдєєва, Т., Розкладай, І., & Попков, Д. (2023). *Барометр ОГС 2023: Україна. Звіт по країні.* Київ: УНЦПД. https://e.surl.li/bokchl

Скобельський, Ю. (2001). Концепція солідарності Еміля Дюркгейма. *Вісник Львівського університету. Філософські науки, 3*. https://www.google.com/search?q

Солідарність. (б.д.) Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/

Солідарність. (1970–1980). В *Академічний тлумачний словник української мови.* https://sum.in.ua/s/solidarnistj

Солідарність. (1974). У О. С. Мельничук (Ред.). *Словник іншомовних слів* (с. 714). http://e.surl.li/uavszx

Соловйов, В. (2016). Антитеза солідарності і конкуренції. *Соціальна та економічна солідарність – український вибір: матеріали міжнародного симпозіуму* (с. 130–131). http://e.surl.li/gfswnb

Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними індексів RESCORE 2023 та SCORE 2021. Частина 1. (2024). Undp. https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-tendentsiyi-za-danymy-indeksiv-rescore-2023-ta-score-2021-chastyna-i

Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації та оновлення суспільного договору в Україні. (2024). ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". http://ief.org.ua/?p=17759

Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Аналітична записка. (2018, Травень 23). Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/socialni-merezhi-yak-efektivniy-zasib-gromadskoi

Соціологічна група "Рейтинг". (2023, Вересень 28). *Двадцять четверте загальнонаціональне опитування "Україна в умовах війни". Настрої та економічне становище населення (5–7 вересня 2023).* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekonom_chne_stanovi.html

Соціологічний моніторинг "Українське суспільство". Зміни громадської думки впродовж війни. (2024, Вересень 17). Інститут соціології НАН України. https://e.surl.li/dfuujw

Спецрахунок НБУ для допомоги ЗСУ за жовтень поповнився на 176,6 млн грн. (2024, Листопад 06). Banker.ua https://e.surl.li/jyqdft

Спільноти воєнного часу. Дієві та вчасні. Низове громадянське суспільство в Україні – 2022. (2023). Центр спільних дій. https://centreua.org/wp-content/uploads/2023/03/Spilnoty_Viy-ny-1.pdf

Спірідонов, М. Ю. (2023). Демократія: між суб'єктивним ідеалом та об'єктивним фактом. В О. П. Кивлюк (Ред.). *Освітній дискурс : збірник наукових праць. Educational discourse : collection of scientific papers* (с. 40–52). Київ: ТОВ "Науково-інформаційне агентство: „Наука-технології-інформація"". Вип. *47* (12).

Сприйняття запасу міцності Росії та скільки часу українці готові нести тягар війни. (2024, Листопад 4). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1445&page=1

Сприйняття перебігу війни Росії проти України через майже два роки широкомасштабного вторгнення: *Прес-реліз*. (2024, Лютий 21). Київський міжнародний інститут соціології. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1

Сприйняття українцями рівня єдності суспільства. (2024, Липень 2). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr& cat=reports&id=1418&page=1

Ставлення українців до критики дій влади на період повномасштабного вторгнення. (2024, Червень 10). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=3

Стефанчук: "закон про олігархів" показав свою ефективність, але його імплементація розпочнеться після завершення війни. (2023, Вересень 23). Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/news-stefanchuk-zakon-pro-oligarhiv/32605772.html

Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України. № 1322. (2023) (Україна). https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-utverdzhennia-ukrainskoi-na-a1322

Сьоме всеукраїнське муніципальне опитування. 12 травня – 3 червня 2021 р. (2021). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_survey_2021_ua.pdf

Тарасов, О. (2024, Квітень 9). "Рейтинг влади з'їла корупція". Кому довіряють українці і чому дії Кулеби схвалюють більше, ніж Зеленського – інтерв'ю з соціологом. *NV*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajinci-menshe-doviryayut-vladi-ale-pidtrimuyut-zelenskogo-misiv-novini-ukrajini-50408562.html

Територія позитиву. (2009). TSN. https://tsn.ua/spetsproekti/teritoriya-pozytyvu

Топ 100 найвпливовіших українців. (2024, Серпень). NV. https://e.surl.li/bpwzly

Требор, І. (2022, Травень 04). Військові адміністрації отримують менше 20% від усієї гуманітарки в Україні, – Офіс Президента. *Delo.ua.* https://e.surl.li/zxeefa

Триняк, М., & Руденко, С. (2023). "Інтерсуб'єктивність" Ю. Габермаса і "солідарність" Р. Рорті у порівняльній перспективі постметафізичного дискурсу. *Humanities Studies, 16*(93), 77–83. https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-08

Тягнирядно, Л. (2024, Квітень 17). *Чим живе громадянське суспільство протягом двох років війни – дослідження.* Zmina. https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny-doslidzhennya1/

У межах Тижня громадянського суспільства – 2024 відбулася координаційна зустріч з питань реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства. (2024, Вересень 13). Кабінет Міністрів України. https://e.surl.li/fbjfco

Україна після перемоги. Бачення України 2030. (2022). ЦППР. https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/

Українці під час війни: гордість, пам'ять, перемога. Результати моніторингу громадської думки (2024, Вересень). Прес-реліз. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/presreliz4.10.pdf.

Українці ще більше донатять на тлі втоми від невизначеної тривалості війни. Спеціальне дослідження до 2-ї річниці повномасштабного вторгнення. (2024, Лютий). Gradus Research Company. https://gradus.app/uk/open-reports/ukrainians-donate-more-amid-fatigue-uncertain-duration-war/

Урсуленко, К. (2006). Концепція соціальної солідарності в контексті оцінювання якості життя. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень: Матеріали VIII Міжнародної конференції молодих науковців.* Київ: "Київський університет".

Фінько, А. (2023). Солідарність: проблеми обґрунтування (або деякі зауваження щодо переваг "психологічної людини" над "людиною економічною"). В *Україна: Консолідація. Соборність. Звитяжність. Вчинковість* (с. 96–112). Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Фісун, О. (2006). Демократичні перетворення в Україні в контексті пострадянських політичних трансформацій. В *Україна: Стратегічні перетворення. Аналітичні оцінки* (с. 56–67.). Київ: НІСД.

Фонд tech-спільноти України. (2024). *ВО "ВF «KOLO UKRAINE»*. https://www.koloua.com/

Харитонов, Є. О., & Харитонова, О. І. (2021). Конфлікт та солідарність інтересів в умовах пандемії Ковід-19. *Часопис цивілістики*, *40*, 5–11.

Хартія основних прав Європейського Союзу. (2013). *Європейське право*, *1–2*, 294–304. http://e.surl.li/pmigyw

Хелд, Д., Гольдблат, Д., Макгрю, Э., & Перратон, Дж. (2004). *Глобальные трансформации. Политика, экономика, культура* (В. В. Сапов, Пер.). Москва: Праксис.

Хилько, М. І., & Матвійчук, А. В. (2023). Роль самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії. *Держава і право, 94*, 165–178. http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2023_94_16

Центр соціальних та маркетингових досліджень "SOCIS". (2024, березень). *Загальна ситуація в Україні – березень 2024.* https://socis.kiev.ua/ua/2024-03-05/

Ціна перемоги. Які благодійні фонди зібрали найбільше донатів на ЗСУ – велике дослідження NV. (2023, Травень 28). NV. https://www.investua.com.ua/ukrainian-news/cina-peremogi-iaki-blagodiini-fondi-zibrali-naibilshe-donativ-na-zsy-velike-doslidjennia-nv/

Черленяк, І., Токар, М., & Щуренко, Ф. (2024). Динаміка державно-управлінської актуальності проблем суспільної консолідації та соціальної солідарності в Україні. *Аспекти публічного управління, 12*(3), 59–69. https://doi.org/10.15421/152438

Чурманова, К. (2022, Август 12). Жизнь с нуля. Сколько Россия тратит на прием беженцев из Украины? *BBC*. https://www.bbc.com/russian/features-62506121

Шабунін, В. (2023a, Липень, 14). 91,7 % українців за відкриті декларації про "воєнні" доходи чиновників. Влада – проти. *ZN,UA*. https://zn.ua/ukr/POLITICS/91-7-ukrajintsiv-za-vidkriti-deklaratsiji-pro-vojenni-dokhodi-chinovnikiv-vlada-proti.html

Шабунін, В. (2023b, Серпень 28). Telegram. https://t.me/VitaliyShabunin/1304

Шайгородський, Ю. Ж. (2020). Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. В *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* (с. 7–31). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725258/

Шайгородський, Ю. Ж. (2022). Розвиток громадянського суспільства та проблема "дефіциту" демократії. В *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія* (2-ге вид., доп.) (с. 294–329). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-966-02-9971-9

Шайгородський, Ю. (2023a). Зміна ціннісних пріоритетів громадян України в умовах екзистенційних загроз. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 33*, 5–13. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.33.01

Шайгородський, Ю. (2023b). Морально-психологічна єдність українців у відсічі російській збройній агресії. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 227–267). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7

Шайгородський, Ю. (2023c). Суспільна консолідація: виклики воєнного часу. *Науковий часопис Українського державного університету*

імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, *22*(34), 55–63. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07

Шайгородський, Ю. Ж. (2023d). Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки, 8*, 77–83. https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12

Шаповал, Ю. (2017). *Торкнутись історії*. Київ-Дніпро: Парламентське видавництво, "Ліра", "Ткума".

Шаповал, Ю. І., Майборода, О. М., Нагорна, Л. П., Титаренко, Т. М., Кубальський, О. Н., Попик, В. І., Перевезій, В. О., Пушкін, В. Ю., Бойко, О. Д., Марина, В. В., Віднянський, С. В., & Тищенко, Ю. А. (2009). Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір). В *Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* (с. 153–203). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шапошніков, Д. (2024, Лютий 1). Річниця відсторонення Атрошенка: чим займається зараз, розлучення з дружиною та чи повернеться на посаду. *Суспільне. Чернігів*. https://suspilne.media/chernihiv/672652-ricnica-vidstoronenna-atrosenka-cim-zajmaetsa-zaraz-rozlucenna-z-druzinou-ta-ci-povernetsa-na-posadu/

Шпак, І. (2024, Квітень 25). Гроші на ЗСУ – як змінились збори на армію у 2024 році. *Новини.LIVE.* https://economics.novyny.live/groshi-na-zsu-iak-zminilis-zbori-na-armiiu-u-2024-rotsi-168785.html

Шульженко, Ф. П. (2007). *Соціальна держава в Україні: проблеми становлення та модернізації.* Київ: КНЕУ.

Що єднає українців? (2024, Серпень 16). Національна академія наук України. https://e.surl.li/cofvyv

Щорічний рейтинг "ТОП 100 публічних транспарентних доброчинних організацій України" (за результатами діяльності у 2022 році). (2023, Серпень 14). Асоціація Благодійників України. https://vboabu.org.ua/news/5891.html

Яблонський, В., Бекешкіна, І., & Гелетій, М. (2019). *Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп.* (О. А. Корнієвський, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонський, Ред.). Київ: НІСД.

Як донатять українці в 2023 році: огляд зборів United24, "Повернись живим" та фонду Притули. (2023, Жовтень 26). Опендатабот. https://opendatabot.ua/analytics/donats-for-victory

Як насправді українське суспільство сприймає людей з інвалідністю? (2023, Листопад 23). Рейтинг груп. https://e.surl.li/udmier

Яковлев, Д. (2023). Зміна поколінь в українському середньому класі. В Ю. Шайгородський (Ред.). *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь* (с. 47–53). Київ–Ніжин: Видавець Лисенко, М. М.

Яковленко, К. (2023, Червень 9). Є пам'ять стратегічна, а є тактична: Оксана Довгополова та Катерина Семенюк про те, як пам'ятати війну сьогодні. *Суспільне Культура*. https://suspilne.media/culture/502378-e-pamat-strategicna-a-e-takticna-oksana-dovgopol-ta-katerina-semenuk-pro-te-ak-pamatati-vijnu-sogodni/.

Я-покоління. Коли українські міленіали стануть достатньо дорослими?...і яке майбутнє може бути в аполітичних руйнівників старих структур. (2018, Січень 30). Велика Ідея. https://biggggidea.com/practices/millennials/

Яремчук, В. (2023). Громадянське суспільство в ситуації війни. У О. О. Рафальський (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія.(с.* 377–414). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ярошенко, А., & Семигіна, Т. (2019). Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму, 1*, 13–29.

A call for accountability and action. The Deloitte Global 2021 Millenial and Gen Z Survey. (2021, n.d.). Deloitte. https://www.deloitte.com/content/dam/Deloitte/mk/Documents/about-deloitte/2021-deloitte-global-millennial-survey-report.pdf

A Russia-linked network uses AI to rewrite real news stories. CopyCop churned out 19,000 deceptive posts in a month. (2024, May 10). The Economist. https://www.economist.com/science-and-technology/2024/05/10/a-russia-linked-network-uses-ai-to-rewrite-real-news-stories

Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. New York, Oxford University Press.

Ansell, C. (2000). The Networked Polity: Regional Development in Western Europe. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, Vol. 13, *3*. 303–333.

Applebaum, A. (2020). *Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism*. Doubleday.

As Costs of War Mount, Ukrainian Demands for Inclusive Democracy Remain Strong. (2024, July 23). National Democratic Institute. https://www.ndi.org/publications/costs-war-mount-ukrainian-demands-inclusive-democracy-remain-strong

Bakke, K. M., Rickard, K., O'Loughlin, J., & Toal, G. (2024). Politicizing Memory: Evidence from Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 1–20. https://doi.org/10.1080/10758216.2024.2316037.

Baudrillard, J. (1978). *Le système des objets*. GALLIMARD.

Baudrillard, J. (1982). *A l'ombre des majorités silencieuses ou la fin du social/L'extase du socialism*. Collector édition.

Bayertz, K. (1999). Four Uses of "Solidarity". In K. Bayertz (Ed.). *Solidarity* (Philosophical Studies in Contemporary Culture (Vol. 5), (p. 3–28). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers. https://ege.uprrp.edu/wp-content/uploads/2013/01/Bayertz1999FourUsesSolidarity.pdf

Beck, U. (2003). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg zu einer anderen Modernität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. http://e.surl.li/vturfk

Beidernikl, G. (2004). Evaluating Policy Networks – Abilities and Constraints of Social Network Analyses. *Metodoloski zvezki*, Vol. 1, *2*. 441–454.

Bevz, T., & Vasylevska, T. (2024). Consolidations of Ukrainian society and challenges of public administration in the war conditions. *Teoria şi practica administrării publice", conferinţă ştiinţifico-practică internaţională (2023; Chişinău). Teoria şi practica administrării publice : Materiale ale Conferinţei ştiinţifico-practice internaţionale, (Ediţia a 27-a), 19 mai 2023 / comitetul ştiinţific: Palihovici Serghei (preşedinte*) [et al.]. Chişinău: [S. n.], (CEP USM) (p. 54–61). https://iap.gov.md/images/conferinte/2023/TPAP_2023_2.pdf

Bloodworth, J. (2016). *The Myth of Meritocracy: Why Working-Class Kids Still Get* Biteback Publishing.

Boichenko, M. I., Yakovleva, O. V., & Liakh, V. V. (2018). *Working-Class Jobs*. Civilizational and institutional aspects of national self-identification in Ukraine: philosophical-anthropological approach. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (*14*), 50–61. https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150555

Bras-Chopard, A. (1986). *De l'Égalité dans la différence. Le socialisme de Pierre Leroux*. Presses de Sciences Po. http://e.surl.li/fehvgk

Bude, H. (2019). *Solidarität. Die Zukunft einer großen Idee*. München: Hanser Verlag.

Charities Aid Foundation. (2022). CAF World Giving Index 2022. https://e.surl.li/vmlqbg

Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. (2023, November 08). Neighbourhood. https://e.surl.li/sxuilo

Covey, S. (1996). *First Things First*. Free Press.

Dawson, A., & Jennings, B. (2012).The place of solidarity in public health ethics. *Public Health Rev, 34*, 65–79.

Dekel, M. (2022). Memory, propaganda and the complex traumatic structure of the war on Ukraine. *Memory Studies, 15*(6), 1303–1306. https://e.surl.li/mrbnmz

DuFord, R. (2022). *Solidarity in Conflict: A Democratic Theory*. Stanford University Press.

Duguit, L. (1901). *L'état, le droit objectif et la loi positive*. Paris: Albert Fontemoing. http://e.surl.li/tazowu

Durkheim, Emile. (1997). *The Division of Labour in Society* (W. D. Halls, Trans. A. Lewis, Intro). New York: Free Press.

Eurobarometer survey: Opinion and expectations of the EU citizens ahead of the European elections. (2024, May 23). European Commission. https://e.surl.li/tgbtzz

Flam, H., & King, D. (Eds.). (2005). *Emotions and Social Movements*. London: Routledge.

Freedom in the World 2023. Ukraine. (2023). Freedom House. https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023

From "Memory Wars" to a Common Future: Overcoming Polarisation in Ukraine. (2022). https://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/LSE-Arena-From-Memory-Wars-to-a-Common-Future-Overcoming-Polarisation-in-Ukraine.pdf.

Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York. Free Press.

Garbe, S. (2022). *Weaving Solidarity: Decolonial Perspectives on Transnational Advocacy of and with the Mapuche*. Bielefeld: transcript Verlag. https://e.surl.li/wdspoa

Gen Zs and millennials are tired of being resilient, they want support and genuine change. The Deloitte Global 2022 Gen Z and Millennial Survey. (2022, n. d.). Deloitte. https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/genzmillennialsurvey-2022.html

Golovakha, E. (2017). Ukrainian society in times of war: Solidarity and challenges. *Ukrainian Sociology Review*, *3*(2), 23–45.

Gómez-Franco, I. (2024). Amplified Solidarity with Future Generations. *Philosophies*, *9*(1), 17. https://doi.org/10.3390/philosophies9010017

Gosseries, A., & Meyer, L. (Eds.). (2009). *Intergenerational Justice*. New York: Oxford University Press. http://e.surl.li/aqauam

Griffiths, D. A. (1983). "Pierre Leroux Redivivus". *Nineteenth-Century French Studies. 12*(1–2), 105–115. Lincoln: University of Nebraska Press.

Habermas, J. (2006). *The Divided West.* Massachusetts: Polity Press.

Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion.* New York: Vintage Books.

Hunt, S. A., & Benford, R. D. (2004). Collective Identity, Solidarity, and Commitment. In D. A. Snow, S.A. Soule & H. Kriesi (Eds.). *Blackwell Companion to Social Movements* (p. 433–457). Oxford: Blackwell.

Jasper, J. J. (1998). The Emotions of Protest. Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum, 13,* 397–424.

Jennings, B., & Dawson, A. (2015). Solidarity in the Moral Imagination of Bioethics. *Hastings Cent. Report. , 45*, 31–38. http://e.surl.li/nqxgxk

Kenis, P., & Schneider, V. (1997). *Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Consideration*. Frankfurt.

Kesebir, S. (2012). The Superorganism Account of Human Sociality: How and when Human Groups are Like Beehives. *Personality and Social Psychology Review, 16*(3), 233–261. https://doi.org/10.1177/1088868311430834

Krishnamurthy, M. (2013). Political Solidarity, Justice and Public Health. *Public Health Ethics, 6*(2), 129–141. http://www.jstor.org/stable/26644919

Larsen, Christian. (2013). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and Deconstruction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: OUP. https://academic.oup.com/book/1554

Lim, J-H., & Rosenhaft, E. (2021). *Mnemonic Solidarity: Global Interventions*. Palgrave Macmillan.

Lindenberg, S. (2009). Values: What Do They Do for Behavior? In M. Cherkaoui & P. Hamilton (Eds.). *Raymond Boudon. A Life in Sociology* (Vol. III), (p. 59–89). Oxford: Bardwell Press.

Liukko, Jyri. (2008). François Ewald, vakuutus ja solidaarisuuden liberaali kohtalo. *Science and Progress, 1,* 27–49. http://e.surl.li/rkrqub

Lutsevych, O. (2024). *Ukraine's wartime recovery and the role of civil society*. Chatham House. https://e.surl.li/itvpcp

Makhortykh, M. (2020). Remediating the past: YouTube and Second World War memory in Ukraine and Russia. *Memory Studies, 13*(2), 146–161. https://boris.unibe.ch/147163/1/Makhortykh_MS.pdf.

Mandler, P. (2020). *The Crisis of the Meritocracy: Britain's Transition to Mass Education since the Second World War*. OUP Oxford.

Matsiyevsky, Yu. (2012). *Informal Institutions in Hybrid Regimes: The Case of Ukraine. Field report.* Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, University of California, Berkeley. https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/matsiyevsky_fr.pdf

May, L. (1996). *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Michaelian, K., & Sutton, J. (2017). Collective memory. In *Routledge Handbook of Collective Intentionality*. (p. 140–151). Publisher: London: Routledge. Editors: M. Jankovic, K. Ludwig. https://www.researchgate.net/publication/315727898_Collective_memory.

Minich, R., & Sereda, P. (2023, May). *Score-inspired holistic assessment of resilience of population (SHARP): Assessing Social Cohesion, Resistance, and People's Needs in Ukraine Amid Russian Full-Scale Invasion – Wave 1 (2022)*. N.p. https://e.surl.li/wcvjbd

Nye J. S. Jr. (2020). *Do Morals Matter?: Presidents and Foreign Policy from FDR to Trump.* Oxford University Press.

Okoli, C., & Pawlowski, S. D. (2004). The Delphi method as a research tool: An example, design considerations and applications. *Information & Management, 42*(1), 15–29. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378720603001794

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, New Jerse: Prentice-Hall. https://archive.org/details/systemofmodernso00pars

Pisano, Jessica. (2022). How Zelensky Has Changed Ukraine. *Journalofdemocracy.* https://www.journalofdemocracy.org/articles/how-zelensky-has-changed-ukraine/

Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension*. Garden City, New York: Doubleday & Company Inc.

Prainsack, B., & Buyx, A. (2011). *Solidarity: Reflections on an Emerging Concept in Bioethic.* London: Nuffield Foundation. http://e.surl.li/ousymy

Prainsack, B., & Buyx, A. (2012, July 25). Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach. *Bioethics.* https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2012.01987

Puyol, A. (2022). El papel de la solidaridad en una pandemia. *Rev. Española Salud Pública, 96*, 1–12.

Rippe, K. P. (1998). Diminishing Solidarity. *Ethical Theory and Practice, 1*(3), 355–373.

Ross, R. A. (2014). *Cults Inside Out: How People Get In and Can Get Out*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

Russia is ramping up sabotage across Europe. The Kremlin believes it is in a shadow war with NATO. (2024, May 12). The Economist. https://e.surl.li/nemuou

Sandel, M. (1996). *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sangiovanni, A. (2023). Solidarity in Social and Political Philosophy. *Plato.* https://plato.stanford.edu/entries/solidarity/

Sangiovanni, A. (2024). Solidarity: nature, grounds, and value. *Library.oapen*. https://e.surl.li/xkoiqo

Schmid, H. (1997). Den fornuftige solidaritet – om den franske solidarisme som bevægelse, filosofi og politisk ideologi. *Dansk Sociologi 8*(1), 17–35. http://e.surl.li/ydtidq

Scholz, S. J. (2008). *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania State University Press. https://doi.org/10.5325/j.ctt7v61r

Scholz, Sally J. (2008). Political Solidarity. *Psupress.* https://www.psupress.org/books/titles/978-0-271-03400-3.html

Smith, E. R., Seger, Ch. R., & Mackie, D. M. (2007). Can Emotions be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*, 431–446.

Solidarity. (2014). In *Collins English Dictionary – Complete and Unabridged* (12th Edition). http://e.surl.li/ioetbr

Solidarity. (2023). In *Merriam-webster*. Farlex. http://e.surl.li/mfxvyj

Søren, J. (2010). Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation. *European Journal of Social Theory, 13*(2). https://doi.org/10.1177/136843101036229

Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych.* Kraków: Wydawnictwo Znak.

Takle, M. (2021). Common concern for the global ecological commons: Solidarity with future generations? *Int. Relat., 35*, 403–421.

The Charities Aid Foundation. (2023). *World Giving Index 2023*. https://e.surl.li/dqybtx

The Charities Aid Foundation. (2024). *World Giving Index 2024*. https://e.surl.li/iykddy

The commander-in-chief of Ukraine's armed forces on how to win the war. (2023, November 1). The Economist. https://www.economist com/by-invitation/2023/11/01/the-commander-in-chief-of-ukraines-armed-forces-on-how-to-win-the-war

The World Must Strengthen Global Energy Sector Sanctions Against Russia to Create Peace. (2024, June 14). Razom we Stand. https://razomwestand.org/en/article/open-letter-call-countries-leaders-participants-summit-peace-ukraine-world-must-strengthen

Turner, W., & Bruner M. (Eds.). (1986). *The Anthropology of Experience.* Chicago: University of Illinois http://e.surl.li/wlovli

Ukraine Situation Flash Update. (2022, November 4). UNHCR-The UN Refugee Agency. https://data.unhcr.org/en/documents/ download/96593

Ukraine – Opinion on the Law on the prevention of threats to national security, associated with excessive influence of persons having significant economic or political weight in public life (oligarchs), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session. (Venice, 9–10 June 2023). (n. d.). Council of Europe. Venice Commission. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)018-e

Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. (2023, November 1). The Economist. https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia

UNESCO. (2005). *Universal Declaration on Bioethics and Human: Rights Resolution adopted on the report of Commission III at the 18th plenary meeting, on 19 October 2005*. http://e.surl.li/coqrye

United Nations General Assembly (UNGA). (2002). *Recommendations on support for volunteering (A/RES/56/38). Resolution adopted by the General Assembly at the fifty-sixth session – Agenda item 108*. http://www.unv.org/fileadmin/docdb/pdf/2002/a56r038-e.pdf

United Nations. (2000, September 18). *United Nations Millennium Declaration: Resolution adopted by the General Assembly*. http://e.surl.li/qgjqfi

United Nations. (2006, March 17). *Implementation of the first United Nations Decade for the Eradication of Poverty (1997–2006): Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2005.* http://e.surl.li/gpdmcx

UNITED24. (2024). *Звіт 2022–2023*. https://u24.gov.ua/uk/impact-report/intro

URC: Максим Лациба про роль громсуспільства у відновленні України. (2023, Червень 20). УНЦПД. https://e.surl.li/tszcre

Vasylevska, T., & Bevz, T. (2024). Public control, public participation and solidarity in support of democratic values in the conditions of war in Ukraine. The International Scientific-Practical Conference. "Theory and practice of public administration". Ediția XXVIII. "Integration of the Republic of Moldova in the European Union: challenges for public administration". Chișinău, 2024.

Volodymyr Zelensky's Ukraine is defined by self-organisation. (2022, April 16). The Economist. https://www.economist.com/briefing/2022/04/16/volodymyr-zelenskys-ukraine-is-defined-by-self-organisation

Walgrave, S., & Verhulst, J. (2006). Towards "New Emotional Movements"? A Comparative Exploration into a Specific Movement Type. *Social Movement Studies, 5,* 275–304.

Wildt, A. (1999). Solidarity: Its History and Contemporary Definition, In K. Bayertz. (Ed.). *Solidarity* (Philosophical Studies in Contemporary Culture (Vol. 5), (p. 209–221). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.

Worschech, S. (2017). New Civic Activism in Ukraine: Building Society from Scratch? *Kyiv-Mogyla Law and Politics Journal*, 3, 23–45.

Young, M. (1994). *The Rise of the Meritocracy*. Transaction Publishers.

Youtube заблокував канал Шарія. (2022, Березень 07). РБК–Україна. https://www.rbc.ua/ukr/news/youtube-zablokiroval-kanal-shariya-1646638012.html

Zagoriy Foundation. (2022). *Благодійність у часи війни.* https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/08/doslidzhennya-2022-1.pdf

Zarembo, K., & Martin, E. (2024). Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies*, *26*(2), 203–229. https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2185652

References

"ISAR Yednannia" nazvav trendy hromadianskoho suspilstva v 2024 rotsi ["ISAR Unity" named the trends of civil society in 2024]. (2023, Hruden 30). https://e.surl.li/kapfua [in Ukrainian].

"My mozhemo vtratyty 5 mln liudei" – demohrafynia Ella Libanova ['We may lose 5 million people' – demographer Ella Libanova]. (2022, July 4). Suspilne. Novyny. https://e.surl.li/rsswha [in Ukrainian].

"Pro derzhavni ta inshi svyata, pam″yatni dati ta skorbotni dni" [Draft Law of Ukraine "On Public and Other Holidays, Commemorative Dates and Days of Mourning"]. Proyekt Zakonu Ukrayiny (2017). https://e.surl.li/mecvbx [in Ukrainian].

"Zvilniaiemo vsikh". Zelenskyi postavyv zavdannia Zaluzhnomu zaminyty oblasnykh voienkomiv ['We are firing everyone'. Zelenskyy tasks Zaluzhnyi with replacing regional military commanders]. (2023, Avhust 11). BBC news Ukraina. https://e.surl.li/gozmbf [in Ukrainian].

20 naibahatshykh ukraintsiv [20 richest Ukrainians]. (2022, Hruden 27). Forbes Ukraine. https://e.surl.li/krwvkk [in Ukrainian].

2022 Indeks stalosti orhanizatsii hromadianskoho suspilstva. Zvit po Ukraini [2022 Civil Society Organizations Sustainability Index. Ukraine Report]. (2023, Zhovten). USAID, ICNL, fhi360. https://e.surl.li/kpkpbx [in Ukrainian].

50 naibilshykh blahodiinykh fondiv krainy [The 50 largest charitable foundations in the country]. [2024, Veresen 23]. *Forbes.ua.* https://forbes.ua/ratings/50-naybilshikh-blagodiynikh-fondiv-kraini-23092024-23712 [in Ukrainian].

5-richchia prezydentstva Volodymyra Zelenskoho: yak zminiuvalasia dovira prezydentu v 2019–2024 rokakh ta otsinka diialnosti yoho partii [The 5th Anniversary of Volodymyr Zelenskyy's Presidency: How the Trust in the President Has Changed in 2019–2024 and Assessment of His Political Party's Activity]. (2024, Cherven 7). KMIS. https://e.surl.li/nlmyod [in Ukrainian].

74% ukraintsiv doluchalys do volonterstva pislia 24 liutoho 2022 roku: shcho pokazaly rezultaty doslidzhennia. [74% of Ukrainians joined volunteering after February 24, 2022: what the results of the study showed]. (2023, Hruden). Ukrainska Volonterska Cluzhba. https://e.surl.li/khwdgz [in Ukrainian].

A call for accountability and action. The Deloitte Global 2021 Millenial and Gen Z Survey. (2021, n. d.). Deloitte. https://www.deloitte.com/content/dam/Deloitte/mk/Documents/about-deloitte/2021-deloitte-global-millennial-survey-report.pdf

A Russia-linked network uses AI to rewrite real news stories. CopyCop churned out 19,000 deceptive posts in a month. (2024, May 10). The Economist. https://www.economist.com/science-and-technology/2024/05/10/a-russia-linked-network-uses-ai-to-rewrite-real-news-stories

Abdullaieva, V. (2023). *Sotsialno-psykhologichni markery formuvannia novoho pokolinnia v Ukraini* [Socio-Psychological Markers of the Formation of a New Generation in Ukraine]. V Yu. Shaihorodskyi (Red.). *Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichnyi vymir zminy pokolin* (s. 270–274). Kyiv-Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].

Afanasiev, D. M., & Sopko, R. I. (2018). Vplyv demohrafichnoho starinnia na instytut simi ta solidarnist mizh pokolinniamy [The impact of demographic aging on the family institution and intergenerational solidarity]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: "Pedahohika. Sotsialna robota", 1*(42), 15–19. [in Ukrainian].

Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. New York, Oxford University Press.

Amelchenko, N. (2012). Solidarnist [Solidarity]. U Yu. Levenets, Yu. Shapoval (Red.). *Politychna entsyklopediia* (s. 672–373). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].

Analiz osnovnykh tendentsii u sferi kolektyvnykh identychnostei ukrainskoho suspilstva: vyklyky natsionalnii bezpetsi: analitychna dopovid [Analysis of the main trends in the field of collective identities of Ukrainian society: challenges to national security: analytical report]. (2024, Veresen 16). Kyiv: NISD https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13 [in Ukrainian].

Andreishyna, N. (2024, Kviten 10). Elektoralnyi vplyv volonterstva [Electoral impact of volunteering]. *Active Group*. https://activegroup.com.ua/2024/04/10/elektoralnij-vpliv-volonterstva/

Andreishyna, N. (2023, Liutyi 09). Ukraintsi vysoko otsinyly vnesok volonteriv v uspikhy ZSU [Ukrainians highly appreciated the contribution of volunteers to the successes of the Armed Forces of Ukraine]. *Active Group*. https://e.surl.li/csbuvh [in Ukrainian].

Ansell, C. (2000). The Networked Polity: Regional Development in Western Europe. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*. Vol. 13. 3. 303–333.

Applebaum, A. (2020). *Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism*. Doubleday.

Arkvilly, Dzh., & Rotfel′d, D. (Red.). (2005). *Merezhi ta merezhevi viyny*: Maybutnye teroru, zlochyn nosti ta boyovykh diy. [Networks and network wars: The future of terror, crime and combat]. Kyiv: Kyyevo-Mohylyans′ka akad. [in Ukrainian].

As Costs of War Mount, Ukrainian Demands for Inclusive Democracy Remain Strong. (2024, July 23). National Democratic Institute. https://www.ndi.org/publications/costs-war-mount-ukrainian-demands-inclusive-democracy-remain-strong

Azarov, V., Chernova, O., & Stoliarova, T. (2021, Zhovten 16). Shakhtarski protesty. Shliakh do nezalezhnosti [Miner's protests. The way to independence]. *Ukrainska pravda.* https://e.surl.li/dkzlab [in Ukrainian].

Bachennia Ukrainy: reformuvannia ta vidnovlennia sotsialno-humanitarnoi sfery u perspektyvi 2030 roku [Ukraine's vision: reforming and restoring the social and humanitarian sphere in the perspective of 2030]. (2023). UAReforms. https://uareforms.org/visions/new-vision-640 [in Ukrainian].

Bakke, K. M., Rickard, K., O'Loughlin, J., & Toal, G. (2024). Politicizing Memory: Evidence from Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 1–20. https://doi.org/10.1080/10758216.2024.2316037

Balaban, R. V., Brekharia, S. H., Kyianytsia, L. L., Kondratenko, O. Yu., Kononenko, N. V., & Liashenko, T. M. (2022). *Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychyny, zmist i sposoby niveluvannia* [Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling]. Monohrafiia (H. I. Zelenko, Ed.). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy http://surl.li/ievafo [in Ukrainian].

Baudrillard, J. (1978). *Le système des objets*. GALLIMARD.

Baudrillard, J. (1982). *A l'ombre des majorités silencieuses ou la fin du social/L'extase du socialism*. Collector édition.

Bayertz, K. (1999). Four Uses of "Solidarity". In K. Bayertz (Ed.). *Solidarity* (Philosophical Studies in Contemporary Culture (Vol. 5), (p. 3–28). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers. https://ege.uprrp.edu/wp-content/uploads/2013/01/Bayertz1999FourUsesSolidarity.pdf

Beck, U. (2003). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg zu einer anderen Modernität* [Risk society. On the way to a different modernity]. Frankfurt am Main: Suhrkamp. http://e.surl.li/vturfk

Beidernikl, G. (2004). Evaluating Policy Networks – Abilities and Constraints of Social Network Analyses. *Metodoloski zvezki*. Vol. 1. № 2. p. 441–454.

Belinskaia, M. M., & Korolchuk, O. L. (2018). Rol natsionalnoi rezilientnosti v formirovanii effektyvnoho publichnoho upravlinnia [The Role of National Resilience in the Formation of Effective Public Administration]. V *Godishnik na departament "Administratsiia i upravleniie"*. t. 3 (s. 24–45). Sofia. [In Russian]. V Pyrozhkov, S. I., & Khamitov, N. V. (2022). Poniattia

natsiaonalnoi stiikosti: struktura i zmist. V *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* (s. 18–33). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bevz, T. (2024). Solidarnist yak chynnyk publichnoho upravlinnia v umovakh viiny [Solidarity as a factor of public administration in war conditions]. U L. H. Komakhy, T. P. Palamarchuk (Red.) *Hlobalizatsiini vyklyky: uriaduvannia maibutnoho: materialy shchorich. Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 24 kvit. 2024 r.* (s. 46–48). Kyiv: NNI PUDS KNU, 2024. https://e.surl.li/jyzkct [in Ukrainian].

Bevz, T., & Vasylevska, T. (2024). Consolidations of Ukrainian society and challenges of public administration in the war conditions. *Teoria şi practica administrării publice", conferinţă ştiinţifico-practică internaţională (2023; Chişinău). Teoria şi practica administrării publice: Materiale ale Conferinţei ştiinţifico-practice internaţionale, (Ediţia a 27-a), 19 mai 2023 / comitetul ştiinţific: Palihovici Serghei (preşedinte*) [et al.]. Chişinău: [S. n.], (CEP USM) (p. 54–61). https://iap.gov.md/images/conferinte/2023/TPAP_2023_2.pdf

Bloodworth, J. (2016). *The Myth of Meritocracy: Why Working-Class Kids Still Get Working-Class Jobs.* Biteback Publishing.

Bondarenko, P. (2023). *Bytva za pam"yat': yaki vysnovky varto zrobyty z podiy navkolo monumenta "Bat'kivshchyna-Maty" ta Natsional'noho Muzeyu Holodomoru-Henotsydu?* [The Battle for Memory: What Conclusions Should Be Drawn from the Events Around the Motherland Monument and the National Museum of the Holodomor-Genocide?]. https://e.surl.li/pwqcwt [in Ukrainian]

Borotba Ukrainy za zakhyst svoikh kordoniv ye demonstratsiieiu demokratii v dii – doslidzhennia "Indeks demokratii" vid The Economist [Ukraine's struggle to protect its borders is a demonstration of democracy in action – The Economist's "Democracy Index" study]/ (2023, Liutyi 02). Opora. https://e.surl.li/euixsy [in Ukrainian].

Bras-Chopard, A. (1986). *De l'Égalité dans la différence. Le socialisme de Pierre Leroux* [Equality in difference. The socialism of Pierre Leroux]. Presses de Sciences Po. http://e.surl.li/fehvgk

Bude, H. (2019). *Solidarität. Die Zukunft einer großen Idee*. München: Hanser Verlag.

Burdie, P. (2003). *Praktychnyi hluzd* [Practical sense]. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury. [in Ukrainian].

Charities Aid Foundation. (2022). CAF World Giving Index 2022. https://e.surl.li/vmlqbg

Cherleniak, I., Tokar, M., & Shchurenko, F. (2024). Dynamika derzhavno-upravlinskoi aktualnosti problem suspilnoi konsolidatsii ta sotsialnoi solidarnosti v Ukraini [The Dynamics of Public Administration Relevance of the Problems of Social Consolidation and Social Solidarity in Ukraine]. *Aspekty publichnoho upravlinnia, 12*(3), 59–69. https://doi.org/10.15421/152438 [in Ukrainian].

Churmanova, K. (2022, Avgust 12). Zhizn' s nulja. Skol'ko Rossija tratit na priem bezhencev iz Ukrainy? *BBC*. https://www.bbc.com/russian/features-62506121 [in Russian].

Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. (2023, November 08). Neighbourhood. https://e.surl.li/sxuilo

Covey, S. (1996). *First Things First*. Free Press.

Danyliv, Yu.-V. (2000). *Solidarnist i solidaryzm* [Solidarity and solidarity]. (I. Andrushchenko, D. Pavliuk, Per.). Kyiv: Vydavnychyi dim "KM Academia" [in Ukrainian].

Daryna Marchak, persha zastupnytsia Ministra sotsialnoi polityky Ukrainy [Daryna Marchak, First Deputy Minister of Social Policy of Ukraine]. (2022, Zhovten 3). Mediatsentr Ukraina. [Video]. YouTube. https://e.surl.li/scfdsm [in Ukrainian].

Dawson, A., & Jennings, B. (2012).The place of solidarity in public health ethics. *Public Health Rev, 34*, 65–79.

Deineko, O. (2021). Sotsialna zghurtovanist ta sotsialna solidarnist: u poshukakh zmistovnoho rozmezhuvannia [Social cohesion and social solidarity: in search of a meaningful distinction]. *Hrani, 24*(6), 81–89. http://e.surl.li/noyzni [in Ukrainian].

Dekel, M. (2022). Memory, propaganda and the complex traumatic structure of the war on Ukraine. *Memory Studies, 15*(6), 1303–1306. https://e.surl.li/mrbnmz

Dekomunizatsiya [Decommunization]. (2019). Ukrayins′kyy Instytut natsional′noyi pam″yati. http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0 [in Ukrainian].

Dembitskyi, S. (2023). Osoblyvosti hromadskoi dumky ta yii vyvchennia v Ukraini pid chas viiny. V *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny: Kolektyvna monohrafiia* [Peculiarities of public opinion and its study in Ukraine during the war in In Ukrainian society in the conditions of war: Collective monograph]

(p. 300–349). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy https://e.surl.li/oyxflx [in Ukrainian].

Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N. ta in. (2022.) *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia* [Ukrainian society in the conditions of war. 2022: Collective monograph]. (Ie. Holovakha, S. Makeiev, Red.). Kyiv: IS NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Demianenko, O. O. (2019). *Hromadianske suspilstvo yak chynnyk politychnoi modernizatsii* [Civil society as a factor of political modernization]. (Dys.... kand. polit. nauk). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].

Den Nezalezhnosti Ukrainy: shcho obiednuie ukraintsiv i yak my bachymo peremohu na shostomu misiatsi viiny [Independence Day of Ukraine: what unites Ukrainians and how we see victory in the sixth month of the war]. (2022, Serpen 22). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/jzipvz [in Ukrainian].

Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny [Independence Day of Ukraine: the value of the country, unity and volunteering wartime]. (2024, Serpen 22). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/nthbbp [in Ukrainian].

Desyate zahal'nonatsional'ne opytuvannya: ideolohichni markery viyny [Tenth national survey: ideological markers of war]. (2022, April 27). Sotsiolohichna hrupa "Reytynh". https://e.surl.li/jewauf [in Ukrainian].

Didus, V. (2024, Serpen 21). "Stvoriuiut rozkol mizh tymy, khto v Ukraini i khto poikhav": u TsPD rozpovily pro diialnist rosiiskykh ahentiv za kordonom ['They create a split between those who are in Ukraine and those who have left']. *Espreso*. https://e.surl.li/zanptk [in Ukrainian].

Diurkheim, E. (2006). *Pro podil suspilnoi pratsi*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Diurkheim, E. (1991). *O razdelenyy obshchestvennoho truda. Metod sotsyolohyy* [On the Division of Social Labor. The Method of Sociology]. (L. B. Hofman. Per.). Moskva: Nauka [in Russian].

Doslidzhennia initsiatyv u sferi povoiennoho vidnovlennia. Cherven 2023 roku [Study of initiatives in the field of post-war reconstruction]. (2023). Yednannia. https://e.surl.li/tqgjfp [in Ukrainian].

Dovira do derzhavy: yak zberehty natsionalnu yednist zarady peremohy [Confidence in the state: how to preserve national unity for the sake of victory]. (2022). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva, Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/mgivsm [in Ukrainian].

Drobush, I. (2023). *Volonterstvo yak diieva forma vzaiemodii hromadianskoho suspilstva ta vlady v umovakh zbroinoi ahresii rf* [Volunteering as an effective form of interaction between civil society and the authorities in the conditions of armed aggression of the russian federation]. U Yu. Bysaha, D. Bielov, V. Berch, O. Skrypniuk, L. Deshko, V. Zaborovskyi, & V. Prodan (Red.). *Pravo v umovakh viiny: pytannia teorii ta praktyky: mizhnarodna kolektyvna monohrafiia* (s. 131–141). Bratyslava, Uzhhorod: Instytut profesiinoho rozvytku [in Ukrainian].

Dudenko, O. (2024). *Pam"yataty, stvoryuyuchy nove: yak v ukrayins'kykh selakh pereosmyslyuyut' pytannya memorializatsiyi* [Remembering, creating new: how Ukrainian villages are rethinking the issue of memorialisation]. https://e.surl.li/oyulyl [in Ukrainian].

DuFord, R. (2022). *Solidarity in Conflict: A Democratic Theory*. Stanford University Press.

Duguit, L. (1901). *L'état, le droit objectif et la loi positive* [The state, objective law and positive law]. Paris: Albert Fontemoing. http://e.surl.li/tazowu

Durkheim, E. (1997). *The Division of Labour in Society* (W. D. Halls, Trans. A. Lewis, Intro). New York: Free Press.

Durkheim, E. (2006). *Pro podil suspilnoi pratsi* [On the division of social labor]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Dybailo, V., Malerius, Sh., Hryvniak, L., & Bartolomeiussen, S. (Red.). (2004). *Rozshyrennia mozhlyvostei nederzhavnykh orhanizatsii cherez zaluchennia volonteriv ta stvorennia merezh* [Empowering NGOs through volunteering and networking]. Kyiv: Transtec [in Ukrainian].

Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2023 rokakh [Dynamics of trust in social institutions in 2021–2023]. (2023, Zhovten 31). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. https://e.surl.li/zjjitb [in Ukrainian].

Dynamika spryiniattia napriamku sprav v Ukraini ta doviry do okremykh instytutsii mizh travnem 2022 roku ta zhovtnem 2023 roku [Dynamics of perception of the direction of affairs in Ukraine and trust in certain institutions between May 2022 and October 2023]: Pres-reliz. (2023, Zhovten, 21). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1 [in Ukrainian].

Dynamika stavlennia do statusu rosiiskoi movy v Ukraini [Dynamics of attitudes towards the status of the Russian language in Ukraine]. (2024, Berezen 12). KIIS https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1385&page=8 [in Ukrainian].

Dimok, M. (2023, Mai 22). 5 veshchei, kotoryie sleduiet imet v vidu, kohda vy slyshite o pokolenii Z, maillenialakh, bumerakh i druhikh pokoleniiakh [5 Things to Keep in Mind When You Hear about Generation Z, Millennials, Boomers and Other Generations]. *Pew Research Center*. https://e.surl.li/rfhnfv [in Russian].

Eihelson, I., Yelihulashvili, M., Kalenychenko, T., & Kyselova, T. (2022). *Nyzovi praktyky hromadianskoho suspilstva Ukrainy u vidpovid na shyrokomasshtabnu ahresiiu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy v period z 24 liutoho po 31 travnia 2022 roku* [Grassroots practices of Ukrainian civil society in response to the large-scale aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine in the period from February 24 to May 31, 2022]. https://e.surl.li/wpkybr [in Ukrainian].

Eurobarometer survey: Opinion and expectations of the EU citizens ahead of the European elections. (2024, May 23). European Commission. https://e.surl.li/tgbtzz

Finko, A. (2023). Solidarnist: problemy obgruntuvannia (abo deiaki zauvazhennia shchodo perevah "psykholohichnoi liudyny" nad "liudynoiu ekonomichnoiu") [Solidarity: problems of justification (or some remarks on the advantages of the 'psychological man' over the 'economic man')]. V *Ukraina: Konsolidatsiia. Sobornist. Zvytiazhnist. Vchynkovist* (s. 96–112). Kyiv: Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

Fisun, O. (2006). *Demokratycni peretvorennia v Ukraini v konteksti postradianskikh politychnykh transfomatsii* [Democratic Changes in Ukraine in the Context of Post-Soviet Political Transformations]. (s. 56–67). V *Ukraina: stratehichni peretvorennia. Analitychni otsinky.* Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Flam, H., & King, D. (Eds.). (2005). *Emotions and Social Movements*. London: Routledge.

Fond tech-spilnoty Ukrainy [Ukrainian Tech Community Foundation]. (2024). *BO "BF "KOLO UKRAINE""* https://www.koloua.com/ [in Ukrainian].

Freedom in the World 2023. Ukraine. (2023). Freedom House. https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023

From "Memory Wars" to a Common Future: Overcoming Polarisation in Ukraine. (2022). https://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/LSE-Arena-From-Memory-Wars-to-a-Common-Future-Overcoming-Polarisation-in-Ukraine.pdf

Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York. Free Press.

Garbe, S. (2022). *Weaving Solidarity: Decolonial Perspectives on Transnational Advocacy of and with the Mapuche*. Bielefeld: transcript Verlag. https://doi.org/10.14361/9783839458259

Gen Zs and millennials are tired of being resilient, they want support and genuine change. The Deloitte Global 2022 Gen Z and Millennial Survey. (2022, n. d.). Deloitte. https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/genzmillennialsurvey-2022.html

Golovakha, E. (2017). Ukrainian society in times of war: Solidarity and challenges. *Ukrainian Sociology Review*, *3*(2), 23–45.

Gómez-Franco, I. (2024). Amplified Solidarity with Future Generations. *Philosophies, 9*(1), 17. https://doi.org/10.3390/philosophies9010017

Gosseries, A., & Meyer, L. (Eds.). (2009). *Intergenerational Justice*. New York: Oxford University Press. http://e.surl.li/aqauam

Griffiths, D. A. (1983). "Pierre Leroux Redivivus". *Nineteenth-Century French Studies. 12*(1–2), 105–115. Lincoln: University of Nebraska Press.

Habermas, J. (2006). *The Divided West.* Massachusetts: Polity Press.

Habermas, Yu. (2011). *Teoriia komunikatyvnoi dii* [Theory of communicative action]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion.* New York: Vintage Books.

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2011). Solidaryzm yak sotsialno-politychna kontseptsiia: narys istorii rozvytku v Yevropi ta Ukraini [Solidarizm as socio–political conception: an essay of history of development is in Europe and Ukraine]. *Gileya, 44*(2), 5–24. [in Ukrainian].

Harzhui, O. (2001). *Kontseptsiia sotsialnoi solidarnosti Emilia Diurkheima* [Emile Durkheim's concept of social solidarity]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Hayday, O. (2016, Hruden) Protystoyannya navkolo mynuloho, abo pamyatnyky Leninu v Tsentralʹniy Ukrayini [Confrontation around the Past, or Monuments to Lenin in Central Ukraine]. *Mizhnarodnyy intelektual'nyy chasopys "Ukrayina moderna"*. http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments [in Ukrainian].

Heneralna uhoda pro reguliuvannia osnovnykh pryntsypiv i norm realizatsii sotsialno-ekonomichnoi polityky i trudovykh vidnosyn v Ukraini na 2019–2021 roky[General Agreement on the Regulation of the Main Principles and Norms of the Implementation of Socio-Economic Policy and Labor Relations in Ukraine on 2019–2021 years]. (2019) (Ukraine). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-19#Text [in Ukrainian].

Herasymchuk, T. F. (2023) Solidarnist Yevropeiskoho Soiuzu z Ukrainoiu u protydii rosiiskii zbroinii ahresii: bezpekovyi chynnyk [The

European Union's Solidarity with Ukraine in Countering Russian Armed Aggression: The Security Factor]. *Rehionalni studii, 32,* 91–102. https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.32.15 [in Ukrainian].

Holovakha, Ye. I., & Makeyev, S. I. (Reds.). (2023). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023* [Ukrainian Society in the Conditions of War. The year 2023]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Holub, V. L. (2014). Derzhavne vyznannia volonterskoi diialnosti yak chynnyk rozvytku vzaiemovidnosyn derzhavy ta suspilstva [State recognition of volunteer activity as a factor in the development of relations between the state and society]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, 4*, 110–118 [in Ukrainian].

Horbulin: terytorialni vtraty u 2024 rotsi – naslidok rozdilenoho suspilstva [Horbulin: territorial losses in 2024 are a consequence of a divided society]. (2024, Zhovten 8). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3914008-gorbulin-teritorialni-vtrati-u-2024-roci-naslidok-rozdilenogo-suspilstva.html [in Ukrainian].

Horelov, D. M., Korniievskii, O. A., Opalko, Yu. V., & Palii, H. O. (2011). Formuvannia sotsialnoho dialohu: svitovyi dosvid i ukrainska praktyka [Formation of Social Dialogue: World Experience and Ukrainian Practice]. V *Ukraina: politychni stratehii modernisatsii* (s. 75–117). Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Horodetska, O. (2014) Hromadianska solidarnist yak povedinkova stratehiia hromadianskoho dialohu [Civic solidarity as a behavioral strategy for civil dialogue]. *Hrani, 8*(112), 80–84. http://e.surl.li/jgvmxs [in Ukrainian].

Horokhovskyi, I. L. (2008). *Hromadianska samoorhanizatsiia yak chynnyk stabilnosti politychnoi systemy Ukrainy* [Civic self-organization as a factor in the stability of the political system of Ukraine]. (Avtoref. dys.... kand. polit. nauk). Dnipropetrovskyi natsionalnyi un-t im. Olesia Honchara. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Hromadianska pasyvnist [Hromadian passivity]. (2018, Berezen 28). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://dif.org.ua/article/gromadyanska-pasivnist [in Ukrainian].

Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny. Zvit za rezultatamy doslidzhennia. Hruden 2022 – sichen 2023 rr. [Civil Society of Ukraine in Wartime. Research Report. December 2022 – January 2023]. (2023). https://e.surl.li/ywxxym [in Ukrainian].

Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny: zvit z kompleksnoho sotsiolohichnoho doslidzhennia [Ukrainian civil society in the conditions of crime: developing from a complex sociological study]. (2024). KMIS. https://e.surl.li/ydnoit [in Ukrainian].

Hromads'ka dumka ukrayintsiv shchodo svyatkuvannya daty zakinchennya Druhoyi svitovoyi viyny v Yevropi [Public opinion of Ukrainians on the celebration of the end of World War II in Europe]. (2023). https://e.surl.li/jpzzam [in Ukrainian].

Hromadska dumka v Ukraini pislia 10 misiatsiv viiny [Public opinion in Ukraine after 10 months of war]. (2022). Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://isnasu.org.ua/news/news_item.php?id=gromadska-dumka-v-ukraini-pislya-10-misyaciv-vijni [in Ukrainian].

Hromadski orhanizatsii ta aktyvisty pid chas viiny: rezultaty opytuvannia hromadskykh aktyvistiv z 04.04.2022 po 07.04.2022. [Public organizations and activists during the pandemic: results of a survey of public activists from 04.04.2022 to 07.04.2022]. (2022). Osvitno-analitychnyi tsentr rozvytku hromad. https://e.surl.li/mmtnpf [in Ukrainian].

Hrushetskyi, A. (2023, Hruden 18). Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2023 rokakh [Dynamics of trust in social institutions in 2021–2023]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii.* https://e.surl.li/zbntiz [in Ukrainian].

Hrushetskyi, A. (2024, Berezen 12). *Pres-reliz "Dynamika stavlennia do statusu rosiiskoi movy v Ukraini. Liutyi 2024*" [Press release "Dynamics of attitudes towards the status of the Russian language in Ukraine, February 2024]. KIIS https://e.surl.li/teznuo [in Ukrainian].

Hrushets′kyy, A. (2024, Serpen 21). *Chy mala Ukrayina derzhavnist' za chasiv SRSR?* [Did Ukraine have statehood during the Soviet era?]. Pres-reliz. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1426&page=1 [in Ukrainian]

Hrynko, N., & Pashkovskii, V. (2020, Hruden 31). *Milenialy. Yak "pokolinnia Y" zminiuie svit* [Millennials. How "Generation Y" is Changing the World]. *Bukovynskii dershavnyi medychnyi universytet. Pres-sluzhba*. https://www.bsmu.edu.ua/blog/mileniali-yak-pokolinnya-y-zminyu%D1%94-svit [in Ukrainian].

Hrytsenko, O. (2017). *Prezydenty i pam"yat'. Polityka pam"yati prezydentiv Ukrayiny (1994 – 2014): pidgruntya, poslannya, realizatsiya, rezul'taty* [Presidents and Memory. The Memory Policy of the Presidents of Ukraine (1994 – 2014): Background, Messages, Implementation, Results]. Kyiv: "K.I.S." [in Ukrainian].

Hunt, S. A., & Benford, R. D. (2004). Collective Identity, Solidarity, and Commitment. In D. A. Snow, S.A. Soule & H. Kriesi (Eds.). *Blackwell Companion to Social Movements* (p. 433–457). Oxford: Blackwell.

Huntington, S. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku* [Clash of civilizations and change of world order]. (N. Klymchuk Trans.). Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].

Hvozdik, O, Chornohub, N., Kebalo, V., & Petrenko-Lysak, A. (2022). *Vplyv voiennoho stanu na hromadiansku uchast v Ukraini* [The impact of martial law on civic participation in Ukraine]. https://e.surl.li/dmkfhj [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin (cherven 2024 r.) [Identity of citizens of Ukraine: trends of change (June 2024)]. (2024, Lypen 24). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/jjijgt [in Ukrainian].

Identychnist' hromadyan Ukrayiny: tendentsiyi zmin [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. (2023, Traven 21). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/spwlip [in Ukrainian].

Indeks sotsialnoi zghurtovanosti ta prymyrennia (SCORE) dlia ckhidnoi Ukrainy [Index of Social Cohesion and Reconciliation (SCORE) for Eastern Ukraine]. (2023). Undp. https://www.undp.org/uk/ukraine [in Ukrainian].

Indeks spryiniattia koruptsii [Corruption Perception Index]. (2024, Sichень 30). Transparency International Ukraine. https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2023/ [in Ukrainian].

Indeks stalosti orhanizatsii hromadianskoho suspilstva [Sustainability index of civil society organizations]. (2021, Veresen). Reanimatsiinyi paket reform. https://e.surl.li/cxdkgp [in Ukrainian].

Indeks stalosti rozvytku OHS v Ukraini. Zvit za 2023 rik [Sustainability index of CSO development in Ukraine. Report for 2023]. (2024, Serpen). UNTsPD, Mizhnarodnyi fond "Vidrodzhennia" https://e.surl.li/lxsbbm [in Ukrainian].

Informatsiia pro vykonannia planu zakhodiv z realizatsii do 2024 roku Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky [Information on the implementation of the plan of measures for the implementation until 2024 of the National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine for the years 2021–2026]. (2024). Kabinet Ministriv. https://e.surl.li/kiefmv [in Ukrainian].

Izvoshchikova, A. (2024, Liutyi 19). Ukraintsi maizhe vdvichi menshe zadonatyly u 2023 rotsi, nizh na pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia – Opendatabot [Ukrainians donated almost half as much in 2023 than at the beginning of the full-scale invasion – Opendatabot]. *Suspilne novyny.* https://suspilne.media/687624-ukrainci-majze-vdvici-mense-zadonatili-u-2023-roci-niz-na-pocatku-povnomasstabnogo-vtorgnenna-opendatabot/ [in Ukrainian].

Jasper, J. J. (1998). The Emotions of Protest. Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum*, *13*, 397–424.

Jennings, B., & Dawson, A. (2015). Solidarity in the Moral Imagination of Bioethics. *Hastings Cent. Report. , 45*, 31–38. http://e.surl.li/nqxgxk

Kabinet Ministriv Ukrainy. *Dlia pidtrymky mentalnoho zdorovia ta vyrishennia sotsialnykh pytan: v Ukraini pratsiuiut vzhe 179 Tsentriv zhyttiestiikosti* [To support mental health and solve social issues: 179 Sustainability Centers are already operating in Ukraine]. (2024, Veresen 16). https://e.surl.li/oloeza [in Ukrainian].

Kalakura, O. (2023). Kulʹturni ta movni praktyky. [Cultural and linguistic practices]. U V. O. Kotyhorenko (Red.) *Dialektyka natsional'no-hromadyans'koho i etnichnoho v ukrayins'komu sotsiumi* (s. 308–350). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalʹnykh doslidzhenʹ im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Kaliuzhna, A. (2021, Berezen 6). V Radi z'iavylas "hrupa Razumkova", holosuvannia yakoi skhodiatsia z interesamy Akhmetova [The "Razumkov group" appeared in the Rada, whose votes coincide with Akhmetov's interests]. *Bihus*. https://bihus.info/v-radi-zyavylas-grupa-razumkova-golosuvannya-yakoyi-shodyatsya-z-interesamy-ahmetova/ [in Ukrainian].

Kaminska, A. (2023, Hruden 19). "My zakinchuiemosia": u Lvovi provely opytuvannia sered volonteriv. Shcho vono pokazalo? ["We are running out": a Survey was Conducted Among Volunteers in Lviv. What did It Show?]. *Rubryka*. https://rubryka.com/2023/12/19/my-zakinchuyemosya-u-lvovi-provely-opytuvannya-sered-volonteriv-shho-vono-pokazalo/ [in Ukrainian].

Karta humanitarnoi dopomohy naselenniu [Map of humanitarian aid to the population]. (2023). Tovarystvo Chervonoho Khresta Ukrainy. https://redcross.org.ua/ [in Ukrainian].

Karta pravovykh reform dlia hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Map of legal reforms for civil society in Ukraine]. (2020). Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava. https://e.surl.li/bxangr [in Ukrainian].

Karty pravovykh reform dlia hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Map of legal reforms for civil society in Ukraine]. (2023). Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava. https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/2_5-ROZDIL-2.0_Karta-pravovyh-reform-dlya-gromadyanskogo-suspilstva-v-Ukrayini-2023.pdf [in Ukrainian].

Kasʹyanov, H. (2018). *Past Continuous: Istorychna polityka 1980–2000-kh:* Ukrayina ta susidy [Past Continuous: Historical Policy in the 1980s and 2000s: Ukraine and its Neighbours]. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Fylʹm. [in Ukrainian].

Kazanskyi, D. (2019, Serpen 2). Kombinatsiia Shariia: reitynh iz Youtube [Sharia combination: rating from Youtube]. *Tyzhden.UA.* https://e.surl.li/mddoii [in Ukrainian].

Kenis, P., & Schneider, V. (1997). *Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Consideration*. Frankfurt.

Kesebir, S. (2012). The Superorganism Account of Human Sociality: How and when Human Groups are Like Beehives. *Personality and Social Psychology Review, 16*(3), 233–261. https://doi.org/10.1177/1088868311430834

Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu. (2013). [Charter of Fundamental Rights of the European Union]. *Yevropeiske pravo, 1–2*, 294–304. http://e.surl.li/pmigyw [in Ukrainian].

Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2021). Konflikt ta solidarnist interesiv v umovakh pandemii Kovid-19 [Conflict and solidarity of interests in the context of the Covid-19 pandemic]. *Chasopys tsyvilistyky, 40*, 5–11. [in Ukrainian].

Kheld, D., Holdblat, D., Makhriu, E., & Perraton, D. (2004). *Hlobalnyie transfomatsii. Politika. Ekonomika. Kultura* [Global Transformations. Politics. Economics. Culture (V. V. Saparov et al., Trans.)]. Moskva: Praksis [in Russian].

Khylko, M. I., & Matviichuk, A. V. (2023). Rol samoorhanizatsii ukrainskoho hromadianskoho suspilstva v umovakh protystoiannia rosiiskii ahresii [The role of self-organization of Ukrainian civil society in the context of resistance to Russian aggression]. *Derzhava i pravo, 94*, 165–178. http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2023_94_16 [in Ukrainian].

Kikhtenko, V. (2023, Kviten 18). Ukraintsi doneitiat na ZSU 1500 hryven u serednomu. Tse vdvichi menshe, nizh rik tomu [Ukrainians spend an average of 1,500 hryvnias on the Armed Forces. This is half as much as a year ago]. *Viledzh Ukraina*. https://www.village.com.ua/village/city/city-news/338149-ukrayintsi-doneytyat-na-zsu-1500-griven-u-serednomu-tse-vdvichi-menshe-nizh-rik-tomu [in Ukrainian].

Kilkist vnutrishno peremishchenykh osib (VPO) v Ukraini perevyshchyla 8 mln liudei [The number of internally displaced persons in Ukraine has exceeded 8 million]. (2022, Traven 11). Ministerstvo z pytan reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy. https://e.surl.li/buueru [in Ukrainian].

Kilkist zareiestrovanykh yurydychnykh osib za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia z rozpodilom za oznakoiu stati kerivnyka na 1 sichnia 2022 r. [The number of registered legal entities by organizational and legal forms of business with distribution by the gender of the manager as of

January 1, 2022]. (2022). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. https://e.surl.li/fviwbb [in Ukrainian].

Kilkist zareiestrovanykh yurydychnykh osib za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia z rozpodilom za oznakoiu stati kerivnyka na 1 sichnia 2024 r. [The number of registered legal entities by organizational and legal forms of business with distribution by the gender of the manager as of January 1, 2024]. (2024). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. https://e.surl.li/hkqhdr [in Ukrainian].

Kobzar, Yu. (2024, Berezen 19). Uchasnyk boiv za Robotyne rozpoviv, chomu provalyvsia litnii kontrnastup ZSU [A participant of the battle for Robotyn told why the summer counter-offensive of the Ukrainian Armed Forces failed]. *UNIAN*. https://e.surl.li/vonlzt [in Ukrainian].

Kochan, N. (2013). Solidaryzuiucha funktsiia derzhavy [Solidarity function of the state]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, *5*(67), 165–184 [in Ukrainian].

Kochetkov, O. (2023). Pro zaminu voienkomiv [About replacing military commanders]. *Hlavkom*. https://e.surl.li/sajwrk [in Ukrainian].

Kochubei, L. O. (2017). Vykonannia derzhavoiu rehuliatyvnoi funktsii shchodo sotsialnoi sfery [The State's Performance of the regulatory function in the social sphere]. V *Dershavne politychne pravlinnia i natsionalna yednist* (s. 174–191). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Komunikatsiina kampaniia "Ty yak?" [Communication campaign "How are you?"]. (2023). Vseukrainska prohrama mentalnoho zdorovia "Ty yak? ". https://howareu.com/chomu-vazhlyvo-formuvaty-kulturu-pikluvannia-pro-mentalne-zdorovia [in Ukrainian].

Konferentsiia v Luhano: yak ukrainska vlada bachyt vidnovlennia krainy [Conference in Lugano: how the Ukrainian authorities see the restoration of the country]. (2022, Lypen 22). Lb.ua. https://lb.ua/economics/2022/07/05/522200_konferentsiya_lugano_yak_ukrainska.html [in Ukrainian].

Kononchuk, S., & Chornousko, M. (2022). *Barometr OHS 2022: Ukraina. Zvit po kraini* [CSO barometer 2022: Ukraine. Country report]. Kyiv: UNTsPD. https://e.surl.li/svkxql [in Ukrainian].

Kononenko, N. (2023). Upravlinski mekhanismy zapobihannia politychnomu radykalizmu i zmitsnennia suspilnoho konsensusu [Administrative Mechanisms for Preventing Political Radicalism and Strengthening Political Consensus]. V *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 300–349). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kononenko, N. V. (2017). Polityko-ideolohichni orientatsii naselennia krainy [Political and Ideological Orientations of the Country's Population]. V *Dershavne politychne pravlinnia i natsionalna yednist* (s. 361–385). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kononenko, N. V. (2018). Politychnyi instrumentarii formuvannia tsinnostei, shcho obiednuiut ukraintsiv [A Political Toolkit for the Formation of Values that Unite Ukrainians]. V *Polityka suspilnyh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy* (s. 361–386). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kononenko, N. V. (2019). Problema natsiogenezu v Ukraini ta formuvannia politychnykh tsinnostei [Problems of Nation-Genesis in Ukraine and the Formation of Political Values]. V Ukraina u poshukakh stratehii suslilno-politychnoho rozvytku (1991–2018 rr.) (s. 8–35). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kont, O. (2007). *Dukh pozytyvnoi fylosofyy* [The spirit of positive philosophy]. Sankt-Peterbúrg: Adel'. [in Ukrainian].

Kontseptsiia zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti. Ukaz Prezydenta Ukrainy [The concept of ensuring the national system of stability. Decree of the President of Ukraine]. №479 (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n11 [in Ukrainian].

Korniienko, Ya. (2019, Lypen 5). Yak keruvaty milenialamy. Porady profesora IESE Business School [How to Manage Millennials. Advice from a Professor at IESE Business School]. *Ekonomichna Pravda.* https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/5/649360/ [in Ukrainian].

Koropetska, A. (2023, Traven 13). Yakym blahodiinym fondam naibilshe doviriaiut ukraintsi ta skilky doneitiat [Which charitable foundations do Ukrainians trust the most and how much do they donate?]. *Viledzh Ukraina*. https://e.surl.li/zspejn [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. O. (2021). *Natsionalno-hromadianski tsinnosti: rehionalnyi vymir u zahalnoukrainskomu konteksti* [National and civic values: regional dimension in the all-Ukrainian context]. *Ukrainskyi sotsium, 4*(79), 111–153 [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. O. (Red.) (2023). Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi [The Dialectic of National-Civic and Ethnic in Ukrainian Society]. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kovalova, A. (2023, Hruden 05). Skilky koshtiv zadonatyly hromadiany na ZSU [How much money did citizens donate to the Armed Forces of Ukraine?]. *The Page.* https://thepage.ua/ua/news/skilki-koshtiv-zadonatili-gromadyani-na-zsu-dani-stratkomu [in Ukrainian].

Krishnamurthy, M. (2013). Political Solidarity, Justice and Public Health. *Public Health Ethics, 6*(2), 129–141. http://www.jstor.org/stable/26644919

Kryzhanivska, O. (2004). Teoretychni vytoky sotsialnoi roboty v sotsiolohii E. Diurkheima [Theoretical origins of social work in the sociology of E. Durkheim]. U *Sotsialna robota i suchasnist: teoriia ta praktyka: tezy dopovidei uchasnykiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kyiv: Politekhnika. https://studies.in.ua/kursovi-roboty/3876-mehanchna-ta-organchna-formi-soldarnost-u-socologchny-teoryi-edyurkgeyma.html [in Ukrainian].

Kryzhnya, M. (2023, Berezen 6) *Mist cherez Irpin'. Pro kolektyvnu pam"yat' ta stvorennya memorialu* [A bridge across Irpin. About collective memory and the creation of a memorial]. https://suspilne.media/culture/405188-mist-cerez-irpin-pro-kolektivnu-pamat-ta-stvorenna-memorialu/ [in Ukrainian].

Kyianytsia, L. L. (2020). Evoliutsia ideinykh nastanov ta politychnykh praktyk "aktyvistskikh" orhanizatsii Ukrainy (2013–2019) [Evolution of Ideological Guidelines and Political Practices of "Activist" Organizations of Ukraine (2013–2019)]. V *Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi krysy: vlada, opozytsia, politychni partii, hromadski orhanizatsii* (s. 160–185). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kyrychenko, N. (2023, Lypen 11). *Londonska konferentsiia z vidnovlennia Ukrainy: refleksii ta plan roboty na maibutnie* [London conference on the recovery of Ukraine: reflections and work plan for the future]. Ukrinform. https://e.surl.li/oevqbl [in Ukrainian].

Kyrydon, A. (2016). *Heterotopiyi pam"yati* [Heterotopies of Memory]. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Larsen, C. (2013). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and Deconstruction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: OUP. https://academic.oup.com/book/1554

Liasota, L. (2006). *Shliakh do konsolidovanoi demokratii* [The Way to a Consolidated Democracy]. V *Ukraina: stratehichni peretvorennia. Analitychni otsinky.* Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Libanova, E. (2022, Berezen 18). Viina z Rosiieiu: yak daty robotu bizhentsiam i shcho robyty pislia [War with Russia: how to provide employment for refugees and what to do afterwards]. *ZN.UA*. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html [in Ukrainian].

Libanova, E. (2023, Veresen 25). Ukraini potribno bude zaluchaty minimum 300000 mihrantiv shchoroku [Ukraine will need to engage at a

minimum 300,000 migrants annually]. *Forbes*. https: forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-25092023-16201 [in Ukrainian].

Lim, J-H., & Rosenhaft, E. (2021). *Mnemonic Solidarity: Global Interventions*. Palgrave Macmillan. 198 p.

Lindenberg, S. (2009). Values: What Do They Do for Behavior? In M. Cherkaoui & P. Hamilton (Eds.). *Raymond Boudon. A Life in Sociology* (Vol. III), (p. 59–89). Oxford: Bardwell Press.

Lisovyy, V. (2001). Dyskusiya yak spilkuvannya v konteksti "problemnoho polya" [Discussion as communication in the context of a "problem field"]. *Ukrayins'kyy humanitarnyy ohlyad*. 5. 3–12. [in Ukrainian].

Liukko, J. (2008). François Ewald, vakuutus ja solidaarisuuden liberaali kohtalo [François Ewald, insurance and the liberal destiny of solidarity]. *Science and Progress, 1,* 27–49. http://e.surl.li/rkrqub

Luhanskiie shakhtery pochtyly pamiat horniaka, sovershyvsheho samosozhzheniie [Luhansk miners honored the memory of a miner who committed self-immolation]. (2007, Avgust 28). Luhanskye novosty. https://e.surl.li/rakeno [in Russian].

Lukashova, S. (2020, Lypen 19)/ "Ty sumnivaieshsia u nashii politychnii prostytutsii?" Yak novi plivky Vovka pokazaly suddivsku imperiiu vlady ["Did you doubt our political prostitution?" How Vovk's new tapes showed the judicial empire of power]. *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/articles/2020/07/19/7259869/ [in Ukrainian].

Lutsevych, O. (2024). *Ukraines wartime recovery and the role of civil society. Chatham House.* https://e.surl.li/itvpcp

Lyshe 5 tysiach ukraintsiv zareiestruvalysia u Reiestri volonteriv [Only 5 thousand Ukrainians registered in the Register of Volunteers]. (2023, Cherven 26). Opendatabot. https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers [in Ukrainian].

Lysianskyi, P. (2024). *Rehionalnyi separatyzm v Ukraini: shliakhy vyrishennia ta mekhanizmy protydii* [Regional separatism in Ukraine: solutions and countermeasures]. (Disertatsiia d-ra filosofii). Odesa: Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia" https://uacademic.info/ua/document/0824U001374 [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2012). *Suspilna solidarnist v Ukraini: problemy i politychni zasoby yikh vyrishennia. Analitychna dopovid* [Social solidarity in Ukraine: problems and political means of solving them. Analytical report]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2013). Politychna vlada i suspilna solidarnist v Ukraini [Political power and social solidarity in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2*(64), 362–379. http://e.surl.li/qdrjkh [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2023). Struktura politychnoho polia – oznaky novykh linii rozmezhuvannia [The structure of the political field – signs of new dividing lines]. V *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia: Monohrafiia.* (p. 92–144). Kyiv: IPiEND im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. http://surl.li/skbgzg [in Ukrainian].

Maiboroda, O. M. (Red.). (2012). *Suspilna solidarnist v Ukraini: problemy i politychni zasoby yikh vyrishennia: Analitychna dopovid* [Social Solidarity in Ukraine: Problems and Political Solutions]. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. http://e.surl.li/egxwrb [in Ukrainian].

Makhortykh, M. (2020). Remediating the past: YouTube and Second World War memory in Ukraine and Russia. *Memory Studies, 13*(2), 146–161. https://boris.unibe.ch/147163/1/Makhortykh_MS.pdf

Mandler, P. (2020). *The Crisis of the Meritocracy: Britain's Transition to Mass Education since the Second World War*. OUP Oxford.

Manifest hromadianskoho suspilstva 2022 (Luhanska deklaratsiia) [Civil Society Manifesto 2022 (Luhansk Declaration)]. (2022). https://e.surl.li/avlgao [in Ukrainian].

Matsiievskyi, Yu. & Lukianchuk, Ya. (2024). Volonterstvo ta psevdovolonterstvo v Ukraini: novyi pohliad kriz pryzmu neformalnykh instytutiv [Volunteering and pseudo-volunteering in Ukraine: a new view through the prism of informal institutions]. *Politychni doslidzhennia / Political Studies, 1*(7), 19–41. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-2 [in Ukrainian].

Matsiyevsky, Yu., (2012). *Informal Institutions in Hybrid Regimes: The Case of Ukraine. Field report.* Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, University of California, Berkeley. https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/matsiyevsky_fr.pdf

Matviichuk, A. V. (2020). Diialnist volonterskykh orhanizatsii yak determinanta rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Activities of volunteer organizations as a determinant of the development of civil society in Ukraine]. *Politolohichnyi visnyk, 84*, 157–169. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2020.84.157-169 [in Ukrainian].

May, L. (1996). *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Mazuka, L. (2024). Zakordonne ukrainstvo v systemi publichnoi dyplomatii Ukrainy [Ukrainians Abroad in the System of Ukraine's Public Diplomacy]. *Politychni doslidzhennia, 2*(8), 184–202. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-9 [in Ukrainian].

Medouz, Don, Randers, Y., & Medouz, Den. (2018). *Mezhi zrostannia. 30 rokiv po tomy* [Limits to Growth: The 30-Year Update]. (K. Humeniuk. Per.). Kyiv: Pabulum [in Ukrainian].

Megill, A. (2007). Istoricheskaya epistemologiya [Historical epistemology]. Moskva: Kanon+; ROOI Reabilitatsiya [in Russian].

Melezhyk, T. (2022). Ukrainski volontery ta fondy, yaki naibilshe dopomahaiut kraini pid chas viiny [Ukrainian volunteers and foundations that help the country the most during the war]. Televiziina sluzhba novyn. https://e.surl.li/lhkwgt [in Ukrainian].

Michaelian, K., & Sutton, J. (2017). Collective memory. In *Routledge Handbook of Collective Intentionality*. (p. 140–151). Publisher: London: Routledge. Editors: M. Jankovic, K. Ludwig. https://www.researchgate.net/publication/315727898_Collective_memory

Minich, R., & Sereda, P. (2023, May). *Score-inspired holistic assessment of resilience of population (SHARP): Assessing Social Cohesion, Resistance, and People's Needs in Ukraine Amid Russian Full-Scale Invasion – Wave 1 (2022)*. N.p. https://e.surl.li/pvebrf

Minich, R., Sereda, P., & Makhluzaridis, M. (2023). Sotsialna zghurtovanist v Ukraini: Chastyna I. Tendentsii za danymy indeksiv RESCORE 2023 ta SCORE 2021 [Social cohesion in Ukraine: Part I. Trends according to the RESCORE 2023 and SCORE 2021 indices]. *The Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD)* https://e.surl.li/wcvjbd [in Ukrainian].

Ministerstvo sotsialnoi polityky. *Tsentry zhyttiestiikosti zapratsiuvaly u 22 oblastiakh Ukrainy: yak u tsykh prostorakh vtileni normy bezbariernosti?* [Sustainability centers have started working in 22 regions of Ukraine: like these are barrier-free norms embodied in spaces?]. (2024, Traven 17). https://www.msp.gov.ua/news/23736.html [in Ukrainian].

My zavzhdy hotovi do sotsialnoho dialohu [We are Always Ready for Social Dialogue]. (n.d.). Federatsia robotodavtsiv Ukrainy. https://fru.ua/ua/social [in Ukrainian].

Myronova, N. (2020, Liutyi 9). Bumery, milenialy, pokolinnia Z – khto tse? Rozbyraiemos u teorii [Boomers, Millennials, Generation Z – Who are They? Let's Understand the Theory]. *Zhyttia.* https://life.pravda.com.ua/society/2020/02/09/239843/ [in Ukrainian].

Na Chernihivshchyni prezentuvaly korotkometrazhnyy dokumental'nyy fil'm "Kolektyvna pam"yat' pro viynu na Chernihivshchyni: spohady pro lyutyy-berezen' 2022 roku". (2024, Lypen 18). [A short documentary film "Collective Memory of the War in Chernihiv Region: Memories of February-March 2022" was presented in Chernihiv Oblast]. https://iotg.gov.ua/news/1721302968/ [in Ukrainian].

Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskii kontekst* [Regional Identity: the Ukrainian Context]. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Nahorna, L. P. (2011). *Sotsiokul'turna identychnist': pastky tsinnisnykh rozmezhuvan'* [Sociocultural Identity: Traps of Value Demarcations]. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Nahorna, L. P. (2012). *Istorychna pam"yat' : teoriyi, dyskursy, refleksiyi* [Historical Memory: Theories, Discourses, Reflections]. Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh doslidzhen′ im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Nahorna, L. P. (2013). Polityka pam″yati ta yiyi oriyentatsiyna misiya [Memory policy and its orientation mission]. *Kul'tura istorychnoyi pam"yati: yevropeys'kyy ta ukrayins'kyy dosvid*. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Naibilshi zbory na ZSU za chas viiny: na shcho i yak shvydko zbyraly koshty [The largest collections of the Armed Forces during the war: what and how quickly funds were raised]. (2023, Serpen 15). Slovo i dilo. https://e.surl.li/ayunux [in Ukrainian].

Napriamok sprav u kraini ta dovira politychnym, viiskovym i hromadskim diiacham [The direction of affairs in the country and trust in political, military and public figures]. (2024, Liutyi 15). KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1368&page=1 [in Ukrainian].

Naskilki ukraintsi vvazhaiut Ukrainu demokratychnoiu krainoiu i priorytetnist demokratychnoi systemy [To What Extent do Ukrainians Consider Ukraine a Democratic Country and the Priority of a Democratic System]. (2024, Traven 10). KMIS. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page=1 [in Ukrainian].

Nastroi pid chas viiny: komu ukraintsi doviriaiut naibilshe [Attitudes during the war: whom Ukrainians trust the most]. (2024, Traven 14). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3863748-nastroi-pid-cas-vijni-komu-ukrainci-doviraut-najbilse.html [in Ukrainian].

Naukovo-analitychna zapyska "Sotsial'nyy dialoh yak instrument povoyennoyi solidaryzatsiyi ta onovlennya suspil'noho dohovoru v Ukrayini"

[Scientific and analytical note "Social dialogue as a tool for post-war solidarity and renewal of the social contract in Ukraine"]. Derzhavna ustanova "Instytut ekonomiky ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny". 2024. Kyiv, https://e.surl.li/dngnih [in Ukrainian].

Naukovtsi Akademii zdiisnyly sotsiolohichnyi monitorynh "Ukrainske suspilstvo» pislia 16-ty misiatsiv shyrokomasshtabnoi viiny ["*Ukrainian Society" after the 16th mission of the General Staff of the Armed Forces*"]. (2023, Lypen 11). Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Povidomlennia NAN Ukrainy.

Nevydymyi klei: doslidzhennia sotsialnoho kapitalu v Ukraini [Invisible glue: a study of social capital in Ukraine]. (2023, Lypen 30). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2021). Vplyv mediinoho dyskursu na formuvannia politychnykh tsinnostei naselennia Skhodu ta Pivdnia Ukrainy [The Impact of Media Discourse on the Formation of Political Values of the Population of the East and South of Ukraine]. U *Iieararkhiia tsinnostei naselennia Pivdnia ta Skhodu Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii : monohrafiia* (s. 245–295). IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 245–295 [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2023a). Informatsiino-komunikatsiinyi prostir Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023) [The information and communication space of Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian war (2014–2023)]. *Siverianskyi litopys*, *2*(170), 140–152 [in Ukrainian].

Nikolayets′, Yu. (2023b). Sfera media [Media Sphere]. U V. O. Kotyhorenko (Red.) *Dialektyka natsional'no-hromadyans'koho i etnichnoho v ukrayins'komu sotsiumi : monohrafiya* (s. 490–557). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh doslidzhen′ im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Nikolayets′, Yu. (2023c). Istorychna pam″yat′. [Historical memory]. U V. O. Kotyhorenko (Red.) *Dialektyka natsional'no-hromadyans'koho i etnichnoho v ukrayins'komu sotsiumi : monohrafiya (*s. 384–419). Kyyiv : Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh doslidzhen′ im I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Nye J. S. Jr. (2020). *Do Morals Matter?: Presidents and Foreign Policy from FDR to Trump*. Oxford University Press.

Ochikuvannia suspilstva shchodo zavershennia viiny [Society's expectations regarding the end of the war]. (2024, Cherven, 13). Sotsiologichna grupa Reityng. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/social-expectations-regarding-end-war.html [in Ukrainian].

Okara, A. (2010). Social'naja solidarnost' kak osnova novogo "mirostroitel'nogo" proekta [Social solidarity as the basis of a new "peace-building" project]. *Ideologija i filosofija solidarizma : materialy nauchnogo seminara*. *Nauchnyj jekspert, 9*, 7–41. [in Ukrainian].

Okoli, C., & Pawlowski, S. D. (2004). The Delphi method as a research tool: An example, design considerations and applications. *Information & Management, 42*(1), 15–29. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378720603001794

Opir ahresoru, volonterstvo, obstrily infrastruktury: yak povnomasshtabna viina vplynula na zhyttia ukraintsiv [Resistance to the aggressor, volunteerism, shelling of infrastructure: how a full-scale war affected the lives of Ukrainians]. (2023, Liutyi 24). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/akvtvc [in Ukrainian].

Orvell, Dzh. (2015). *Kolhosp tvaryn* [Animal Collective Farm]. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupans′koho [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv (sichen 2024 r.).[Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures]. (2024, Liutyi 07). Tsentr Razumkova. https://e.surl.li/bvncnn [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini ta diialnosti vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, vira v peremohu (veresen 2024) [Assessment of the situation in the country and the activities of the authorities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, belief in victory (September, 2024)]. (2024, Zhovten 15). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/oscych [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do vyboriv, vira v peremohu (cherven 2024 r.) [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude to elections, belief in victory]. (2024, Cherven 25). Tsentr Razumkova. https://e.surl.li/ljmmma [in Ukrainian].

Padalka, H., Bikla, O., & Biloskurskyi, A. (2023). *Potreby ta problemy orhanizatsii hromadianskoho suspilstva (OHS) Ukrainy v umovakh viiny (rezultaty kilkisnoho ta yakisnoho doslidzhennia)* [Needs and problems of civil society organizations (CSOs) of Ukraine in war conditions (results of quantitative and qualitative research)]. https://e.surl.li/shjeno [in Ukrainian].

Palahniuk, O. (2021). Sotsialna solidarnist v konteksti poshuku shliakhiv dosiahnennia i zberezhennia tsilisnosti suspilstva: mizhdytsyplinarnyi analiz [Social solidarity in the context of finding ways to achieve and preserve the integrity of society: an interdisciplinary analysis]. *Problemy politychnoi psykholohii, 24*(1), 83–103. https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-66 [in Ukrainian].

Palahniuk, O. (2022a). Sotsialna solidarnist v umovakh viiny: etnomovnyi vymir Bukovyny [Social solidarity in the conditions of war: the ethnolinguistic dimension of Bukovyna]. *Problemy politychnoi psykholohii, 12* (26), 198–215. [in Ukrainian].

Palahniuk, O. V. (2022b). Sotsialno-psykholohichni aspekty sotsialnoi solidarnosti v umovakh suspilnykh transformatsii: sproba kontseptualizatsii [Social and Psychological Aspects of Social Solidarity in the Context of Social Transformations: An Attempt at Conceptualization]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho universytetu. Seriia "Psykholohichni nauky", 1*, 67–76. http://e.surl.li/aapyqd [in Ukrainian].

Palahniuk, O. V. (2022c). Solidaryzatsiia ukraintsiv v umovakh viiny: realnist i perspektyvy [Solidarity of Ukrainians in the conditions of war: reality and prospects]. U *Nadzvychaina podiia: sotsialni, psykholohichni, suspilni vymiry: mater. kruhloho stolu (cherven 2022 r., m. Kyiv)* (s. 28–33). Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

Palamarchuk, V. M., & Shved, V. O. (2003). Umovy ta mekhanizmy sotsialno-politychnoi konsolidatsii suspilstva [Conditions and Mechanisms of Socio-Political Consolidation of Society]. V *Stratehii rozvytku Ukrainy: teoriia i praktyka* (s. 85–91). Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Paniotto, V. (2024, Traven 8). *Stavlennya ukrayintsiv do svyat 1 travnya (Den' Pratsi) i 9 travnya (Den' Peremohy) z 2010 do 2024 roku* [Attitudes of Ukrainians towards the holidays of 1 May (Labour Day) and 9 May (Victory Day) from 2010 to 2024]. Pres-reliz. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1405&page=1 [in Ukrainian].

Paniotto, V., & Hrushets′kyy, A. (2024, serpen 23). *Dynamika stavlennya ukrayintsiv do nezalezhnosti ta do svyata Dnya Nezalezhnosti (2013–2024 roky)* [Dynamics of Ukrainians' attitudes towards independence and the Independence Day holiday (2013–2024)]. *Pres-reliz.* https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1427&page=1. [in Ukrainian].

Parlament stvoryv slidchu komisiiu shchodo merstva Chernovetskoho [The parliament created an investigative commission regarding the mayorship of Chernovetskyi]. (2012, Cherven 6). LB. https://lb.ua/kiev/2012/06/06/154883_parlament_sozdal_sledstvennuyu.html [in Ukrainian].

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, New Jerse: Prentice-Hall. https://archive.org/details/systemofmodernso00pars

Pavlyshyn, O. (2016). Sotsialna solidarnist yak filosofsko-pravovyi kontsept (semiotychnyi analiz) [Social Solidarity as a Philosophical and Legal Concept (Semiotic Analysis)]. *Pravo Ukrainy, 2*, 104–113. [in Ukrainian].

Pedan, O. (2022, Zhovten 11). Yak rozpochaty volonteryty v umovakh viiny [How to start volunteering in wartime]. *Ukrainska pravda*. https://life.pravda.com.ua/columns/2022/10/11/250767/ [in Ukrainian].

Peredumova modernizatsiinykh protsesiv ta zmin u suspilstvi – moralnyi kapital, – Piotr Shtompka. (2016). [A prerequisite for modernization processes and changes in society is moral capital, – Piotr Stompka]. Ukrainskyi katolytskyi universytet. http://e.surl.li/hgdknd [in Ukrainian].

Perevezii. V. (2023a). *Funktsionalna spromozhnist ukrainskoho parlamentu* [Functional capacity of the Ukrainian parliament]. V *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* (s, 51–105). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0109-9 [in Ukrainian].

Perevezii, V. (2023b). Evoliutsiia instytutsiinoi spromozhnosti parlamentu Ukrainy: istoryko-politolohichnyi analiz [Evolution of the institutional capacity of the Parliament of Ukraine: historical and political analysis]. *Politychni doslidzhennia, 2* (6), 123–145. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-6 [in Ukrainian].

Petukhova, O. (2024, Hruden 05). Volontery Ukrainy – vidverto pro vladu, podatky na blahodiinist ta vtomu suspilstva [Volunteers of Ukraine – frankly about the government, charity taxes and society's fatigue]. *Vikna*. https://vikna.tv/styl-zhyttya/volontery-ukrayiny-vyklyky-ta-problemy/ [in Ukrainian].

Pidsumky 2023 roku: hromadska dumka ukraintsiv [Results of 2023: public opinion of Ukrainians]. (2023, Hruden 27). Fond "Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva". https://dif.org.ua/article/pidsumki-2023-roku-gromadska-dumka-ukraintsiv [in Ukrainian].

Pisano, Jessica. (2022). How Zelensky Has Changed Ukraine. *Journalofdemocracy*. https://www.journalofdemocracy.org/articles/how-zelensky-has-changed-ukraine/

Plan zakhodiv do 2024 roku shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky [Action plan until 2024 regarding the implementation of the National Strategy for the Promotion of Civil Society Development in Ukraine for 2021–2026]. (2023). Kabinet Ministriv Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-r#Text [in Ukrainian].

Pohliady ukraintsiv na derzhavu ta derzhavnist pid chas viiny. [Views of Ukrainians on the state and statehood during the war]. (2024, Lypen 07). Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://isnasu.org.ua/news/news_item.php?id=stavlennia-do-funkcionuvannia-derzhavy [in Ukrainian].

Pokoleniie Y. [Generation Y]. Material iz Wikipedii – svobodnoi entsiklopedii. https://ru.wikipedia.org/wiki/Поколение_Y [in Russian].

Pokoleniie Z. [Generation Z]. Material iz Wikipedii – svobodnoi entsiklopedii. https://ru.wikipedia.org/wiki/Поколение_Z [in Russian].

Pokolinnia Z. [Generation Z]. Material iz Wikipedii – vilnoi entsiklopedii. https://uk.wikipedia.org/wiki/Покоління_ *Z* [in Ukrainian].

Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension*. Garden City, New York: Doubleday & Company Inc

Polikovska, Yu. (2024, Liutyi 12). Z pochatku povnomasshtabnoi viiny cherez servisy Monobanku hromadiany zadonatyly 1 mlrd yevro [Since the beginning of the full-scale war, citizens have donated 1 billion euros through monobank services]. *MediaSapiens.* https://e.surl.li/jsrixu [in Ukrainian].

Polishchuk, V., Lielich, M., & Bezpalko, U. (2024, Lypen 4). Ne "Sluha narodu": pid yakym brendom partiia Zelenskoho mozhe pity na vybory [Not "Servant of the People": under what brand can Zelensky's party go to the elections]. *RBK–Ukraina*. https://www.rbc.ua/rus/news/sluga-narodu-pid-kim-brendom-partiya-zelenskogo-1720079392.html [in Ukrainian].

Polishchuk, Yu. (2023). Vplyv rosiisko-ukrainskoi viiny na zagalnonatsionalnu identychnist hromadian Ukrainy [The Impact of the Russian-Ukrainian War on the National Identity of Ukrainian Citizens]. V Yu. Shaihorodskyi (Red.). *Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichnyi vymir zminy pokolin* (s. 15–25). Kyiv–Nizhyn: Vydavets Lysenko, M. M. [in Ukrainian].

Polityka pam"yati: suchasni pidkhody ta bachennya Minveteraniv [Memory policy: modern approaches and vision of the Ministry of Veterans]. (2024). Interv″yu. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3886874-politika-pamati-sucasni-pidhodi-ta-bacenna-minveteraniv.html [in Ukrainian].

Polozhennya pro Ukrayins'kyy instytut natsional'noyi pam"yati [Regulations on the Ukrainian Institute of National Memory]. (2014). http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati [in Ukrainian].

Pomerantsev, P., Barbieri, Ya., Lemishka, O., Kobzin, D., Montehiu, M., Humeniuk, M., Kariakina, A., & Yermolenko, V. (2021, Lypen). Ukraini – 30. Vid Nezalezhnosti do vzaiemozalezhnosti. Shcho yednaie i shcho rozdiliaie ukraintsiv pislia trydtsiaty rokiv Nezalezhnosti [Ukraine – 30. From

Independence to interdependence. What unites and what divides Ukrainians after thirty years of Independence]. *Arena*. https://arenaresearch.net/wp-content/uploads/2021/07/UA-Ukraine-at-30-From-independence-to-interdependence.pdf [in Ukrainian].

Potapenko, V., & Dvihun, A. (2022, Lystopad 02). Analiz ukrainskoho volonterstva na osnovi metodolohii novykh sotsialnykh rukhiv [Analysis of Ukrainian volunteering based on the methodology of new social movements]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen.* https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/volonterstvo_01112022.pdf [in Ukrainian].

Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., & Kaplan, Yu. (2023). (Red.). *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini (2022–2023 rr.): analitychna dopovid* [The state of development of civil society in Ukraine (2022–2023): analytical report]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/dopovid_NISD%202022-2023.pdf [in Ukrainian].

Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., & Kaplan, Yu. ta in. (2022). *Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva Ukrainy v 2021 rotsi ta yoho zminy na pochatku 2022 roku: mater. shchorich. dop*. (Yu. Kaplan, Red.) [On the state of development of civil society of Ukraine in 2021 and its changes at the beginning of 2022: mater. every year adds]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Povernys zhyvym (2024, Hruden 13). *Zvitnist fondu: Nadkhodzhennia* [Fund reporting: Income]. https://savelife.in.ua/reporting/ [in Ukrainian].

Prainsack, B., & Buyx, A. (2011). *Solidarity: Reflections on an Emerging Concept in Bioethic.* London: Nuffield Foundation. http://e.surl.li/ousymy

Prainsack, B., & Buyx, A. (2012, July 25). Solidarity in Contemporary Bioethics – Towards a New Approach. *Bioethics.* https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2012.01987

Pravosuddia v konteksti rosiiskoi zbroinoi ahresii [Justice in the context of Russian armed aggression]. (2024, Serpen 13). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html [in Ukrainian].

Predstavnyky hromad obhovoryly pytannia vidnovlennia [Community representatives discussed the issue of recovery]. (2024, Berezen 4). Asotsiatsiia mist Ukrainy. https://auc.org.ua/novyna/predstavnyky-gromad-obgovoryly-pytannya-vidnovlennya [in Ukrainian].

Prezydent Zelenskyi naklav veto na zakonoproiekt pro e-deklaruvannia, yakyi mistyv pravku pro zakrytyi reiestr [President Zelenskyi vetoed the draft law on e-declaration, which contained an amendment on the closed register]. (2023, Veresen 12). RPR. https://rpr.org.ua/news/prezydent-zelenskyy-naklav-

veto-na-zakonoproiekt-pro-e-deklaruvannia-iakyy-mistyv-pravku-pro-zakrytyy-reiestr/ [in Ukrainian].

Pro Natsionalnu stratehiiu spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky [About the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021–2026.]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 487/2021 7 veresnia 2021 roku (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text [in Ukrainian].

Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi i hromadianskoi identychnosti [About the Main Principles of State Policy in the Sphere of the Establishment of Ukrainian National and Civil identity]. Zakon Ukrainy, № 2834-IX. (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy. [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the National Security Strategy of Ukraine"]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №392. (2020) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text [in Ukrainian].

Pro shcho hovoryly u Londoni: rol hromadianskoho suspilstva u vidnovlenni [What London was talking about: the role of civil society in recovery]. (2023, Lypen 9). Hromadskii prostir. https://www.prostir.ua/?focus=vidbudova-i-tvorennya-modernoji-ukrajiny-pro-scho-hovoryly-u-londoni [in Ukrainian].

Pro sotsialnyi dialoh v Ukraini [About Social Dialogue in Ukraine]. Zakon Ukrainy № 2862-VI. (2010) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text [in Ukrainian].

Pro volontersku diialnist [About volunteering]. Zakon Ukrainy № 3236-VI (2011) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17 [in Ukrainian].

Pro zapobihannia zahrozam natsionalnii bezpetsi, poviazanym iz nadmirnym vplyvom osib, yaki maiut znachnu ekonomichnu abo politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv) [On the prevention of threats to national security associated with the excessive influence of persons who have significant economic or political weight in public life (oligarchs)]. Kartka proektu Zakonu №5599 (2021) (Ukraina). https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105 [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti do 2025 roku [On the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of ensuring the national system of sustainability until 2025]. Rozporiadzhennia Kabinetu

Ministriv Ukrainy. №1025 (2023) (Ukraina). https://e.surl.li/ymuuon [in Ukrainian].

Proiavy ekonomichnoi nerivnosti naselennia v Ukraini v konteksti zabezpechennia stiikosti [Manifestations of economic inequality of the population in Ukraine in the context of ensuring sustainability]. (2024, Liutyi 19). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/proyavy-ekonomichnoyi-nerivnosti-naselennya-v-ukrayini-v-konteksti [in Ukrainian].

Puyol, A. (2022). El papel de la solidaridad en una pandemia. *Rev. Española Salud Pública, 96*, 1–12.

Pylhun, L. (2024, Berezen 13). Samoorhanizatsiia efektyvnisha za vladu. Shcho vyiavylo doslidzhennia povedinky ukraintsiv pid chas viiny [Self-organization is more effective than power. What was revealed by the study of the behavior of Ukrainians during the war]. *texty.org.ua.* https://texty.org.ua/articles/111979/samoorhanizaciya-efektyvnisha-za-vladu-sho-vyyavylo-doslidzhennya-povedinky-ukrayinciv-pid-chas-vijny/ [in Ukrainian].

Pyrozhkov, S. I., & Khamitov, N. V. Poniattia natsionalnoi stiikosti: struktura i zmist [The Concept of National Resilience: Structure and Content]. V *Natsionalna stiikist Ukrainy: strategiia vidpovidi na vyklyly ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* (s. 18–33). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Pyrozhkov, S., Bohutskyi, Yu., Libanova, E., & Maiboroda, O. (Red.). (2017). *Ukraina: shliakh do konsolidatsii suspilstva: natsionalna dopovid* [Ukraine: the path to the consolidation of society: a national report]. Kyiv: IPIEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Rafalskyi, O., & Maiboroda, O. (Red.). (2023). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: monohrafiia* [Adaptive changes of the political field of Ukraine in the conditions of war: monograph]. Kyiv: IPiEnD [in Ukrainian].

Razom nas bahato…. [There are many of us together...]. (2021, Lypen 07). Ukrainskyi tyzhden. https://tyzhden.ua/razom-nas-bahato/ [in Ukrainian].

Rehionalni tsilovi prohramy spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva [Regional targeted programs to promote the development of civil society]. (2022). Uriadovyi portal. https://e.surl.li/bnwbni [in Ukrainian].

Reiestr volonteriv vyris u 1,5 razy tsohorich. Vtim kilkist liudei, yaki provodiat zbory bez reiestratsii u Podatkovii, znachno bilsha [The volunteer register has grown 1.5 times this year. However, the number of people holding meetings without registering with the Tax Office is much higher]. (2024, Hruden 05). Opendatabot. https://opendatabot.ua/analytics/volunteers-2024 [in Ukrainian].

Relihiina samoidentyfikatsiia ukraintsiv, stavlennia do stvorennia yedynoi Pravoslavnoi Tserkvy ta do Zakonu pro zaboronu okremykh relihiinykh orhanizatsii [Religious self-identification of Ukrainians, attitude to the creation of a single Orthodox Church and the Law on the Prohibition of Certain Religious Organizations]. (2024, Zhovten 15). KMIS. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1 [in Ukrainian].

Reznik, O., & Kozlovskii, O. (2023). Politychna svidomist suspilstva, shcho voiuie [The Political Consciousness of a Warring Society]. V *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023* (s. 87–119). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Reznik, V. (2022). Instytuty derzhavnoi vlady yak ahenty suspilnykh zmin [Institutions of state power as agents of social changes]. V *Ahenty sotsialnykh zmin u suspilstvi nestiiakoi instytutsiinosti*. (O. Zlobina, Ed.). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, s. 245–254. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2022/maket-agenti-soczmin-dlya-tipografii.pdf [in Ukrainian].

Reznik, V. (2023). Viina i ukrainska sotsiietalna spilnota: dynamika legitymatsii i solidaryzatsii [War and the Ukrainian Social Community: Dynamics of Legitimation and Solidarization]. V *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023* (s. 45–86). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Rezultaty opytuvannia KMIS v ramkakh proiektu "MOBILISE", provedenoho 26 Travnia – 1 Chervnia [Results of the KIIS survey within the context of the MOBILISE project, conducted on 26 May – 1 June]. (2024, Cherven 17). KMIS. https://e.surl.li/zvixtt [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2003). *Dvi Ukrainy: Realni mezi, virtualni viiny* [Two Ukraines: Real borders, virtual wars]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2011). *Postkoloinalnyi syndrom. Sposterezhennia.* [Postcolonial syndrome. Observation]. Kyiv: "K.I.S." [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2019). *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Istorychni ta politychni naslidky* [Overcoming Ambivalence. Dichotomy of Ukrainian National Identity. Historical Reasons and Political Consequences]. Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Riabchuk, M. (2023). "Hurtuvannia dovkola prapora": hromadianska identychnist yak chynnyk suspilno-politychnoi konsolidatsii v umovakh viiny. ["Rallying around the flag": civic identity as a factor of socio-political consolidation in the conditions of war]. (V. A. Voinalovych, Ed.). V *Etnopolityka v Ukraini v umovakh suchasnykh suspilno-politychnykh zmin:*

realnyi stan, vyklyky, perspektyvy (s. 61–187). Kyiv: IPiEND im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://e.surl.li/kcxzdd [in Ukrainian].

Rippe, K. P. (1998). Diminishing Solidarity. *Ethical Theory and Practice*, *1*(3), 355–373.

Rishennia dlia peremohy: doslidnyky vyznachyly indeks liudskoho kapitalu dlia vidnovlennia Ukrainy [The solution for victory: researchers have determined the human capital index for the recovery of Ukraine]. (2023, Zhovten 17). Rubryka. https://rubryka.com/2023/10/17/indeks-lyudskogo-kapitalu/ [in Ukrainian].

Riven doviry do politykiv, elektoralnyi reitynh i stavlennia do okremykh initsiatyv / podii (2021, Sichen) [Level of trust in politicians, electoral rating and attitude to individual initiatives / events *(January, 2021)]*. (2021, Liutyi 2). KMIS. https://e.surl.li/onyhqt [in Ukrainian].

Riven stiikosti ta zghurtovanosti hromadian Ukrainy (za rezultatamy sotsiolohichnykh doslidzhen) [The level of stability and cohesion of citizens of Ukraine (according to the results of sociological research)]. (2023, Zhovten 16). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh [in Ukrainian].

Rosiia na shliakhu do dyktatury, ale dvi tretyny svitu neitralni abo pidtrymuiut yii. Rozbir "Indeksu demokratii – 2022" vid The Economist. [Russia is on the way to a dictatorship, but two-thirds of the world is neutral or supports it. Analysis of the "Democracy Index – 2022" from The Economist]. (2023, Liutyi 02). Forbes. https://forbes.ua/svit/indeks-demokratii-2022-02022023-1148 [in Ukrainian].

Roskovinska, Yu. (2022, Berezen 05). Blyzko 100 tysiach liudei vstupyly do teroborony [About 100 thousand people joined the defense]. *UNN*. https://www.unn.com.ua/uk/news/1966691-blizko-100-tisyach-lyudey-vstupilido-teroboroni [in Ukrainian].

Ross, R. A. (2014). *Cults Inside Out: How People Get In and Can Get Out*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

Russia is ramping up sabotage across Europe. The Kremlin believes it is in a shadow war with NATO. (2024, May 12). The Economist. https://e.surl.li/nemuou

Saienko, V. (2024, Liutyi 25). Zelenskyi: Kreml zazdalehid otrymav plan mynulorichnoho kontrnastupu Ukrainy [Zelenskyi: The Kremlin received the plan of last year's counter-offensive of Ukraine in advance]. *UNIAN*. https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-zelenskiy-poyasniv-chomu-anonsuvati-noviy-kontrnastup-ne-budut-12554469.html [in Ukrainian].

Salizhenko, O. (2021, Veresen 14). Zakonoproiekt Zelenskoho "pro oliharkhiv": shkval pravok i krytyka opozytsii [Zelenskyi's draft law "on oligarchs": a flurry of amendments and opposition criticism]. *Chesno*. https://www.chesno.org/post/4889/ [in Ukrainian].

Samchuk, Z. F. (2018). Rol politychnykh mekhanizmiv u reformuvanni suspilstva: kontseptualny zasady [The Role of Political Mechanisms in Reforming Society: Conceptual Foundations]. *V Polityka suspilnykh reform: strategiia, mekhanizmy, resursy* (s. 7–39). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Samchuk, Z. F. (2022). Demoratychna ideia yak umova natsionalnoi stiikosti i natsinalnoi bespeky [Democratic Idea as a Condition of National Resilience and National Security]. V *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedshennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid*. (s. 410–422). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Sandel, M. (1996). *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sangiovanni, A. (2023). Solidarity in Social and Political Philosophy. *Plato*. https://plato.stanford.edu/entries/solidarity/

Sangiovanni, A. (2024). Solidarity: nature, grounds, and value. *Library.oapen*. https://e.surl.li/xkoiqo

Schmid, H. (1997). Den fornuftige solidaritet – om den franske solidarisme som bevægelse, filosofi og politisk ideologi. *Dansk Sociologi 8*(1), 17–35. http://e.surl.li/ydtidq

Scholz, S. J. (2008). *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania State University Press. https://doi.org/10.5325/j.ctt7v61r

Shabunin, V. (2023a, Lypen, 14). 91,7 % ukraintsiv za vidkryti deklaratsii pro "voienni" dokhody chynovnykiv. Vlada – proty [91.7% of Ukrainians are in favor of open declarations about the "wartime" income of officials. The authorities are against]. *ZN,UA*. https://zn.ua/ukr/POLITICS/91-7-ukrajintsiv-za-vidkriti-deklaratsiji-pro-vojenni-dokhodi-chinovnikiv-vlada-proti.html [in Ukrainian].

Shabunin, V. (2023b, Serpen 28). Telegram. https://t.me/VitaliyShabunin/1304 [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. Zh. (2020). Kryza suspilnoi doviry: superechnist mizh ochikuvanniamy ta realnistiu [Crisis of public trust: contradiction between expectations and reality]. V *Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi kryzy: vlada, opozytsiia, politychni partii, hromadski orhanizatsii* (s. 7–31). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725258/ [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. Zh. (2022). Rozvytok hromadianskoho suspilstva ta problema "defitsytu" demokratii [Development of civil society and the problem of democratic "deficit"]. V *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy: monohrafiia* (2-he vyd., dop.). (s. 294–329). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://doi.org/10.53317/978-966-02-9971-9 [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023a). Zmina tsinnisnykh priorytetiv hromadian Ukrainy v umovakh ekzystentsiinykh zahroz [Changing value priorities of Ukrainian citizens in the face of existential threats]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*, *33*, 5–13. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.33.01 [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023b). Moralno-psykholohichna yednist ukraintsiv u vidsichi rosiiskii zbroinii ahresii [Moral and psychological unity of Ukrainians in repelling Russian armed aggression]. U O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 227–267). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7 [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023c). Suspilna konsolidatsiia: vyklyky voiennoho chasu [Social consolidation: wartime challenges]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*, *22*(34), 55–63. https://e.surl.li/epvmde [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. Zh. (2023d). Volonterska diialnist yak forma suspilnoi mobilizatsii u vidsichi rosiiskii ahresii [Volunteerism as a form of social mobilization in countering Russian aggression]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriia Politychni nauky*, *8*, 77–83. https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12 [in Ukrainian].

Shaposhnikov, D. (2024, Liutyi 1). Richnytsia vidstoronennia Atroshenka: chym zaimaietsia zaraz, rozluchennia z druzhynoiu ta chy povernetsia na posadu [Anniversary of Atroshenko's removal: what is he doing now, divorce from his wife and whether he will return to his post]. *Suspilne. Chernihiv.* https://suspilne.media/chernihiv/672652-ricnica-vidstoronenna-atrosenka-cim-zajmaetsa-zaraz-rozlucenna-z-druzinou-ta-ci-povernetsa-na-posadu/ [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2017). Torknutys′ istoriyi [Touching the History]. Kyiv-Dnipro: Parlament·s′ke vydavnytstvo, "Lira", "Tkuma" [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. I., Maiboroda, O. M., Hahorna, L. P., Tytarenko, T. M., Kubalskii, O. N., Popyk, V. I., Perevezii, V. O., Pushkin, V. Yu., Boiko, O. D.,

Maryna, V. V., Vidnianskii, S. V., & Tyshchenko, Yu. A. (2009*).* Suchasna politychna identychnist naselennia Ukrainy: dzherela, proiavy, tendentsii (natsionalnyi i rehionalnyi vymir) [Modern Political Identity of the Population of Ukraine: Sources, Manifestations, Trends (National and Regional Dimension)]. V *Suchasna ukrainska polityka. Analaitychni dopovidi Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im I. F. Kurasa NAN Ukrainy* (s. 153–203). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Shcho yednaie ukraintsiv? [What unites Ukrainians?]. (2024, Serpen 16). Natsionalna akademiia nauk Ukrainy https://e.surl.li/cofvyv [in Ukrainian].

Shchorichnyi reitynh "TOP 100 publichnykh transparentnykh dobrochynnykh orhanizatsii Ukrainy". (za rezultatamy diialnosti u 2022 rotsi) [Annual rating "TOP 100 public transparent charitable organizations of Ukraine" (according to the results of activity in 2022)]. (2023, Serpen 14). Asotsiatsiia Blahodiinykiv Ukrainy. https://vboabu.org.ua/news/5891.html [in Ukrainian].

Shpak, I. (2024, Kviten 25). Hroshi na ZSU – yak zminylys zbory na armiiu u 2024 rotsi [Money for the Armed Forces of Ukraine – how army fees have changed in 2024]. *Novyny.LIVE*. https://economics.novyny.live/groshi-na-zsu-iak-zminilis-zbori-na-armiiu-u-2024-rotsi-168785.html [in Ukrainian].

Shulzhenko, F. P. (2007). *Sotsialna derzhava v Ukraini: problemy stanovlennia ta modernizatsii* [Social State in Ukraine: Problems of Formation and Modernization]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

Silie, Ya. (2023, Veresen 21). Vid ruin do rozbudovy stiikosti i vidnovlennia *Ukrainy* [From the ruins to the building of stability and restoration of Ukraine]. Undp. https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/vid-ruyin-do-rozbudovy-stiykosti-i-vidnovlennya-ukrayiny [in Ukrainian].

Skobelskyi, Yu. (2001). Kontseptsiia solidarnosti Emilia Diurkheima [Emile Durkheim's concept of solidarity]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofski nauky, 3.* https://www.google.com/search?q [in Ukrainian].

Skvortsova, V., Avdieieva, T., Rozkladai, I., & Popkov, D. (2023). *Barometr OHS 2023: Ukraina. Zvit po kraini* [CSO barometer 2023: Ukraine. Country report]. Kyiv: UNTsPD. https://e.surl.li/bokchl [in Ukrainian].

Smith, E. R., Seger, Ch. R., & Mackie, D. M. (2007). Can Emotions be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology, 93,* 431–446.

Solidarity. (2014). In *Collins English Dictionary – Complete and Unabridged* (12th Edition). http://e.surl.li/ioetbr

Solidarity. (2023). In *Merriam-webster*. Farlex. http://e.surl.li/mfxvyj

Solidarnist [Solidarity]. (n.d.). Material iz Wikipedii – vilnoi entsiklopedii. https://uk.wikipedia.org/wiki/ [in Ukrainian].

Solidarnist. (1970–1980). [Solidarity]. V *Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*. https://sum.in.ua/s/solidarnistj [in Ukrainian].

Solidarnist. (1974). [Solidarity]. U O. S. Melnychuk (Red.). *Slovnyk inshomovnykh sliv* (s. 714). http://e.surl.li/uavszx [in Ukrainian].

Soloviov, V. (2016). Antyteza solidarnosti i konkurentsii [The antithesis of solidarity and competition]. *Sotsialna ta ekonomichna solidarnist – ukrainskyi vybir: materialy mizhnarodnoho sympoziumu* (s. 130–131). http://e.surl.li/gfswnb [in Ukrainian].

Some vseukrainske munitsypalne opytuvannia. 12 travnia – 3 chervnia 2021 r. [The seventh all-Ukrainian municipal survey. May 12 – June 3, 2021]. (2021). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_survey_2021_ua.pdf [in Ukrainian].

Søren, J. (2010). Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation. *European Journal of Social Theory*, *13*(2). https://doi.org/10.1177/136843101036229

Sotsialna zghurtovanist v Ukraini: tendentsii za danymy indeksiv RESCORE 2023 ta SCORE 2021 [Social cohesion in Ukraine: trends according to the RESCORE 2023 and SCORE 2021 indices]. Chastyna 1. (2024). Undp. https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-tendentsiyi-za-danymy-indeksiv-rescore-2023-ta-score-2021-chastyna-i [in Ukrainian].

Sotsialni merezhi yak efektyvnyi zasib hromadskoi samoorhanizatsii v suchasnii Ukraini. Analitychna zapyska [Social networks as an effective means of public self-organization in modern Ukraine. Analytical note]. (2018, Traven 23). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/socialni-merezhi-yak-efektivniy-zasib-gromadskoi [in Ukrainian].

Sotsialnyi dialoh yak instrument povoiennoi solidaryzatsii ta onovlennia suspilnoho dohovoru v Ukraini. (2024). [Social Dialogue as a Tool for Postwar Solidarity and Renewal of the Social Contract in Ukraine]. DU "Instytut ekonomiky ta prohnozuvannia NAN Ukrainy". http://ief.org.ua/?p=17759 [in Ukrainian].

Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". (2023, Veresen 28). *Dvadtsiat chetverte zahalnonatsionalne opytuvannia "Ukraina v umovakh viiny". Nastroi ta ekonomichne stanovyshche naselennia (5–7 veresnia 2023)* [Twenty-fourth nationwide survey "Ukraine in Wartime". Moods and economic situation of the population (September 5–7, 2023)]. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekonom_chne_stanovi.html [in Ukrainian].

Sotsiolohichnyi monitorynh "Ukrainske suspilstvo". Zminy hromadskoi dumky vprodovzh viin. [*Sociological monitoring "Ukrainian society". Changes in public opinion during the war*]. (2024, Veresen 17). Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://e.surl.li/dfuujw [in Ukrainian].

Spetsrakhunok NBU dlia dopomohy ZSU za zhovten popovnyvsia na 176,6 mln hrn [The NBU special account for assistance to the Armed Forces of Ukraine was replenished by UAH 176.6 million in October]. (2024, Lystopad 06). Banker.ua https://e.surl.li/jyqdft [in Ukrainian].

Spilnoty voiennoho chasu. Diievi ta vchasni. Nyzove hromadianske suspilstvo v Ukraini – 2022 [Wartime communities. Effective and timely. Grassroots civil society in Ukraine – 2022]. (2023). Tsentr spilnykh dii. https://centreua.org/wp-content/uploads/2023/03/Spilnoty_Viy-ny-1.pdf [in Ukrainian].

Spiridonov, M. YU. (2023). Demokratiya: mizh sub″yektyvnym idealom ta ob″yektyvnym faktom [Democracy: between subjective ideal and objective fact]. V O. P. Kyvlyuk (Red.) *Osvitniy dyskurs : zbirnyk naukovykh prats' Educational discourse : collection of scientific papers* (s. 40–52). Kyiv: TOV "Naukovo-informatsiyne ahent·stvo "Nauka-tekhnolohiyi-informatsiya". 47 (*12*) [in Ukrainian].

Spryiniattia perebihu viiny Rosii proty Ukrainy cherez maizhe dva roky shyrokomasshtabnoho vtorhnennia: Pres-reliz [Perceptions of Russia's war against Ukraine after nearly two years of large-scale invasion]. (2024, Liutyi 21). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1 [in Ukrainian].

Spryiniattia ukraintsiamy rivnia yednosti suspilstva [Ukrainians' Perception of the Level of Social Unity]. (2024, July 2)]. KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1418&page=1 [in Ukrainian].

Spryiniattia zapasu mitsnosti Rosii ta skilky chasu ukraintsi hotovi nesti tiahar viiny [Perception of Russia's safety margin and how long Ukrainians are willing to bear the burden of war]. (2024, Lystopad 4). KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1445&page=1 [in Ukrainian].

Stavlennia ukraintsiv do krytyky dii vlady na period povnomasshtabnoho vtorhnennia [Ukrainians' attitude towards criticism of the government's actions during the full-scale invasion]. (2024, Cherven 10). KMIS. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=3 [in Ukrainian].

Stefanchuk: "zakon pro oliharkhiv" pokazav svoiu efektyvnist, ale yoho implementatsiia rozpochnetsia pislia zavershennia viiny [Stefanchuk: the "law on oligarchs" has shown its effectiveness, but its implementation will begin after the end of the war]. (2023, Veresen 23). Radio Svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/news-stefanchuk-zakon-pro-oligarhiv/32605772.html [in Ukrainian].

Stratehiia utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku [Strategy for the Establishment of Ukrainian National and Civil Identity for the Period up to 2030]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1322. (2023) (Ukraina). https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-utverdzhennia-ukrainskoi-na-a1322 [in Ukrainian].

Sydorenko, K. O. (2013). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia volonterskoi diialnosti v Ukraini* [Administrative and legal regulation of volunteer activities in Ukraine]. (Avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk). Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych* [Sociology of social change]. Kraków: Wydawnictwo Znak [in Polish].

Takle, M. (2021). Common concern for the global ecological commons: Solidarity with future generations? *Int. Relat., 35,* 403–421.

Tarasov, O. (2024, Kviten 9). "Reitynh vlady zila koruptsiia". Komu doviriaiut ukraintsi i chomu dii Kuleby skhvaliuiut bilshe, nizh Zelenskoho – interviu z sotsiolohom ["The rating of the government was eaten by corruption." Whom do Ukrainian's trust and why are Kuleba's actions approved more than Zelenskyi's – interview with a sociologist]. *NV*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajinci-menshe-doviryayut-vladi-ale-pidtrimuyut-zelenskogo-misiv-novini-ukrajini-50408562.html [in Ukrainian].

Terytoriia pozytyvu [Territory of the positive]. (2009). TSN. https://tsn.ua/spetsproekti/teritoriya-pozytyvu [in Ukrainian].

The Charities Aid Foundation. (2023). *World Giving Index 2023*. https://e.surl.li/dqybtx

The Charities Aid Foundation. (2024). *World Giving Index 2024*. https://e.surl.li/iykddy

The commander-in-chief of Ukraine's armed forces on how to win the war. (2023, November 1). The Economist. https://www.economist.com/by-invitation/2023/11/01/the-commander-in-chief-of-ukraines-armed-forces-on-how-to-win-the-war

The World Must Strengthen Global Energy Sector Sanctions Against Russia to Create Peace. (2024, June 14). Razom we Stand.

https://razomwestand.org/en/article/open-letter-call-countries-leaders-participants-summit-peace-ukraine-world-must-strengthen

Tiahnyriadno, L. (2024, Kviten 17). Chym zhyve hromadianske suspilstvo protiahom dvokh rokiv viiny – doslidzhennia [How civil society lives during two years of war – a study]. Zmina. https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny-doslidzhennya1/ [in Ukrainian].

Top 100 naivplyvovishykh ukraintsiv. [Top 100 most influential Ukrainians]. (2024, Serpen). NV. https://e.surl.li/bpwzly [in Ukrainian].

Trebor, I. (2022, Traven 04). Viiskovi administratsii otrymuiut menshe 20% vid usiiei humanitarky v Ukraini, – Ofis Prezydenta [Military administrations receive less than 20% of all humanitarian aid in Ukraine, – Office of the President]. *Delo.ua.* https://e.surl.li/zxeefa [in Ukrainian].

Tryniak, M., & Rudenko, S. (2023). "Intersub'iektyvnist" Yu. Habermasa i "solidarnist" R. Rorti u porivnialnii perspektyvi postmetafizychnoho dyskursu [Habermas's "Intersubjectivity" and Rorty's "Solidarity" in the Comparative Perspective of Post-Metaphysical Discourse]. *Numanities Studies, 16*(93), 77–83. https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-08 [in Ukrainian].

Tsentr sotsialnykh ta marketynhovykh doslidzhen "SOCIS". (2024, Berezen). *Zahalna sytuatsiia v Ukraini – berezen 2024* [General situation in Ukraine – March 2024]. https://socis.kiev.ua/ua/2024-03-05/ [in Ukrainian].

Tsina peremohy. Yaki blahodiini fondy zibraly naibilshe donativ na ZSU – velyke doslidzhennia NV [The price of victory. Which charitable foundations collected the most donations at the ZSU – a large study by NV]. (2023, Traven 28). NV. https://www.investua.com.ua/ukrainian-news/cina-peremogi-iaki-blagodiini-fondi-zibrali-naibilshe-donativ-na-zsy-velike-doslidjennia-nv/ [in Ukrainian].

Turchynovskyi, V. (2022, Cherven 16). Visim urokiv viiny dlia ukraintsiv. [Eight lessons of war for Ukrainians]. *Ukrainskyi katolytskyi universytet.* https://ucu.edu.ua/news/visim-urokiv-vijny-dlya-ukrayintsiv [in Ukrainian].

Turner, W., & Bruner M. (Eds.). (1986). *The Anthropology of Experience.* Chicago: University of Illinois http://e.surl.li/wlovli

U mezhakh Tyzhnia hromadianskoho suspilstva – 2024 vidbulasia koordynatsiina zustrich z pytan realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva [Within the Civil Society Week – 2024, a coordination meeting was held on the implementation of the National Strategy

for Promoting the Development of Civil Society]. (2024, Veresen 13). Kabinet Ministriv Ukrainy. https://e.surl.li/fbjfco [in Ukrainian].

Ukraina pislia peremohy. Bachennia Ukrainy 2030 [Ukraine after the victory. Vision of Ukraine 2030]. (2022). TsPPR. https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/ [in Ukrainian].

Ukraine – Opinion on the Law on the prevention of threats to national security, associated with excessive influence of persons having significant economic or political weight in public life (oligarchs), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session. (Venice, 9–10 June 2023). (n.d.). Council of Europe. Venice Commission. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)018-e

Ukraine Situation Flash Update. (2022, November 4). UNHCR-The UN Refugee Agency. https://data.unhcr.org/en/documents/ download/96593

Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. (2023, November 1). The Economist. https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia

Ukraintsi shche bilshe donatiat na tli vtomy vid nevyznachenoi tryvalosti viiny. Cpetsialne doslidzhennia do 2-yi richnytsi povnomasshtabnoho vtorhnennia [Ukrainians are donating even more amid fatigue from the uncertain duration of the war. Special study on the 2nd anniversary of the full-scale invasion]. (2024, Liutyi). Gradus Research Company. https://gradus.app/uk/open-reports/ukrainians-donate-more-amid-fatigue-uncertain-duration-war/ [in Ukrainian].

Ukrayintsi pid chas viyny: hordist', pam"yat', peremoha. Rezul'taty monitorynhu hromads'koyi dumky. (2024, veresen′) [Ukrainians during the war: pride, memory, victory. Results of public opinion monitoring (2024, Veresen)]. Pres-reliz. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/presreliz4.10.pdf [in Ukrainian].

UNESCO. (2005). *Universal Declaration on Bioethics and Human: Rights Resolution adopted on the report of Commission III at the 18th plenary meeting, on 19 October 2005*. http://e.surl.li/coqrye

United Nations General Assembly (UNGA). (2002). *Recommendations on support for volunteering (A/RES/56/38). Resolution adopted by the General Assembly at the fifty-sixth session – Agenda item 108*. http://www.unv.org/fileadmin/docdb/pdf/2002/a56r038-e.pdf

United Nations. (2000, September 18). *United Nations Millennium Declaration: Resolution adopted by the General Assembly*. http://e.surl.li/qgjqfi

United Nations. (2006, March 17). *Implementation of the first United Nations Decade for the Eradication of Poverty (1997–2006): Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2005*. http://e.surl.li/gpdmcx

UNITED24. (2024). *Звіт 2022–2023*. https://u24.gov.ua/uk/impact-report/intro

URC: Maksym Latsyba pro rol hromsuspilstva u vidnovlenni Ukrainy. (2023, Cherven 20). UNTsPD. https://e.surl.li/tszcre [in Ukrainian].

Ursulenko, K. (2006). Kontseptsiia sotsialnoi solidarnosti v konteksti otsiniuvannia yakosti zhyttia [The concept of social solidarity in the context of quality-of-life assessment]. *Problemy osobystosti v suchasnii nautsi: rezultaty ta perspektyvy doslidzhen: Materialy VIII Mizhnarodnoi konferentsii molodykh naukovtsiv*. Kyiv: "Kyivskyi universytet" [in Ukrainian].

V Ukraini ostatochno zaboronyly diialnist 12 prorosiiskykh partii [The activities of 12 pro-Russian parties were finally banned in Ukraine]. (2022, Zhovten 22). Ukrinform. https://e.surl.li/ryvarw [in Ukrainian].

V Ukraini z pochatku vtorhnennia RF zareiestruvaly 9000 blahodiinykh fondiv ta 6000 hromadskykh orhanizatsii [Since the beginning of the Russian invasion, 9,000 charitable foundations and 6,000 public organizations have been registered in Ukraine]. (2023, Zhovten 04). Ukrinform. https://e.surl.li/hcdzew [in Ukrainian].

Vasylevska, T., & Bevz, T. (2024). Public control, public participation and solidarity in support of democratic values in the conditions of war in Ukraine. The International Scientific-Practical Conference. "Theory and practice of public administration". Ediția XXVIII. "Integration of the Republic of Moldova in the European Union: challenges for public administration". Chișinău, 2024

Venhrynyuk, L. (2012). Polityka pamyati v suchasniy Ukrayini: ponyattya, kharakterystyky, proyavy na rehional′nomu rivni [Memory Policy in Contemporary Ukraine: Concept, Characteristics, Manifestations at the Regional Level]. *Panorama politolohichnykh studiy*. Vyp. 9. [in Ukrainian]

Verkhovna Rada ukhvalyla zakon pro oliharkhiv u druhomu chytanni [The Verkhovna Rada adopted the law on oligarchs in the second reading]. (2021, Berezen 23). Radio Svoboda. https://e.surl.li/syzipr [in Ukrainian].

Veteranski prostory Ukrainy [Veteran spaces of Ukraine]. (2023). Mizhnarodnyi fond "Vidrodzhennia". https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/01/prostir_a4_www.pdf [in Ukrainian].

Viina ta inkliuzyvnist: yak vorozhyi ahitprop namahaietsia pohirshyty spryiniattia ukraintsiamy liudei z invalidnistiu [War and inclusivity: how

hostile agitprop is trying to worsen Ukrainians' perception of people with disabilities]. (2023, Hruden,). Detector.media. https://e.surl.li/wikdwx [in Ukrainian].

Viiskovi administratsii otrymuiut menshe 20% vid usiiei humanitarky v Ukraini, – Ofis Prezydenta [Military administrations receive less than 20% of all humanitarian aid in Ukraine, – Office of the President]. (2022, Traven 4). Delo.ua. https://e.surl.li/puiygw [in Ukrainian].

Vlasiuk, O. S. (2016). *Natsionalna bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishnoi polityky* [National Security of Ukraine: Evolution of Domestic Policy Problems]. *Vybrani naukovi pratsi.* Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Volodymyr Zelensky's Ukraine is defined by self-organisation. (2022, April 16). The Economist. https://www.economist.com/briefing/2022/04/16/volodymyr-zelenskys-ukraine-is-defined-by-self-organisation

Volonterstvo pid chas viiny [Volunteering during the war]. (2022, Cherven 25). Ureport. https://e.surl.li/vzjzzn [in Ukrainian].

Vseukrainskyi perepys naselennia. (2001). Derzhavnyi komitet statystyky [All-Ukrainian population census]. https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/ [in Ukrainian].

Vyklyky ta potreby volonterskoho sektory. Zvit [Challenges and Needs of the Volunteer Sector. Report]. (2023). Kyiv: Ukrainskii nezalezhnyi tsentr politychnykh doslidzhen. http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/doslidzhennia/vikliki-ta-potrebi-volonterskogo-sektoru [in Ukrainian].

Vymahannia koshtiv u biznesmena-volontera: holovu oblasnoi rady ta dvokh zastupnykiv holovy OVA vykryly "na hariachomu" [Extortion of funds from a businessman-volunteer: the head of the regional council and two deputy heads of the regional election administration were caught red-handed]. (2023, Cherven 26). Natsionalne antykoruptsiine biuro Ukrainy. https://e.surl.li/syglso [in Ukrainian].

Vzhosek, V. (2012). *Istoriya – Kul'tura – Metafora. Postannya neklasychnoyi istoriohrafiyi; Pro istorychne myslennya* [History – Culture – Metaphor. The Emergence of Non-Classical Historiography; On Historical Thinking]. (V. S. Sahan, S. O. Syeryakov, V. V. Sklokin; pereklad z pol′s′koyi), A. M. Kyrydon, S. S. Troyan, V. V. Sklokin, Red]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

Walgrave, S., & Verhulst, J. (2006). Towards "New Emotional Movements"? A Comparative Exploration into a Specific Movement Type. *Social Movement Studies, 5*, 275–304.

Wildt, A. (1999). Solidarity: Its History and Contemporary Definition, In K. Bayertz. (Ed.). *Solidarity* (Philosophical Studies in Contemporary Culture

(Vol. 5), (p. 209–221). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.

Worschech, S. (2017). New Civic Activism in Ukraine: Building Society from Scratch? *Kyiv-Mogyla Law and Politics Journal*, 3, 23–45

Yablonskyi, V., Bekeshkina, I., & Heletii, M. (2019). *Hromadianske suspilstvo Ukrainy: polityka spryiannia ta zaluchennia, vyklyky ta transformatsii: analit. dop*. [Civil society of Ukraine: policy of promotion and involvement, challenges and transformations: analyst. Add.]. (O. A. Korniievskyi, Yu. A. Tyshchenko, V. M. Yablonskyi, Red.). Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Yak donatiat ukraintsi v 2023 rotsi: ohliad zboriv United24, "Povernys zhyvym" ta fondu Prytuly [How Ukrainians will donate in 2023: a review of the collections of United24, "Return Alive" and the Prytula Foundation]. (2023, Zhovten 26). Opendatabot. https://opendatabot.ua/analytics/donats-for-victory [in Ukrainian].

Yak naspravdi ukrainske suspilstvo spryimaie liudei z invalidnistiu? [How does Ukrainian society actually perceive people with disabilities?]. (2023, Lystopad 23). Reitynh hrup. https://e.surl.li/udmier [in Ukrainian].

Yakovlenko, K. (2023, Cherven′ 9). Ye pam″yat′ stratehichna, a ye taktychna: Oksana Dovhopolova ta Kateryna Semenyuk pro te, yak pam″yatay viynu s′ohodni [There is strategic memory and tactical memory: Oksana Dovhopolova and Kateryna Semeniuk on how to remember the war today]. Suspil′ne Kul′tura. https://suspilne.media/culture/502378-e-pamat-strategicna-a-e-takticna-oksana-dovgopol-ta-katerina-semenuk-pro-te-ak-pamatati-vijnu-sogodni/ [in Ukrainian].

Yakovlev, D. (2023). Zmina pokolin v ukrainskomu serednomu klasi [The change of generations in the Ukrainian middle class]. V Yu. Shaihorodskyi (Red.). *Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichnyi vymir zminy pokolin* (s. 47–53). Kyiv–Nizhyn: Vydavets Lysenko, M. M. [in Ukrainian].

Ya-pokolinnia. Koly ukrainski milenialy stanut dostatno doroslymy?…i yake maibuthe mozhe buty v apolitychnykh ruinyvnikiv starykh struktur [Me-generation. When Will Ukrainian Millennials Become Adult Enough?...and What Kind of Future Can There be for Apolitical Destroyers of Old Structures]. (2018, Sichen 30). VELYKAIDEIA. https://biggggidea.com/practices/millennials/ [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2023). Hromadianske suspilstvo v sytuatsii viiny [Civil society in a war situation]. V O. O. Rafalskyi (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 377–414). Kyiv: IPiEnD, [in Ukrainian].

Yaroshenko, A., & Semyhina, T. (2019). Feministychna sotsialna robota yak profesiine investuvannia v zhinochu solidarnist [Feminist social work as a professional investment in women's solidarity]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu, 1*, 13–29. [in Ukrainian].

Young, M. (1994). *The Rise of the Meritocracy*. Transaction Publishers.

Youtube zablokuvav kanal Shariia [YouTube has blocked Sharia's channel]. (2022, Berezen 7). RBK–Ukraina. https://www.rbc.ua/ukr/news/youtube-zablokiroval-kanal-shariya-1646638012.html [in Ukrainian].

Za chas povnomasshtabnoi viiny v Ukraini ziavylosia 4365 hromadskykh ta blahodiinykh orhanizatsii [During the full-scale war, 4365 public and charitable organizations appeared in Ukraine]. (2022, Lypen 21). TsEDEM. https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/ [in Ukrainian].

Zagoriy Foundation. (2022). *Благодійність у часи війни.* https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/08/doslidzhennya-2022-1.pdf

Zaichenko, S. (2018, Kviten 13). Hromadianske suspilstvo Ukrainy: tsyfry i fakty [Civil society of Ukraine: figures and facts]. *Yevropeiskyi prostir*. https://euprostir.org.ua/stories/133521 [in Ukrainian].

Zakon pro oliharkhiv na pauzi yak umova pochatku peremovyn pro vstup Ukrainy do IeS, – Maliuska [The law on oligarchs is on hold as a condition for the start of negotiations on Ukraine's accession to the EU, – Malyuska]. (2023, Lystopad 4). Espreso. https://espreso.tv/zakon-pro-oligarkhiv-na-pauzi-yak-umova-pochatku-peremovin-pro-vstup-ukraini-do-es-malyuska [in Ukrainian].

Zakusylo, M. (2020, Zhovten 16). Sotsmerezhi i telebachennia – osnovni dzherela novyn dlia ukraintsiv: dovira do natsionalnykh media vpala (doslidzhennia) [Social networks and television are the main sources of news for Ukrainians: trust in national media has fallen (research)]. (2020). *Detektor media*. https://e.surl.li/mrrufw [in Ukrainian].

Zaluzhnyi, V., & Zabrodskyi, M. (2022, Veresen 7). Perspektyvy zabezpechennia voiennoi kampanii 2023 roku: ukrainskyi pohliad [Prospects of Provision of the Military Campaign of 2023: Ukrainian View]. *Ukrinform*. https://e.surl.li/tavvcm [in Ukrainian].

Zanuda, A. (2024, Liutyi 23). Viina u tsyfrakh: yak za ostannii rik zminylysia Ukraina ta ukraintsi [War in numbers: how Ukraine and Ukrainians have changed over the past year]. *BBC News Ukraina*. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o.amp [in Ukrainian].

Zarembo, K. (2017, Lystopad 21). Yak volontery posylyly derzhavu pislia Yevromaidanu, ale vodnochas i poslabyly yii [How volunteers strengthened the state after Euromaidan, but at the same time weakened it]. *Ukrainska pravda*. https://e.surl.li/xuhaam [in Ukrainian].

Zarembo, K., & Martin, E. (2024). Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies, 26*(2), 203–229. https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2185652

Zberihaty stiikist ukraintsiam naibilshe dopomahaiut vira v ZSU, rodyna, robota, vira ta volonterstvo, – doslidzhennia Info Sapiens [Faith in the Armed Forces, family, work, faith and volunteering help Ukrainians to maintain stability the most, according to Info Sapiens research]. (2024, Traven 05). Detektor media. https://e.surl.li/peyotx [in Ukrainian].

Zbirnyk istorii pro krashchi spilni proiekty orhanizatsii hromadskoho suspilstva, biznesu ta orhaniv vlady [A collection of stories about the best joint projects of organizations of civil society, business and authorities]. (2022). Kyiv: Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy, Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrainy. https://e.surl.li/ogulic [in Ukrainian].

Zbirnyk istorii pro krashchi spilni proiekty orhanizatsii hromadskoho suspilstva, biznesu ta orhaniv vlady [A collection of stories about the best joint projects of organizations of civil society, business and authorities]. (2024). Kyiv: Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy, Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrainy. https://e.surl.li/khjuqr [in Ukrainian].

Zelenko, H. I. (2018). Podolannia krysy instytutsiinoi doviry yak peredumova rozvytku sotsialnoho kapitalu [Overcoming the Crisis of Institutional Trust as a Prerequisite for the Development of Social Capital]. V *Polityka suspilnyh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy* (s. 38–66). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zelenko, H. I. (2022). Polityko-istytutsiini deteminanty natsionalnoi stiikosti [Political and Institutional Determinants of National Resilience]. V *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedshennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* (s. 77–104). Kyiv: IPiEnD im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zelenko, H., Kononenko, N., Perevezii, V., Ovchar, I., & Sytnyk, S. (2024). *Instrumenty lehitymatsii vlady v period dii rezhymu voiennoho stanu* [Tools of legitimation of power during the period of martial law regime]. http://surl.li/eudqjf [in Ukrainian].

Zelenskyi pidpysav zakon pro oliharkhiv [Zelensky signed the law on oligarchs]. (2021, Lystopad 5). Ukrainska pravda. https://www.pravda.com.ua/news/2021/11/5/7312984/ [in Ukrainian].

Zharykova, A. (2023, Lystopad 9). V Ukraini zalyshylos lyshe dva miliardery: torik yikh bulo dev'iat [There are only two billionaires left in Ukraine: last year there were nine of them]. *Ekonomichna pravda*. https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/9/706438/ [in Ukrainian].

Zlobina, O. (2024). Tendentsii zmin natsionalno-hromadianskoi identychnosti pid chas viiny: naratyvnyi analiz. [Trends in changes in national-civic identity during the war: a narrative analysis]. *Sotsiologiia: teoriia, metody, marketynh, 3*, 5–24 https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.5 [in Ukrainian].

Zlobina, O. H., Shulha, M. O., Bevzenko, L. D. ta in. (2016). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky intehratsii ukrainskoho sotsiumu* [Social and psychological factors of integration of Ukrainian society]. (L. D. Bevzenko, Red.). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Zumery ta milenialy u hlobalnomu doslidzhenni Deloitte 2022. Shsho varto znaty biznesu?[Boomers and Millennials in Deloitte Global Study 2022. What Businesses Should Know?]. (2022, Zhovten 4). Kyivstar Bisnes. https://e.surl.li/ybammn [in Ukrainian].

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 25.12.2024 р. Формат 60х84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. Арк 23,25 Обл.-вид. арк.20,73
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад 120 прим. Зам. №2281

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.